

DOMANICZKY ENDRE

HATÁRTERÜLETEKEN

Válogatott állam- és jogtudományi írások
(2010–2020)

MFI TUDOMÁNYOS
KÖZLEMÉNYEI | 2

Lektorálta:
Prof. Dr. Mezey Barna DSc (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
Dr. habil. Mohay Ágoston PhD (Pécsi Tudományegyetem)
Dr. Raisz Anikó PhD (Miskolci Egyetem)

© Domaniczky Endre, 2021
© Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, 2021

ISSN 2732-3242
Mádl Ferenc Intézet Tudományos Közleményei

ISBN 978-615-01-0427-0
ISBN 978-615-01-0787-5 (e-könyv)
DOI: 10.47079/2021.de.hatar.2

Kiadja a Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet
Felelős kiadó: Szilágyi János Ede
Sorozatszerkesztő: Szilágyi János Ede
Korrektor: Török Tünde
Nyomdai előkészítés, tördelés: Berkes Tamás
Megjelent 37,18 (A/5) ív terjedelemben

Nyomdai munkálatok: AK Nyomda Kft.
Felelős vezető: Káldor Gábor
Martonvásár, 2021

Printed in Hungary

Tartalom

Előszó és köszönetnyilvánítás — 7

I. JOGTÖRTÉNET

(Kormányzat-, alkotmány- és jogtörténet) — 11

Az Igazságügyi Minisztérium szervezeti változásainak áttekintése
1990–2017 között — 13

Adalékok a civil szektor felszámolásához Magyarországon
(1937–1945) — 63

Az egyesülési jog kodifikációjának apropóján. Raffay Ferenc
egyesületi törvényjavaslata a századfordulóról — 94

A bolyi Batthyány-uradalom igazgatása a neoabszolutizmus korában
(1849–1867) — 112

A konzuli munka jogtörténeti gyökereiről – Varga Norbert könyvéről — 153

II. KÖZJOG

(Alapjogok, szuverenitás, kivételes hatalom) — 159

Adalékok a magyar egyesülési jog szabályozásához
a dualizmus korában — 161

Az első magyar egyesülési törvényjavaslat. Az egyesülési jogról szóló
1989. évi II. megalkotásának 20. évfordulójára — 191

A civil szektor szerepe a településen az Ötv. tükrében — 212

A különleges jogrend magyar szabályozásának történeti fejlődése — 232

III. NEMZETKÖZI JOG

(Diplomáciai jog, konzuli jog, diplomáciatörténet) — 257

Néhány gondolat a külföldön élő magyar állampolgárok nyilvántartásának szabályozásához — 259

Centralizációs és decentralizációs tendenciák a délkelet-csendes-óceáni magyar külképviseleti hálózatban — 267

A konzuli munka továbbfejlesztésének lehetőségei útjai a délkelet-csendes-óceáni térségben — 276

Magyarország konzuli és diplomáciai kapcsolatai Ausztráliával — 289

IV. HATÁRTERÜLETEKEN

(Kisebbségi jogok, diaszpórákutató, kulturális identitás) — 307

Az ember Ausztráliában — 309

Magyar származásúak az ausztrál társadalomban — 345

A melbourne-i magyar diaszpóra történetének vázlata egykor és ma — 353

Magyar emlékek a Melbourne-i Konzuli Iroda konzuli kerületében — 369

Trianon menekültjei Ausztráliában és Új-Zélandon — 389

A tanulmányok eredeti megjelenési helye — 415

Előszó és köszönetnyilvánítás

Viszonylag korán eldöntöttem, hogy történelemmel szeretnék foglalkozni, a jogtudományt ehhez a családi akarat rendelte hozzá. Bár gyorsan megkedveltem a tételes jogot is, kezdettől fogva a két tudományterület kapcsolódási pontjai érdekeltek. Ezek az adott tudományterületen szinte kivétel nélkül határterületeknek számítottak, így a jogtudományban a nagybirtokok levéltári kutatáson alapuló igazgatástörténete (birtoktörténet), a civil szervezetek közigazgatási kapcsolatainak története (közigazgatási jogtörténet), a történettudományban pedig egyes segédtudományok, mint a kormányzattörténet és a jogtörténet. Szerencsére e határterületeknek az egyébként határterületen, a népek, nyelvek és kultúrák találkozási pontjában fekvő Pécssett működő egyetemen (JPTE, majd PTE) kiváló művelői akadtak.

A pécsi jogtörténeti műhely, ahol Kajtár István és Béli Gábor irányítása alatt évekig demonstrátorként dolgoztam, kiemelt figyelmet fordított mind a közigazgatási jogtörténettel foglalkozó Csizmadia Andor, mind a levéltári kutatások fontosságát hangsúlyozó Degré Alajos örökségének ápolására. Itt nem csupán klasszikus alkotmány- és jogtörténeti, de általános történeti témák kutatását is támogatták, amelyekre a bölcsészkaron Katus László vagy Oborni Teréz előadásai hívták fel a figyelmemet.

Mestereim mindkét karon a mikroszintű kutatások és a saját eredmények fontosságát hangsúlyozták, így kerültem közelebbi kapcsolatba a birtoktörténettel, amelynek keretében két év alatt a Batthyány család hercegi ága bólyi uradalmi levéltárának 1848–1871 közötti iratanyagát dolgoztam fel. Ennek az anyagnak a birtokigazgatásra vonatkozó része, amely (közigazgatási, polgári jogi, munkajogi, agrárjogi területen) számos tételesjogi kutatás számára szolgálhat alapvető történeti adatokkal és példákkal, később (2010) cikk formájában is elkészült, de végül máig sem jelent meg; most ebben a kötetben olvasható.

Már az egyetem alatt egyértelművé vált, hogy a jogtörténet mellett a közjog érdekel a legjobban, ezért is helyezkedtem el az önkormányzati szektorban, ahol előbb

hatósági ügyekkel, később a civil szektor és a közigazgatás közötti kapcsolatokkal kezdtem el foglalkozni.

Mindkét terület határterület. A hatósági ügyek pontosan azért érdekeltek, mert a generális jelleggel megfogalmazott norma itt, az átlagpolgár szintjén individualizálódik, egyedi történetté válik. A hatósági ügyekben pontosan ez: a személytelen norma emberivé válása fogott meg, és foglalkoztat máig is. Kezdetben a hatósági ügyeknek a belföldi jellegzetességeit, később, konzuli munkám során pedig a nemzetközi összefüggéseit is lehetőségem nyílt megismerni.

A közigazgatás és a civil szektor voltaképpen az állam és társadalom két kivételése, kapcsolatrendszerük – bár jogi normák segítségével a múltban és a jelenben is megragadható – elsősorban a jogtudomány segéd tudományai (szociológia, politológia, történettudomány) számára kínálnak kutatási lehetőséget. A kötetben található, a doktori értekezésem megvédését (2009) követően készült írásaim e téma jogtörténeti és közigazgatási jogi oldalát járják körül.

A kivételes hatalom magyarországi szabályozásának történetével kapcsolatos vizsgálódásaimat még az egyesülési jog kodifikációjához kapcsolódóan kezdtem meg, ezek összegzésére azonban csak az idei évben (2020), a járványveszély nyomán került sor, a most közölt tanulmány egy hosszabb áttekintés első fejezete.

A 2010 és 2020 közötti évtized nagy részét (2011–2015, 2018–2019) konzuli szolgálatban különböző ausztráliai állomáshelyeken töltöttem. Diplomáciai munkám során kerültem közelebbi kapcsolatba a nemzetközi joggal. Az ezzel kapcsolatos publikációim elsősorban a konzuli jog, illetve a külügyi igazgatás területéhez kapcsolódnak. Ezek egy része jelen kötetben is helyet kapott, viszont jellegénél fogva kimaradt a *Diplomáciai Lexikon* (2018), amelynek megírásában – közel száz szócikkkel – a „Konzuli igazgatás” című fejezet egyik társszerzőjeként működhettem közre.

Az Ausztráliában töltött idő alatt munkámból kifolyólag kerültem közelebbi kapcsolatba a magyar diaszpórával, és ennek nyomán – elsősorban a térség őslakos közösségeivel kapcsolatos helyi szabályozás kutatása során – a kisebbségi jogok, a kulturális identitás témaköreivel. Az ausztrál bevándorlási politikát tanulmányozva pedig a szuverenitás, bevándorlás, emberi jogok kérdésköre is foglalkoztatott, amelyet a déli kontinensen az angolszász jogi hagyományokra tekintettel is az Európában szokásostól eltérő megközelítéssel tárgyalnak. Ausztrália nemcsak az időjárás, a növény- és élővilág tekintetében különbözik Európától, de egy kétszáz éves államtól szokatlanul mozgalmas alkotmánytörténettel is rendelkezik. A kisebbségek és őslakos közösségek elismerése, jogegyenlőségük megteremtése pedig nem csupán jogtörténeti kuriózum, de egyes elemeiben akár az európai uniós vagy a magyar nemzeti jogalkotás számára is jó gyakorlatként szolgálhat. Ausztráliával és a csen-

des-óceáni térséggel kapcsolatos megfigyeléseimet enciklopédikus jelleggel, interdiszciplináris megközelítéssel egy országleírás keretében adtam közre (*Ausztrália magyar szemmel / Australia through Hungarian Eyes*, magyarul 2018-ban, angolul 2020-ban). A kötetet az ausztrál alkotmány- és jogtörténet jelentős dokumentumainak első magyar fordítását tartalmazó – általam válogatott, fordított és jegyzetelt – szöveggyűjtemény egészíti ki. Ez a munka témaválasztását és szerkezetét tekintve is határterületeken mozog, miközben mindvégig jogi szempontból próbál bemutatni egy európai fogalomrendszerrel nehezen megragadható országot és térséget. Ausztrália – angolszász öröksége és ázsiai fekvése okán – maga is komország, határterületen ingázott és ingázik továbbra is. A könyvem egyes fejezetei, illetve a magyar diaszpóra múltjával kapcsolatos – a jogtörténet, a nemzetközi jog és a történettudomány periferiáján mozog – néhány cikkem jelen kötetben is helyet kaptak.

2016–2017 folyamán, illetve 2019–2020 között az Igazságügyi Minisztérium, illetve a Mádl Ferenc Intézet kötelékében dolgoztam, dolgozom. Itt elsősorban jogtörténeti és közjogi kérdésekkel foglalkozom, tehát az évtized végére visszakanyarodtam oda, ahonnan a doktori védésemet követően elindultam. A nemzetközi jog, annak elsősorban egyes gyakorlati kérdései azonban továbbra is kutatási témáim közé tartoznak. Léteznek továbbá olyan határterületek is, ahol a nemzetközi jog a jogtörténettel találkozik – ennek feltérképezése azonban már a következő évtized feladata lesz majd.

Végezetül itt szeretném megköszönni mindazoknak a segítségét, akik a jelen kötetben található írásaimat ihlették, olvasták, formálták. Mestereimnek a pécsi egyetem bölcsész- vagy jogi karán, így mindenekelőtt Katus Lászlónak, Oborni Teréznek, Ormos Máriának, Majoros Istvánnak, Tóth Istvánnak, illetve Kajtár Istvánnak, Béli Gábornak és Kiss Lászlónak, valamint az ELTE Magyar Jogtörténet Tanszék vezetőjének, Mezey Barnának; Trócsányi László miniszter úrnak, akinek az irányítása alatt dolgozhattam; kollégáimnak az Igazságügyi Minisztériumban és a Mádl Ferenc Intézetben, akikkel folytatott beszélgetéseim nyomán az írások elnyerték végleges formájukat; végül pedig családtagjaimnak, akik e könyv összeállítására során is türelmesen támogattak.

Budapest, 2020. július 22.

Domaniczky Endre

I.

JOGTÖRTÉNET

(Kormányzat-, alkotmány- és jogtörténet)

Az Igazságügyi Minisztérium szervezeti változásainak áttekintése 1990–2017 között

A kiegyezés 150. évfordulója kapcsán érdemes megemlékezni az Igazságügyi Minisztérium (IM) múltjáról, hiszen a tárca működése 1867-től folyamatos. A minisztérium tevékenysége számos témát kínál a jogtörténetírás számára, annak ellenére is, hogy a levéltári iratanyag részben megsemmisült az idők folyamán.¹ Szerencsére a folyóiratok és szaklapok segítségével a szervezeti struktúra főbb jellegzetességei rekonstruálhatóak.²

1. Az IM szervezeti változásainak történeti vázlata

1.1. Előzmények (1848/49)

1848 tavaszán az Igazságügyi Minisztérium az 1848. évi III. törvénycikk alapján kezdte meg működését. A folyamatos politikai és katonai nehézségek, illetve a rendelkezésre álló idő rövidegsége nem tették lehetővé szilárd szervezeti struktúra vagy személyi állomány kialakítását.³ Mindazonáltal a minisztérium még a szabadságharc utolsó napjaiban, Szegeden is működött.

- 1 A megmaradt anyag kutathatóságát a levéltári és könyvtári nyitvatartási és előkészítési idők nehezítik. Az IM-mel kapcsolatos forrásfeltárás gyorsabbá válását elsősorban a digitalizáció hozhatja el. Tekintettel arra, hogy egyes esetekben a jelenlegi kodifikációs előkészítő munkát is segíthetné, érdemes lenne legalább a központi kormányzervek iratanyagának szkennelését felgyorsítani.
- 2 Különösen a dualizmus és a két háború közötti korszak minisztériumi szervezetére lásd Magyarország Tiszti Név- és Címtára, Jogtudományi Közlöny, Igazságügyi Közlöny, Kormányjelentés és Statisztikai Évkönyv, A jog, Magyar igazságügy című periodikákat. Lásd még továbbá a Jogpolitika című lapban közölt jogtörténeti tanulmányokat, illetve Deák születésének bicentenáriuma alkalmából az IM védnökségével rendezett pécsi történetész-jogtörténetész konferencián elhangzott előadásokat (Csibi–Domaniczky, 2004). Az 1944–1990 közötti időszakra nézve pedig Révész, 2016.
- 3 Az IM szervezeti egységei 1848-ban a következők voltak: Miniszteri Iroda, Államtitkári Osztály, Polgári Törvénykezési és Politikai Bíraskodási Osztályok, Büntető Törvénykezési és Urbéri Osztály, Törvényelőkészítési

1.2. Az IM szervezete és létszáma a dualizmus korában

A polgári jogállam kiépítésében jelentős szerepet játszó Horvát Boldizsár⁴ 1867 februárjában vette át miniszteri kinevezését.⁵ Frissen megalakult tárcája kilenc szervezeti egységbe tagolva és 44 fővel kezdte meg működését.⁶ Közel két évtized elteltével, 1886-ban az apparátus létszáma már 100 felett járt, a szervezeti beosztás szerint pedig hét egység létezett.⁷

Az első világháború kirobbanásának évében az IM 229 fős állományából 94 fő a 11 szakmai ügyosztály állományában szolgált,⁸ a többiek a Segédhivatal és a Számve-

Osztály, Segédhivatal. 1849-ben még egy új osztály, az Államügyészi Osztály szervezéséhez fogtak hozzá. Az apparátus létszáma folyamatosan változott: 1848 nyarán (Buda) 62 fő, 1849 elején (Debrecen): 14–16 fő, 1849 júniusában: 73 fő, 1849. július (Szeged): 25 fő. Lásd bővebben: F. Kiss, 1987, 382–397.

- 4 Horvát Boldizsár 1822-ben Szombathelyen született. Tanulmányait Szombathelyen és Sopronban kezdte, jogot (akárcsak korábban Deák Ferenc) a győri jogakadémián tanult. 1843-ban ügyvédi vizsgát tett. 1848-ban Szombathely képviselőjeként választották az Országgyűlésbe, megbízatását egészen a szabadságharc bukásáig ellátta. Fogságba került, de 1850-ben amnesztiában részesült, ezt követően ismét ügyvédként praktizált. Deák támogatásával vett részt az Országbírói Értekezlet munkájában, majd a kiegészítést követően 1867 és 1871 között az Andrássy-kormány igazságügy-minisztereként működött. Miniszteri megbízatását követően több cikluson keresztül képviselte szülővárosát az Országgyűlésben. Előbb az MTA, majd a Kisfaludy Társaság tagjává választották. Életútjára és tevékenységére lásd Mezey Barna tanulmányait (különösen: Mezey, 2007). A téma monografikus feldolgozást igényelne.
- 5 Vö. RT, 1867, 22–23.
- 6 Az Elnöki osztály feladatköre: a bírósági személyzet szervezése, esküdtszékek és sajtóügyei. I. osztály: kodifikáció. II. osztály: bírósági ügyek (a személyzeti ügyek kivételével), jövedéki törvényszékek és ügyek, elkobzott javak. Vaisz-alapítvány, törvényhatóságok személyzeti, költségvetési és segélyezési ügyei. Ügyvédek. Bíróképzési ügyek. III. osztály: hitbizományok, árva- és gondnoksági ügyek. Nagykorúisítási, örökbe fogadási és törvényesítési ügyek. IV. osztály: megyei és városi tisztviselők elleni panaszok, „egyesületek jogi szempontból”. Váltóügyek, körözések és hirdetések. Külföldi jogsegély és nemzetközi jogi együttműködés. V. osztály: úrbéri és kisebb királyi haszonvételi ügyek. Telekkönyv és ezzel kapcsolatos személyzeti ügyek. VI. osztály: polgári törvénykezés, csődügyek, kitüntetések. VII. osztály: börtönügy. Bűnvádi eljárásokat érdeklő ügyek és panaszok. Megkegyelmezések. Rögtönítélő bíróságok. VIII. osztály: Erdélyt érdeklő összes ügyek. A feladat- és hatáskörök eredeti leírását és a minisztériumban dolgozók névjegyzékét lásd Jogtudományi Közlöny, 1867, 248. „Az igazságügyi minisztériumhoz beosztott ügyek” tekintetében lásd még: RT, 1867, 21.
- 7 Elnöki osztály, I–II–III–IV. osztályok, Segédhivatal, Számvevőség. Itt már megjelennek a mai háttérintézményekhez hasonló szervezetek: a Központi Telekhivatal és az Országos Művegyészeti Intézet. Vö. TCT, 1886, 413–414. Az akkoriban ügybeosztási rendnek nevezett feladat- és hatáskörök változásai 1889-től a TCT-ben, majd 1893-tól az IK-ban minden szervezeti egységnél nyomon követhetőek. Az IM szervezete 1867–1893 között is viszonylag gyakran változott. A VIII. ügyosztály 1871-ben szűnt meg, innentől fogva a 19. század végéig többnyire hét szervezeti egység működött. A római számmal jelölt ügyosztályok 1871-től több alkalommal A és B alosztályokra bomlottak, majd újra egységesültek. Vö. A jog és magyar igazságügy.
- 8 A 11 szakmai ügyosztály feladat- és hatáskörei általánosságban a következők voltak: Elnöki osztály: személyzeti ügyek, I. üo.: magánjog (ideértve a házassági és anyakönyvi ügyeket), II. üo.: nemzetközi ügyek, III. üo.: büntetőjog, IV. üo.: bírák, közjegyzők és ügyvédek ügyei, V. üo.: bírósági és ügyészségi szervezeti ügyek, VI. üo.: kodifikáció, VII. üo.: büntetés-végrehajtás, VIII. üo.: ingatlan-nyilvántartás; IX. üo.: fiatalkorúak ügyei; X. üo.: közjogi kérdések (ideértve a konzuli ügyeket és a konzuli bírások szabályozását). Vö. TCT, 1914, 491–494.

vőség munkatársaiként dolgoztak.⁹ A dualizmus nyugodt periódusa lehetővé tette a minisztérium belső struktúrájának megszilárdulását. Ezzel párhuzamosan ekkor épültek ki a formalizált, jogilag szabályozott kapcsolatok olyan, tárcán kívüli szervezetekkel és intézményekkel, amelyek működése a minisztérium feladat- és hatásköréhez szorosan kapcsolódott. Ezeknek az összefoglaló néven háttérintézményeknek nevezett szervezeteknek közös vonása a minisztériumi feladat- és hatáskörökhöz való közvetlen kapcsolódás, maga a szervezeti forma és a tárcához való viszony időről időre változik (lásd bővebben: IV. fejezet). A két legkorábbi ilyen szervezet, amelyet a korszakban az IM központi igazgatás címénél hagyományosan feltüntettek, a Központi Telekkönyvi Hivatal¹⁰ és az Országos Vegyészeti Műterem volt.¹¹

1.3. Az IM szervezete és létszáma a két háború korában (1918–1945)

Bár a Monarchia megszűnését követően az ország területváltozása miatt a foglalkoztatottak számának csökkenése lett volna várható, a rendelkezésre álló adatok szerint az apparátus létszáma – egy-egy év kivételével, amikor stagnált vagy csökkent – a két háború között tovább emelkedett.¹² A központi igazgatás létszáma 1921-ben 250, 1925-ben 197, 1930-ban 264, 1935-ben 257, 1940-ben 292, 1944-ben 420 fő volt.¹³ 1938-ban a még a trianoni országterület alapján készült kimutatás szerint 263 fő dolgozott a minisztériumban – ebből 91 fő a szakmai ügyosztályokon.

A szervezeti struktúra a korszakban többször változott, itt az 1919. január 1-jével hatályba lépett,¹⁴ illetve az országgyűsapodás előtti utolsó struktúrát ismertetjük rö-

-
- 9 Érdekeségként érdemes megjegyezni, hogy a minisztérium első női munkavállalói a dualizmus korában álltak szolgálatba. A TCT-ben közzétett névjegyzékek, illetve a BKÖ alapján két gépíró nő 1903-ban kezdte meg munkáját a Segédhivatalban. Az egyikük, Rosta Elvira évtizedekkel később, 1937-ben segédhivatali igazgatóként vonult vissza. Vö. TCT, 1903 és 1937, illetve BKÖ, 1902. június 13. és 1903. április 22., valamint IK, 1937/6. 129.
- 10 A Telekkönyvi Hivatal felállítása 1869. április 1-jével történt meg. Bár az IM szervezeténél folyamatosan feltüntették, a hivatal csak személyzeti és pénzügyi tekintetben kapcsolódott a minisztériumhoz, szakmailag a fővárosi telekkönyvi hatóság irányítása és felügyelete alá tartozott. Vö. 1868. évi I. törvény, valamint az 1869. március 8-i IM–KM közös rendelet az 1868. évi I. törvény végrehajtásáról (RT, 1869, 177–202) és IMM I.
- 11 Felállítására lásd bővebben az igazságügy-miniszter 15933/1872. (VI. 20.) rendeletét. A rendeletet közli: Moravcsik–Sólyom, 1901, 610.
- 12 A növekedés mögött kezdetben valószínűleg az elcsatolt területekről történő átköltözés, később pedig a hivatali szervezet specializálódása állhatott.
- 13 Az 1944-es létszámból 129 fő szolgált az ügyosztályok és 290 fő a Számvevőség és a Segédhivatal állományában. Az adatokra lásd TCT és KSÉ.
- 14 Lásd az 1918/31728. IM rendeletet (IK, 1918, 9–18). A szabályozás nem volt hosszú életű, a rendeletet az 1920/743. IM rendelet (IK, 1920, 9–17.) helyezte hatályon kívül.

viden. A független Magyarország Igazságügyi Minisztériuma 13 ügyosztállyal kezdte meg az új esztendőben a működését.¹⁵ Az 1938-as állapot szerint viszont 11 ügyosztály létezett, ezek közül egyesek párhuzamos struktúrákba voltak szervezve (I/A és I/B, valamint II/A és II/B).¹⁶ A Számvevőség 4 csoportból, azon belül 15 osztályból állt.¹⁷ A Segédhivatal szerkezete a rendelkezésre álló források szerint továbbra is homogén volt (nem tagolták osztályokra).

1.4. Az IM szervezete és létszáma 1945 és 1989 között

Az IM szervezetének tárgyidőszak alatt bekövetkezett változásai az IM forráskiadványának segítségével részletesen nyomon követhetőek.¹⁸ Itt csupán az ott nem szereplő 1970-es évekbeli szervezeti és működési szabályzatokban (SZMSZ) rögzített struktúra legfontosabb vonásaira utalunk.

Létszám tekintetében a rendelkezésre álló adatok hézagosságok, csak nagy vonalakban teszik lehetővé a létszámváltozások nyomon követését. Az IM létszáma 1955-ben 222 fő volt, és lassan emelkedve 1990-re elérte a 300 főt. A növekedés ellenére a korszak nagy részében a tényleges létszám az engedélyezett létszám alatt maradt.

A létszámbeli stabilitással szemben az IM szervezeti struktúrája – vertikálisan és horizontálisan – folyamatosan bővült. Az Ideiglenes Kormány Igazságügyi Minisztériumának három osztályából 1969-re nyolc főosztály keletkezett, ezen túl

15 A 13 szakmai ügyosztály feladat- és hatásköre általánosságban az elnevezésük alapján meghatározható: Elnöki Ügyosztály (személyzeti és központi irattári ügyek), I. üo.: Magánjogi Osztály, II. üo.: Birtokrendezési és Telekkönyvi Osztály, III. üo.: Telekkönyvi Betétszerkesztő Osztály, IV. üo.: Büntetőjogi Osztály, V. üo.: A Fiatalkorúak ügyeit intéző Osztály, VI. üo.: Börtönügyi Osztály, VII. üo.: Nemzetközi Jogi Osztály, VIII. üo.: Bírósági Felügyeleti Osztály, IX. üo.: Állami Közjegyzői és Ügyvédi ügyeket intéző Osztály, X. üo.: Építési Osztály, XI. üo.: Gazdasági és Jóléti ügyeket intéző Osztály, XII. üo.: Törvényelőkészítő Osztály. Vö. IK, 1918, 9–18.

16 A szakmai ügyosztályok elnevezése általánosságban utalt a feladat- és hatáskörökre: Elnöki Osztály (személyi ügyek), I/A üo.: Polgári Jogi Törvényelőkészítő Osztály, I/B üo.: Büntetőjogi és Közjogi Törvényelőkészítő Osztály, II/A üo.: Magánjogi Osztály, II/B üo.: Magánjogi Osztály, III. üo.: Birtokrendezési és Telekkönyvi Osztály, IV. üo.: Büntetőjogi Osztály, V. üo.: Gazdasági Osztály, VI. üo.: Börtönügyi és Fiatalkorúak ügyeit intéző Osztály, VII. üo.: Nemzetközi Jogi Osztály, VIII. üo.: Bírósági, közjegyzői és ügyvédi felügyeleti Osztály. Vö. TCT, 1938, 388–392.

17 A Számvevőség osztályai a következők voltak: Számvevőségi igazgatói osztály, I. Központi Osztály, II. Végelátási Osztály, III. Bírói Letéti Osztály, IV. Illetményosztály, V. Számfejtési és Könyvelési Osztály, VI/A. Számfejtési és Könyvelési Osztály, VI/B. Számfejtési és Könyvelési Osztály, VII. Csekosztály, VIII. Büntetőintézeti osztály, IX. Állami Javítónevelő Intézeti Osztály, X. Bíróság Osztály, XI. Vádhatósági Osztály, XII. Országos Földbirtokrendező Bírósági Osztály, XIII. Kincstári Jogügyi Igazgatósági Osztály. Vö. TCT, 1938, 388–392. A Számvevőség egyébként már 1872-ben négy osztályra tagolódott. Lásd IMM, 1867–1872, 86.

18 Vö. Révész, 2016, I–III. Lásd még: Lekli, 1988, 187–200.

menően pedig számos igazságügyi szerv tartozott a minisztérium felügyelete és irányítása alá.¹⁹

Az 1969-es SZMSZ-t is elkészíttető Korom Mihály 1977-ben új Szervezeti és Működési Szabályzat kidolgozása mellett döntött.²⁰ Az 1977-es SZMSZ szerint az IM-ben kilenc főosztály működött, a IX. főosztály, a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága (BVOP) maga is egy sajátosan felépülő szervezetrendszer volt.²¹

Az új rend azonban nem volt hosszú életű, az 1978-ban kinevezett Markója Imre szinte azonnal egy új struktúra kialakítása mellett foglalt állást.²² Bár a főosztályok száma csak csekély mértékben változott, a belső felépítés több ponton is módosult. Itt csupán arra hívnánk fel a figyelmet, hogy a Számítástechnikai Központ már a Törvényelőkészítő Főosztály részeként jelent meg, a tudományos ügyek (köztük az összehasonlító jogi vizsgálatok) pedig főosztályi szinten kerültek rögzítésre.²³

19 Lásd Révész, 2016, I/33. Vö. 101/1969. (IK 2.) IM utasítás az IM SZMSZ-ről.

20 Vö. 120/1977. (IK, 1978/1.) IM utasítás. Korom Mihály 1966. december 8. és 1978. április 23. között töltötte be az IM miniszteri posztot.

21 I. Igazgatási és Nemzetközi Kapcsolatok Főosztálya (ezen belül: I/1. Igazgatási Osztály, I/2. Nemzetközi Jogi Osztály, I/3. KGST Jogi Csoport, I/4. Gépjárműszolgálati Csoport), II. Személyzeti és Oktatási Főosztály (II/1. Személyzeti Osztály, II/2. Oktatási Osztály), III. Bírósági Főosztály (III/1. Felügyeleti Osztály, III/2. Elvi Osztály, III/3. Gazdasági Bíróságok Osztálya, III/4. Munkaügyi Bíróságok Osztálya, III/5. Statisztikai Csoport), IV. Törvényelőkészítő Főosztály (IV/1. Polgári Jogi és Gazdasági Kodifikációs Osztály, IV/2. Igazgatási Kodifikációs és Jogi Dokumentációs Osztály, IV/3. Büntetőjogi Kodifikációs Osztály), V. Terv- és Pénzügyi Főosztály (V/1. Pénzügyi Osztály, V/2. Számviteli Osztály, V/3. Beruházási és Technikai Fejlesztési Osztály, V/4. Végrehajtási és Képviselési Ügyek Csoportja, V/5. Revizori Önálló Csoport, V/6. Gondnokság), VI. Katonai Főosztály (VI/1. Bírósági Osztály, VI/2. Igazgatási Osztály), VII. Bírósági Büntetés-végrehajtási Ügyek Önálló Osztálya, VIII. Ügyvédi Ügyek Önálló Csoportja, IX. Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága (12 osztályba és csoportba tagolva). Vö. 120/1977. (IK 1978/1.) IM utasítás 17–19.

22 I. Titkárság (ezen belül: I/1. Igazgatási Osztály, I/2. Bejelentések és Panaszok Önálló Csoportja, I/3. Gépjárműszolgálati Csoport), II. Személyzeti és Oktatási Főosztály (II/1. Személyzeti Osztály, II/2. Oktatási Osztály, II/3. Büntetés-végrehajtási Személyzeti Osztály), III. Bírósági Főosztály (III/1. Büntető Felügyeleti Osztály, III/2. Polgári, Gazdasági és Munkaügyi Felügyeleti Osztály, III/3. Kegyelmi Osztály, III/4. Statisztikai Önálló Csoport), IV. Törvényelőkészítő Főosztály (IV/1. Polgári Jogi és Gazdasági Kodifikációs Osztály, IV/2. Igazságügyi és Igazgatási Kodifikációs Osztály, IV/SZK. Számítástechnikai Fejlesztési és Jogszabálynyilvántartó Központ), V. Terv- és Pénzügyi Főosztály (V/1. Pénzügyi Osztály, V/2. Számviteli Osztály, V/3. Beruházási és Technikai Fejlesztési Osztály, V/4. Végrehajtási és Képviselési Ügyek Csoportja, V/5. Revizori Önálló Csoport, V/6. Gondnokság, V/7. Szociálpolitikai Csoport, V/8. Büntetés-végrehajtási Költségvetési és Ellenőrzési Csoport), VI. Katonai Főosztály (VI/1. Bírósági Osztály, VI/2. Igazgatási Osztály), VII. Tudományos és Tájékoztatási Főosztály (VII/1. Igazságügyi Tudományos Csoport, VII/2. Büntetés-végrehajtási Tudományos Csoport, VII/3. Sajtó-Tájékoztatási és Jogpropaganda Csoport), VIII. Nemzetközi Jogi Kapcsolatok Önálló Jogi Osztálya (VIII/1. Nemzetközi Jogi Csoport, VIII/2. Nemzetközi Kapcsolatok Csoportja, VIII/3. KGST Jogi Csoport), IX. Ügyvédi, Szakértői és Népgazdasági Jogi Szolgálatának Önálló Osztálya, X. Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága (11 osztályra és csoportra tagolva). Vö. 104/1980. (IK 3.) IM utasítás 13–16. Markója Imre 1978. április 23. és 1988. június 29. között volt igazságügyi miniszter.

23 A mélyebb összefüggések feltéréséhez a főosztályi SZMSZ-ek és ügyrendek vizsgálatára lenne szükség.

2. Az IM szervezete a rendszerváltást követő időszakban

2.1. Előzmények

A rendszerváltást követő időszak mozgalmassága, útkeresései az IM szervezetén is nyomot hagytak. A legkorábbi, 1989–1990 közötti időszakban az IM a korábbi szabályozók módosításával folytatta működését.²⁴

2.2. Az Antall-kormány

A rendszerváltás utáni első SZMSZ 1991-ben Balsai István minisztersége alatt készült el,²⁵ és 1991. május 15-én lépett hatályba. A szabályzat szerint a „*minisztérium közvetlen felsővezetői felügyelet alatt működő önálló szervezeti egységei főosztályok és önálló osztályok*”.²⁶ Ezekből 13 működött.²⁷ Az SZMSZ külön nevesítette a Miniszteri Kabinetirodát, a Politikai Államtitkári Titkárságot (PÁT) és a Közigazgatási Államtitkári Titkárságot (KÁT), mint a felsővezetők munkaszervezetét, illetve a BVOP-t, amely korábban a minisztériumi struktúra részének számított.²⁸ Ez utóbbiról az SZMSZ úgy rendelkezett, hogy az „*IM Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokság az igazságügyminiszter felügyelete alatt álló önálló fegyveres szervezet irányító parancsnoksága, amely önálló fejezetszintű költségvetéssel és szervezettel működik*”.

24 Ennek az 1985–1990 közötti átmeneti korszaknak a minisztériumi alapdokumentuma a 101/1985. (IK 1.) IM utasítás volt, amelyet – a szervezeti struktúráját érintően – kétszer, 1989-ben és 1990-ben módosítottak (Kulcsár Kálmán minisztersége [1988. június 29. – 1990. május 23.] alatt). Vö. 106/1988. (IK 1989., 1.) IM utasítás és 1/1990. (IK 2.) IM utasítás. A változások előszele a beosztást vizsgálva szembetűnő. Ekkor jelenik meg, majd kezd formálódni a Miniszteri Kabinet, a KGST Szakértői Csoport elnevezése KGST és Közös Piac Ügyek Szakértői Csoportra változik, megjelenik az elkülönült (korábban Revizori Csoport néven a Pénzügyi Főosztályhoz tartozott) Ellenőrzési Osztály, és jogáganként külön főosztályok kezdik meg a kodifikációs munkát (Büntetőjogi Főosztály, Közjogi Főosztály, Civilisztikai és Gazdaságirányítási Főosztály).

25 Vö. 3/1991. (IK 6.) utasítás. Balsai István két kormányban, Antall József és Boross Péter miniszterelnök alatt is igazságügyi miniszterként szolgált (1990. május 24. – 1994. július 14.).

26 Vö. SZMSZ, 1991, 5. § (1) bekezdés.

27 I. Titkárság, II. Igazságügyi Igazgatási Főosztály, III. Büntetőjogi Főosztály, IV. Pénzügyi Főosztály, V. Katonai Főosztály, VI. Közjogi Főosztály, VII. Nemzetközi Jogi Főosztály, VIII. Civilisztikai és Gazdasági Jogi Főosztály, IX. Jogi Informatikai Főosztály, X. Igazságügyi Kodifikációs Főosztály, XI. Oktatási és Továbbképzési Önálló Osztály, XII. Ellenőrzési Önálló Osztály, XIII. Büntetés-végrehajtási Ügyek Önálló Osztálya. Vö. SZMSZ, 1991, 6. § B. pont. A szabályzat szerint egyes főosztályokon belül osztályok működtek (pl. VII. és VIII. főosztály), de a struktúra nem volt következetesen kidolgozva.

28 Lásd SZMSZ, 1991, 6. § A. és C. pont, illetve vö. 104/1980. IM utasítás 23. § és 101/1985. IM utasítás 35. §

Az első SZMSZ alig másfél évig volt hatályban, és e rövid idő alatt is két módosítás készült hozzá.²⁹ Az 1991. október 3-án hatályba lépő első módosítás rögzítette a Miniszteri Kabinet új struktúráját, megszüntette az 1980 óta létező Titkárságot, illetve Jogi Képviselési Önálló Osztályt létesített az állam jogi képviselésének ellátására. A második módosítás 1992. július 20-i hatállyal az IM-en belül önálló szervezeti egységekként hivatalokat, ügyosztályokat és osztályokat hozott létre. A hat hivatal a következő volt: I. Helyettes Államtitkári Hivatal (HÁT), II. HÁT Hivatal, III. HÁT Hivatal, Igazságszolgáltatási Hivatal, Igazgatási Hivatal, Pénzügyi Hivatal. Hivatalon kívüli szervezeti egységként megmaradt és tovább specializálódott a Kabinetfőnökség, illetve három önálló ügyosztály is létezett: az Ellenőrzési, a Jogi Informatikai és a Büntetés-végrehajtási. A Hivatalok ügyosztályokra és azon belül osztályokra tagolódtak, illetve egyes hivatalokon belül csak osztályok léteztek. A szabályzatban megjelent, és a Politikai Államtitkári Titkárság alatt nyert elhelyezést a Szakvizsga-bizottsági Titkárság.

Az 1991-es SZMSZ-t 1992. október 1-től azonban felváltotta a 10/1992. IM utasítás, amely csupán három hivatalt (Igazságszolgáltatási, Igazgatási és Pénzügyi) őrzött meg, amelyek osztályokra tagolódtak.³⁰ A hivatalok mellett 10 ügyosztály, a Kabinetfőnökség, a Politikai Államtitkári Titkárság (a Szakvizsga Bizottság Titkárságával), a Közigazgatási Államtitkársági Titkárság működött. A minisztériumi döntéselőkészítés egyik fórumaként került meghatározásra az SZMSZ-ben a Miniszteri Tanácsadó Testület.³¹ A Kabinetfőnökség belső szerkezete tovább csiszolódott, titkárok és titkárságok egyaránt működtek a keretein belül.³² A szabályzatban BVOP elkülönítve került megemlítésre.³³ (1. számú táblázat)

29 A 7/1991. (IK 11.) IM utasítás és a 8/1992. (IK 7.) utasítás sajátossága, hogy szövegeiket megjelentették az IK-ban. A következő 5 SZMSZ-nél, illetve azok módosításainál (egészen 2005-ig) az IK csupán az utasítások címét hozta le, a szöveget nem. A rendszerváltást követő évek szervezeti változásaira lásd Isépy, 1992.

30 Az utasítást az 1994. június 30-án megjelent IK-ban lekötözték 6/1994. IM utasítás módosította (szövegét nem sikerült beszerezni). Az ÁSZ 271/1995. sz. ellenőrzése (ÁSZ I.) alapvetően kritikusan viszonyult a szervezeti struktúrához, ezen belül a hivatalok felállításához. Vö. ÁSZ I. 13–15.

31 A Miniszteri Tanácsadó Testület előzményének a még Markója Imre által a 103/1983 IM utasítással létrehozott Tudományos Tanács (működési és ügyrendjét lásd IK, 1983/4. 184–185.) tekinthető. Az 1992-ben a minisztériumi döntés-előkészítés egyik fórumaként meghatározott – és így újragondolt szerepkörű – Miniszteri Tanácsadó Testületet a 2006-os SZMSZ-ben a némileg eltérő feladat- és hatáskörrel rendelkező Kabinetértekezlet váltotta fel (SZMSZ, 2006, 18. §). Az intézmény a Tudományos Tanácshoz hasonló jelleggel Tudományos Tanácsadó Testület elnevezéssel 2014-ben jelent meg újra az SZMSZ-ben (SZMSZ, 2014, 74. §).

32 Titkárságok: Miniszteri Titkárság, Sajtó Titkárság és Protokoll Titkárság. Titkárok: parlamenti titkár és külügyi titkár. Vö. SZMSZ, 1992, 6. § 1) pont

33 Vö. SZMSZ, 1992, 5. § (2) bekezdés. A BVOP rendszerváltást követő első SZMSZ-e 1992. május 1-jén lépett hatályba (4/1992. IM utasítás, IK BV Mell. 1992. jún. 1–9.).

2.3. A Horn-kormány

Vastagh Pál minisztersége alatt először az 1992-es SZMSZ-t módosították, még 1994-ben.³⁴ 1996 és 1998 között viszont az IM évente egy-egy új SZMSZ-t készített. Tekintettel arra, hogy az 1994-es módosítások szövege nem áll rendelkezésre, itt csupán az új SZMSZ-ek tartalmát tekintjük át.

Az 1996-os SZMSZ 1996. szeptember 1-jén lépett hatályba. A szabályzat szerint a minisztériumban szervezeti egységekként főosztályok és osztályok működnek. A 18 főosztály többségében osztályok működtek, de léteztek önálló osztályok is. Az SZMSZ külön rendelkezett a Miniszteri Kabinetéről, amely 4 titkárságból (Miniszteri, Sajtó, Protokoll, Külügyi) épült fel, az államtitkári (politikai és közigazgatási államtitkári) titkárságokról, a BVOP-ról, továbbá két, a miniszterhez tartozó titkárságról (Parlamentari és Társadalmi Kapcsolatok Titkársága, amelyet titkárságvezető és az Alkotmány-előkészítő Titkárság, amelyet miniszteri biztos vezetett). Mind a politikai, mind a közigazgatási államtitkár közvetlenül irányított néhány szervezeti egységet,³⁵ a nem közvetlen irányítású egységek a négy helyettes államtitkár alá sorolódtak be. A szabályzat előnyeként említhető az ellenőrzéssel kapcsolatos szabályok kidolgozottsága. Ebben a szabályzatban a BVOP már csak pénzügyi, illetve a felügyeleti hatáskörök gyakorlásával kapcsolatban kerül megemlítésre.

Az 1997-es SZMSZ 1997. február 24-én lépett hatályba. A szabályzat úgy rendelkezik, hogy a „*minisztérium önálló szervezeti egységei a főosztályok és az osztályok*”.³⁶ Az előző és az új szervezeti ábrát összehasonlítva csak kisebb változásokat láthatunk: a Külügyi Titkárság a Miniszteri Kabinetből helyettes államtitkári irányítás alá került, az Oktatási és Továbbképzési Főosztály pedig a PÁT-tól ugyancsak helyettes államtitkári szintre került. A főosztályok száma továbbra is változatlan maradt, többségük osztályokra tagolódott, két osztály önállóan működött. A Miniszteri Tanácsadó Testület az 1992-es SZMSZ-ben megjelent szabályozás alapján működött továbbra is.

Az 1998. február 1-jén hatályba lépett SZMSZ továbbra is a főosztályokat és az osztályokat nevesítette szervezeti egységekként, ám az IM-ben a 13 főosztályon kívül öt Titkárság, kettő Iroda és a Miniszteri Kabinet is működött. A főosztályok nagyrészt osztályokra tagolódtak, a Miniszteri Kabinet titkárságokra, összevonást követően

34 Az 1992-es SZMSZ-t másodszerre az 1994. augusztus 31-én megjelent IK-ban leköszölt 9/1994. IM utasítás módosította. Szövegét nem sikerült beszerezni. Vastagh Pál 1994. július 15. – 1998. július 7. között volt igazságügyi miniszter.

35 A PÁT-hoz a Szakvizsga Bizottság mellett az Oktatási és Továbbképzési Főosztály, a KÁT-hoz pedig a személyügy és az ügyfélszolgálat került.

36 Lásd SZMSZ, 1997, 1. § (1) bekezdés.

közvetlen KÁT-irányítás alatt állt a Humánpolitikai és Oktatási Osztály mint önálló szervezeti egység. Az Alkotmány-előkészítő Titkárság a Miniszteri Kabinetbe olvadt, a miniszteri biztos ennek tagjaként foglalkozott az új alkotmány előkészítésével. (2. számú táblázat)

2.4. Az első Orbán-kormány

Az új kormány hatálybalépését követően az 1998-as SZMSZ-t két alkalommal, 1998-ban és 2000-ben módosították.³⁷ A minisztérium 2000-ben új SZMSZ-t készített, amely 2000. május 15-én lépett hatályba. Ezt Dávid Ibolya minisztersége alatt kétszer módosították.³⁸ A szabályzat – levonva az addigi szervezeti változások tanulságait – átfogóan szólt a szervezeti egységekről. Önálló szervezeti egységekként nevesítette a Miniszteri Kabinetet, a hivatalt, a főosztályt és a titkárságot. Nem önálló szervezeti egységnek számított az osztály és az iroda. A 2002-es módosítást követően lehetővé vált főcsoportfőnök (FCSF) kinevezése is, erre a II. HÁT felügyelete alá tartozó szervezeti egységek tekintetében került egyedül sor.

Az SZMSZ szerint 16 főosztály, hat titkárság, egy hivatal (amelyen belül főosztály, osztály, titkárság egyaránt megtalálható volt) és a Miniszteri Kabinet (amely irodákra tagozódott) működött az IM-ben. A szabályzatban a BVOP mellett megjelentek további felügyeleti körbe tartozó intézményekre – így a Központi Kárrendezési Irodára, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalra, az Igazságügyi Szakértői Intézetek Hivatalára és az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Irodára (OFFI) – vonatkozó szabályok. (3. számú táblázat)

2.5. A Medgyessy-kormány

A 2003. március 1-jén hatályba lépett új SZMSZ³⁹ szinte teljes mértékben átvette a korábbi szabályzatban említett szervezeti struktúra alapjait: az önálló és nem önálló szervezeti egységek 6 fajtája megmaradt.⁴⁰ Az eddig római számmal jelölt helyettes államtitkárok innentől kezdve a felügyelt szakterület után kapták elnevezésüket. Számuk 4-ről 5-re nőtt, és mellettük 3 főcsoportfőnök került még kinevezésre. A Miniszteri Kabinetből még 2000-ben kikerült a protokoll-részleg (beolvadt a Külügyi Titkárságba),

37 A 6/1998. IM utasítás 1998. október 15-én, az 1/2000. IM utasítás 2000. január 31-jén lépett hatályba.

38 A 4/2001. IM utasítás 2001. július 31-én, a 2/2002. IM utasítás 2002. május 1-jén lépett hatályba. Dávid Ibolya 1998. július 8. és 2002. május 27. között volt igazságügyi miniszter.

39 Bárándy Péter 2002. május 27. és 2004. október 4. között volt igazságügyi miniszter.

40 Vö. SZMSZ, 2000, 2. § és SZMSZ, 2003, 2. §.

ez most a nemzetközi jogért felelős HÁT alatt Külügyi és Protokoll Titkársággént került újraszervezésre. A Parlamenti és Társadalmi Titkárság mellett megjelent az Állampolgári Titkárság, amely általános panaszügyek intézésével foglalkozott (ez a korábbi SZMSZ szerint a KÁT Hivatalának egyik egysége volt). A miniszter közvetlen felügyelete alá tartozott még a Sajtó és Kommunikációs Titkárság, illetve a két miniszteri biztos (a büntetőpolitika elvi kérdéseikért felelős, illetve az új Büntető Törvénykönyv kodifikációjáért felelős biztosok). A PÁT által irányított titkárságok száma egy Nemzetközi Titkárság megszervezésével háromra nőtt. A KÁT Hivatala profiltisztításon esett át, és csökkent a közvetlenül általa irányított szervezeti egységek száma is (tulajdonképpen csak a személyügy, az ellenőrzés és az ügykezelés tartozott a hatáskörébe).

Az egyes jogágak közül HÁT-felügyelet alá került a civilisztika, az EU-integrációs jogalkotás, a nemzetközi jog és a közjog. A külön gazdasági helyettes államtitkár látta el a költségvetéssel, az üzemeltetéssel és a cégnyilvántartással kapcsolatos feladatokat. A büntetőjogi és büntetés-végrehajtási területekkel kapcsolatos munkát végző főosztályok egy főcsoportfőnök irányítása alá kerültek, és külön főcsoportfőnök látta el a kárpótlási terület koordinációs feladatait.

2.6. Az első Gyurcsány-kormány

A 2005. január 1-jén hatályba lépett új SZMSZ alapján a szervezeti struktúra továbbra is az önálló és nem önálló szervezeti egységekre épült,⁴¹ ezek meghatározása megegyezett az előző kormánynál írtakkal. A miniszteri biztosok száma az új Alkotmány kidolgozásáért felelős biztos kinevezésével háromra nőtt, a 20 főosztály öt helyettes államtitkár és három főcsoportfőnök alá szerveződött, ez utóbbiak közül a kárpótlásért felelős főcsoportfőnök portfóliója kibővült a pártfogó felügyelet és a jogi segítségnyújtás szabályaival. Kismértékben átalakult az egyes tisztségviselők felügyelete alatt álló szervezetrendszer (a PÁT alól eltűnt a Nemzetközi Titkárság, a miniszteri kabinetfőnök mellett megjelent a sajtófőnök, bővült a KÁT Hivatala, a büntetőpolitika elvi kérdéseikért felelős miniszteri biztos mellett létrejött az Országos Bünmegelőzési Tanács Titkársága). A 2005-ös SZMSZ-nek két módosítása készült, mindkettő 2005-ben lépett hatályba.⁴²

⁴¹ SZMSZ, 2004, 2. §.

⁴² 2/2005. IM utasítás, hatályba lépett 2005. május 15-én, illetve 4/2005. IM utasítás, hatályba lépett 2005. augusztus 15-én. Petréttei József 2004. október 4. – 2006. június 9. között töltötte be az igazságügyi és rendészeti miniszteri posztot az első Gyurcsány-kormányban, a második Gyurcsány-kormányban 2006. június 9. – 2007. május 31. között volt igazságügyi és rendészeti miniszter. A második Gyurcsány-kormányban Takács Albert 2007. június 1. – 2008. február 17., Draskovics Tibor 2008. február 17. – 2009. április 16. között állt az IRM élén.

2.7. A második Gyurcsány-kormány

A kormány megalakulásával a hagyományosan az igazságügyi tárcához tartozó feladat- és hatáskörök egy teljesen új minisztériumi struktúra, az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium (IRM) részeként kerültek ellátásra.⁴³

Az új szervezethez új SZMSZ készült, amely már nem az *Igazságügyi Közlönyben*, hanem a *Magyar Közlönyben* jelent meg, és 2006. augusztus 1-jén lépett hatályba. A kormányzati szervezetrendszer módosulása következtében a korábbi minisztériumi struktúra jelentős mértékű változáson ment át. A minisztériumi szakirányítás központi szereplőjévé a korábban a miniszter közvetlen munkakörnyezetéért felelős kabinetfőnök vált, aki a 11 osztályra tagolódó Miniszteri Kabinetet,⁴⁴ illetve a Költségvetési és Gazdasági Főosztályt irányította. A mostantól miniszteri irányítás alatt álló⁴⁵ négy szakállamtitkár kizárólag a saját reszorthoz kapcsolódó főosztályok irányításáért felelt. Az SZMSZ minden szervezeti egységnél rögzítette a létszámot, és százalékosan meghatározta az ott dolgozók számára adományozható címeket. (4. számú táblázat)

A miniszterváltáshoz kapcsolódóan 2007-ben új SZMSZ megalkotására került sor, amely 2007. október 1-jén lépett hatályba. A szabályzat szerint a minisztériumi munka továbbra is önálló és nem önálló szervezeti egységekben zajlott (ezek közül már a 2006-os SZMSZ-ben kikerült az iroda).⁴⁶ A kabinetfőnök irányítása alatt álló Kabinet mérete lecsökkent, a kabinetfőnök irányítása alatt álló szervezeti egységek ezenkívül még négy főosztályba rendeződtek. Az államtitkár felügyelete alá tartozott a büntetés-végrehajtás, a többi szervezeti egység a négy szakállamtitkár között került elosztásra.

A 2007-es SZMSZ-t az újabb miniszterváltást követően egy büntetőpolitikai szakállamtitkár kinevezése kapcsán módosították, a módosítás 2008. március 21-én lépett hatályba.

2008-ban új SZMSZ készült, amely 2008. július 20-án lépett hatályba. Az eddigi egységes minisztériumból egy kettős intézmény keletkezett. Az egy államtitkár helyére kettő: az igazságügyi és a rendészeti lépett, a szakállamtitkárok száma négyről hatra növekedett. Az önálló szervezeti egységek száma is emelkedett (a 2007-es 17-ről 23-ra nőtt). A Belső Ellenőrzési Osztály a Miniszteri Kabinetből közvetlenül mi-

43 Vö. az igazságügyi és rendészeti miniszter feladat- és hatásköréről szóló 164/2006. (VII. 28.) Korm. rendelet.

44 Ide került többek között a Belső Ellenőrzési Osztály, vezetője – belső ellenőrzési vezetőként – a kabinetfőnök volt.

45 Az IRM SZMSZ-ei szerint (2006–2010 között) a szakállamtitkárok mindvégig közvetlen miniszteri irányítás alatt tevékenykedtek, ahogy erre a 2006. évi LVII. törvény 54. § (2) bekezdése lehetőséget is adott.

46 SZMSZ, 2007, 2. §.

niszteri irányítás alá került. A Jogi Szakvizsga Bizottság Titkársága, amely 2006-ban osztályként a Miniszteri Kabinethez került, majd 2007-ben a Miniszteri Titkárságba olvadt, újra önálló egységként tűnt fel a Kabinetben belül.

2.8. A Bajnai-kormány

Az új kabinet megalakulását követően az IRM-ben új SZMSZ is készült, amely 2009. július 10-én lépett hatályba.⁴⁷

A szabályzat elsősorban szerkezetében tért el a korábbi SZMSZ-ektől, mert a szervezeti egységek helyett az elvégzendő feladatokat tekintette elsődleges rendező-elvnek. Egyebekben a szabályozó csak kisebb változásokat tartalmazott.

2.9. A második Orbán-kormány

Az új kormány hivatalba lépésével az IRM helyett egy újabb összevont minisztérium állt fel, a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium (KIM). A miniszter⁴⁸ első intézkedései között egy ideiglenes SZMSZ-t (ISZMSZ) adott ki, amelynek eltérő rendelkezésének hiányában a 2009-es SZMSZ volt alkalmazandó. Az ISZMSZ 2010. június 28. és 2010. szeptember 1. között volt hatályban. A szabályzat már felvázolta az új igazgatási struktúrát, amelyen belül maga az igazságügyi terület egy államtitkárral és az ő irányítása alatt álló három helyettes államtitkárral működött (egyes területek, például a Jogi Képviselői Osztály viszont a gazdálkodásért felelős HÁT-hoz került, így vele együtt négy helyettes államtitkárról is beszélhetnénk).⁴⁹

Az új SZMSZ 2010. őszi hatálybalépésével a 2009-es SZMSZ is hatályon kívül helyezésre került. Bár az új szabályzatot minden korábbinál többször, 15 alkalommal módosították, az igazságügyet érintő struktúra a kormányzati ciklus végéig stabilnak bizonyult.⁵⁰ Rendszerbeli változás miatt érdemes megemlíteni, hogy a szer-

47 A Bajnai-kormányban Draskovics Tibor 2009. április 16. és 2009. december 15. között, Forgács Imre 2009. december 16. és 2010. május 29. között töltötte be az igazságügyi és rendészeti miniszteri posztot.

48 Navracsics Tibor 2010. május 29. és 2014. június 6. között állt a KIM élén.

49 „Az igazságügyért felelős államtitkár szakmai irányítást gyakorol a jogharmonizációért felelős helyettes államtitkár, a közjogi jogalkotásért felelős helyettes államtitkár, valamint az igazságügyi és magánjogi jogalkotásért felelős helyettes államtitkár felett és ennek érdekében, a miniszter által átruházott hatáskörben utasítást adhat számukra.” Vö. ISZMSZ 2010., 5. pont.

50 Az SZMSZ 2010 hatálybalépésekor 12 önálló szervezeti egység működött az igazságszolgáltatási területen belül (és egyes igazságügyhöz tartozó szervezeti egységek más főosztályokon belül, nem önálló szervezeti egységként, mint például a Perképviselői Osztály vagy a Céginformációs és Ügyfélkapcsolati Osztály). Az SZMSZ 2010 legutolsó módosítását követő változata szerint ugyancsak 12 önálló szervezeti egység működött az igazságszolgáltatási területen. Lásd még a 107. lábjegyzetet.

vezeti egységek közül a Titkárság itt már – a központi államigazgatási szervekről, valamint a Kormány tagjai és államtitkárok jogállásáról szóló 2010. évi XLIII. törvény alapján – feltétel nélkül önálló szervezeti egységgé vált,⁵¹ a belső ellenőrzés pedig Ellenőrzési Főosztályként a KÁT közvetlen irányítása alá került. (5. számú táblázat)

2.10. A harmadik Orbán-kormány

Az új kormány megalakulását követően a 2010-es SZMSZ-hez az ott rögzítetthez képest eltéréseket tartalmazó, a majdani minisztériumi szerkezet alapjait rögzítő ideiglenes SZMSZ készült, amely 2014. július 18. és 2014. november 15. között volt hatályban. Az IM SZMSZ szerint a nyolc év után újra a hagyományos keretek között felálló minisztériumban négy államtitkárság és hét helyettes államtitkárság került létrehozásra. Az IM 20 főosztállyal és 12 kabinettel és titkársággal kezdte meg működését.

Az új SZMSZ hatálybalépését követően a struktúra 23 főosztályból és 12 kabinetből és titkárságból állt, az önálló szervezeti egységek száma 2017 őszére 29 főosztályra és 13 kabinetre és titkárságra változott.⁵² A változások elsősorban a miniszter közvetlen irányítása alatt álló egységeket érintették, illetve 2017 elejétől a közigazgatási racionalizáció nyomán egy háttérintézmény helyettes államtitkárságként folytatta működését, amellyel nyolcra bővült a helyettes államtitkárságok száma. Az IM szervezeti felépítése e kisebb változásoktól eltekintve a ciklus nagy részében stabilnak bizonyult. (6. számú táblázat)

3. A rendszerváltást követően az IM felügyelete és irányítása alá tartozó szervek és szervezetek

Az IM környezetében 1867-es megalakulása óta találhatóak különböző szervek és szervezetek, amelyekre a továbbiakban összefoglalóan háttérintézményekként hivatkozunk. Ezek száma, működési formája, az IM-hez való kapcsolata időről időre változott és változik ma is. A minisztérium kezdettől fogva részt vett a bíróságok, az ügyészségek, a büntetés-végrehajtás, valamint a hivatásrendek igazgatásában, il-

51 2006–2010 között csak az államtitkári titkárságok számítottak annak, 2006 előtt pedig a titkárság általánoságban nem önálló szervezeti egységnek minősült.

52 Az SZMSZ 2014 függelékben sorolja fel a miniszteri biztosokat, akiknek száma az SZMSZ hatálybalépésekor négy, 2017. július 1-jén hét fő volt. A miniszteri biztosok felsorolását már az SZMSZ 2010 is tartalmazta, ott a 2010-es induló állapot szerint egy miniszteri biztos foglalkozott igazságügyi feladatokkal. Trócsányi László 2014. június 6-tól tölti be az igazságügyi miniszteri posztot.

letve felügyeletében. E feladatok a szervezeti struktúra lassú, rendszereken átívelő változásai során végül minimálisra csökkentek.⁵³

A könnyebb áttekinthetőség végett itt elsősorban nem az elnevezések, hanem a feladatok szerint követjük végig e szervezetek történetét és az IM-hez való viszonyuk változásait.

3.1. A büntetés-végrehajtás

A Bv.-terület kiegészítést követő első működési szabályzatát 1869-ben Horvát Boldizsár igazságügyi rendeletben adta ki.⁵⁴ A szakterület IM-en belül elfoglalt helyét jól jelzi, hogy az 1944 végén Debrecenben újjászervezett minisztérium három főosztálya közül az egyik a Börtönügyi és Házasságjogi volt. Az 1985-ös IM SZMSZ a BVOP-t az IM szervezeti egységként nevesítette.⁵⁵ A Bv.-terület szervezeti és működési szabályait – IM utasításként – továbbra is az igazságügyi miniszter adta ki, ezek egészen az 1990-es évek közepéig korlátozottan megismerhetőek voltak.

Az 1990-es SZMSZ-ben a BVOP-t már a szervezeti egységen kívüli, miniszteri felügyelet alá tartozó (rendvédelmi) szervként jelölik, a Bv.-szervezettel való kapcsolattartásért külön szervezeti egység, a Büntetés-végrehajtási Ügyek Önálló Osztálya volt felelős, ám még az SZMSZ ettől függetlenül részletesen tartalmazta a BVOP különböző feladatait is.⁵⁶ Az 1992-es SZMSZ a BVOP jogállását változtatás nélkül átvette, és megmaradt a Büntetés-végrehajtási Főosztály is. A részletszabályokat azonban a BVOP első rendszerváltás utáni SZMSZ-e tartalmazta, amely 1992. május 1-jén lépett hatályba.⁵⁷ A területre vonatkozó szabályozás az 1995. évi CVII. törvény elfogadását követően átláthatóbbá vált.⁵⁸ Bár az 1996-os SZMSZ szervezeti ábrájában a BVOP továbbra is szerepelt (az I. HÁT által felügyelt szervezeti egységként), a feladat- és hatáskörök csak az egyes tisztségviselők büntetés-végrehajtást érintő jogosítványait rögzítették, a szervezeti jogállásra nézve az IM SZMSZ-e már nem tartalmazott rendelkezést. A változások a szervezeti egység nevének módosulásában is megjelentek.

53 A rendszerváltás utáni két legjelentősebb lépést ezen a területen az Országos Igazságszolgáltatási Tanács 1997-es felállítására, illetve a büntetés-végrehajtás Belügyminisztériumhoz való 2010-es átkerülése jelentette (a Bv. 1952–1963 között már a BM kötelékébe tartozott).

54 Lásd IMRT, 1869, 5–88.

55 Lásd SZMSZ, 1985, 24., 35. §§.

56 Lásd SZMSZ, 1991, 5. § (2) bekezdés és XIII., illetve C. pont.

57 A BVOP számára az igazságügyi miniszter új SZMSZ-t adott ki 1997-ben, 2000-ben, 2001-ben, 2003-ban, 2006-ban.

58 Bár az ÁSZ-jelentések rendszeresen tártak fel problémákat a Bv.-területen. Vö. ÁSZ I. és II. (110/2001.) jelentések.

A Büntetés-végrehajtási Felügyeleti Főosztály fő feladata is a kodifikáció felé tolódott el, bár a szervezettel való egyéb jogosítványok (ellenőrzés, panaszügyek, statisztikák) gyakorlása is itt történt. A BVOP az ezt követő SZMSZ-ek szervezeti ábrájában is feltüntetésre került, s az utasítások minden alkalommal kitértek a büntetés-végrehajtással kapcsolatos jogosítványok gyakorlására is. A Büntetés-végrehajtási Felügyeleti Főosztály feladatai lassan gyarapodtak, 2003-ban a büntetőjogi, kegyelmi és büntetés-végrehajtási ügyekért felelős főcsoportfőnök alá került, aki a BVOP feletti felügyeletet is gyakorolta. Egy SZMSZ-módosítással 2005-ben megjelent a szervezeti struktúrában a terület megújításáért felelős miniszteri biztos is. A 2006-os nagy átszervezéskor az IRM-en belül a büntetés-végrehajtással kapcsolatos feladatok többsége az államtitkár közvetlen irányítása alatt álló Büntetés-végrehajtási Osztályhoz került, a területre vonatkozó törvényi szintű kodifikációt viszont a Büntetőjogi és Rendészeti Kodifikációs Főosztály látta el (később Rendészeti Felügyeleti és Tervezési Főosztályként). Az önálló rendészeti államtitkár megjelenésével az államtitkári titkárságon a Rendészeti Ellenőrzési Főosztály keretében a Bv. feletti ellenőrzési jogosítványok gyakorlása kapott kiemelt figyelmet.

A terület 2010 óta a Belügyminisztériumhoz tartozik,⁵⁹ az IM-nél csak a kodifikációs feladatok maradtak (2010–2014 között a Büntetőjogi Kodifikációs Főosztály, 2014-től a Büntető Anyagi Jogi és Büntetés-végrehajtási Jogi Kodifikációs Főosztály keretében).

3.2. Igazságügyi szakértői intézetek

Az első szakértői intézet, az Országos Vegyészeti Múterem (később Országos Művegyészeti Intézetnek, majd Országos Toxikológiai Intézetnek hívták) néven került az 1870. november 20-i királyi határozattal felállításra, működésének részletszabályait a 15933/1872. (VI. 20.) IM rendelet tartalmazta.⁶⁰ Minden bizonnyal ezt tekinthetjük az IM legkorábbi háttérintézményének. A szocializmus időszakában a szakértői munka általános szabályait 1954-ben, 1964-ben és 1976-ban állapította meg a kormány, az igazságügyi szakértőkről szóló 1988-as IM rendelet pedig részletesen felsorolta az igazságügyi szakértői feladatokat ellátó intézeteket.⁶¹

59 Vö. 212/2010. (VII. 1.) Korm. rendelet 37. § d) pont, illetve 152/2014. (VI. 6.) Korm. rendelet 21. § 4. pont.

60 Vö. IMM, I. 12.

61 Vö. az igazságügyi szakértőkről szóló 44/1954. (VII. 29.) MT rendelet, az igazságügyi szakértői szervezetről szóló 29/1964. (XI. 23.) Korm. rendelet, az igazságügyi szakértőkről szóló 4/1976. (III. 4.) MT rendelet, az igazságügyi szakértőkről szóló 2/1988. (V. 19.) IM rendelet.

A szervezetrendszerrel kapcsolatban az 1985-ös IM SZMSZ leszögezte, hogy az igazságügyi miniszter felügyeletet gyakorol „*az igazságügyi szakértői intézetek és irodák, az Országos Igazságügyi Toxikológiai Intézet és az igazságügyi szakértői tevékenység felett*”. A szakértői tevékenységgel kapcsolatos feladatokat a minisztériumban külön szervezeti egység, az Ügyvédi, Jogtanácsosi és Szakértői Főosztály látta el.⁶² Az 1991-es SZMSZ szerint a Titkárság, az 1992-es SZMSZ szerint az Igazságszolgáltatási Hivatal egyik szervezeti egysége (Közjegyzői, Végrehajtói, Szakértői, Ügyvédi, Jogtanácsosi Felügyeleti Osztály) intézte az IM szakértőkkel kapcsolatos feladatait,⁶³ míg a területtel kapcsolatos jogszabály-előkészítő munkát az Igazságügyi Kodifikációs Ügyosztály végezte. Az 1996-os SZMSZ-től kezdve a szakértői névjegyzék vezetése, illetve a miniszteri felügyelet gyakorlása az IM-ben az Igazgatási és Kodifikációs Főosztály feladatai közé tartozott. A szervezeti egység elnevezése 1997-től 2006-ig Igazságügyi Igazgatási és Kodifikációs Főosztály volt, az IRM megalakulását követően Igazságügyi Kodifikációs és Szolgáltatási Főosztálynak nevezték el. 2010-től a KIM-ben a területre vonatkozó kodifikáció és az igazgatási kérdések kezelése ismét kettévált, az előbbivel a Magánjogi és Igazságügyi Kodifikációs Főosztály, utóbbival az Igazságügyi Szolgáltatási Főosztály foglalkozott. Az újjászervezett IM-ben 2014 után is megmaradt az e területtel kapcsolatos elméleti és gyakorlati hatáskörök szétválasztása, az igazságügyi szakértőkre vonatkozó kodifikációs feladatokért a Magánjogi és Igazságügyi Kodifikációs Főosztály (2015-től Civilisztikai és Igazságügyi Kodifikációs Főosztály), a szakértőkkel, a szakértői kamarákkal, az egyes intézetekkel kapcsolatos hatáskörök gyakorlásáért pedig az Igazságügyi Felügyeleti Főosztály felelős.

A rendszerváltáskor létező szakértői intézetek működésének racionalizációja az 1992-es IM utasítással kezdődött, amely az Igazságügyi Szakértői Intézetek Hivatala (ISZIH) felállításáról rendelkezett.⁶⁴ Az ISZIH az IM igazságügyi szakértői intézményeinek felügyeletére, az intézetek működésével kapcsolatos gazdasági, munkaügyi és nyilvántartási feladatok ellátására alakult, ezzel egyes, még a minisztériumban lévő feladatok is kiszervezésre kerültek.⁶⁵ Az ISZIH 2006-tól Igazságügyi Szakértői és Kutató Intézetek (ISZKI) néven folytatta működését, e szervezet felett megalakulását követően az igazságügyi miniszter gyakorolt felügyeletet.

62 SZMSZ, 1985, 3., 34. §§.

63 SZMSZ, 1991, B. I. pont, SZMSZ, 1992, 3.4.4. pont.

64 Vö. 2/1991. (IK 4.) IM utasítás az Igazságügyi Szakértői Intézetek Hivatala felállításáról. Hatályba lépett: 1992. február 15-én. A korábbi SZMSZ-t, amelynek az 1985-ös IM SZMSZ-szel való összevetéséből az IM és a szakértői intézetek közötti feladatmegosztás is jól rekonstruálható, lásd 121/1980. (IK 10.) IM utasítás.

65 A Hivatal részére az igazságügyi miniszter 1998-ban, 2001-ben, 2006-ban és 2015-ben adott ki SZMSZ-t.

3.3. Bűnügyi Szakértői és Kutatóintézet

1909-ben az igazságügyi és a belügyminiszter közösen kiadott rendelettel döntött az Országos Bűnügyi Nyilvántartó Hivatal felállításáról, amely a „*m. kir. igazságügyi és belügyi miniszterek felügyelete, s a budapesti m. kir. államrendőrség főkapitányának, illetve helyettesének vezetése alatt áll*”.⁶⁶ Az alapításkori koncepció: a két miniszter és a rendőrfőkapitány együttműködése az intézmény sorsára rendszerektől függetlenül jelentős hatással bírt, az intézménnyel való kapcsolatuk máig fennmaradt. A Bűnügyi Szakértői és Kutatóintézet 2006–2010 között az IRM felügyelete alá tartozott, de azt megelőzően és 2010-től 2016 végéig a felügyeleti jogkört a belügyminiszter gyakorolta.

2017. január 1-től az igazságügyi és a bűnügyi szakértői intézetek közös szervezetben, Nemzeti Szakértői és Kutató Központ (NSZKK) néven folytatják működésüket. A központot a belügyminiszter irányítja. Az igazságügyi miniszter az irányításban az igazságügyi kapcsolatokért felelős államtitkár és az Igazságügyi Felügyeleti Főosztály útján vesz részt, egyes hatásköröket pedig az országos rendőrfőkapitány gyakorol.⁶⁷

3.4. Az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda

A Miniszterelnökségen 1869-ben felállított Központi Fordító Osztály szolgáltatásait kezdettől fogva igénybe vette az Igazságügyi Minisztérium, akár beadványok, akár jogszabálysövegek fordításáról volt szó.⁶⁸ A bíróságokon folyamatban lévő eljárásokhoz az IM fokozatosan építette ki – saját hatáskörében – bírósági tolmácsolózatát (a bírósági tolmácsok névjegyzékét az *Igazságügyi Közlöny* rendszeresen közölte), s e hálózatnak a minisztériumi munkában való igénybevétele már a felállítást követően felmerült.⁶⁹

66 Vö. az Országos Bűnügyi Nyilvántartás tárgyában kiadott 24300/1908. sz. IM rendelet. Az idézetre lásd 24300/1908. IM rendelet 22. §.

67 Itt csupán az igazságügyi miniszter jogosítványait ismertetjük. Az NSZKK igazságügyi ágazata tekintetében a belügyminiszter a törvényességi ellenőrzési hatáskörét, illetve az országos rendőrfőkapitány a szakszerűségi és hatékonysági ellenőrzési, illetve jelentéstételre vagy beszámolóra való kötelezéssel kapcsolatos hatáskörét az igazságügyi miniszter bevonásával gyakorolja. Az NSZKK SZMSZ-ét a belügyminiszter az igazságügyi miniszter egyetértésével hagyja jóvá. A rendőrfőkapitány az NSZKK gazdasági vezetőjével kapcsolatos személyzeti hatásköreit az igazságügyi miniszter véleményének kikérésével gyakorolja. Vö. 356/2016. (XI. 18.) Korm. rendelet.

68 Lásd RT, 1869, 238–239., RT, 1873, 65–67.

69 Vö. A királyi bírósági hites tolmácsokról szóló 32942/1873. IM rendelet, in MKIRGY, 1873. I/26–38.

A fordító osztály 1907-ben a Belügyminisztériumba került át, az IM viszont a bírósági tolmácsok és az igazságügyi fordítások tekintetében továbbra is önálló szabályozási joggal rendelkezett.⁷⁰ Valószínűleg ez az önálló hatáskör és szervezetrendszer képezte alapját annak az 1949-es minisztertanácsi döntésnek, amely egyfelől az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda (OFFI) felállítása és az igazságügyi miniszter felügyelete alá helyezése, másfelől pedig a korábbi BM Fordító Osztály ebbe történő beolvasztása mellett foglalt állást.⁷¹

Az OFFI 1963-tól gazdasági iroda formájában működött, hatásköreit 1986-ban új jogszabály kibocsátásával erősítették meg.

Az 1985-ös IM SZMSZ kimondja, hogy a miniszter az OFFI felett felügyeletet gyakorol, amely a jogszabályszerű működés biztosítására terjed ki.⁷² A felügyelettel kapcsolatos feladatok a Titkárság hatáskörébe tartoztak,⁷³ és ez kezdetben a rendszerváltást követően is így maradt.⁷⁴ Az 1992-es SZMSZ szerint a miniszter kinevezi az OFFI igazgatóját.⁷⁵

Az OFFI 1994-ben részvénytársasággá alakult. Ez a változás az 1996-os SZMSZ-ben is nyomon követhető, amely nemcsak a miniszter személyügyi, de a társasággal kapcsolatos egyéb hatásköreit is részletezte,⁷⁶ ezeket a rendelkezéseket az 1997-es és 1998-as SZMSZ is tartalmazta.⁷⁷ A 2000-es SZMSZ rögzítette, hogy „[a]z igazságügy-miniszter egy – tartós állami tulajdonú társasági részesedéssel működő – gazdasági társaságban, az Országos Fordító- és Fordításhitelesítő Iroda Rt.-ben gyakorol tulajdonosi jogot. A tartós állami részesedés legalacsonyabb mértéke [...] 50%+1 szavazat, az alapító okirat szerint azonban az Rt. kizárólagos állami tulajdonban van”.⁷⁸ Az OFFI 2007–2010 között nem szerepelt a minisztériumi SZMSZ-ekben, és a KIM megalakulását követően, az első SZMSZ-módosítással tűnt fel ismételten.

70 Vö. különösen: 9307/1907. IM rendelet, 58600/1916. IM rendelet, 36000/1942. IM rendelet.

71 Vö. 4234/1949. MT rendelet és 86800/1949. IM rendelet. A szocializmus időszakára nézve: 12824/1950. IM rendelet, 3/1954. IM rendelet, 1/1963. IM rendelet.

72 SZMSZ, 1985, 3., 9., 25. §§.

73 SZMSZ, 1985, 26. § A/t. pont.

74 SZMSZ, 1991, 6. § B/I. 11–12. pontok.

75 SZMSZ, 1992, 2. függ. A/2. j. pont.

76 SZMSZ, 1996, IV. függ.; Felügyeleti jogkörére lásd 41/1990. (IX. 15.) Korm. rendelet és 157/1998. (IX. 30.) Korm. rendelet.

77 A személyügyi hatásköröket a miniszter, a többi hatáskört valamelyik államtitkár (általában a IV. számú, 2003-tól az európai integrációs helyettes államtitkár, 2006-tól a civilisztikai és igazságügyi szakállamtitkár) látta el.

78 SZMSZ, 2000, 8. függ. 2. pont.

2010–2014 között a társaság feletti felügyeleti jogkör gyakorlója többször változott.⁷⁹ A 2014-es SZMSZ hatálybalépését követően az OFFI-val kapcsolatos jogköröket a minisztériumon belül újra szabályozták.⁸⁰

3.5. Jogi Szakvizsga Bizottság

Az Igazságügyi Minisztérium 1867-es megalakulását követően Horvát Boldizsár egyik legfontosabb teendője volt, hogy a bírói és ügyvédi vizsgák szabályozása tárgyában intézkedjen. *„Az ügyvédi pályára csakis jogtudományilag minden tekintetben képzett, gyakorlott és jártas egyéneket óhajtának bocsájtatni”* – indokolta 1867. április 16-i intézkedésében a vizsgák szigorítása iránti szándékát az igazságügyi miniszter.⁸¹

A jogi szakvizsgák szabályozása innentől kezdve minden rendszerben az egyik legfontosabb jogpolitikai kérdésnek számított. Nem csupán egy vizsgáról volt szó, hanem a „Vizsgáló”, amely egyszerre jogosított önálló praxisra, és teremtett hagyományokat a jogi hivatásrendek mindegyikében. Az IM – kiváló elméleti és gyakorlati szakembereket felvonultató apparátusa révén – kezdettől fogva érintett volt a vizsgáztatásban, és még a dualizmus időszakában megkezdődött egy titkárság kialakulása is. Az 1907-es IM rendelet által említett, az IM állományából a bizottság működésének idejére biztosított titkár a formalizálódás felé tett első lépésnek számított. Az állami címerrel ellátott körpecsét ugyancsak 1907-ben jelent meg.⁸²

79 A 2010-es IM SZMSZ-t módosító 6/2011. (I. 28.) KIM utasítás szerint a tulajdonosi jogokat a közigazgatási államtitkár, a szakmai felügyeleti jogokat – a magánjogi felelős államtitkárral együttműködve – a Kormányirodát irányító helyettes államtitkár gyakorolta (4. függ., VI./1–2. pont). Az SZMSZ a társaság vezető tisztségviselői számára havi beszámolást írt elő az IM felé, illetve az IM számára évi kétszeri egyeztetési kötelezettséget az MNV felé. A 70/2011. (XII. 20.) KIM utasítás alapján a tulajdonosi és szakmai felügyelet gyakorlója a Jó Állam Fejlesztési Koncepció végrehajtásának összehangolásáért felelős kormánybiztos, a szakmai közreműködő a Kormányirodát irányító helyettes államtitkár lett. A 38/2012. (XI. 16.) KIM utasítás szerint a tulajdonosi jog gyakorlója újra a KÁT, a szakmai felügyeleti jog gyakorlója egy miniszteri biztos, a szakmai közreműködő pedig a Kormányirodát irányító helyettes államtitkár lett. A 15/2013. (IV. 26.) KIM utasítás alapján a tulajdonosi és a szakmai felügyeleti jog gyakorlójává egy miniszteri biztos vált, a szakmai közreműködő a Kormányirodát irányító helyettes államtitkár maradt.

80 A tulajdonosi jog gyakorlója az igazságügyi kapcsolatokért felelős államtitkár, a szakmai felügyelői jog gyakorlója az igazságügyi szolgálatásokért felelős helyettes államtitkár, a szakmai közreműködő az Igazságügyi Felügyeleti Főosztály lett.

81 Vö. RT, 1867, 102–103.

82 Vö. 1869. június 10-i IM rendelet (RT, 1869, 721–728.), 38200/1874. (XII. 31.) IM rendelet (RT, 1874, 673–679.), 22760/1907. IM rendelet (RT, 1907, 390–419.), 67300/1913. IM rendelet (RT, 1914, 356–388.) és 67400/1913. IM rendelet (RT, 1914, 388–412.), valamint az 1874. évi. 24. tc., 1874. évi 34. tc. és 1913. évi 53. tc.

A joggyakorlat és szakvizsga tárgyában 1959-ben készült IM-rendelet már egyértelműen az IM felügyelete alatt működő Vizsgabizottságról beszélt. A jogszabály rögzítette, hogy „[a] Vizsgabizottság munkájával kapcsolatos igazgatási és ügykezelési feladatokat az Igazságügyminisztérium látja el”.⁸³

Ennek megfelelően az 1969-ben kiadott IM SZMSZ szerint a Minisztériumi Titkárság látta el az ezzel kapcsolatos feladatokat. Az 1985-ös SZMSZ részletesebben is kifejtette az ide tartozó feladat- és hatásköröket. A miniszter a Jogi Szakvizsga Bizottság felett felügyeleti jogkörrel rendelkezett, ezt – a szervezeti ábra alapján – az államtitkár útján gyakorolta. A Vizsgabizottság működésével kapcsolatos feladatok a Személyzeti és Oktatási Főosztályhoz kerültek át. A jogi szakvizsgával kapcsolatos ügyeket továbbra is az Oktatási és Továbbképzési Önálló Osztály intézte, amely az 1991-es SZMSZ szerint közvetlenül a PÁT irányítása alatt állt. Az 1992-es SZMSZ már önállóan felsorolja a Jogi Szakvizsga Bizottság Titkárságának feladatait, amely a PÁT irányítása alatt állt. A Titkárság egészen az IRM megalakulásáig a PÁT irányítása alatt maradt, a szakvizsgát érintő egyéb feladatok (kodifikáció, szakvizsgadíj beszedése, felkészítő képzés szervezése) pedig beépültek az egyes szervezeti egységek feladatai közé.

Az IRM megalakulását követően a Jogi Szakvizsga Bizottság titkárság helyett osztályként került megszervezésre, méghozzá közvetlenül a kabinetfőnök vezetése alatt. A vizsgabizottság elnöki teendőit az államtitkár látta el. A 2007-es SZMSZ-ben ez a feladat a Kabinetben belül a Miniszteri Titkársághoz került. A 2008-as SZMSZ-szel a Miniszteri Kabinet részeként újra megjelent a Jogi Szakvizsga Bizottság Titkársága, amely a 2009-es SZMSZ szerint változatlan formában működött tovább.

A KIM megalakulását követően a vizsgabizottság működésének biztosítása az igazságügyi és magánjogi jogalkotásért felelős HÁT feladatai közé került, a szakmai háttérrel az Igazságügyi Szolgáltatási Főosztály és – a vizsgadíjak tekintetében – a Pénzügyi és Számviteli Főosztály biztosította. A vizsgabizottság elnökét és tagjait az igazságügyért felelős államtitkár nevezte ki. A 2014-es SZMSZ hatálybalépését követően ez a struktúra lényegében változatlan maradt. A bizottsági tagok kinevezése az igazságügyért felelős államtitkárhoz, az egyéb feladatok az igazságügyi szolgáltatásokért felelős HÁT-hoz tartoznak. A HÁT-hoz tartozó Igazságszolgáltatási Kapcsolatok Főosztályán belül 2017-től létrejött a Jogi Szakvizsga Osztály.

83 Vö. 6/1959. (VI. 11.) IM rendelet, majd 12/1976. (XI. 6.) IM rendelet és az 5/1991. (IV. 4.) IM rendelet.

3.6. Központi Kárrendezési Iroda

Az Országos Kárpótlási és Kárrendezési Hivatal (korábban: Kárpótlási Hivatal) jogutódjaként létrejött – területi kirendeltségekkel is rendelkező – hivatal kezdetben a földművelésügyi miniszter irányítása és felügyelete alá tartozott.⁸⁴

Az Iroda feletti irányítási és felügyeleti jogköröket 1999. december 1-től egészen 2005. december 31-i megszűnéséig az igazságügyi miniszter látta el. Az Iroda alaptevékenysége a személyi és vagyoni kárpótlási, valamint kárrendezési eljárásokkal összefüggő feladatok ellátása volt.

A hivatal az IM SZMSZ-ében először 2000-ben jelent meg, ezt megelőzően az IM a kárpótlással csupán kodifikációs szinten (Civilisztikai és Gazdasági Kodifikációs Főosztály) foglalkozott. A 2000-es SZMSZ-ben a hivatallal kapcsolatos feladatokat a KÁT-hoz telepítették, a KÁT Hivatalán belül Kárpótlás Felügyeleti Főosztály alakult, amely a KÁT hivatalvezetőjének a miniszter megbízásából az Iroda felett gyakorolt felügyeleti jogkör ellátásához nyújtott szakmai segítséget. A terület a 2003-as SZMSZ szerint a kárpótlásért felelős főcsoportfőnök irányítása alá került, akinek a portfóliója a 2004-es SZMSZ-ben a pártfogó felügyeleti ügyekkel is gyarapodott.

3.7. Pártfogó felügyelet hivatala

A 2003. július 1-jén létrejött Pártfogó Felügyelői Szolgálat Országos Hivatalát a kormány a pártfogó felügyelői feladatok ellátására alapította. A hivatal feletti irányítási és felügyeleti jogkört az igazságügyi miniszter gyakorolta. A Hivatal elnevezése 2004. január 1-jével IM Pártfogó Felügyelői és Jogi Segítségnyújtó Szolgálat Országos Hivatalára, 2006. január 1-től Igazságügyi Hivatalra változott.

Előzményként megjegyzendő, hogy az IM 1985-ös SZMSZ-e szerint a miniszter felügyeletet gyakorolt a bíróságok pártfogó felügyeleti tevékenysége felett, e feladatát a Bírósági Főosztály szakmai támogatásával végezte. A még a hivatal felállítása előtt hatályba lépett 2003-as IM SZMSZ szerint a Pártfogó Felügyeleti Főosztály a büntetőjogi, kegyelmi és Bv. ügyekért felelős főcsoportfőnök irányítása alatt állt. A 2004-es SZMSZ-ben a kárpótlási ügyekért felelős főcsoportfőnök feladatai kiegészültek az ekkor már a Jogi Segítségnyújtó Szolgálattal is kiegészült hivatallal kapcsolatos ügyekkel.⁸⁵

84 A jogelőd szervezetek felett kezdetben tárca nélküli miniszter, később a földművelésügyi miniszter gyakorolta a kormányt megillető jogokat. Vö. 1060/1994. (VII. 21.) Korm. határozat, 1035/1991. (VII. 31.) Korm. határozat, 101/1991. (VII. 27.) Korm. rendelet, 18/1990. (VII. 27.) Korm. rendelet.

85 A hivatal eddigi pártfogó felügyelettel kapcsolatos feladatai a következőképpen bővültek: a Központi Hivatal a) elbírálja a jogi segítségnyújtás engedélyezése iránti kérelmek tárgyában hozott határozatokkal szemben elő-

3.8. Igazságügyi Hivatal

A 2006. január 1-jétől Igazságügyi Hivatalnak (IH) nevezett szervezet névváltozásai általában a feladatok bővülésével jártak együtt. A 2007. január 1-jével újjászervezett hivatal pártfogó felügyelettel, jogi segítségnyújtással és kárpótlási hatósági feladatai az áldozatsegítéssel és a lobbisták nyilvántartásával bővültek. Az IM-en belül a terület az IRM 2006-os SZMSZ-ének hatálybalépését követően az Igazságügyi Kodifikációs és Szolgáltatási Főosztályhoz került, és 2010-ig ott is maradt.

A KIM megalakulása után megalkotott 2010-es SZMSZ szerint a hivatal felett az igazságügyi államtitkár gyakorolta a minisztert megillető jogköröket, a szakmai hátteret pedig az Igazságügyi Szolgáltatási Főosztály biztosította (a területtel kapcsolatos kodifikáció a Magánjogi és Igazságügyi Kodifikációs Főosztályhoz került).

2011. január 1-jével az Igazságügyi Hivatal jogutódjaként megalakult a KIM Igazságügyi Szolgálata (KIMISZ). Az IH korábbi területi kirendeltségei beolvadtak a kormányhivatalokba.⁸⁶ A KIMISZ felett a miniszter irányítói, az egykori területi kirendeltségek felett felügyeleti jogköröt kapott, e jogkörök ellátása továbbra is az igazságügyi államtitkár és az Igazságügyi Szolgáltatási Főosztály közreműködésével történt.

A 2012. július 28-ával létrejött Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal (KIH) feladat- és hatásköre már túlterjedt a klasszikus igazságügyi feladatokon,⁸⁷ ez is közrejátszhatott abban, hogy a KIM-en belül a jogkör gyakorlója az igazságügyi helyett a közigazgatási államtitkár lett (akit a feladat ellátásában továbbra is az Igazságügyi Szolgáltatási Főosztály segített).

Az IM újralakulásával a KIH irányítója a Miniszterelnökség lett, de rövid időn belül – a korábbinál bővebb hatáskörrel – az igazságügyi miniszter irányítása alatt álló szervként megalakult az Igazságügyi Hivatal.⁸⁸

Az IM 2014-es SZMSZ-ében a KIH-ből való kiválással való újjászületése, majd megszűnése jól nyomon követhető. Az irányítással kapcsolatos feladatokat az igazságügyért felelős államtitkár gyakorolta, a szakmai közreműködő szervezeti egység az

terjesztett jogorvoslati kérelmeket; b) névjegyzéket vezet a jogi segítőkéről és velük a jogi szolgáltatások nyújtására szolgáltatási szerződést köt; c) a jogi segítségnyújtás igénybevitelével kapcsolatos tájékoztató tevékenységet lát el; d) szakmai irányítást és felügyeletet gyakorol a megyei (fővárosi) hivatalok jogi segítségnyújtó feladatokat ellátó szervezeti egységei felett; e) szervezi a jogi segítségnyújtó feladatokat ellátó szervezeti egységekben dolgozók képzését és továbbképzését. Vö. 72/2003. (V. 28.) Korm. rendelet, 254/2003. (XII. 24.) Korm. rendelet.

86 Vö. 322/2010. (XII. 27.) Korm. rendelet.

87 Ide tartoztak egyes módszertani, személyügyi igazgatási, elemzői és alapkezelői tevékenységek is. Vö. 177/2012. (VII. 26.) Korm. rendelet.

88 Egy rövid, háromhetes időszakban (2014. szeptember 5. és 2014. szeptember 30. között) a KIH egyes feladatai vonatkozásában – az igazságügyi miniszter gyakorolt bizonyos hatásköröket. Vö. 2010. évi XLIII. törvény, illetve 152/2014. (VI. 6.) Korm. rendelet 79–84. §§.

Igazságügyi Felügyeleti Főosztály volt (a kormányhivatalok igazságügyi szolgálatai feletti irányítást ugyancsak az igazságügyi államtitkár végezte). Az IH 2016. december 31-ével a közigazgatási racionalizáció részeként történő megszűnését követően egyes feladatok ellátását az IM-en belül oldották meg, az igazságügyi módszertani irányításért felelős HÁT kinevezése e változásokkal áll összefüggésben, míg más egyéb, nem az IM-be kerülő hatásköreit különböző szervek között osztották szét.⁸⁹

3.9. Magyar Szabadalmi Hivatal

A Szabadalmi Hivatal (SZH) feletti felügyeleti jog a rendszerváltást követően több miniszter portfóliójában is megfordult. Az igazságügyi és rendészeti miniszter 2009. április 16-án vette át a felügyeleti jogot a hivatal felett a kutatás-fejlesztésért felelős tárca nélküli minisztertől.⁹⁰

A Magyar Szabadalmi Hivatal elnevezése 2011. január 1-től Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatal (SZTNH) elnevezésre változott.⁹¹

A hivatal feletti felügyeleti jogkör gyakorlása először az IRM 2009-es SZMSZ-ében jelenik meg. A felügyeleti jogot az igazságügyi államtitkár az európai uniós jogi szakállamtitkár és a koordinációs szakállamtitkár együttes előterjesztése alapján gyakorolta. A döntés-előkészítésben az Európai Unió Jogi Főosztály működött közre. A KIM 2010-es SZMSZ-e szerint az SZH feletti felügyeleti jog gyakorlása az igazságügyi államtitkár hatáskörébe tartozott, aki az Európai Unió Jogi Főosztály segítségével látta el e feladatát.⁹² A 2014-es SZMSZ-ben a terület a nemzetközi igazságügyért felelős HÁT alá tartozó Versenyjogi, Fogyasztóvédelmi és Szellemi Tulajdonjogi Főosztályhoz került. Az SZTNH mint kormányhivatal feletti felügyeletet 2017 januárjától a Nemzetgazdasági Miniszter látja el.⁹³

3.10. Nemzeti Etnikai Kisebbségi Hivatal

A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos állami feladatok ellátására létrehozott Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal feletti felügyeleti jog gyakorlója többször változott a rendszerváltást követően. A felügyeleti jogkört

89 Vö. 233/2014. (IX. 28.) Korm. rendelet, a feladatok szétosztására lásd 362/2016. (XI. 29.) Korm. rendelet.

90 Lásd 8/2006. (XII. 23.) ME rendelet 1. § f) pont.

91 Lásd 2010. évi CXLVIII. törvény 264. § (2) bekezdés és 265. § (1) bekezdés.

92 A 60/2011. (IX. 30.) KIM utasítás alapján a szakmai szervezet az EU és Nemzetközi Igazságügyi Együttműködésért Felelős Helyettes Államtitkári Titkársága lett.

93 Vö. 338/2016. (XI. 17.) Korm. rendelet.

1998. július 15. és 2002. november 15. között az igazságügyi miniszter gyakorolta.⁹⁴ Ennek megfelelően az IM 2000-ben kiadott SZMSZ-ében a hivatal is szerepelt, a miniszter felügyeleti jogkörében a politikai államtitkár járt el, feladatai ellátásában a PÁT Tikárság és a IV. HÁT segítette, egyes feladatokat a Közszolgálati és Oktatási Főosztályhoz, valamint az Informatikai és Céginformációs Főosztályhoz telepítettek.

3.11. Országos Atomenergia Hivatal

Az Országos Atomenergia Hivatal (OAH) működésének kezdetei visszanyúlnak a szocializmus időszakába. A rendszerváltást követően a Hivatal felett időről időre más miniszter gyakorolt felügyeletet.⁹⁵ 2004-ben azonban a miniszterelnök az igazságügyi minisztert jelölte ki a felügyeleti jogkör gyakorlójának.⁹⁶ Ennek következtében az OAH megjelent az IM 2005-ös SZMSZ-ében, amely szerint a felügyeleti jogkört a miniszter a büntetés-végrehajtási ügyekért felelős főcsoportfőnök útján látja el.⁹⁷ Az IRM megalakulását követően kiadott 2006-os SZMSZ-ben a jogkör gyakorlója az államtitkár lett, mellette a Büntetés-végrehajtási Osztálynak és a Költségvetési és Gazdasági Főosztálynak voltak a hivatallal (és a Központi Nukleáris Pénzügyi Alappal) kapcsolatos feladatai. A 2007-es SZMSZ-ben a felügyeleti jogkör a rendészeti szakállamtitkárhoz került. Az OAH feletti felügyeleti jogkör a kormányhivatalokat felügyelő miniszterek kijelöléséről szóló ME rendelet módosításával 2008. május 15-ével a közlekedési, hírközlési és energiaügyi miniszterhez került át, így a hivatal a 2008 nyarán hatályba lépő új SZMSZ-ben már nem szerepelt.

3.12. Roma Antidiszkriminációs Ügyfélszolgálati Hálózat

Bár a 2000-es SZMSZ-ben és módosításaiban még nem szerepelt, 2003–2010 között az IM és az IRM SZMSZ-ei külön rendelkeztek a Roma Antidiszkriminációs Ügyfélszolgálati Hálózattal (RAÜH) kapcsolatos minisztériumi feladatok ellátásáról. A Hálózatot 2001 őszén állította fel az IM, az Országos Cigány Önkormányzat és az

94 Vö. 34/1990. (VIII. 30.) Korm. rendelet, 125/2001. (VII. 10.) Korm. rendelet.

95 Vö. többek között: 104/1990. (XII. 15.) Korm. rendelet, 109/1994. (VII. 21.) Korm. rendelet, 81/2003. (VII. 29.) ME határozat.

96 Lásd 76/2004. (XI. 10.) ME határozat, majd 8/2006. (XII. 23.) ME rendelet 1. § e) pont.

97 SZMSZ, 2005, 6. § (3) bekezdés.

IM háttérintézményeként működő Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal (NEKH). A Hálózat 2010 végén került a KIM által megszüntetésre.⁹⁸

A Hálózattal kapcsolatos feladatok az IM 2003-as SZMSZ-e szerint a parlamenti, társadalmi és állampolgári kapcsolatokért felelős főcsoportfőnök feladatkörébe tartoznak (aki egyúttal miniszteri kabinetfőnökként is működött). A 2004-es SZMSZ szerint a Hálózat ügyeit a pártfogó felügyelet, a jogi segítségnyújtás, valamint a kárpótlás ügyeiért felelős főcsoportfőnökhöz tartozó Társadalmi Kapcsolatok Főosztálya intézte. Az IRM megalakulását követően a 2006-os SZMSZ-ben a feladat a civilisztikai és igazságügyi szakállamtitkár irányítása alatt álló Igazságügyi Kodifikációs és Szolgáltatási Főosztály hatáskörébe került, és 2010-ig végig itt maradt.

3.13. Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal

Az 1993-ban létrehozott Menekültügyi és Migrációs Hivatal, illetve jogutódja, a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal (BÁH) többnyire a Belügyminisztérium háttérintézményeként működött.⁹⁹ Az IRM időszakában azonban a hivatallal kapcsolatos hatáskörök az igazságügyi területhez tartoztak.¹⁰⁰ A KIM megalakulásával is csak részleges profiltisztításra került sor, bár a BÁH visszakerült a belügyminiszter irányítása alá.¹⁰¹ Az állampolgársági terület feletti jogosítványok azonban a KIM időszakában is megmaradtak,¹⁰² s csak 2014-ben kerültek ki az újrászervezett IM-ből.¹⁰³

3.14. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Kft.

Az IM – jelenleg hatályos SZMSZ-e szerint – két gazdasági társaság felett gyakorolja a tulajdonosi jogokat. Az 1949 óta IM-felügyelet alatt álló OFFI mellett, amely több mint két évtizede gazdasági társaság formájában működik, a közelmúltban egy másik gazdasági társaság is a minisztérium vonzáskörébe került. Ez utóbbi esetben a feladat a kormányon belül hagyományosan más szervezeti egységhez tartozott, s csak a KIM megszűnésével került az IM-hez.

98 Lásd bővebben: https://mno.hu/migr_1834/roma-jogvedo-halozat-815045 (2017. július 5.), www.romnet.hu/jegyzetek/2011/01/05/ifj_bogdan_janos_roma_antidiszkriminacios_halozat_elt_9_evett (2017. július 5.).

99 Vö. 43/1993. (III. 3.) Korm. rendelet, illetve 162/1999. (XI. 19.) Korm. rendelet.

100 Lásd SZMSZ, 2006, 2007, 2009. A terület felelőse a közjogi szakállamtitkár volt. Az SZMSZ 2008. szerint a BÁH az igazságügyi államtitkár alá tartozott.

101 Vö. 212/2010. (VII. 1.) Korm. rendelet, 152/2014. (VI. 6.) Korm. rendelet.

102 A közjogi jogalkotásért felelős helyettes államtitkár alá szervezve. Vö. SZMSZ IM 2010.

103 Vö. IM SZMSZ 2014.

A kormány első hivatalos közlönye 1848–1849-ben a belügyminisztérium gondozásában készült. Ezt követően több különböző néven, más és más szervezeti formában próbálta a kormányzat a hivatalos ügyekről tájékoztatni a közvéleményt. 1867 után a hivatalos közlöny mellett megindult az egyes tárcaközlönyök kiadása is.¹⁰⁴ A tárcák lapjai azonban nem vehették át a kormányzati közlöny szerepét, annak megjelenését a kormánynak a legnehezebb időkben is biztosítania kellett.

A *Magyar Közlöny* első számai 1945 elején még Debrecenben jelentek meg, de a kiadó-hivatal már márciusban felköltözött Budapestre. A *Magyar Közlöny* máig a kormányzat hivatalos lapja maradt, amely 2005 óta digitális formában is elérhető. A lap 1945-től az Állami Nyomdában készült, 1987-től viszont a Pallas Kiadón belül egy új szerkesztőség alakult.¹⁰⁵ Ez a szerkesztőség később átkerült a Hírlapkiadó Vállalathoz, majd 1994. január 1-jével Közlöny- és Lapkiadó Kft.-ként önállósult, neve 1996-tól Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2008-tól Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Kft.-re változott.

A *Magyar Közlöny* felett a felügyeleti jogokat kezdetől fogva egészen a legutóbbi időkig a Minisztertanács, illetve a Miniszterelnökség gyakorolta.¹⁰⁶ A KIM létrejöttét követően a *Magyar Közlönnyel* kapcsolatos feladatok a Kormányirodát irányító helyettes államtitkárhoz tartoztak. Az IM újraalakulásával a *Magyar Közlönnyel* kapcsolatos feladatok az igazságügyi miniszter portfóliójába kerültek. Az IM szervezetén belül a lap feletti tulajdonosi és szakmai jogosítványokat a közigazgatási államtitkárhoz telepítették.

4. Összegzés

A kiegyezés 150. évfordulója alkalmából az Igazságügyi Minisztérium rendszerváltást követő történetének szervezeti struktúrájában bekövetkezett változásokat kívántuk bemutatni elsősorban a minisztériumi SZMSZ-ek alapján.¹⁰⁷ A vizsgálat során

104 Az IM hivatalos lapját Igazságügyi Közlöny néven 1892. január 1-jével indította útjára Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter. Vö. 41429/1891. IM rendelet. A lap 116 évfolyamot élt meg, a 2008. december 31-i számmal szűnt meg.

105 Rövid történeti áttekintésre lásd <https://mhk.hu/kozadat> (2017. július 13.).

106 Vö. 4217/1949. (IX. 6.) MT rendelet, 1950. évi 22. tvr., 1954. évi 26. tvr., 1974. évi 24. tvr., 1987. évi XI. tv., 1995. évi XXXIX. tv., 32/2010. (XII. 31.) KIM rendelet, 10/2016. (V. 4.) NFM rendelet és 152/2014. (VI. 6.) Korm. rendelet. Lásd még: 125/1994. (IX. 15.) Korm. rendelet, 137/1998. (VIII. 18.) Korm. rendelet, 148/2002. (VII. 1.) Korm. rendelet, 29/2008. (II. 19.) Korm. rendelet.

107 A levéltári kutatás fentebb (lásd 1. és 2. lábjegyzet) jelzett nehézségeit a folyóiratok meglehetősen bősége némiképpen enyhítette. Az SZMSZ-ek mint források önmagukban csak áttekintő vizsgálatra adnak lehetőséget, hiszen ahogy azt az Állami Számvevőszék jelentése is észrevételezte, előfordulhat, hogy egyes szervezeti egységek kimaradnak belőle. Vö. ÁSZ I. 45–47.

a közelmúltban lezajlott folyamatok történeti keretbe ágyazására törekedtünk, bízva abban, hogy ily módon a 20. századi történelem zaklatott rendszerváltásai mögött a strukturális állandóság jegyei könnyebben felfedezhetőek. Bízunk továbbá abban is, hogy a történeti megközelítésben rejlő lehetőségek a jelenkori döntéshozók számára is hasznosítható érveket szolgáltathatnak.

4.1. A minisztérium feladatai és létszáma

A történeti áttekintés révén az IM kialakulása, szervezetrendszerének megszilárdulása hosszú, rendszereken átívelő folyamatként tűnik fel. A kiinduláskor a minisztérium feladata kettős volt: a törvény-előkészítés mellett az igazságszolgáltatás működtetése. A mára önálló igazságszolgáltatási résztvevőknek tekintett bíróságok, ügyészségek, a hivatásrendek és a büntetés-végrehajtás felett az IM hosszabb-rövidebb ideig felügyeleti, személyzeti, igazgatási vagy irányítási hatáskörökkel rendelkezett. Az első világháborúra specializálódó IM-intézményrendszer létszáma több ezer főre rúgott, maga a „központi igazgatás”-nak nevezett minisztérium állománya pedig a feladatok szaporodásával növekedett. A létszámgyarapodásnak végül elsősorban nem az országterület változásai, hanem a feladatok kiesése szabott gátat. Ez a folyamat – egyfajta lassú profiltisztulás –, amelynek során a minisztériumban döntően a jogalkotási feladatok maradnak meg, még napjainkban is tart. (7. számú táblázat)

Bár a vizsgálat elsősorban a szervezeti változásokra koncentrált, táblázatos formában az 1990–2017 közötti miniszteri, államtitkári és helyettes államtitkári (szakállamtitkári) változásokat is feltüntettük.¹⁰⁸ Itt csupán utalnánk a szakmai vezetői szint egyes időszakokban észlelhető stabilitására, a mélyebb összefüggések feltárásához a főosztályvezetői szint, illetve a többi minisztérium vezetői és főosztályvezetői szintjének áttekintése is szükségesnek látszik.

4.2. Szervezeti változások

A struktúrát és a létszámot a rendszer-, illetve koncepcióváltások nyilvánvalóan befolyásolták. A gyakran hangsúlyozott előbbieket (1918/1920, 1944/1945, 1949/1953, 1956, 1989/1991) mellett fontos kitérni az utóbbiakra is. Az IM szervezetét és működését

¹⁰⁸ A táblázatok a tisztségviselői almanachok adatain, illetve a Jogtárban közzétett köztársasági elnöki és miniszterelnöki határozatokon alapulnak, az eredményeket a pontosság érdekében belső adatbázissal vetettük össze.

(korábbi elnevezéssel: ügybeosztási rendjét) az 1867-től eltelt másfél évszázad alatt 58 alkalommal változtatták meg, ez átlagban rövidebb mint 3 éves periódusokat jelent. (8. számú táblázat)

A legnyugodtabb időszak a dualizmus kori 51 év – amikor az ügyleosztási rendet 16-szor módosították –, a legmozgalmasabb az 1990–2017 közötti 27 év volt, amikor 14-szer készült új SZMSZ (amelyekhez 29 alkalommal kapcsolódott módosítás). Ráadásul e rendszerváltást követő három évtized közel egyharmadát tette ki a „szuperminisztériumok” időszaka, amikor a hagyományos igazságügyi tárca társbérletben, az IRM (2006–2010), majd a KIM (2010–2014) részeként működött. (9. számú táblázat)

E jelentős változások és koncepcionális váltások ellenére az IM szervezeti struktúrája a rendszerváltást követően is képes volt kontinuuus fejlődésre. A rendszerváltás előtti időszak minisztériumi szervezete alapjaiban ugyanis egészen az 1992-es SZMSZ hatálybalépéséig megmaradt,¹⁰⁹ s a számtalan új SZMSZ ellenére a legutóbbi időszakban (1990–2017 között) a struktúrák érdemben mindössze négyszer estek át jelentősebb változáson: 1992-ben, 1996-ban, 2006-ban és 2010-ben.

4.3. A rendszerváltás utáni koncepcióváltások

Az 1992-ben kiadott SZMSZ-ben a tárca jogszabály-előkészítési tevékenysége ügyosztályokba szervezve zajlott, a nem érdemi szervezési, igazgatási, üzemeltetési munkákat igazgatóságokba szervezték.

1996-ban alapvetően a miniszter és államtitkárok közti feladatmegosztás alapján szervezték át a minisztériumot. A politikai vezetéshez szükséges feladatok a Kabinetbe csoportosultak, a szakmai tevékenység területenként helyettes államtitkárok alá szervezett főosztályokon zajlott (az üzemeltetés és az igazgatás egész területe egy-egy HÁT-hoz került), a szakmai munka kiemelt területei – közjogi kodifikáció, ellenőrzés, személyügy, ügyfélszolgálat – a hivatalvezető, a közigazgatási államtitkár közvetlen irányítása alá kerültek.

Az IRM 2006-os felállítása az IM hagyományos területeinek áttekintésére is lehetőséget kínált. Egy kibővített és ütőképes Miniszteri Kabinetbe szervezték az addig különböző szervezeti egységekbe tagolt stratégiai területeket, amelyek a minisztérium napi működése szempontjából is kulcsfontosságúak voltak. A jogáganként kinevezett szakállamtitkárok 3–4 főosztály felett diszponáltak, reszortjukhoz több-

¹⁰⁹ Természetesen a rendszerváltást követő közigazgatási változások, mint a politikai (PÁT) és közigazgatási államtitkárok (KÁT) megjelenése itt is lezajlott (vö. 1990. évi XXXIII. törvény).

nyire egy vagy több háttérintézmény is tartozott. A főosztályokon belül az SZMSZ részletesen meghatározta az elméleti (kodifikációs), igazgatási, egyedi és egyéb feladatokat, és területenként rögzítette a létszámkereteket is.

Az IM-et magában foglaló „szuperminisztériumi” struktúra a KIM létrejöttével érte el maximális kiterjedését.¹¹⁰

Az igazságügyi terület szakterületenként szerveződött: a kodifikációs területek mellett a hatósági és a szolgáltatási terület is külön főosztályként működött. A 2014-es kiválást követően az IM alapvetően a KIM-es időszakban kialakult struktúrát fejlesztette tovább.

4.4. Az IM kormányon belül elfoglalt helye

Ha a szervezetrendszer és a létszámadatokat nézzük, az IM a rendszerváltást követően a kisebb tárcák közé tartozott.¹¹¹ Azonban már jóval korábban, a kiegyezéskor feltűnt, hogy az IM valódi súlyát elsősorban nem ezek a tényezők, hanem az ellátandó feladatok jellege határozza meg.¹¹² A jogszabály-előkészítő (és korábban az igazságszolgáltatási területet érintő) feladatok az igazságügyi minisztert számos kérdésben kezdettől fogva megkerülhetetlenné tették. Az 1990-től kiadott miniszteri helyettesítési rangsorban elfoglalt helye¹¹³ ezt a pozícióját jól tükrözi. A 2004-es EU-s csatlakozás azonban az igazságügyi miniszter súlyát tovább növelte, hiszen egyfelől a jogharmonizáció, másfelől az EU-s eljárásokban való képviselő személyét és tár-

110 A KIM-en belül azonban az igazságügyi terület létszáma nagyjából 250 főre tehető (míg az IRM még alapvetően IM köré szerveződött, a hangsúlyeltolódásra a névváltoztatás is utalt). Ehhez azonban – mint 2014-ben az IM kiválásakor kiderült – a gazdasági, üzemeltetési és egyéb területeken elszórt feladatokat ellátó állományt is hozzá kell számítani (így a KIM-en belül is nagyjából 350 fő látott el az igazságüggyel kapcsolatos feladatokat). Összehasonlításként: az IM 2014-ben 420 körüli engedélyezett létszámmal szerveződött (újja). Vö. SZMSZ 2010 és 2014.

111 Vö. Tájékoztató, 1989.

112 Mezey Barna már az 1867-ben hivatalba lépő Horvát Boldizsár tevékenységének értékelése kapcsán hasonló megállapításra jutott: „[a]z igazságügyi tárca minisztere [...] nem egyszerűen szakminiszter. Ő felelt a kormány alkotmányos magatartásáért, a törvények alkotmányosságáért, tehát lényegében a kormány által kibocsátott valamennyi aktusért, és az ezzel összhangban álló kormányzati tevékenység jogszerűségéért. Amennyiben akár a jogalkotásban, akár a joggyakorlatban törvényességi problémák jelentkeztek, az igazságügyi minisztert kérdezték, interpellálták, végső soron vonták felelősségre.” (Mezey, 2007. 31.) A rendszerváltást követően pedig az ÁSZ I. hasonló folyamat megindulását észlelte, amikor így fogalmazott: „[a] társadalmi változást követően a jogállamiság megvalósítása, az Európa Tanács keretében elfogadott ajánlások hazai jogrendszerben való megjelenítése a tárca jogalkotói tevékenységének bővülésével járt.” (ÁSZ I. 2.)

113 Az igazságügyi miniszter hagyományosan az igen tekintélyes belügyminisztert helyettesíti. Vö. többek között: 1/1990. (VIII. 28.) ME rendelet, 4/1992. (VII. 29.) ME rendelet, 1/1996. (III. 5.) ME rendelet, 1/1997. (IX. 10.) ME rendelet, 1/2002. (VI. 5.) ME rendelet, 4/2006. (VI. 22.) ME rendelet, 4/2007. (VI. 28.) ME rendelet, 212/2010. (VII. 1.) Korm. rendelet.

cáját megkerülhetetlenné tette. A 2014-ben és 2015-ben bekövetkezett kormányzati változások ezért szükségképpen az igazságügyi miniszter pozíciójának erősödésével jártak.¹¹⁴

Mindezek ismeretében a 2014-ben felálló „igazságszolgáltatási koordinációs egység”¹¹⁵ kormányzaton belüli szerepe és súlya még úgy is kiemeltnek mondható, hogy 1867-es feladatainak és létszámának túlnyomó részét az idők során le- vagy átadta, és mára szinte kizárólagosan a jogalkotás különböző aspektusaira koncentrált.¹¹⁶

4.5. Az IM szervezetrendszerének külső elemei

Az IM szervezetrendszere kezdettől fogva belső és külső elemekből épült fel. A fentiek során kormányok szerint elkülönítve követtük nyomon a belső struktúra változásait, majd pedig az összefoglaló névvel háttérintézményeknek nevezett, az IM-hez kívülről csatlakozó szervezeteket vettük sorra.

Viszonylag korán, a kiegyezés után pár évvel létrejött az IM első háttérintézménye, egy szakértői intézet. Ebben az esetben egy, az IM feladat- és hatásköréhez illeszkedő feladat intézménybe szervezéséről és ennek a kormányon belül legtöbb kapcsolódási pontot felmutató Igazságügyi Minisztériumhoz rendeléséről volt szó. Háttérintézmény azonban számos más módon is keletkezhetett, így például kiszervezéssel (Igazságügyi Szakértői Intézetek Hivatala), feladatátadással (Kárpótlási Hivatal), külső szerv beolvasásával (Jogi Szakvizsga Bizottság), összevonással (Igazságügyi Hivatal). (10. számú táblázat)

A háttérintézményeket nemcsak keletkezésük, de a feladatellátás formája szerint is csoportosíthatjuk. A dualizmus kori „mamutminisztériumból” lassan peregetek ki az irányítás és felügyelet alatt álló területek. A „Balóthy-domínium” utolsó darabjaként legtovább a büntetés-végrehajtás feletti irányítási és felügyeleti jogkörök maradtak meg, amíg 2010-ben át nem kerültek a belügyminiszterhez. A területhez kapcsolódó egyes feladatok 2003-tól hivatali formába szerveződtek (Pártfogó Szolgálat,

114 2014-től a klasszikus szerepkörét visszanyert igazságügyi miniszter a Miniszterelnökséget vezető miniszter helyettesítő párja lett. Feladat- és hatásköre alapján szinte a teljes jogalkotási és igazságügyi területre rálátással és ráhatással bír. 2016-ban a Stratégiai és a Gazdasági Kabinetek felállításával az igazságügyi miniszter pozíciója tovább erősödött. Lásd 1144/2010. (VII. 7.) Korm. határozat. A korábbi feladat- és hatáskörökre lásd 41/1990. (IX. 15.) Korm. rendelet és 157/1998. (IX. 30.) Korm. rendelet. Vö. 164/2006. (VII. 28.) Korm. rendelet, 212/2010. (VII. 1.) Korm. rendelet.

115 Lásd bővebben: Trócsányi, 2017, 374–391.

116 Az elmúlt másfél évszázad alatt az IM tulajdonképpen az igazságszolgáltatás egyetlen csúcshelyéről a sokszereplős igazságszolgáltatás egyik szereplőjévé vált, amelyet csupán jogalkotási feladatai emelnek a primus inter pares pozíciójába.

2006-tól Igazságügyi Hivatal), majd 2010-től területi szinten a kormányhivatalok feladatai közé kerültek át.

A fennállásának végére általánosságban az IM „mindenes intézményévé” alakult Igazságügyi Hivatal folyamatosan bővülő feladatai közül megszűnésekor egyesek más tárcához, mások az IM-be kerültek (vagy tértek vissza).

Az első háttérintézmény jogutódjaként a minisztérium vonzáskörében maradt ISZKI 2017-ben központi költségvetési szervként – egy 1909-es IM-rendeletben felvázolthoz hasonló konstrukcióban – szintén a belügyminiszter irányítása alá került (NSZKK), az igazságügyi miniszter azonban több részjogosítványt is kapott az egykori igazságügyi szakértői területek felett. A hagyományosan igazságügyi területnek vélt Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda viszont korábban évtizedeken keresztül a BM szervezetén belül működött. Az IM-hez való átkerülését követően különálló szervként működött, majd az 1990-es években állami tulajdonú gazdasági társasággá alakult, amelynél a tulajdonosi jogokat az IM gyakorolja. Évtizedeken keresztül a Miniszterelnökséghez tartozó feladat került át 2014-ben a KIM megszűnésével az IM-hez. A *Magyar Közlöny* kiadása az 1990-es évektől ugyancsak állami tulajdonú gazdasági társaságban történik, a tulajdonosi jogokat immár az IM gyakorolja.

Míg az eddig említett feladatok valamiképpen kapcsolódtak a klasszikus igazságügyi működéshez, időről időre érkeztek más minisztériumtól is feladatok, amelyeket az Igazságügyi Minisztérium elsősorban hivatali formában látott el.¹¹⁷ Ilyenek voltak a kárpótlási (földművelési), etnikai és kisebbségi (Miniszterelnökség), szabaddalmi (kutató-fejlesztési tárca nélküli miniszter), atomenergiával, a bevándorlással és állampolgársággal (belügyminiszter) kapcsolatos jogosítványok.

Jelenleg csupán három szervezet kapcsolódik szorosabban az IM-hez. Ezek közül a Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala kormányhivatalként, az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda, illetve a Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Kft. gazdasági társaságként működik, a Jogi Szakvizsga Bizottság pedig csupán tevékenységében önálló, a létrejöttével és működésével kapcsolatos valamennyi ügyet az IM intézi különböző szervezeti egységein keresztül.

117 A kivételt talán csak a Roma Antidiszkriminációs Ügyfélszolgálati Hálózat jelentette, amelyben az IM és az általa felügyelt NEKH egyaránt alapítóként vett részt.

4.6. Kitekintés

Az igazságszolgáltatás mozgatórugójától az igazságszolgáltatás koordinációs egységéig mintegy másfél évszázados kacsakaringós út vezetett el. Ez az út az IM számára számos fájdalmas kanyart tartogatott, hol a létszáma, hol a belső vagy külső szervezeti állománya fogyatkozott meg vagy csökkent radikálisan. A szocializmus vége felé azonban – ahogy ez a tárca SZMSZ-eiből is nyomon követhető – az európai integráció új, eddig ismeretlen feladatokat hozott magával, melyek végül a csatlakozást követően a minisztérium egész tevékenységét áthattották. Az uniós tagságból ugyanis a jogalkotásban betöltött szerepénél fogva az igazságügyi miniszterre olyan feladatok hárultak, amelyek kormányon belül egyfajta kiemelt pozíciót biztosítottak számára.¹¹⁸ A korábbi szuperminisztériumi kísérletek abba az irányba mutattak, hogy az önálló tárca nagyobb figyelmet képes fordítani a jogalkotásra és annak uniós és nemzetközi vetületeire. E nagy szakértelmet, nyelvismeretet és tapasztalatot igénylő feladatok az IM állományának összetételét is meghatározzák.

A koordinációs egység a rendszerváltástól eltelt közel három évtized alatt külső szervezeti egységeitől nagyrészt megszabadult, tehát üzemeltetési feladatok helyett elsősorban elméleti és gyakorlati jogi problémák megoldására koncentrálhat. Az IM a dualizmus időszakában egyfajta „tudós-minisztériumként” működött, akadémikusok, egyetemi oktatók, a legkiválóbb gyakorlati szakemberek dolgoztak itt vagy szereztek gyakorlatot.

A jövő újra ugyanebbe az irányba mutat. A profiltisztítás folytatása lassan nemcsak a feladatok leadását, hanem esetleg a klasszikus igazságügyi működéshez kapcsolódó, ám még szétszórva található feladatok összegyűjtését is magába foglalhatja. A szervezetrendszer legfontosabb rendezőelve a nemzeti, uniós és nemzetközi szinten megoldandó feladatok ellátásának megkönnyítése kell hogy legyen. Az apparátusnak szintén többirányú kihívásnak kell megfelelnie. Ahhoz, hogy az IM a feladatait sikeresen el tudja látni, a tudományos és nemzetközi kapcsolatrendszer erősítése, a legjobb, legtapasztaltabb szakemberek bevonása szükséges.

¹¹⁸ Az aktuális kormány szerkezetétől függetlenül úgy tűnik, hogy az uniós tagság hosszabb távon is szükségessé teszi a miniszterelnökségi, az igazságügyi, a pénzügyi és a külügyi területek megerősítését.

Mellékletek

1. számú táblázat

Az IM önálló szervezeti egységei és elhelyezkedésük az 1992-es SZMSZ alapján					
Miniszter	PÁT	KÁT	I. HÁT	II. HÁT	III. HÁT
Kabinet-főnökség		Igazság-szolgáltatási Hivatal	Közjogi Ügyosztály	Civilisztikai és Gazdasági Jogi Ügyosztály	Büntetőjogi és Kegyelmi Ügyosztály
		Igazgatási Hivatal	Igazságügyi Kodifikációs Ügyosztály	Európai Gazdasági Közösségi Ügyosztály	Nemzetközi Jogi Ügyosztály
		Pénzügyi Hivatal		Jogi Képviseleti Ügyosztály	
		Ellenőrzési Ügyosztály			
		Jogi Informatikai Ügyosztály			
		Büntetés-végrehajtási Ügyosztály			
		BVOP			

2. számú táblázat

Az IM önálló szervezeti egységei és elhelyezkedésük az 1998-as SZMSZ alapján						
Miniszter	PÁT	KÁT	I. HÁT	II. HÁT	III. HÁT	IV. HÁT
Miniszteri Kabinet		Humánpolitikai és Oktatási Osztály	Igazságügyi Igazgatási és Kodifikációs Főosztály	Civilisztikai és Gazdasági Kodifikációs Főosztály	Nemzetközi Jogi Főosztály	Pénzügyi és Gazdasági Főosztály
		Közjogi Kodifikációs Főosztály	Büntetés-végrehajtási Felügyeleti Főosztály	Jogi Informatikai Főosztály	Emberi Jogi Főosztály	BVOP (pénzügyek)

2. számú táblázat folytatása

Az IM önálló szervezeti egységei és elhelyezkedésük az 1998-as SZMSZ alapján						
Miniszter	PÁT	KÁT	I. HÁT	II. HÁT	III. HÁT	IV. HÁT
		Ellenőrzési Főosztály	BVOP	Kutatásszervező és Elemző Főosztály	Európai Közösségi Jogi Főosztály	
			Jogi Képviselői Főosztály			
			Büntetőjogi Kodifikációs Főosztály			
			Kegyelmi Főosztály			

3. számú táblázat

Az IM önálló szervezeti egységei és elhelyezkedésük a 2000-es SZMSZ alapján						
Miniszter	PÁT	KÁT	I. HÁT	FCSF	III. HÁT	IV. HÁT
Miniszteri Kabinet	Politikai Államtitkár Titkársága	Közigazgatási Államtitkár Hivatal	Igazságügyi Igazgatási és Kodifikációs Főosztály	Büntetőjogi Kodifikációs Főosztály	Nemzetközi Jogi Főosztály	Közjogi Kodifikációs Főosztály
Parlamentari és Társadalmi Kapcsolatok Titkársága	Jogi Szakvizsga Bizottság Titkársága	Pénzügyi és Gazdasági Főosztály	Polgári Jogi Kodifikációs Titkárság	Kegyelmi Főosztály	Emberi Jogi Főosztály	Informatikai és Céginformációs Főosztály
		Ellenőrzési Főosztály	Civilisztikai és Gazdasági Kodifikációs Főosztály	Jogi Képviselői Főosztály	Külsügyi Titkárság	Kodifikációs Elemző és Statisztikai Főosztály
		Közszolgálati és Oktatási Főosztály	Európai Közösségi Jogi Főosztály	Büntetés-végrehajtási Felügyeleti Főosztály		Alkotmányjogi Titkárság

4. számú táblázat

Az IRM önálló szervezeti egységei és elhelyezkedésük a 2006-os SZMSZ alapján						
Miniszter	Államtitkár	Civilisztikai és igazságügyi SZÁT	EU-s és büntetőjogi SZÁT	Közjogi SZÁT	Rendészeti SZÁT	Kabinet-főnök
		Polgári Jogi Kodifikációs és Cég-információs Főosztály	Büntetőjogi és Rendészeti Kodifikációs Főosztály	Alkotmányjogi Főosztály	Rendészeti Igazgatási Főosztály	Miniszteri Kabinet
		Civilisztikai Kodifikációs és Nemzetközi Magánjogi Főosztály	Nemzetközi Büntetőjogi Főosztály	Migrációs Főosztály	Rendészeti Felügyeleti és Ellenőrzési Főosztály	Költségvetési és Gazdasági Főosztály
		Igazságügyi Kodifikációs és Szolgáltatási Főosztály	Európai Uniós Jogi Főosztály	Állampolgársági, Kegyelmi és Hatósági Főosztály		
			Bel- és Igazságügyi Egyttműködési Főosztály			

5. számú táblázat

KIM igazságügyi terület tagolódása (önálló szervezeti egységek) (2014. május 6-i állapot)		
Igazságügyért felelős államtitkár és kabinete		
EU és Nemzetközi Igazságügyi Egyttműködésért Felelős HÁT	Igazságügyi és Magánjogi Jogalkotásért Felelős HÁT	Közjogi Jogalkotásért Felelős HÁT
EU és Nemzetközi Igazságügyi Egyttműködésért Felelős HÁT titkárság	Igazságügyi és Magánjogi Jogalkotásért Felelős HÁT titkárság	Közjogi Jogalkotásért Felelős HÁT titkárság
Nemzetközi Igazságügyi Egyttműködési Osztály	Gazdasági Kodifikációs Főosztály	Alkotmányjogi Főosztály
Nemzetközi Büntetőjogi és Strasbourgi Bírósági Képviselői Főosztály	Gazdasági Jogi Kodifikációs Osztály	Alkotmányjogi Kodifikációs Osztály

5. számú táblázat folytatása

KIM igazságügyi terület tagolódása (önálló szervezeti egységek) (2014. május 6-i állapot)		
Igazságügyért felelős államtitkár és kabinetje		
Nemzetközi Büntetőjogi Osztály	Versenyjogi és Erőforrás-szabályozási Osztály	Közigazgatási Jogi Kodifikációs Osztály
Strasbourg-i Bírósági Képviseleti Osztály	Pénzügyi Jogi Kodifikációs Osztály	Közjogi Koordinációs Osztály
Nemzetközi Magánjogi Főosztály	Magánjogi és Igazságügyi Kodifikációs Főosztály	Jogszabály-szerkesztési és Deregulációs Módszertani Osztály
Nemzetközi Magánjogi Osztály	Polgári Jogi Kodifikációs Osztály	Alapjogi Koordinációs Osztály
Nemzetközi Polgári Jogsegély Ügyek Osztály	Polgári Peres és Nemperes Eljárásjogi Kodifikációs Osztály	Hatósági Főosztály
Európai Unió Jogi Főosztály	Igazságügyi Kodifikációs Osztály	Hatósági és Állampolgársági Osztály
Jogharmonizációs Osztály	Igazságügyi Szolgáltatási Főosztály	Kegyelmi Osztály
Európai Bírósági Osztály	Igazságügyi Szolgálatok Osztálya	Anyakönyvi Osztály
Fogyasztóvédelmi, Szerzői Jogi és Iparjogvédelmi Kodifikációs Osztály	Igazságügyi Igazgatási Osztály	Büntetőjogi Kodifikációs Főosztály
		Büntetőjogi Kodifikációs Osztály
		Büntetőeljárasi és Büntetés-végrehajtási Jogi Kodifikációs Osztály

6. számú táblázat

Az IM önálló szervezeti egységeinek struktúrája 2014-től 2017 júliusáig		
Miniszter	Miniszteri Kabinet	
	Ellenőrzési Főosztály	
	Sajtó- és Nemzetközi Kapcsolatok Főosztálya	

6. számú táblázat folytatása

Az IM önálló szervezeti egységeinek struktúrája 2014-től 2017 júliusáig		
	<i>Speciális Ügyek Főosztálya</i>	
	<i>Igazságügyi Szolgálatok Jogakadémiája</i>	
KÁT	Közigazgatási Államtitkári Titkárság	
	Személyügyi Főosztály	
	Biztonsági és Adatkezelési Főosztály	
	Jogszabály-előkészítés Összehangolásáért és Közjogi Jogalkotásért Felelős HÁT	Jogszabály-előkészítés Összehangolásáért és Közjogi Jogalkotásért Felelős HÁT Titkárság
		Közszolgálati Kodifikációs és Koordinációs Főosztály
		Közjogi Koordinációs Főosztály
		Alkotmányjogi Főosztály
	Igazságügyi és Magánjogi Jogalkotásért Felelős HÁT	Igazságügyi és Magánjogi Jogalkotásért Felelős HÁT Titkárság
		Gazdasági Kodifikációs Főosztály
		Magánjogi és Igazságügyi Kodifikációs Főosztály / <i>Civilisztikai és Igazságügyi Kodifikációs Főosztály</i>
	Büntetőjogi Jogalkotásért Felelős HÁT	Büntetőjogi Jogalkotásért Felelős HÁT Titkárság
		Büntető Anyagi Jogi és Büntetés-végrehajtási Jogi Kodifikációs Főosztály
		Büntető Eljárásjogi Főosztály
	Gazdasági Ügyekért Felelős HÁT	Gazdasági Ügyekért Felelős HÁT Titkárság
		Költségvetési Főosztály

6. számú táblázat folytatása

Az IM önálló szervezeti egységeinek struktúrája 2014-től 2017 júliusáig		
		Pénzügyi és Számviteli Főosztály
		Jogi Szolgáltatási Főosztály
Parlamenti Államtitkár	Parlamenti Államtitkári Kabinet	
	Parlamenti Főosztály	
	Kegyelmi Főosztály	
Európai Unió és Nemzetközi Igazságügyi Együttműködésért Felelős Államtitkár	Európai Unió és Nemzetközi Igazságügyi Együttműködésért Felelős Államtitkári Kabinet	
	Nemzetközi Büntetőjogi és Emberi Jogi Főosztály	
	Európai Unió Igazságügyi Együttműködésért Felelős HÁT	Európai Unió Igazságügyi Együttműködésért Felelős HÁT Titkárság
		EU Jogi Megfelelésvizsgálati Főosztály
		Európai Unió Jogi Főosztály
	Nemzetközi Igazságügyi Együttműködésért Felelős HÁT	Nemzetközi Igazságügyi Együttműködésért Felelős HÁT Titkárság
		Nemzetközi Magánjogi Főosztály
		Versenyjogi, Fogyasztóvédelmi és Szellemi Tulajdonjogi Főosztály
		Nemzetközi Igazságügyi Együttműködési Főosztály
Igazságügyi Kapcsolatokért Felelős Államtitkár	Igazságügyi Kapcsolatokért Felelős Államtitkári Kabinet	
	Igazságügyi Szolgáltatásokért Felelős HÁT	Igazságügyi Szolgáltatásokért Felelős HÁT Titkárság
		Igazságügyi Felügyeleti Főosztály
		Igazságszolgáltatási Kapcsolatok Főosztálya

6. számú táblázat folytatása

Az IM önálló szervezeti egységeinek struktúrája 2014-től 2017 júliusáig		
		Informatikai és Céginformációs Főosztály
	Igazságügyi Módszertani Irányításért Felelős HÁT	Igazságügyi Módszertani Irányításért Felelős HÁT Titkárság
		Igazságügyi Szakmai Irányítási és Módszertani Főosztály
		Igazságügyi Projektátviteli és Rendszerszervezési Főosztály

Az időközben bekövetkező szervezeti változásokat dőlt betűvel szedtük.

7. számú táblázat

Az IM (központi igazgatás) létszámváltozásai (1848–2017, fő)					
1848	62 (v)	1921	250 (v)	1975	247 (v)
1867	44 (v)	1925	197 (v)	1980	265 (e)
1870	96 (e)	1930	264 (e)	1985	245 (v)
1875	118 (v)	1935	257 (v)	1990	300 (e)
1880	112 (e)	1940	292 (v)	1992	327 (e)
1885	113 (e)	1944	420 (v)	1995	303 (v)
1890	108 (v)	1946/1947	382 (e)	2000	309 (v)
1895	115 (v)	1950	389 (e)	2005	384 (e)
1900	149 (v)	1955	222 (v)	2010	1024 (v)
1905	152 (v)	1960	230 (v)	2015	417 (v)
1910	197 (v)	1965	245 (v)	2017	584 (v)
1914	229 (v)	1970	247 (v)		

Forrás: Magyarország Tiszti Név- és Címtára, Állami Zárszámadás, Kormányjelentés és Statisztikai Évkönyv, Jogtudományi Közlöny, Állami Költségvetés, F. Kiss, 1987, illetve MNL XIX-E-1. fond (kölségvetések, IM), Kölségvetési javaslatok (OGYK). v = tényleges létszám, e = engedélyezett létszám.

8. számú táblázat

Szervezeti felépítés módosulásai az IM-ben (év szerint)		
1867–1918	1919–1944	1945–1990
1867	1920	1945
1870	1923	1947
1871	1926	1948
1875	1928	1949
1878	1931	1950
1885	1932	1951
1886	1934	1953
1890	1935	1955
1893	1943	1957
1895	1944	1961
1898		1963
1900		1965
1906		1969
1910		1977
1914		1980
1918		1985
		1988
		1990

Forrás: IMM, 1867–1899, Révész, 2016, I–III., IK, 1893–1990, MNL IM fondjai

9. számú táblázat

IM (IRM) SZMSZ-ek és módosításaik 1990–2017 között				
Alaputasítás	Hatályon kívül helyezett utasítás	Igazságügyi miniszter	Módosító utasítások száma	Kormány szerint
3/1991. IM utasítás	101/1985. IM utasítás (és az ezt módosító 106/1988. és 1/1990. IM utasítások)	Balsai István	7/1991. IM utasítás	Antall-kormány
		Balsai István	8/1992. IM utasítás	
10/1992. IM utasítás	3/1991. IM utasítás	Balsai István		Boross-kormány
		Balsai István	6/1994. IM utasítás	
		Vastagh Pál	9/1994. IM utasítás	Horn-kormány
2/1996. IM utasítás	10/1992. IM utasítás	Vastagh Pál	–	
3/1997. IM utasítás	2/1996. IM utasítás	Vastagh Pál	–	
2/1998. IM utasítás	3/1997. IM utasítás	Vastagh Pál	–	Orbán-kormány
		Dávid Ibolya	6/1998. IM utasítás	
		Dávid Ibolya	1/2000. IM utasítás	
4/2000. IM utasítás	2/1998. IM utasítás	Dávid Ibolya	4/2001. IM utasítás	
		Dávid Ibolya	2/2002. IM utasítás	
1/2003. IM utasítás	4/2000. IM utasítás	Bárándy Péter	–	Medgyessy-kormány
10/2004. IM utasítás	1/2003. IM utasítás	Petrétei József	2/2005. IM utasítás	Gyurcsány-kormány
		Petrétei József	4/2005. IM utasítás	

9. számú táblázat folytatása

IM (IRM) SZMSZ-ek és módosításaik 1990–2017 között				
Alaputasítás	Hatályon kívül helyezett utasítás	Igazságügyi miniszter	Módosító utasítások száma	Kormány szerint
1/2006. IRM utasítás	10/2004. IM utasítás	Petrétei József	–	Gyurcsány-kormány
10/2007. IRM utasítás	1/2006. IRM utasítás	Takács Albert		
		Draskovics Tibor	12/2008. IRM utasítás	
16/2008. IRM utasítás	10/2007. IRM utasítás	Draskovics Tibor		
9/2009. (VII. 10.) IRM utasítás	16/2008. IRM utasítás	Draskovics Tibor		Bajnai-kormány
	7/2010. (VI. 28.) KIM utasítás	Navracsics Tibor		Orbán-kormány
17/2010. (VIII. 31.) KIM utasítás	9/2009. (VII. 10.) IRM utasítás	Navracsics Tibor		
		Navracsics Tibor	6/2011. (I. 28.) KIM utasítás ¹¹⁹	
	2/2014. (VII. 18.) IM utasítás	Trócsányi László		Orbán-kormány
7/2014. (XI. 14.) IM utasítás	17/2010. (VIII. 31.) KIM utasítás	Trócsányi László	13/2015. (VI. 2.) IM utasítás	
		Trócsányi László	24/2015. (XII. 4.) IM utasítás	
		Trócsányi László	17/2016. (XII. 30.) IM utasítás	

119 Az SZMSZ 2010-et módosító további utasításokat az áttekinthetőség megkönnyítése érdekében itt soroljuk fel: 54/2011. (VII. 21.) KIM utasítás, 59/2011. (IX. 2.) KIM utasítás, 60/2011. (IX. 30.) KIM utasítás, 70/2011. (XII. 20.) KIM utasítás, 79/2011. (XII. 30.) KIM utasítás, 22/2012. (VII. 27.) KIM utasítás, 38/2012. (XI. 16.) KIM utasítás, 5/2013. (I. 25.) KIM utasítás, 16/2013. (V. 17.) KIM utasítás, 17/2013. (VI. 18.) KIM utasítás, 29/2013. (IX. 13.) KIM utasítás, 33/2013. (X. 25.) KIM utasítás, 2/2014. (I. 13.) KIM utasítás, 16/2014. (V. 5.) KIM utasítás.

10. számú táblázat

Az IM-hez tartozó háttérintézmények és társaságok 1990–2017 között									
	Antall József/ Boross Péter	Horn Gyula	Orbán Viktor (I.)	Medgyessy Péter	Gyurcsány Ferenc (I.)	Gyurcsány Ferenc (II.)	Bajnai Gordon	Orbán Viktor (II.)	Orbán Viktor (III.)
Bv.	1867-től 2010-ig (kiv.: 1952–63), részben szervezeten belül								
ISZIH/ NSZKK	1872-től 2017-ig különböző szervezeti formákban és elnevezéssel IM felügyelet és irányítás alatt (2017-től csak részjogosítványok maradtak)								
OFFI	1949-től IM felügyelet alatt								
JSZB	1907-től részben, 1959-től teljesen IM szervezeten belül								
KH			1999. december 1. – 2005. december 31. között IM irányítás és felügyelet						
PFH				2003. július 1-től (2006. január 1-től IH néven)					
IH				2006. január 1-től 2017-ig különböző elnevezéssel IM irányítás és felügyelet alatt					
NSZH/ SZTNH						2009. április 16-tól IM felügyelet alatt			
NEKH			1998. július 15. és 2002. november 15. IM felügyelet alatt						
OAH				2004. november 10. – 2008. május 15. IM felügyelet alatt					
RAŰH			2001. október 15. – 2010. december 31. között IM felügyelet alatt						
BÁH				2006. július 28. – 2010. július 1. között IM felügyelet alatt					
Közlöny- kiadó/ MKLK								2014-től a tulajdonosi jogok gyakorló- ja az IM	

Dőlt betűvel jelezve a korábban, **vastagítva** a jelenleg is az IM-hez kapcsolódó szervek és szervezetek (a tárgyidőszakban az IM felügyelete alá tartozó közalapítványok számbavételétől helyhiány miatt eltekintettünk). A rövidítések feloldását lásd II. pontban.

II. számú táblázat

Igazságügyi miniszterek és államtitkárok az IM-ben (1990–2014)									
Kormány (Minisztérium elnevezése)	Antall J. (IM)	Boross P. (IM)	Horn Gy. (IM)	Orbán V. (IM)	Medgyessy P. (IM)	Gyurcsány F. (IM)	Gyurcsány F. (IRM)	Bajnai G. (IRM)	Orbán V. (KIM)
Miniszter	Balsai István (1990. 05. 24. – 1993. 12. 12.)	Balsai István (1993. 12. 22. – 1994. 07. 14.)	Vastagh Pál (1994. 07. 15. – 1998. 07. 07.)	Dávid Ibolya (1998. 07. 08. – 2002. 05. 26.)	Bárándy Péter (2002. 05. 27. – 2004. 10. 03.)	Petrétei József (2004. 10. 04. – 2006. 06. 08.)	Petrétei József (2006. 06. 09. – 2007. 05. 31.)	Draskovics Tibor (2009. 04. 14. – 2009. 12. 14.)	Navracsics Tibor (2010. 05. 29. – 2014. 06. 05.)
							Takács Albert (2007. 06. 01. – 2008. 02. 18.)	Forgács Imre (2009. 12. 15. – 2010. 05. 29.)	
							Draskovics Tibor (2008. 02. 19. – 2009. 04. 14.)		
PÁF (1990–2006) / ÁT (2006–2010), Igazságügyért felelős államtit- kár (2010–2014)	Isépy Tamás (1990. 05. 24. – 1993. 12. 12.)	Isépy Tamás (1993. 12. 22. – 1994. 07. 14.)	Csiha Judit (1994. 07. 15. – 1998. 07. 07.)	Hende Csaba (1998. 07. 14. – 2002. 05. 26.)	Hankó Faragó Miklós (2002. 05. 27. – 2004. 10. 03.)	Hankó Faragó Miklós (2004. 10. 04. – 2006. 06. 08.)	Kondorosi Ferenc (2006. 07. 01. – 2007. 09. 30.)	Avarkeszi Dezső (2009. 04. 14. – 2010. 05. 29.)	Répássy Róbert (2010. 06. 02. – 2014. 06. 05.)
			Avarkeszi Dezső (1996. 11. 01. – 1998. 07. 07.)				Avarkeszi Dezső (2008. 05. 20. – 2009. 04. 14.)		

11. számú táblázat folytatása

Igazságügyi miniszterek és államtitkárok az IM-ben (1990–2014)									
Kormány (Minisztérium elnevezése)	Antall J. (IM)	Boross P. (IM)	Horn Gy. (IM)	Orbán V. (IM)	Medgyessy P. (IM)	Gyurcsány F. (IM)	Gyurcsány F. (IRM)	Bajnai G. (IRM)	Orbán V. (KIM)
KÁT	Bogdán Tibor (1990. 05. 29. – 1993. 06. 30.)	Fluckné dr. Papácsy Edit (1993. 12. 12. – 1994. 07. 14.)	Fluckné dr. Papácsy Edit (1994. 07. 15. – 1998. 07. 07.)	Somogyvári István (1998. 07. 14. – 2002. 05. 26.)	Somogyvári István (2002. 05. 27. – 2004. 10. 03.)	Somogyvári István (2004. 10. 04. – 2004. 12. 01.)	-	-	Gál András Levente (2010. 06. 02. – 2011. 11. 30.)
	Fluckné dr. Papácsy Edit (1993. 07. 01. – 1993. 12. 12.)					Kondorosi Ferenc (2004. 12. 02. – 2006. 06. 08.)			Biró Marcell (2011. 12. 01. – 2014. 06. 05.)

Forrásra lásd 107. lábjegyzet.

12. számú táblázat

Helyettes államtitkárok és szakállamtitkárok az IM-ben 1990–2014							
Kormány	Miniszter	HÁT / SZÁT	HÁT / SZÁT	HÁT / SZÁT	HÁT / SZÁT	HÁT / SZÁT	HÁT / SZÁT
Antall J. (IM)	Balsai István (1990. 05. 24. – 1993. 12. 12.)	Fluckné dr. Papácsy Edit (1990. 06. 01. – 1993. 06. 30.)	Bárd Károly (1990. 06. 01. –	Kecskés László (1990. 06. 01. –	Bátrfai Béla (1991. 08. 01. – 1992. 07. 13.)	Wéber János (1993. 06. 15. –	
Boross P. (IM)	Balsai István (1993. 12. 22. – 1994. 07. 14.)	–	Bárd Károly	Kecskés László	–	Wéber János 1994. 07. 14.)	Füredi Károly (1994. 01. 01. –
Horn Gy. (IM)	Vastagh Pál (1994. 07. 15. – 1998. 07. 07.)	Kondorosi Ferenc (1997. 03. 15. – 1998. 07. 07.)	Bárd Károly 1997. 02. 28.)	Kecskés László 1995. 07. 01.)	Gadó Gábor (1995. 07. 01. –	Konkoly Csaba (1994. 08. 01. – 1998. 07. 07.)	Füredi Károly 1998. 07. 07.)
Orbán V. (IM)	Dávid Ibolya (1998. 07. 08. – 2002. 05. 26.)	Höltzl Lipót (1998. 07. 08. –	Pálffy Ilona (1999. 03. 20. – 2000. 09. 16.)	Seereiner Imre Alfonz (2000. 11. 01. – 2002. 05. 26.)	Gadó Gábor	Tóth Mihály (1998. 09. 24. – 2000. 09. 12.)	
Medgyessy P. (IM)	Bárándy Péter (2002. 05. 27. – 2004. 10. 03.)	Höltzl Lipót	Lévayné Fazekas Judit (2002. 07. 15. –	Papp Imre (2002. 07. 15. –	Gadó Gábor	Jenőfi György (2002. 06. 15. – 2004. 11. 14.)	
Gyurcsány F. (IM)	Pettrétei József (2004. 10. 04. – 2006. 06. 08.)	Höltzl Lipót 2002. 05. 26.)	Lévayné Fazekas Judit	Papp Imre	Gadó Gábor	Varga Valéria (2004. 11. 15. – 2005. 04. 30.)	

12. számú táblázat Jolytatása

Helyettes államtitkárok és szakállamtitkárok az IM-ben 1990–2014								
Kormány	Miniszter	HÁT / SZÁT	HÁT / SZÁT	HÁT / SZÁT	HÁT / SZÁT	HÁT / SZÁT	HÁT / SZÁT	HÁT / SZÁT
Gyurcsány F. (IRM)	Petréttei József (2006. 06. 09. – 2007. 05. 31.)	–	Lévayné Fazekas Judit	Papp Imre	Gadó Gábor			
	Takács Albert (2007. 06. 01. – 2008. 02. 18.)	–	Lévayné Fazekas Judit	Papp Imre	Gadó Gábor			
	Draskovics Tibor (2008. 02. 19. – 2009. 04. 14.)	Gönczöl Katalin (2008. 03. 21. –	Lévayné Fazekas Judit	Papp Imre	Gadó Gábor			
Bajnai G. (IRM)	Draskovics Tibor (2009. 04. 14. – 2009. 12. 14.)	Gönczöl Katalin	Lévayné Fazekas Judit	Papp Imre	Gadó Gábor 2009. 09. 25.)			K
	Forgács Imre (2009. 12. 15. – 2010. 05. 29.)	Gönczöl Katalin 2010. 05. 29.)	Lévayné Fazekas Judit 2010. 05. 29.)	Papp Imre 2009. 12. 31.)	Papp Gábor (2010. 01. 04. – 2010. 05. 29.)			
Orbán V. (KIM)	Navracsics Tibor (2010. 05. 29. – 2014. 06. 05.)	Gáva Krisztián (2010. 06. 07. – 2014. 06. 05.)	Zombor Ferenc (2010. 06. 07. – 2011. 12. 31.)	Jeney Orsolya (2010. 06. 10. – 2013. 08. 31.)	Kiszely Katalin (2012. 05. 07. – 2014. 06. 05.)	Czepek Gábor (2013. 09. 01. – 2014. 06. 05.)		

A táblázat csak a nevek szerinti áttekintésre alkalmas, a szakterületi változások a tanulmány szövegéből követhetőek nyomom. Forrásra lásd 107. lábjegyzet.

13. számú táblázat

Igazságügyi miniszterek, államtitkárok és helyettes államtitkárok az IM-ben 2014–2017 (III. Orbán-kormány)		
Miniszter	Trócsányi László (2014. 06. 06. –)	
KÁT	Molnár Zoltán (2014. 06. 15. –)	
Jogszabály-előkészítés összehangolásáért és közjogi jogalkotásáért felelős HÁT	Salgó László Péter (2014. 07. 01. –)	
Igazságügyi és magánjogi jogalkotásáért felelős HÁT	Bodzási Balázs (2014. 12. 01. –)	
Büntetőjogi jogalkotásáért felelős HÁT	–	
Gazdasági ügyekért felelős HÁT	Misovicz Tibor (2014. 07. 01. –)	
Parlamenti államtitkár	Répássy Róbert (2014. 06. 15. – 2015. 10. 08.)	Völner Pál (2015. 10. 09. –)
Európai uniós és nemzetközi igazságügyi együttműködésért felelős államtitkár	Berke Barna (2014. 06. 16. – 2016. 09. 23.)	Kecsmár Krisztián (2016. 10. 01. –)
Európai uniós igazságügyi együttműködésért felelős HÁT	Nemessányi Zoltán (2014. 07. 01. –)	
Nemzetközi igazságügyi együttműködésért felelős HÁT	Czombos Tamás (2014. 07. 15. –)	
Igazságügyi kapcsolatokért felelős államtitkár	Patyi Gergely Sándor (2014. 06. 16. – 2015. 03. 25.)	Vízkelety Mariann (2015. 04. 01. –)
Igazságügyi szolgáltatásokért felelős HÁT	Márkusfalvi-Tóth Ádám (2014. 07. 15. – 2015. 10. 12.)	Szecsó József (2015. 10. 14. –)
Igazságügyi módszertani irányításáért felelős HÁT	Szeiberling Tamás (2017. 01. 01. –)	

Forrásra lásd 107. lábjegyzet.

Rövidítések

ÁSZ	Állami Számvevőszék
BÁH	Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal
BKÖ	Budapesti Közlöny
BM	Belügyminisztérium
Bv.	büntetés-végrehajtás
BVOP	Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága
FCSF	főcsoportfőnök
HÁT	Helyettes Államtitkár
IH	Igazságügyi Hivatal
IK	Igazságügyi Közlöny
IM	Igazságügyi Minisztérium
IRM	Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium
ISZIH	Igazságügyi Szakértői Intézetek Hivatala
ISZKI	Igazságügyi Szakértői és Kutató Intézetek
ISZMSZ	Ideiglenes Szervezeti és Működési Szabályzat
KÁT	Közigazgatási Államtitkár
KIH	Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal
KIM	Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium
KIMISZ	Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium Igazságügyi Szolgálat
KM	Külügyminisztérium
KSÉ	Kormányjelentés és Statisztikai Évkönyv
MT	Minisztertanács
NEKH	Nemzeti Etnikai és Kisebbségi Hivatal
NSZKK	Nemzeti Szakértői és Kutató Központ
OAH	Országos Atomenergia Hivatal
OFFI	Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda
PÁT	Politikai Államtitkár
RAÜH	Roma Antidiszkriminációs Ügyfélszolgálati Hálózat
RT	Rendeletek Tára
SZÁT	Szakállamtitkár
SZH	Szabadalmi Hivatal
SZMSZ	Szervezeti és Működési Szabályzat
SZTNH	Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatal
TCT	Magyarország Tiszti Név- és Címtára

Felhasznált irodalom

- A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium rendeleteinek gyűjteménye (MKIRGY 1873). Budapest: IM
- Csibi N., Domaniczky E. (szerk.) (2004): *Deák és utódai – magyar igazságügyi miniszterek 1848/49-ben és a dualizmus korában*. Pécs, Történelem Céh – PTE Grastyán Endre Szakkollégium.
- F. Kiss E. (1987): *Az 1848–1849-es magyar minisztériumok*. Budapest: MOL, 382–397. o.
- Isépy T. (1992): *Két év után. Áttekintés az Igazságügyi Minisztérium tevékenységéről*. Budapest: IM

- Lekli B. (1985): 'Az Igazságügyminisztérium szervezete és iratkezelése 1945–1985 között', in *Új Magyar Központi Levéltár Közleményei III.* Budapest: MOL, 187–200. o.
- Mezey B. (2007): 'A kiegyezés jogpolitikájának kialakítása: Horvát Boldizsár igazságügy-miniszter reformprogramja'. *Jogtörténeti Szemle*, 9 (3), 31–42. o.
- Moravcsik E. E., Sólyom A. (1901): *Az orvos működési köre az igazságügyi közszolgálatban.* Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó
- Révész B. (2016): *Iratok az Igazságügyi Minisztérium történetéből 1944–1990 I–III.* Budapest: IM–MKLK
- Tájékoztató (1989) az 1990. évi költségvetési javaslatról I–II. Budapest: PM
- Trócsányi L. (2017): 'Az IM és a jogászai hivatásrendek kapcsolata a jogalkotás során', in Chronowski, N. et al. (szerk.): *A szabadságszerető embernek. Liber Amicorum István Kukorelli.* Budapest: Gondolat, 374–391. o.

Adalékok a civil szektor felszámolásához Magyarországon (1937–1945)

Az 1945 után keletkezett, hazai civil szervezetekre vonatkozó jogszabályokat vizsgálva látható volt, hogy a jogalkotás és a gyakorlat egyaránt háború előtti mintákra épül rá. Mindez egyébként jó példázata a magyar történelem zivataros 20. századának is: bár a kontinuitás a rendszerek között többször és igen élesen megszakadt, egy-egy korszak lenyomata még sokáig nyomon követhető az új rendszerben is – mentalitásban, módszerekben, struktúrákban.

A korszakhatár megválasztása némiképp önkényesnek tűnhet. Miért éppen 1937? Ha a magyar civil szektor 1945–1950 közötti történetét szeretnénk mélyebben megismerni, elsősorban az 1930-as évek közepéig, de némely esetben egészen 1912-ig kell visszatekintenünk. A részletesebb vizsgálatok határáként viszont 1937 kínálkozik. Ez volt ugyanis az utolsó olyan év, amikor a statisztikákat érdemes használnunk;¹ ezt követően – az egyesülési szabadsággal elkövetett visszaélések megtorlásáról szóló 1938:17. tc. hatályba lépése, illetve az államterület változásai miatt – a civil szervezetek országos adatait érdemes fenntartással kezelünk.

Tanulmányunk nemcsak tartalmában, de szerkezetében is szorosan összefügg a korábbi publikációval, így az eseményeket az ott már megismert módon követjük végig. Önszerveződés-történeti vizsgálatunk célja azonban nem pusztán a források feltárása és elemzése. Láthattuk, hogy a diktatúra hogyan, milyen eszközökkel gyúrta maga alá a társadalmat. E folyamatnak fontos állomása volt a hazai civil szektor kiiktatása, amelynek jogi háttere és eszközrendszere már évekkorábban készen állt. Ezen eszközök megismerése révén magát a folyamatot kívánjuk bemutatni.

1 Ebben az évben az egész ország területén 16 747 szervezet működött. Vö. MSZS, 1938, 96.

1. A források

Forrásunk elsődlegesen a Belügyminisztérium tárcalapja, a *Belügyi Közlöny* (BK) volt, méghozzá 1937 és 1944 között. A civil szervezetekkel kapcsolatos miniszteri intézkedéseket és a belügyminiszter által, illetve részvételével kiadott jogszabályokat korszakunkban itt közölték. Az előbbieket tekintetében adataink 1941. február 2. és 1944. november 12. közöttiek. A jogszabályokat 1937–1944 között elsődlegesen a *Belügyi Közlöny* és – ezt visszaellenőrizve – a *Rendeletek Tára* (RT), illetve a *Budapesti Közlöny* (BuK) alapján vizsgáltuk meg. Haszonnal forgattuk továbbá a *Hivatalos Közlönyt* (HK) is, amely 1945. január 6. és 1945. március 23. között jelent meg – hivatalos lapként – Sopronban.

A BK formája, tartalma ebben az időben nem változott,² a civil szervezetekkel kapcsolatos intézkedések közvetlenül a jogszabályi rész (Rendeletek) után, a Személyi hírek előtt, a Különfélék rovatban található, azokat a tartalomjegyzék is feltünteti.³ A civil szervezeteket érintő információk igen változatosak: a lentebb elemzett miniszteri intézkedéseken túl az alapítványok alapítóleveleinek jóváhagyását (ez az MK-ban is megtalálható), valamint az ún. adománygyűjtési engedélyeket⁴ is itt tették közzé. Ugyanakkor jelen esetben is hangsúlyozni szükséges, hogy a forrásanyag elsősorban a felozlatások elemzését teszi lehetővé, a többi intézkedéscsoport esetében a BK adatai csak tájékoztató jellegűek, azokat további, levéltári kutatásoknak kell megerősíteniük.

Az egyes intézkedéseknél határozatszám minden esetben – az illetékes miniszter megjelölésével –, jogszabályi hivatkozás azonban csak elvétve lelhető fel. Ez a gyakorlat a későbbi időszak intézkedéseire képest jelentős eltérést mutat, hiszen ott a jogszabályi hivatkozások feltüntetésére – pár kivételtől eltekintve – kényszerűen ügyeltek.⁵

A jogszabályok körében a *Közlöny* elsősorban a belügyminiszterhez kötődő normákat közölte, ezeket vagy a miniszter maga, vagy valamely beosztottja kiadmá-

2 Ellentétben a Magyar Közlönnyel, amelyben a civil szervezetekkel kapcsolatos miniszteri intézkedések 1945–1950 között többször is új helyre kerültek. Vö. Domaniczky, 2009, 8. lj.

3 Pl. Különfélék rovat: „A Tompai Iparoskör alapszabályainak jóváhagyása” (BK, 1942/5. 232.).

4 Az adománygyűjtési engedélyeket a Belügyminisztérium állította ki. Nemcsak egyesületek (lásd pl. Kolozsvári Wesselényi Lövészegylet engedélye [BK, 1942/4. 224.]), hanem intézmények és alapítványok is folyamodtak engedélyért. Az engedélyben meghatározták a gyűjtés időtartamát és területét (helyi vagy országos), esetenként a gyűjthető összeget is maximálták (lásd pl. Darányi Kálmán Diákház Bizottság engedélye [BK, 1942/4. 224.]). Az adománygyűjtési engedély hosszabbításáért folyamodni kellett (l. például: a pestszentlőrinci Szent József és Szent Lőrinc Otthon engedélyét [BK, 1943/9. 405.]).

5 Vö. Domaniczky, 2009.

nyozta.⁶ Ugyanakkor helyet kaptak más által kibocsájtott jogszabályok is: így egyes törvények, a minisztérium (értsd: kormány) rendeletei⁷ vagy más miniszterek rendeletei.⁸ Fontos hangsúlyozni azonban, hogy a BK – bár igen informatív – csupán tárcalap volt, ezért a belügyminisztertől eltérő jogalkotó által jegyzett jogszabályok másodközlések, az azok érvényességéhez szükséges kihirdetés napjának a korszakban a *Budapesti Közlönyben* való megjelenés időpontja számított.⁹

A belügyminiszteri normák két megjelenési formája a körrendelet és a rendelet. Előbbi eredetileg általában egy adott személyi kör egészére, utóbbi pedig egy konkrét személyre nézve bírt kötelező erővel,¹⁰ kivételek természetesen akadtak. A két forma között meglévő, a dualizmus idején még észlelhető határvonal az időben előre haladva egyre inkább elmosódott.¹¹ Ennek mértékét, folyamatát azonban az általunk vizsgált jogszabályokon keresztül bemutatni nem lehet. Itt kell szólni arról, hogy bár a BK szedésére – pár kisebb nyomdahibától¹² eltekintve – panasz nem lehetett, a jogszabályok közzététele nem egy esetben hagyott maga után kívánnivalót. Csak néhány meglepő példát említve: a pár év eltéréssel, változatlan szöveggel, ám más számon ki-

-
- 6 Lásd pl. 195.809/1940. BM rendelet (BK, 1940/30. 1013.) vagy a sportszervezeteknek (sportszövetségek, sportegyesületek stb.) a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter és az Országos Testnevelési Tanács részére adatszolgáltatási kötelezettsége tárgyában kiadott 251.391/1941 BM rendelet (BK, 1941/17. 811–812.; Páskándy János).
- 7 Lásd pl. az egyesületi jog korlátozásáról szóló rendelet kiegészítése tárgyában kiadott 10.620/1939. ME rendelet (BK, 1939/54. 1539.) vagy az egyesületi helyiségeknek iskola céljára történő igénybevétele tárgyában kiadott 3410/1942 ME rendelet (BK, 1942/27. 1180.).
- 8 Lásd pl. a cipész-, a csizmadia-, a papucsos (papucskészítő) és a tímáripárban az iparigazolványok kiadásának korlátozása tárgyában kiadott 50.200/1941. IPM rendeletet (BK, 1941/37. 1627.).
- 9 Erre egyébként a Közlönyben minden esetben lábjegyzetben utalást is találunk. Lásd például: a Társadalombiztosítási Alkalmazottak Országos Segítőegyesületének a belügyminiszter felügyelete alatt való meghagyása tárgyában kiadott 460/1942 ME rendeletet (BK, 1942/5. 232.).
- 10 E két forma olvadt aztán össze a második világháborút követően oly módon, hogy a körrendelet hatályához a rendelet elnevezés társult.
- 11 Így rendeleti formában bocsájtottak ki jogszabályt például „valamennyi vármegye ispánjának” alcímmel (a közigazgatási hatóságok és szervek által névalíráások hitelesítéséről szóló rendelet kiegészítése tárgyában kiadott 125.615/1941 BM rendelet [BK, 1941/40. 1842.] vagy éppen egy címzett helyett több címzett részére „Baranya, Bács-Bodrog, Csongrád, Vas és Zala vármegye alispánjának, Szabadka, Újvidék és Zombor sz. kir. thj. városok polgármesterének”; A visszafoglalt délvidéki területeken működött és bármely okból megszünt társadalmi egyesületek, szervezetek és politikai pártok vagyoni kérdéseinek rendezése tárgyában kiadott 260.900/1941 BM rendelet [BK, 1941/40. 1842–1843]). A két forma kiüresedését jól példázza az a gyakorlat is, hogy rendeletet körrendelettel módosítanak (vö. a kulturális egyesületek ellenőrzése tárgyában kiadott 212.000/1943 BM rendeletet és ennek módosítását [BK, 1943/41. 1807–1808., illetve 1943/50. 2065–2066.]).
- 12 A legtöbb civil szervezet feloszlását leközlő lapszámba például több sajtóhiba is becsúszott. Egy-egy esetben a település neve kimaradt a szervezet elnevezéséből, de a szöveggörnyezetből egyértelműen megállapítható, hogy hová kötődő szervezetről van szó. Ennél jelentősebb problémát okozott a szedés elcsúszása, amely miatt hat szervezet adatai ismételtelen, ám összekeverve bukkantak fel. Vö. BK, 1944/28. 1086.

adott BM rendelet is elgondolkodtató,¹³ de a 212.000/1943 BM rendelet szám nélküli, „ad 212.000/1943 BM rendelet” elnevezésű módosítása már-már komikumba hajlik.¹⁴

A jelölés tekintetében még egy érdekességet emelnénk ki: a körrendeleteknél, rendeleteknél több esetben is található római szám a jogforrás elnevezésében,¹⁵ ez tapasztalatunk szerint a témában hatáskörrel rendelkező minisztériumi szervezeti egység számát jelölte.

Végül, mielőtt a civil szektor részletesebb tárgyalásába bocsátkoznánk, a BK, illetve a HK civilszervezet-fogalmáról is szólnunk kell. E forrásokat olvasva is megfigyelhető, hogy az önszerveződő, önkéntes jelleg alapján még nem képeznek külön csoportokat, így az egyes intézkedéseknél – csakúgy, mint a későbbiek során – fel-felbukkannak ipartestületek, kamarák, sőt egyes intézetek is, amelyek egyébként nem tartoznak a civil szervezetek közé. Ennek ellenére jelen esetben is eltekintettünk e formák szétválasztásától, ugyanis ezekkel túlnyomó részben¹⁶ a lentebb részletesen is elemzett, csak formailag hatályos 807/1945-815/1945. ME rendeleteknél találkozhatunk.

2. A civil szektor

A civil szektor talán a legsemlegesebb, ugyanakkor legátfogóbb kifejezés mindazon szervezetek összességére, amelyek önszerveződés révén, közös cél érdekében jönnek létre. Az utóbbi időben többször bukkantak fel idegen elnevezések, mint például a nonprofit szektor, de ezek alkalmazása, főleg múltbéli állapotok leírására, félreviheti a kutatást – csakúgy, mint a vizsgálódást indokolatlanul leszűkítő egyesülettörténet kifejezés használata.

2.1. A civil szervezetek általános fogalma

Éppen ezért a magunk részéről egy immár több évtizeden keresztül értéksemleges, az elmélet és gyakorlat számára kellően absztrakt fogalmat javasolunk kiindulási pontként. Civil szervezetekről mint a civil szektort alkotó képződményekről beszélünk, s ezeknek – múltban és jelenben egyaránt – három alaptípusát különítjük

13 Vö. a református bibliakörök működése zavartalanságának biztosítása tárgyában kelt 259.287/1932. BM rendeletet (idézi: Páskándy, 1940, 49–51., megismételve ugyanazon címmel: 250.300/1941. BM rendelet [BK, 1941/12. 626–627.]).

14 Vö. BK, 1943/41. 1807–1808, illetve 1943/50. 2065–2067.

15 A BK-ban ez ritkán fordul elő (BK, 1943/41. 1807–1808., illetve 1943/50. 2065–2066.), a jogszabálygyűjtemények viszont szinte mindig feltüntetik. Lásd pl. Páskándy, [1930] és 1940., Lamotte–Zobor, 1922.

16 Összesen mintegy 90 esetben a 661 közül. Vö. HK, 1945/20. 1–16.

el: a.) egyesület; b.) alapítvány; c.) civil közösség¹⁷. E három típus ugyanis önszerveződés-történetileg¹⁸ – az elmúlt két évszázadot nézve – viszonylag könnyen nyomon követhető, még ha konkrét jogi fogalmuk korszakonként eltérést is mutat. Ezeket az eltéréseket egy úgynevezett általános civil szervezeti fogalommal véljük kiküszöbölni, amelyet Szladits Károly nyomán a következőképpen definiálnánk: *civil szervezet mindazon közös célra szervezett, önkéntes alapítású egyesület, alapítvány, civil közösség, amely különleges szabályozásánál fogva nem tartozik másnemű jogi minősítés alá*. Az egyes korszakokban természetesen ezen alaptípusok mintájára különböző speciális formák is létrejöttek – például asztaltársaságok, temetkezési egyesületek –, amelyek külön szabályozást is nyertek, de amelyeket aztán vagy elmosott az idő vagy teljesen más tartalommal töltődtek fel, kikerülve a civil szervezetek közül. A három alaptípus azonban mindvégig elkülöníthető, az egyes korszakok lényegükön nem, inkább csak formai szabályozásukon változtattak.

2.2. Az egyesületfogalom normativizálódása a két világháború korában¹⁹

Mindezek miatt jelen esetben is a civil szervezetek három alaptípusára koncentrálnunk. E jogi fogalmak Magyarországon a 19. század végére különültek el a jogtudományban, normatív erőt azonban – elsősorban a magánjogi kodifikáció elhúzódása miatt – csak az egyesületek és a civil közösségek, s azok is csupán 1918 után kaptak.²⁰

Az első ilyen jogszabályi definíciós kísérlet az *egyesülés és gyülekezés szabadságáról* szóló 1919. évi III. néptörvényhez²¹ köthető, amely egyesület és civil közösség között tesz különbséget, amikor megalkotja a jogképes egyesület fogalmát. E szerint egyesület, „*ha alapszabályokat alkot, vezetőséget választ és a bíróság az egyesületet, ké-*

17 A civil közösség napjainkban a közigazgatásban használt fogalom, a jogi személyiséggel nem rendelkező személyegyesüléseket értik alatta. Használatát indokolja, hogy képszerűen fogja meg a személyegyesülés lényegét: az alulról jövő kezdeményezést és a közösségi jelleget.

18 Az önszerveződés-történet a másik alapfogalom, amely a forma helyett – amelyet az egyesület-történet kifejezés sugall – a tartalomra: az alulról induló kezdeményezésre, a társadalmi mozgásokra koncentrálnak. Emiatt átfogóbbnak, s egyúttal alkalmasabbnak is tűnik e terület társadalomtudományi vizsgálatainál, mint az eddig használt fogalmak.

19 Az Ormos Mária által felvetett, találó kifejezést jelen munkánkban az 1914–1944 közötti időszakra használjuk.

20 Az alapítvány fogalma és dogmatikája csak a jogtudományi szinten, illetve az Mjt. tervezetében szerepelt. Normaszöveggé válását azonban megakadályozta a rendszerváltás a második világháborút követően, amikor is az alapítványokra vonatkozó kérdések szabályozásáról szóló 1949:2 tvr, illetve annak végrehajtási rendelete idejétmúlttá tette az ezzel kapcsolatos kérdésfelvetést. Az 1959-es Ptk.-ba a jogintézmény így már be sem kerülhetett, s törvényi szinten csak 1987-ben jelenhetett meg először. Lásd még: Béli, 1999.

21 Kihirdetve: 1919. január 05. Vö. CIH CD.

relmére, az egyesületek jegyzékébe bejegyzi”.²² Vagyis a jogképes egyesület a mai fogalmaink szerinti egyesület. A néptörvény azonban azt is mondja, hogy „[e]gyesület alakításához vagy gyülekezéshez sem hatósági engedély, sem pedig bejelentés nem kell. Azt sem kell bejelenteni, hogy az egyesület megalakult, vagy hogy a gyülekezést megtartották.”²³ Itt tehát – alapesetben – a mai fogalmaink szerinti, jogi személyiség nélküli civil közösségről van szó.

A néptörvény szabályozása – mintegy összegezve a 19. századi jogelméleti fejlődést – meglepően újszerű volt. A lényege az, hogy a korábbi közigazgatási kontrollt teljes mértékben megszüntette. „Az egyesülés és gyülekezés joga mindenkit megillet.”²⁴ – mondja a jogalkotó, s emellett, hogy e két alapjogot mint egymással összetartozót, együtt kezeli, az egyesülés szabadságát deklarálja! Bárki bármilyen egyesületet létrehozhat, ezek közül azokat, amelyek: a.) „alapszabályszerű célja büntetőtörvénybe nem ütközik”,²⁵ illetve b.) jogképessé akarnak válni, a bíróság veszi nyilvántartásba – egyedül a törvényben írt szempontokat vizsgálva. Ez a korát jóval megelőző jogszabály nem is maradt sokáig érvényben, 1919. szeptember 30-án hatályon kívül helyezte ama bizonyos, később még elemzett, az egyesülési és gyülekezési jogról szóló 5084/1919. ME rendelet.²⁶

A néptörvény igazi jelentősége csak a következő években, az új rendszer megszilárdulásával vált igazán érthetővé. A *Trianoi Békeszerződés katonai rendelkezései között foglalt egyes tilalmak és korlátozások végrehajtásáról* szóló 1922:11. tc. 6–9. §-ai²⁷ közvetlenül az egyesületek nyilvántartási szabályaival foglalkoznak, közvetve azonban az egyesülési szabadságra nézve tartalmaznak rendelkezéseket, egyúttal pedig új egyesületfogalmat is meghatároznak. A tc. 7. §-a szerint „[b]ármily egyesület és mindennemű bármely más néven szereplő polgári szervezet csak [...] láttamozott alapszabályok, szabályzatok, illetőleg szabályok alapján működhetik”.²⁸ Vagyis egyesület, jogképes egyesület csak a jóváhagyott alapszabállyal rendelkező szervezet lehet. Érdeemes e szakaszt a korábbi szabályozással összevetni: a néptörvéynél is meg kellett alkotni az alapszabályt, de az ott csupán formai kellék volt, amelyet a bíróság egyetlen szempontból: a büntetőtörvénybe ütközés tekintetében vizsgált meg. Az új szabályozás ezzel szemben széles körű közigazgatási kontrollt tett lehetővé, azaz egyesület az az alapszabállyal rendelkező szervezet, amelynek működését a mi-

22 Vö. 1919:III. ntv. 3. § (1) bekezdés.

23 Vö. 1919:III. ntv. 2. §.

24 Vö. 1919:III. ntv. 1. §.

25 Vö. 1919:III. ntv. 3. § (2) bekezdés.

26 Vö. RT, 1919, 729–730.

27 Kihirdetve: 1922. február 25. Vö. CIH CD. Hatályon kívül helyezte: 1939:2. tc. 231. §.

28 Vö. 1922:11. tc. 7. § (1) bekezdés.

niszter – szabad tetszése szerint – engedélyezi! A törvény ismeri a nem jogképes egyesület, a civil közösség fogalmát is, amikor úgy rendelkezik, hogy „[b]ármely egyesület vagy mindennemű más néven szereplő polgári szervezet, amely [...] nem láttamozott alapszabályok, szabályzatok vagy szabályok alapján működik [...] vét a jelen § rendelkezései ellen”.²⁹

A civil közösségek működését látszólag a törvény nem tiltja meg, csak deklarálja jogsértő működésüket. Azt azonban hozzá kell tenni, hogy rendeleti szinten a már korábban említett – egyébként egészen 1955-ig hatályban lévő³⁰ – 5084/1919. ME rendelet kimondta,³¹ hogy minden, alapszabállyal nem rendelkező egyesület alapszabályának láttamozásáig – kihágás terhe mellett – fel kell, hogy függesse működését.³² Most ez a rendeleti szabályozás került némiképp átalakítva és bővítve törvényi szintre a tc. 10–11. §-aiban.³³ A szabályozás célja egyértelmű: csak jóváhagyott alapszabállyal rendelkező szervezetek működjenek.

A korszak utolsó definícióját az *egyesületi szabadsággal elkövetett visszaélések megtorlásáról szóló 1938:17. tc.*³⁴ tartalmazza. A tc. egyesületfogalma tulajdonképpen azonos a korábbival,³⁵ újdonságot a tilos egyesület normatív fogalmának megalkotása,³⁶ valamint a büntetőjogi rendelkezések jelentenek.³⁷ Ezek jelentősége azonban a második világháborút követően nőtt meg igazán.

29 Vö. 1922:11. tc. 7. § (3) bekezdés.

30 Hatályon kívül helyezte: az egyesületekről szóló 1955:18. tvr. 16. § (1) bekezdése. Vö. TRHGY, 1955, 33.

31 Vö. 5084/1919 ME rendelet 3. és 5. §.

32 Az 1922:XI. tc., illetve az 5084/1919 ME rendelet összevetése alapján tehát azt is lehetne mondani, hogy a jogalkotó törvényi szinten elismerte mind az egyesület, mind a civil közösség létezését, de alsóbb szintű jogszabályok révén utóbbiak működését megpróbálta megakadályozni.

33 Az 1922:11. tc. háromféle szankciót ismer: a.) kihágás: a láttamozott alapszabály nélkül működő egyesületben részvétel, illetve az ilyen egyesület működése, valamint titkos alapszabállyal bíró vagy láttamozott alapszabálytól eltérő egyesületben részvétel, illetve az ilyen egyesület működése; b.) vétség: tiltott egyesület alakítására irányuló szervezésben részvétel vagy ilyen szervezet felállítása, valamint a tc. 5–7. §-ainak megsértése a szervezet tisztségviselője (elnök, alelnök, pénztárnok, igazgató, választmányi tag) által; c.) felosztatás: tiltott egyesület vagy láttamozott alapszabályokkal nem rendelkező, illetve nem ezek szerint működő egyesület esetén.

34 Kihirdetve: 1938. május 29.

35 Vö. 1938:17. tc. 1. §.

36 „A jogszabályok alkalmazása szempontjából tilos egyesületnek, vagy tilos szervezetnek, illetőleg tilos működést folytató politikai pártnak kell tekinteni minden olyan egyesületet vagy bármily más megjelölésű szervezetet, illetőleg pártot, amely az 1. § rendelkezése ellenére működik vagy működését a hatóság által elrendelt felfüggesztés vagy felosztatás után is folytatja. Tilosnak kell tekinteni az olyan egyesület vagy más szervezet működését is, amely az 1. § értelmében láttamozott alapszabályokkal működik ugyan, de titkosan az alapszabályoktól eltérő működést folytat.” L.: 1938:17. tc. 2. §. A tényállás körülírása új, előzményeit viszont már az 1922:11. tc. tartalmazta (tiltott egyesület).

37 Az 1938:17. tc. szankciórendszere az 1922-es szabályozáshoz hasonlóan háromirányú: a.) kihágás: 1938:17. tc. 4. §, 5. § (1) bekezdés; b.) vétség: 1938:17. tc. 5. § (3) bekezdés, 6–7. §; c.) felosztatás: 1938:17. tc. 3. §.

A két világháború korának normatív egyesületfogalmáról tehát e három törvény alapján kaphatunk képet. Az 1919-es néptörvény máig korszerű egyesületfogalma hihetetlenül gyorsan jogtörténeti kuriózzummá vált. A közigazgatás, amely tulajdonképpen a civil szervezetek megjelenésétől, a 18. század végétől hol szűkebb, hol tágabb keretek között e szervezetek alakulása, működése és megszűnése felett felügyeletet gyakorolt, az 1922-es törvénnyel visszanyerte korábbi hatásköreit. Ezek azonban már nem ugyanazok a hatáskörök voltak, hiszen innentől kezdve ezek kereteit már nem a szokásjog, hanem – a jogszabályi hierarchia legfelsőbb fokán álló – tételes jogszabály rendezte. A dualizmus kori politikai vágyak között előkelő helyen szereplő egyesületi törvény³⁸ részben tehát megszületett, tartalmát azonban külső erők és politikai kényszer egyaránt befolyásolták.³⁹ A legfontosabb érték: az egyesületi szabadság,⁴⁰ amely az egyesületfogalom kereteit is meghatározta, még a dualizmus idején áldozatul esett a háborús készülődésnek,⁴¹ s az akkor hozott korlátozások új formába öntve egészen 1945-ig megmaradtak, sőt: időben előre haladva gyarapodtak és szigorodtak. Így került először az 5084/1919 ME rendelet egy része törvényi szintre, s az új szabályozást némiképp kibővítve 1938-ban szankciókkal is körbe bástyázták.

2.3. Társadalmi egyesületek – társadalmi sportszervezetek

A civil szervezetek fogalmának, illetve a két háború közötti normatív egyesületfogalomnak az áttekintése után még pár szót kell szólnunk a civil szervezetek fogalmának változásáról is. Manapság a civil szervezetekre a magyar jogszabályok alapfogalomként a társadalmi szervezet kifejezést használják, ez azonban csak a második világháború után terjedt el a jogi nyelvben, s pontos definícióját az elmúlt évtizedek során sem sikerült megalkotni.

A két világháború korában ezzel szemben a jogszabályokban a civil szervezeteket a nevükön nevezték, s egyesületről, alapítványról vagy „*polgári szervezet*”-ről (civil kö-

38 Amelynek megalkotásáról már közvetlenül a kiegyezés után is tárgyalt a minisztérium. Vö. Öriné, 1983.

39 Nem véletlenül került e kérdés a trianoni békeszerződéshez kapcsolódóan törvénybe.

40 Az egyesületek ellenőrzése tárgyában kelt 1394/1873. BMr bevezetőjében az arányosság szem előtt tartására figyelmeztetve a következőket olvashatjuk: „Nálunk különösen az egyleti ügy törvényhozásilag szabályozva nem lévén, szükséges egyrészt a honpolgároknak a létező törvény iránti tisztelete, másrészt a kormány és törvényhatóságok tapintatos eljárása, hogy fenntartassék az egyesülés szabadsága, e mellett azonban a kormány és a törvényhatóságoknak felügyeleti joga [...] biztosítva maradjon.” RT, 1873, 132.

41 Vö. a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szóló 1912:63. tc. 9. §, illetve később a honvédelemről szóló 1939:2. tc. 148. §.

zösség)⁴² beszéltek, vagy ezek egy bizonyos tevékenységi kör szerinti csoportjáról, így például leventeegyesületekről,⁴³ lövészegyesületekről⁴⁴ vagy kulturális egyesületekről,⁴⁵ esetleg sportszervezetekről.⁴⁶ Alapítványokra vonatkozó szabályozás ritkán fordul elő, akárcsak a második világháború után.⁴⁷ A „*polgári szervezetek*” köre szintén igen tág, ezeket ugyancsak kisebb csoportokra bontva említették leginkább, mint például a bibliaköröket.⁴⁸ A normatív definíció azonban e formák esetében is hiányzott.

A civil szervezetekre vonatkozó szabályozás egyre sokrétűbbé válásával viszont megjelent az igény egy személyegyesületekre vonatkozó, átfogó jogszabályi fogalom megalkotására. A köznyelvben már a századforduló óta használt társadalmi egyesület kifejezés⁴⁹ így került át ebben a korszakban jogszabályi szintre. Először a rendeleti szabályozásban – címben és szövegben egyaránt – a társadalmi egyesületek,⁵⁰ társadalmi sportszervezetek⁵¹ kifejezés jelentkezett az 1930-as, 1940-es években, majd pedig a második világháború után kis átalakítással valószínűleg ebből alakult ki a társadalmi szervezetek máig élő normatív fogalma.

Úgy tűnik tehát, hogy e szóösszetétel kialakulása és normativizálódása hosszabb, organikus fejlődés eredménye. Jelenkori használata azonban – mind tételesjogi, mind jogirodalmi szinten – a szocializmusban hozzátapadt jelentéstartalom miatt talán mégsem célszerű. Az új, alulról, önkéntesen szerveződő magyar civil szektor lényegét – véleményünk szerint – a civil szervezetek elméleti, illetve az önszerveződő közösségek normatív fogalma ragadja meg leginkább.

42 E jogi személyiség nélküli formációkat néha egyesületnek is hívták.

43 Lásd pl. a leventeegyesületek alapszabályai tárgyában kiadott 148.000/1940 BM rendeletet (BK, 1940/6. 345).

44 Lásd pl. a Magyar Szent Koronához visszacsatolt kelet-magyarországi és erdélyi területen alakítandó lövészegyesületek egységek alapszabályai tárgyában kiadott 252.300 BM rendeletet (BK, 1940/19. 880).

45 Lásd pl. a kulturális egyesületek ellenőrzése tárgyában kiadott 212.000/1943. BM rendeletet (BK, 1943/41. 1807).

46 Lásd pl. a sportszervezeteknek (sportszövetségek, sportegyesületek stb.) a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter és az Országos Testnevelési Tanács részére adatszolgáltatási kötelezettsége tárgyában kiadott 251.391/1941. BM rendeletet (BK, 1941/17. 811).

47 Lásd pl. a belügyminiszter főfelügyelete alá tartozó alapítványok alapítóleveleinek kiállítása tárgyában kiadott 197.300/1940. BM rendeletet (BK, 1940/52. 1794).

48 Lásd pl. a református bibliakörök működése zavartalanságának biztosítása tárgyában kiadott 250.300/1941 BM rendeletet (BK, 1941/12. 626).

49 Első, általunk ismert említését lásd O 1896/1. 2.: „Most egy szervezetben megifjodott, modern alapra fektetett, életképes társadalmi egyesület van előttünk...” Keszler Károly titkári jelentése az Orsovai Casino közgyűlésén.

50 Lásd pl. a Magyar Szent Koronához visszacsatolt kelet-magyarországi és erdélyi területeken működő társadalmi egyesületek alapszabályainak a magyar jogszabályok szerint módosítása tárgyában kiadott 371.001/1940 BM rendeletet (BK, 1940/6. 361), a visszafoglalt délvidéki területeken működött és bármely okból megszűnt társadalmi egyesületek, szervezetek és politikai pártok vagyoni kérdéseinek rendezése tárgyában kiadott 260.900/1941 BM rendelet (BK, 1941/40. 1842–1843).

51 Lásd a különböző társadalmi egyesületek főfelügyeleti jogkörében történt változások tárgyában kiadott 185.000/1943 BM rendeletet (BK, 1943/4. 130–131).

3. A jogszabályi háttér

A korszak civil szervezetekre vonatkozó jogszabályokban bővelkedik, azt is lehetne mondani, hogy a két világháború kora a hazai önszerveződés-történet mintegy két évszázadának legjobban szabályozott időszaka. A jogszabályi háttér átfogó elemzése helyett éppen ezért csak a jogalkotás irányait, témánk szempontjából kulcsfontosságú kérdéseit ismertetjük az alábbiakban.

3.1. Az egyesülés szabadsága

„[A]z ember sérthetetlen joga szabadon egyesülhetni mind erkölcsi, mind anyagi érdekeinek fejlesztése, támogatása és biztosítása végett.”⁵² – fogalmazta meg az egyesülés szabadságának lényegét alkotmánytervezetében Kossuth Lajos, s „Magyarhonban” egészen az első világháborúig ennek szellemében jártak el. A háborús készülődés jegyében viszont előbb az egyesülési jog korlátozásának lehetőségét teremtették meg törvényi szinten, majd e felhatalmazás alapján a kormány rendeleti úton alkotta meg a részletes szabályokat.

E szabályok többsége a háborút követően is hatályban maradt, így 1920-ra már az egyesülés szabadsága helyett célszerű lehet az engedélyes egyesülési jog kifejezést használni, hiszen a tipikus az egyesületalakítás tilalma volt, amely alól a belügyminiszter jogszabályban írt esetekben kivételt tehetett. Ha tett, és az adott szervezet alapszabályait is láttamozta, az egyesület jogképes lett.

Természetesen egyesület alakítását, több személy közös célra történő egyesülését megakadályozni nem lehetett, de létrejöttüket megnehezíteni, működésüket ellehetetleníteni annál inkább. Így kristályosodott ki a két világháború között az a szankciórendszer, amely az anyagi és az eljárási normákat egyre inkább körbefonta. Mindazonáltal hangsúlyozni szükséges: a szabályrendszer léte nem jelenti azt, hogy a korszakban új egyesület nem alakulhatott. A statisztikákat nézve erről szó sincs, még ha e tendencia a tételes joggal ütközött is. A cél ugyanis – sokáig – nem civil szervezetek felszámolása, a civil szektor megszüntetése volt, hanem csupán a fékek, a korlátok megteremtése, amelyek között – ha szükségesnek tűnt – a civil szektor összetételét, céljait, tagságát, formáit befolyásolni, alakítani lehetett.

A korabeli törvényi szintű szabályozást fentebb már bemutattuk, szükséges viszont a háborús korlátozások ismertetése. A szisztéma az előző háborúhoz ha-

52 Közli: Csizmadia, 1966, 671.

sonló: törvényi felhatalmazás alapján rendeletekben rögzítették a gyakran változó részletszabályokat.

A *honvédelemről szóló 1939:2. tc.*,⁵³ amely hatályon kívül helyezte a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szóló 1912:63. tc.-t, valamint az erre hivatkozó rendeletek jelentős részét, felhatalmazást adott,⁵⁴ hogy az állambiztonság, a közrend és közbiztonság érdekében a kormány rendeletet alkothat: a.) új egyesület, fiókegyesület alakításának megtiltása; b.) már meglévő egyesületek, fiókegyesületek működésének korlátozása vagy felfüggesztése; c.) a kereskedelmi társaságok vagy külön törvények alapján létesült oly társulatok, pénztárak és más hasonló testületek, amelyek közigazgatási hatósági ellenőrzés alatt nem állnak, rendőrségi ellenőrzés alá vonása érdekében.⁵⁵

Az egyesülési jog korlátozása tárgyában kiadott 8110/1939 ME rendelet egészen gyorsan megszületett, már 1939. szeptember 2-án hatályba is lépett. A rendelet megtiltotta új egyesületek, fiókegyesületek és más, „*egyesületi jellegű szervezetek*” alakítását, a már létező, láttamozott alapszabállyal rendelkező ilyen szervezetek felett fokozott rendőrségi ellenőrzést írt elő (1–2. §). Ennek fényében a rendőrség javaslatot tehetett a szervezetek működésének korlátozása vagy felfüggesztése érdekében a belügyminiszterhez, a javaslatról a minisztérium (értsd: kormány) döntött – ám szükség esetén a jelentés bevárása nélkül is (3. §).⁵⁶ A 8110/1939 ME rendeletnek rövid időn belül három kiegészítése is született, melyek közül a két utolsó mind tárgyi, mind személyi hatályát illetően túllépett a mintaként szolgáló első világháborús szabályozáson.⁵⁷

A 10.620/1939 ME rendelet⁵⁸ felhatalmazta a belügyminisztert, hogy a szervezet-alapítási tilalom alól olyan új egyesületek és fiókegyesületek tekintetében kivételt tehessen, amelyek: a.) megalakítását törvény írja elő; b.) hadijótékonyági, honvédelmi célra alakultak; c.) népbetegségek elleni küzdelem eredményesebbé tételére alakultak; d.) amelyek „*megalakulását fontos országos közérdek teszi kívánatossá*”. A négy feltételből három esetben – különösen a legutolsóban – a miniszter szinte szabad kezut kapott az új szervezetek megalakítása kapcsán.

53 Kihirdetve: 1939. március 11. CIH CD.

54 Vö. 1939:2. tc. 231. § (2) bekezdés, 232. § (1) bekezdés, illetve 8270/1939 ME rendelet.

55 1939:2. tc. 148. § (1) bekezdés.

56 A rendelet megsértése – vagyis új szervezet alakítása, a kormány rendelkezéseinek megszegése, a felfüggesztett szervezet továbbműködése esetén – kihágásnak minősült, amelyre elzárást és pénzbüntetést lehetett kiszabni (5. §).

57 Vö. 1442/1916. ME rendelet. Lamotte–Zobor, 1922, 17–18.

58 Kihirdetve: 1939. november 22. BK, 1939/54. 1539.

A 8850/1940 ME rendelet⁵⁹ a belügyminiszter felhatalmazását bővítette tovább, amikor lehetővé tette, hogy az új egyesületek, fiókegyesületek megalakulását „különleges helyi, közművelődési, gazdasági vagy más fontos” közérdekből is engedélyezhesse.

A 850/1941 ME rendelet⁶⁰ a tárgyi hatály mellett a személyi kört is bővítette. A hatáskörök megosztása szempontjából is érdekes jogszabály szervezetalakítási felhatalmazást adott a kereskedelem- és közlekedésügyi, valamint az iparügyi miniszternek, hogy hatáskörükben, ám a belügyminiszterrel egyetértve fontos közérdekből, de csak ha egyéb jogszabályi akadálya nincs, új egyesületek, fiókegyesületek megalakulását engedélyezhessék. Látható, hogy a belügyminiszter eddig kizárólagos kivételes hatásköre itt megosztásra került, de erős korlátozások: konjunktív feltételek mellett.

A kormány rendeleteit egyes esetekben a belügyminiszter az azokat végrehajtó apparátus számára részletesen is megmagyarázta, felhívva a figyelmet egyes jogalkalmazási kérdésekre.⁶¹ E tekintetben az egyesülési jog korlátozása tárgyában kiadott 355.500/1939 BM körrendeletet,⁶² s az ezt kiegészítő 153.000/1940 BM rendeletet⁶³ kell megvizsgálnunk.

A körrendelet a 10.620/1939 ME rendeletben rögzített kivételekre hoz példákat. Ennek alapján az itt említett szervezetek fiókegyesületeinek megalakulását az alispán/polgármester/közigazgatási kirendeltség vezetője⁶⁴ tudomásul vehette:⁶⁵ leveenteegyesületek, önkéntes tűzoltószervezetek, Vöröskereszt Egylet, Hadirokkantak Országos Nemzeti Szövetsége, repülő egyesületek, Légoltalmi Liga, Tűzharcos Szövetség, tüdővész leküzdésére alakult egyesületek.

A rendelet a 8850/1940 ME rendelet kiegészítéseit magyarázva 14 szervezetet⁶⁶ is felsorol, amelyek fiókegyesületeinek megalakulását helyi szinten tudomásul kell

59 Kihirdetve: 1940. december 10. BK, 1940/56. 2058. Egyúttal hatályon kívül helyezte a 10.620/1939 ME rendeletet.

60 Kihirdetve: 1941. február 4. BK, 1941/7. 374.

61 Ez felhívás formájában, formulaként a jogszabály végén található, ilyen formában: „Felhívom Címet, hogy a rendeletben foglaltakról az alája rendelt hatóságokat megfelelően tájékoztassa, illetőleg részükre a szükségesség utasításokat adja meg.” BK, 1940/2. 112.

62 Kihirdetve: 1940. január 14. BK, 1940/2. 111–112.

63 Kihirdetve: 1941. február 2. BK, 1941/6. 354–355.

64 A visszafoglalt Kárpátalját nem tagozták be a megyerendszerbe, hanem ún. közigazgatási kirendeltségeket hoztak létre a területen.

65 A tudomásulvétel szabályozását lásd: az egyesületek helyi csoportjainak megalakulásánál követendő eljárás tárgyában kelt 44.126/1922. BM körrendelet, illetve az egyesületi alapszabályok általános kellékeiről szóló 77.000/1922. BM rendelet. Magyarozatára lásd Domaniczky, 2008, 34–38., 56–58.

66 Ezek: Egyesült Női Tábor, Magyarországi Németek Szövetsége, Magyarországi Németek Közművelődési Egyesülete, Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, Luther Szövetség, Magyarországi Szlovák Közművelődési Társulat, MOVE, Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testülete, Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Segédhivatali Tisztviselők Országos Szövetsége, Országos Egészségvédelmi Szövetség, Szent Pál Társulat, Adóhivatali Tisztviselők Országos Egyesülete, Városi Inगतlantulajdonosok Szövetsége.

venni. E felsorolás azért fontos – s a rendelet valódi jelentőségét is ez adja –, mert a BK-ból, s így a később elemzett táblázatokból e szervezetek és fiókegyesületei kimaradtak, ezért pontos számukat – levéltári adatok híján – az 1945–1950 közötti feloszlások fényében csak becsülni tudjuk.⁶⁷

3.2. A civil szervezetek feletti felügyeleti hatáskörök változásai⁶⁸

Az ún. főfelügyeleti jogkört a civil szervezetek felett 1848/49-ben és 1867-től a felelős magyar minisztérium, azon belül pedig elsődlegesen a belügyminiszter gyakorolta. A belügyminiszter ez irányú hatáskörei kezdetben szokásjogon alapultak és általánosak voltak. A különböző jogszabályok ebből az általános hatáskörből szakítottak ki egy-egy darabot más miniszterek számára. Ily módon keletkezett például a kereskedelmi miniszter vasúti egyletek vagy a honvédelmi miniszter tűzharcos szervezetek feletti felügyeleti jogköre.⁶⁹

1922-ben azonban a belügyminiszter elsőbbségét törvénybe foglalták e területen, ez volt a már fentebb elemzett 1922:11. tc. E szerint a nem belügyminiszteri felügyelet alá tartozó szervezetek esetében az illetékes miniszter a belügyminiszterrel egyetértésben gyakorolja felügyeleti jogkörét.⁷⁰ Ezt az állapotot az 1938:17. tc. is megerősítette.⁷¹

A belügyminiszter általános jogköre háborús időben azonban ennél szűkebb volt: feloszlítás és alakítás tekintetében a jogosítványok nagy része a kormányt magát illette.⁷² Az más kérdés, hogy a kormány – miután szervezetalakítási tilalmat rendelt el – a kivételesen engedélyezett új szervezetek alapszabályainak jóváhagyására a belügyminisztert jelölte ki.

A belügyminiszter kivételes hatalmát 1941-ben a kereskedelmi, illetve az iparügyi miniszter erősen korlátozott hatáskörei némiképp szűkítették, de egyes szervezetek

67 A becsléshez csupán egyetlen támpont: Erdei Ferenc belügyminiszter 1945 októberében egy alkalommal csak a Magyarországi Németek Szövetségének 133 helyi csoportját oszlatta fel! Vö. MK, 1945/148. (X. 11.) és Domaniczky, 2009.

68 A főfelügyeleti jogkör tartalmának és terjedelmének változását az utóbbi kétszáz évben lásd bővebben: Domaniczky, 2008.

69 Vö. a vasúti szolgálati szabályzatról szóló 1914:17. tc. 22. §, illetve az 1914–1918. évi világháború tűzharcosai érdemeinek elismeréséről szóló 1938:4. tc. 2. §. A gyakorlatra lásd még: a Magyar Tűzharcos Szövetségnek a tűzharcosok kizárólagos érdekképviselővel feljogosítása tárgyában kiadott 61.339/1939 HM rendelet (BK, 1939/13. 521).

70 Vö. 1922:11. tc. 7. § (1) és 8. § (1) bekezdései, 9. §.

71 Vö. 1938:17. tc. 1. § (1), illetve 3. § (2) bekezdései.

72 Így volt ez az első és a második világháború idején is.

esetében a minisztérium külön rendeletet is kibocsátott a felügyeleti hatáskörök rendezése végett.⁷³

1943-ban Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter rendeletében összefoglalta a felügyeleti hatáskörökkel kapcsolatos fontosabb változásokat; erről szól *a különböző társadalmi egyesületek főfelügyeleti jogkörében történt változások tárgyában kiadott 185.000/1943 BM rendelet*.⁷⁴ A rendelet rögzíti, hogy felügyelet szempontjából: a.) a biztosító egyesületek a pénzügyminiszterhez; b.) a felsőoktatási egyesületek, a „*társadalmi sportszervezetek*”, a cserkészszervezetek, illetve a Magyarországi Németek Szövetsége ifjúsági szervezeteként működő Német Ifjúság a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez; c.) a leventeegyesületek a honvédelmi miniszterhez kerültek át. Csakúgy, mint manapság, a sport területén való osztozkodás – kettőssége miatt – gyakorlati nehézségeket okozott. A hatáskörök egyértelmű elválasztása érdekében a belügyminiszter hatáskörében maradó sportszervezetek típusait külön megjelölték. A belügyminiszter hatáskörében maradtak: a.) az autó-, motor- és repülősport egyesületek; b.) lóverseny- és agarászegyletek; c.) sporthorgász és postagalamb egyesületek; d.) „*az olyan társadalmi egyesületek, amelyek címükben sem használják a kizárólagos sportegyesületi megjelölést és amelyek egyéb főcélkitűzés mellett mellékesen egyes szakosztályaik útján testedző tevékenységet is folytatnak, anélkül azonban, hogy tagjaik bármely testedzési ágat versenyszerűen űznének...*”⁷⁵ Fontos megjegyezni, hogy bár a belügyminiszter presztízsvesztesége nyilvánvaló, egy komoly jogosítvány azonban változatlanul az ő kezében maradt: valamennyi hazai egyesület „*alakuló vagy egyéb közgyűlései és gyűlései*” engedélyezése. E területen az újdonsült „*érdekelt miniszterek*” továbbra is együttműködni voltak kénytelenek a belügyminiszterrel.

Végül meg kell említeni *az egyes ipari egyesületek, szövetségek és ipartársulatok bejelentési köteleességéről* szóló 24.300/1944. IPM rendeletet, amely azon, iparosok érdekeinek előmozdítása céljából alakított szervezetek külön bejelentési kötelezettségét írta elő, amelynek tagjai között „*gyárszerű*” iparűzést folytató iparos is van.⁷⁶

73 Vö. pl. a Társadalombiztosítási Alkalmazottak Országos Segítőegyesületének a belügyminiszter felügyelete alatt való meghagyása tárgyában kiadott 460/1942 ME rendelet (BK, 1942/5. 232) vagy az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet Alkalmazottai Segélyőgyeletének felügyelete tárgyában kelt 3700/1942 ME rendelet (BK, 1942/27. 1181).

74 Vö. BK, 1943/4. 130–131. Egyes hatáskörök megosztását már korábban tényként említi a visszafoglalt délvédeli területeken működő társadalmi egyesületek alapszabályainak magyar jog szerinti módosítása tárgyában kiadott 261.000/1941 BM rendelet (BK, 1941/40. 1843–1844).

75 Itt szeretnénk felhívni a figyelmet a megfogalmazás objektivitására és időtállóságára. 60 évvel később a XVIII. kerületi önkormányzatnál a sport- és más szervezetek közötti hatáskörök szétosztásánál ugyanezen szempontokat vettük figyelembe.

76 A rendelet egy jól meghatározható körre vonatkozott, ugyanis hatálya alól kivették a kereskedelmi és iparkamarákat, az ipartestületeket, az Ipartestületek Országos Központját, a felvédeli és kárpátaljai ipartársulatokat, a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségét és tagszervezeteit. BK, 1944/23. 747–748.

A több évtizedes hagyományokat – valószínűleg a háborús állapotok miatt – felrúgó szabályozás nem volt hosszú életű. A belügyminiszterek 1946-ra szinte minden korábbi jogosítványt visszavettek a civil szektor felett.

3.3. Az eljárási szabályok változása

Eljárási szabályok alatt alapvetően három kérdéskört szükséges érinteni a további részletesebb kutatások elősegítése érdekében: formai előírások, alapszabályokkal kapcsolatos szabályozás és jogértelmezési normák.

Az eljárási szabályok területén az 1919-es néptörvény csak néhány formai követelményre utalt, e kérdéskört valószínűleg alsóbb szintű jogszabályok rendezték volna, amelyek megalkotására már nem maradt idő. A dualizmus kori belügyminiszteri rendeletek ennél fogva egészen az 1920-as évek elejéig változatlan formában hatályban maradtak. Az 1922:11 tc., valamint az annak végrehajtásáról szóló 45.093/1922. BM körrendelet egyesületi nyilvántartás vezetéséről rendelkezett. A korszak egyesületi szempontból talán legnagyobb hatású jogszabálya, afféle egyesületi kódex jelleggel, Klebelsberg Kuno gróf belügyminisztersége alatt született. *Az egyesületi alapszabályok általános kellékeiről szóló 77.000/1922. BM rendelet*⁷⁷ célja az átfogó szabályozás megalkotása, összefoglalni „azokat az általános elveket, illetve szervezeti alaki kellékeket, amelyeket a joggyakorlat minden egyesületi alapszabálytól megkíván”.⁷⁸

Több belügyminiszteri rendelet foglalkozott a korszakban az egyesületi alapszabályokkal, mégpedig két irányból. Egyrészt egyes hazai egyesülettípusok, mint például a levegőegyesületek, az önkéntes tűzoltótestületek vagy a KALOT szervezetei⁷⁹ számára kötelezően alkalmazandó alapszabályminták készültek.⁸⁰ Másrészt pedig jelentős előkészítést igényelt a visszatért területeken működő civil szervezetek alapszabályai hazai joggal való összhangjának megteremtése, amit szintén rendeleti formában végzett el a miniszter.⁸¹ Itt szükséges szólni az alapítványok alapítóleve-

77 RT, 1922, 233–240. Itt említendő még: az egyesületi alapszabályok általános kellékeiről szóló 77.000/1922. BM rendelet kiegészítéséről szóló 9900/1923. BM körrendelet is, amely a függelék fogalmát bevezette. RT, 1923, 372–374.

78 E rendelet ugyancsak 1955-ig hatályban maradt. Vö. 1955:18. tvr. 16. § (1) bekezdés. TRHGY, 1955, 33.

79 Vö. a levegőegyesületek alapszabályai tárgyában kiadott 148.000/1940. BM rendeletet (BK, 1941/6. 345–354), az önkéntes tűzoltótestület alapszabályainak mintája tárgyában kiadott 110.388/1938. BM rendeletet (BK, 1938/17. 311–318), a Katolikus Agrárfűvéségi Legényegyletek alapszabályainak soronkívüli felterjesztése tárgyában kiadott 171.688/1938 BM körrendeletet (BK, 1938/46. 1058–1059).

80 E gyakorlat 1945–1950 között is megmaradt, akkor a vadászegyesületek és a sportrepülő egyesületek alapszabálymintáit adták ki rendeletben. Vö. Domaniczky, 2009.

81 Lásd: a visszacsatolt Felvidéken, valamint Kárpátalja területén működő egyesületek alapszabályainak módosítása tárgyában kiadott 364.400/1939. BM rendelet (BK, 1939/57. 1648), a Magyar Szent Koronához visszacsatolt

leinek kiállításával kapcsolatos szabályozásról, amelyet a 197.300/1940. BM rendelet tartalmaz.⁸²

Végezetül meg kell említeni, hogy a rendeletek, körrendeletek jelentős része nem vagy nem csak új szabályozást tartalmazott, hanem – a joggyakorlatot egységesítendő – elhatárolási, jogértelmezési kérdésekkel is foglalkozott. A magyarázat nem ritkán jogelméleti fejtegetésbe csapott át,⁸³ amely jól mutatja a minisztériumi apparátus magas szintű elméleti felkészültségét.⁸⁴

3.4. A zsidó szervezetekre vonatkozó szabályok

A miniszteri intézkedések áttekintése során látható lesz, hogy a mintegy félezer feloszlattott szervezet nagy része a zsidó kultúrához, valláshoz kötődő szervezet volt és 1944-ben került feloszlataásra. A feloszlató határozatok – amelyek számát minden esetben feltüntették a szervezetek neve mellett – pontos tartalmát levéltári kutatás során lehetne feltárni, ennek hiányában a zsidó szervezetekre vonatkozó feloszlátások jogszabályi háttéréről viszonylag keveset tudunk. A BK ugyanis e feloszlató határozatok közlésekor nem jelölte meg a miniszteri intézkedés alapjául szolgáló konkrét jogszabályhelyeket. Forrásunk alapján annyi azonban megállapítható, hogy a már létező törvények és rendeletek megfelelő háttérrel jelenthettek akár a zsidó szervezetek feloszlataásához is.

kelet-magyarországi és erdélyi területeken működő társadalmi egyesületek alapszabályainak a magyar jogszabályok szerint módosítása tárgyában kiadott 371.001/1940 BM rendeletet (BK, 1941/6. 361), a Magyar Szent Koronához visszacsatolt kelet-magyarországi és erdélyi területen alakítandó lövészegyesületek egységes alapszabályai tárgyában kiadott 252.300/1941. BM rendeletet (BK, 1941/18. 880–887) és a visszafoglalt délvidéki területeken működő társadalmi egyesületek alapszabályainak magyar jog szerinti módosítása tárgyában kiadott 261.000/1941 BM rendeletet (BK, 1941/40. 1843–1844). Az alapszabályukat nem módosító szervezeteket feloszlatták, vagyonukról a belügyminiszter rendelkezett. E tárgyban keletkezett a Magyar Szent Koronához visszacsatolt kelet-magyarországi és erdélyi területeken működött és bármely okból megszűnt társadalmi egyesületek és politikai pártok vagyoni kérdéseinek rendezése tárgyában kiadott 371.002/1940. BM rendelet (BK, 1941/6. 362), illetve a visszafoglalt délvidéki területeken működött és bármely okból megszűnt társadalmi egyesületek, szervezetek és politikai pártok vagyoni kérdéseinek rendezése tárgyában kiadott 260.900/1941. BM rendelet (BK, 1941/40. 1842–1843).

82 A m. kir. belügyminiszter főfelügyelete alá tartozó alapítványok alapítóleveleinek kiállítása tárgyában kiadott 197.300/1940 BM rendelet (BK, 1940/52. 1794–1797).

83 Itt érdemes megemlíteni a már hivatkozott, a református bibliakörök működése zavartalanságának biztosítása tárgyában kelt 259.287/1932 BM rendeletet (idézi: Páskándy, 1940, 49–51.), amely a bibliakörök besorolásáról szólva a következő álláspontra helyezkedik: az egyházak tagjai „vallási céljaik elérésére oly szabályos szervezetenélküli s külön képviselet alatt nem álló, tehát *egyesületi jelleg* [eredeti kiemelés – D. E.] nélkül önkéntes társulásokban szoktak egyesülni, amely társulások sem közjogi, sem magánjogi jogalanyisággal nem bírnak, s amelyek céljuknál fogva legfeljebb a közönséges társaság (societas) fogalma alá eshetnek”.

84 Dr. Páskándy János minisztériumi osztálytanácsos például, több jogszabály megszövegezője, a korabeli egyesületi közjog elméletét és gyakorlatát szintetizáló, jogszabálygyűjteményt is tartalmazó munkát publikált. Páskándy, [1930] és 1940.

Éppen ezért itt csupán az ún. második zsidótörvény civil szervezetekkel kapcsolatos rendelkezéseire utalunk. A *zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939:4. tc.* kettős szabályrendszert fogalmazott meg a zsidók civil szervezetekben való részvételével kapcsolatban. Egyrészt tiltásként kimondta, hogy „[t]isztviselőként vagy egyéb alkalmazottként zsidó nem léphet az állam, törvényhatóság, község, úgyszintén bármely más közttestület, közintézet vagy közüzem szolgálatába”. (5. §) Ez véleményünk szerint az e körhöz kapcsolódó civil szervezetekben való részvételre is vonatkozott. Ezt a meglátást erősítheti, hogy a másik, nem tiltó, hanem korlátozó rendelkezés konkrétan visszautal az előbb citált szakaszra.⁸⁵ Vagyis közszolgálathoz kapcsolódóan a tc. tiltott, más tevékenységhez kapcsolódó civil szervezetekben való részvétel esetén pedig 12%-os kvótát írt elő. Megemlítendő, hogy a tc. felhatalmazást adott a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, hogy rendeletben szabályozza „az izraelita hittanító iskolák és tanfolyamok számát, szervezetét, működését és felügyeletét...”, e szervezetek egy része szintén civil szervezeti formában működött.

3.5. A civil szervezetekre vonatkozó hungarista joganyag

1944. október 15. után – az államszervezet egyre gyorsuló bomlása miatt – jogszabályokról már nem beszélhetünk. Az ideiglenes állapotnak paradox módon Szálasiék is tudatában voltak, csakhogy ők még a visszatérésre készültek.⁸⁶ Ennek jegyében láttak neki még 1944 végén a hivatásrendek felállításának, valamint egy hungarista ifjúsági szervezet létrehozásának. ME rendelet formájába öntött elképzeléseik papíron maradtak, néhány megjegyzés azonban e tervezetekhez is szükséges.

A Dolgozó Nemzet Hivatásrendjének (DNRH) felállításáról szóló 3.920/1944. ME rendelet, majd az annak végrehajtásáról szóló 4300/1944 ME rendelet alapján 14 hivatásrend felállítását tervezték. Ezekből a HK utolsó előtti lapszámában közzétett rendeletekkel az egészségvédők, a közalkalmazottak, az önálló értelmiségiek, a parasztok, a bányászok, a munkások, a közlekedésben dolgozók, az egyháziak és a cég-

85 „A 17. § rendelkezéseit megfelelően alkalmazni kell az 5. § rendelkezései alá nem eső bármely egyesület (érdekképviselet), vagy bármily más megjelölésű szervezet, úgyszintén alapítvány tisztviselőire, valamint értelmiségi munkakörben foglalkoztatott egyéb alkalmazottaira. Munkásegyesület vagy más munkásszervezet intézőszervének vagy tisztikarának tagja, munkaközvetítéssel foglalkozó szervezetnek tisztviselője vagy értelmiségi munkakörben foglalkoztatott egyéb alkalmazottja zsidó nem lehet.” A 17. § a 12%-os kvótáról rendelkezett, ezt kellett ez esetben is figyelembe venni. 1939:4. tc. 19. § (1)–(2) bekezdés.

86 Ezt a helyzetet rögzíti egy Kőszegen kelt közlemény is, amely szerint „...a háborúviselés [...] érdekében szükséges rendeletek, amelyek hadművelleti területen a honvédségre és az egész polgári lakosságra vonatkoznak [...] mindaddig maradnak érvényben, ameddig az azokban foglaltakat a m. kir. minisztérium megfelelő rendeletekkel nem pótolja, illetve törvényhozásilag nem szabályozza”. HK, 1945/2. 1.

beliek hivatásrendjét hozták létre.⁸⁷ A hivatásrendi szervezet „...kötelezően magában foglalja a Nemzet minden dolgozó tagját”.⁸⁸ Vagyis kötelező tagságról van szó, amely szöges ellentétben áll az önszerveződésen alapuló civil szektorral, így a konkurencia megszüntetése már csak idő kérdése volt. A 4300/1944 ME rendelet 7. § (2) bekezdése általánosságban ezt ki is mondta: „[a] DNHR felállításával egyidejűleg valamennyi hasonló egyesület, intézmény és egyéb szervezet feloszlataásáról és a DNHR-be való beolvastatásáról a RN [rendnagy – D. E] gondoskodik. A beolvastatás tényével ezek az egyesületek, intézmények és egyéb szervezetek megszűnnek. A megszűnéssel az említett egyesületek, intézmények és egyéb szervezetek vagyona a DNHR-re száll át...” A részletszabályokat azonban a márciusban közölt nyolc rendelet tartalmazta, amelyek mellékleteiben összesen 661 szervezet feloszlataásáról is döntöttek. Valamennyi rendelet felépítése, szövegezése egyforma, melléklet csupán az egyháziak hivatásrendjéhez nem készült. A közzétett feloszlataások nem csupán a központi szervezetet, hanem „azoknak bárhol, bármilyen elnevezéssel működő tagozatait” is érintették. Azon szervezetek, amelyek a felsorolásból kimaradtak, de az adott hivatásrenddel azonos tevékenységi körben működtek „kötelesek fennállásukat, illetve működésüket 1945. évi április hó 30-ig, a jelenleg idegen megszállás alatt lévő területeken pedig a felszabadítás után a polgári közigazgatás bevezetésétől számított 30 nap alatt [...] bejelenteni”. (2. §) A bejelentési kötelezettség elmulasztása esetén e szervezetek 1945. május 1-vel, illetve a „jelenleg megszállt területen a bejelentési kötelezettség eredménytelen elteltét követő napon megszűnnek”. (3. §)

Összegezzük tehát, hogy e többrétű szabályozás mit is jelentett. A mellékletben közzétett szervezetek, valamint azok tagszervezetei a rendelet erejénél fogva megszűntnek tekintendők azoknál a tevékenységi köröknél, amelyekre nézve a hivatásrendet létrehozták. Kimaradtak: a katonák, az anyák, a nemzetnevelők, a kereskedők, a hiteléletben dolgozók hivatásrendjének működéséhez kapcsolódó szervezetek. A hivatásrendek létrehozásáról szóló rendeletek mellékleteiben fel nem sorolt szervezetek haladékat kaptak, egyúttal számukra bejelentési kötelezettséget írtak elő. Tehát a 661 szervezet a tervezettnél csupán egy részét teszi ki, de még így is – Rajk László és Kádár János intézkedéseit nézve – abszolút rekordnak tűnik, hiszen egy lapszámban ők is „csak” 300–400 szervezet feloszlataását tették közzé.

Végül utalunk kell a Hungarista Ifjúság Országos Szervezetének felállítása tárgyában kelt 366/1945 ME rendeletre, amely elnevezése alapján akár civil szervezet is lehetett volna, de a rendelet 5. §-a életkorhoz kötött kötelező tagságot írt elő.

87 Vö. 807/1945-815/1945 ME rendeletek. HK, 1945/20. 1–16.

88 Lásd 3.920/1944. ME rendelet 1. § (1) bekezdés.

4. Miniszteri intézkedések

A jogszabályi háttér elemzése már átvezet a miniszteri intézkedések területére. Az intézkedéseket nézve látható, hogy a második világháború alatt és azt követően többnyire hasonló intézkedések fordulnak elő a forrásokban. Négy lényegi különbség azonban azonnal megállapítható.

Az egyik, hogy vannak olyan intézkedéscsoportok, amelyek csak 1944 előtt különíthetők el, ilyen a helyi szervezetek alakításának engedélyezése vagy az érdekképviselői szervként való elismerés. Vannak azonban csak 1945 után önállósult hatáskörök, mint például a nyilvántartásból törlés vagy a láttaozás elutasítása, amelyet 1937–1945 között nem alkalmaztak vagy inkább nem tettek közzé.

A civil szervezeteket érintő intézkedések határozati és jogszabályi formában egyaránt megtalálhatók. Míg azonban a háborút követően a jogszabályban kimondott felosztató rendelkezéseknek egyedi aktusokkal szereztek érvényt, addig itt mind az alapszabályok jóváhagyásánál, mind pedig a felosztásoknál előfordul, hogy megelégedtek csupán a normatív szabályok közzétételével.⁸⁹

A háború alatti intézkedések egy részét – egy jól elkülöníthető csoport kivételével – különböző miniszterek hozták,⁹⁰ de a BK-ban ezeket pont a joggyakorlat egységesítése miatt mindig közölték, hiszen a felügyeleti jogkör elsősorban és elsődlegesen a belügyminisztert illette meg. A háború utáni intézkedések viszont szinte kivétel nélkül a belügyminiszterhez köthetők, így ott e kérdés fel sem merült.

A jól elkülöníthető csoportot a zsidó kultúrához, valláshoz, személyhez kötődő szervezetek jelentették, amelyek szintén hiányoznak az 1944 utáni anyagból. Ez a csoport főként egy évhez: 1944-hez köthető, de mennyiségét tekintve – ha a már csak jelképesnek tekinthető Szálasi-féle ME rendeleteket nem tekintjük – az egész időszak összes intézkedését meghaladja. Éppen ezért az e szervezetekre vonatkozó forrásanyagot több szempontból is megpróbáljuk bemutatni.

Mint említettük, jogszabályi hivatkozás csak elvétve fordul elő az egyes intézkedéseknél, s akkor is e négy jogszabályra hivatkoztak: az ipartörvényről szóló

89 Az 1945 utáni gyakorlatnál lásd: a tűzoltóság és a tűzrendészet újjászervezéséről szóló 10.280/1945. ME rendeletet, amelynek 1. § (2) bekezdése szerint „az önkéntes tűzoltó testületek a jelen rendelet hatálybalépésével megszűnnek”, mégis hónapokon keresztül egyenként oszlatták fel őket. A világháború időszakában viszont az alapszabályok jóváhagyását a belügyminiszter közölte például a 153.000/1940 BM rendeletben, a határozatok nélküli felosztásokra pedig vö. a 807/1945-815/1945 ME rendeleteket. HK, 1945/20.

90 Az érintett miniszterek a belügyért, a kereskedelemért, az iparügyért felelős miniszterek voltak elsősorban, ám arányait tekintve a belügyminiszter által hozott határozatok száma az összes határozat közel 90%-a!

1884:17. tc.-re,⁹¹ az egyesülési jog korlátozása tárgyában kiadott 8110/1939. ME rendelet kiegészítéséről szóló 8850/1940 ME rendeletre,⁹² valamint az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet Alkalmazottai Segélyzőegyletének felügyelete tárgyában kelt 3700/1942. ME rendeletre és az ipari termelés megszervezéséről szóló 2010/1944. ME rendeletre.⁹³

Külön csoportként említhetőek a magyar jogszabályoknak megfelelő alapszabály-módosításokat jóváhagyó intézkedések. Jogszabályi hivatkozást ezekben az esetekben is csak elvétve, s kizárólag az ipartörvényre utalóan találunk.⁹⁴ A feloszlató határozatoknál sem a később hírhedtté vált 1938:17. tc.-nek, sem az ahhoz kapcsolódó 181.000/1937. BM rendeletnek nincs nyoma.

Még mielőtt az intézkedéseket összesítő táblázatot szemügyre vennénk meg kell említeni, hogy a civil szervezetek feloszlása a korszakban két formában történt: a.) határozatok; b.) jogszabályok útján.

A miniszteri intézkedéseket a könnyebb áttekinthetőség végett lássuk táblázatba foglalva is.

Miniszteri intézkedések száma és megoszlása 1938–1945 között							
intézkedés év	feloszlás	feloszlás jóváhagyása	önkormányzat felfüggesztése	alapszabály jóváhagyása	helyi csoport alakításának engedélyezése	érdekvéviselési szervként való elismerés	összesen
1938	0	0	0	0	0	0	0
1939	0	0	0	0	0	0	0
1940	0	0	0	0	0	0	0
1941	2	1	0	0	10	0	13
1942	18	1	1	21	3	3	47

91 Összesen 16 esetben (1942: 8, 1943: 5, 1944: 3) és mindig az alapszabály vagy módosítása jóváhagyásakor hivatkozták.

92 Összesen 13 esetben (1941: 10, 1942: 2, 1943: 1) és mindig helyi csoportok engedélyezésekor hivatkozták. 1941-ben ilyenkor néhány alkalommal másodlagosan az egyesületi alapszabályok általános kellékeiről szóló 77.000/1922. BM rendeletet is megemlítették (BK, 1941/6. szám: Falugazda és Földműves Szövetség, Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége).

93 1-1 hivatkozás 1944-ből (a 3700/1942 MER-re az önkormányzat felfüggesztésénél, a 2010/1944 MER-re az alapszabály jóváhagyásánál). Vö. BK, 1944/24., BK 1944/47.

94 Vö. pl. BK, 1942/14., BK, 1942/20.

Miniszteri intézkedések száma és megoszlása 1938–1945 között							
intézkedés év	feloszlítás	feloszlás jóváhagyása	önkormányzat felfüggesztése	alapszabály jóváhagyása	helyi csoport alakításának engedélyezése	érdekképviseleti szerveként való elismerés	összesen
1943	5	1	0	14	1	3	24
1944	361	4	1	6	0	0	372
1945. március 26-ig	679	0	0	5	0	0	684
összesen	1065	7	2	46	14	6	1140

Bár a jogszabályi háttér már 1938-tól készen állt, feloszlító határozatokat csak 1941-től találunk, s azokat is általában a kereskedelemért vagy az iparügyért felelős miniszterek hozták meg. A belügyminiszter csak 1944-től kapcsolódott be, de ekkor 4 kivétellel az összes feloszlító határozat hozzá köthető. Az általa feloszlított civil szervezetek pedig – elnevezésük alapján – néhány kivétellel mind a zsidó kultúrához, valláshoz, személyhez kötődő szervezetek (továbbiakban: zsidó szervezetek) voltak. Forrásunk alapján ennél pontosabban a zsidó szervezetek nem különíthetők el, de – a Zsidó Lexikon alapján – valószínűnek látszik, hogy egyes feloszlított, ám a nevük alapján nem zsidó szervezetek is összefüggésbe hozhatóak zsidó személyekkel.⁹⁵

Szólnunk kell pár szót az 1945-ben hozott intézkedésekről is. Ezek négy csoportra bonthatók, három esetben határozati formában Vajna Gábor belügyminiszter, egyenél normatív módon Szálasi Ferenc járt el. Az alapszabály-jóváhagyások között 3 önkéntes tűzoltótestületet és 2 helyi csoportot találunk, de ez utóbbiakat már nem vették külön. A feloszlításoknál nem zsidó és zsidó szervezetek mellett a HK utolsó előtti lapszámában egy Szálasi által jegyzett rendeletfüzér mellékleteiként több mint 600 szervezet feloszlítását közölték a hivatásrendek létrehozásával kapcsolatban. A zsidó szervezetek esetében véleményünk szerint a határozatok még 1944. október 15. előtt elkészültek, legalábbis erre vall, hogy azokat az 1944-ben megismert rend szerint, törvényhatóságok köré csoportosítva tették közzé. A hivatásrendekhez kap-

95 Erre a BK 1944-es feloszlító határozatait, valamint az 1929-es Zsidó Lexikon összevetése alapján egy konkrét példát találtunk: a Székesfehérvári Kereskedelmi Csarnokot (BK, 1944/28. 1085.). A Zsidó Lexikon szerint a kereskedelmi csarnok elnöke Weisz Miksa kereskedelmi tanácsos volt, aki „a hitközség tagjai közül a város gazdasági életében is jelentős szerepet visz...” (Újvári, 1929, 885.).

csolódó feloszlások összetétele vegyes: többnyire egyesületek, azon belül országos egyesületek, de alapok, asztaltársaságok, kamarák és ipartestületek neveit is tartalmazza. Elnevezése alapján zsidó szervezet e listákon nem szerepel.

Elnevezése alapján zsidó kultúrához, valláshoz, személyhez kötődő szervezet a feloszlattott civil szervezeteken belül 1944–1945-ben I.				
Hónap	BK jelzet (lapszám, dátum)	Elnevezése alapján zsidó kultúrához, valláshoz, személyhez kötődő szervezet (darab; százalék)	Elnevezése alapján nem zsidó kultúrához, valláshoz, személyhez kötődő szervezet (darab; százalék)	Összesen (darab; százalék)
április	BK 1944/17. (IV. 23.)	3 (100)	0 (0)	3 (100)
május	BK 1944/19. (V. 07.)	12 (67)	6 (33)	18 (100)
	BK 1944/23. (V. 28.)	0 (0)	2 (100)	2 (100)
június	BK 1944/24. (VI. 04.)	0 (0)	1 (100)	1 (100)
	BK 1944/26. (VI. 18.)	44 (93,61)	3 (6,39)	47 (100)
	BK 1944/27. (VI. 25.)	11 (91,67)	1 (8,33)	12 (100)
július	BK 1944/28. (VII. 02.)	173 (91,53)	16 (8,47)	189 (100)
	BK 1944/29. (VII. 09.)	0 (0)	1 (100)	1 (100)
	BK 1944/30. (VII. 16.)	47 (97,92)	1 (2,08)	48 (100)
	BK 1944/31. (VII. 23.)	29 (85,71)	5 (14,29)	34 (100)
	BK 1944/32. (VII. 30.)	1 (50)	1 (50)	2 (100)
augusztus	BK 1944/33. (VIII. 06.)	0 (0)	1 (100)	1 (100)
szeptember	BK 1944/38. (IX. 10.)	0 (0)	1 (100)	1 (100)
október	BK 1944/42. (X. 08.)	0 (0)	2 (100)	2 (100)
február	HK 1945/10. (II. 12.)	0 (0)	1 (100)	1 (100)
	HK 1945/13. (II. 16.)	9 (90)	1 (10)	10 (100)
március	HK 1945/19. (III. 16.)	7 (100)	0 (0)	7 (100)
Összesen	-	336 (88,65)	43 (11,35)	379 (100)

A fenti táblázat az időbeli megoszlás alapján választja szét a feloszlattott zsidó és nem zsidó szervezeteket. Látható, hogy az abszolút csúcspont július elején érték el, de tulajdonképpen június–júliusban végig nagy számban közöltek feloszlattott határozatokat.

A következő táblázat az időbeli megoszlást árnyalja tovább, megmutatva, hogy a nyári hónapokban közzétett határozatok mind a zsidó, mind a nem zsidó szervezetek feloszlataása szempontjából csúcspontnak vehető, hiszen az előbbiek 78%-át, az utóbbiak 59%-át júliusban oszlatták fel.

Elnevezése alapján zsidó kultúrához, valláshoz, személyhez kötődő szervezet a feloszlattott civil szervezeteken belül a BK, illetve a HK alapján, 1944–1945-ben II. (darab; százalék)			
Hónap	Elnevezése alapján zsidó kultúrához, valláshoz, személyhez kötődő szervezet (darab; százalék)	Elnevezése alapján nem zsidó kultúrához, valláshoz, személyhez kötődő szervezet (darab; százalék)	Összesen (darab; százalék)
január	0 (0)	0 (0)	0 (0)
február	0 (0)	0 (0)	0 (0)
március	0 (0)	0 (0)	0 (0)
április	3 (0,89)	0 (0)	3 (0,79)
május	12 (3,57)	8 (18,6)	20 (5,28)
június	55 (16,37)	5 (11,63)	60 (15,83)
július	250 (74,4)	24 (55,81)	274 (72,3)
augusztus	0 (0)	1 (2,33)	1 (0,26)
szeptember	0 (0)	1 (2,33)	1 (0,26)
október	0 (0)	2 (4,65)	2 (0,53)
november	0 (0)	0 (0)	0 (0)
december	0 (0)	0 (0)	0 (0)
január	0 (0)	0 (0)	0 (0)
február	9 (2,68)	2 (4,65)	11 (2,9)
március	7 (2,08)	0 (0)	7 (1,85)
Összesen	336 (100)	43 (100)	379 (100)

A BK adatsorai területi megoszlás szerint is tanulságosak. Az érintett szervezetek túlnyomó részénél zárójelben a székhelyet is feltüntették, ám nem mindenhol. S bár helyiség megjelölése nélkül álló szervezetek többsége is könnyen lokalizálható lett volna, helyesebbnek tűnt ezeket külön kategóriaként kezelni.

Elnevezése alapján zsidó kultúrához, valláshoz, személyhez kötődő szervezet a feloszlott civil szervezeteken belül 1944–1945-ben III. (érintett települések szerint)				
Hónap	BK jelzet (lapszám, dátum)	Település neve	A településen érintett, elnevezése alapján zsidó kultúrához, valláshoz, személyhez kötődő szervezet (darab)	Példák
április	BK 1944/17. (IV. 23.)	Budapest	Budapest (3)	Magyar Zsidók Egyesülete (172.117/1944 BMh)
május	BK 1944/19. (V. 07.)	Budapest és hely nélkül	Budapest (5) és hely nélkül (7)	Budapesti Igaz Tóra és Jesivákat támogató Egylet (172.207/1944 BMh)
	BK 1944/23. (V. 28.)	Budapest és hely nélkül	Budapest (0) és hely nélkül (0)	–
június	BK 1944/24. (VI. 04.)	Léva	Léva (0)	–
	BK 1944/26. (VI. 18.)	Kecskemét, Pécs, Baja, Mágocs, Mohács, Siklós, Budapest, Nagyvárad, Beszterce, Bicske, Dunapentele, Ercsi, Kápolnásnyék-Velence, Lovasberény, Mór, Sárbogárd, Szatmárnémeti	Kecskemét (3), Pécs (3), Baja (2), Mágocs (2), Mohács (2), Siklós (4), Budapest (2), Nagyvárad (1), Beszterce (1), Bicske (1), Dunapentele (1), Ercsi (1), Kápolnásnyék-Velence (1), Lovasberény (1), Mór (1), Sárbogárd (3), Szatmárnémeti (15)	Kecskeméti Izraelita Szentegylet (177.803/1944 BMh), Pécsi Izraelita Nőegylet (178.856/1944 BMh)
	BK 1944/27. (VI. 25.)	Budapest, Nagykanizsa, Nagykőrös, Miskolc és hely nélkül	Budapest (1), Nagykanizsa (0), Nagykőrös (1), Miskolc (7) és hely nélkül (2)	Miskolci Izraelita Komaegylet (173.091/1944 BMh)
		Vác, Budapest, Kolozsvár, Szeged, Székesfehérvár, Zalaegerszeg	Vác (1), Budapest (7), Kolozsvár (2), Szeged (4), Székesfehérvár (1), Zalaegerszeg (5)	

július	<p>BK 1944/28. (VII. o.z.)</p>	<p>Makó, Hódmezővásárhely, Pécs, Baja, Gyöngyös, Mosonmagyaróvár, Győrszentmárton, Tét, Szentes, Csongrád, Szolnok, Jászberény, Karcag, Kisújszállás, Túrkeve, Mezőtúr, Jászárokszállás, Jászalsószentgyörgy, Jászládány, Jászapáti, Abádszalók, Kunmadaras, Dévaványa, Kunhegyes, Tiszabó, Tiszaköz,⁹⁶ Fegyvernek, Törökszentmiklós, Tiszaföldvár, Kunszentmárton, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Hajdúszoboszló, Balmazújváros, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Hajdúsámsón, Püspökladány, Nádudvar, Kaba, Balassagyarmat, Losonc, Salgótarján, Szécsény, Eger, Heves, Hatvan, Pásztó, Apc, Poroszló, Tiszafüred, Celldömölk, Sárvár, Vasvár, Szentgotthárd, Szombathely, Körmen, Nagykanizsa, Sümeg, Zalalövő, Dombóvár, Dunaföldvár, Tolna, Gyöngy, Hőgyész, Simontornya, Tamási, Bonyhád, Szekszárd, Veszprém, Pápa, Nemesszalók, Devecser, Siófok</p>	<p>Makó (3), Hódmezővásárhely (3), Pécs (0), Baja (0), Gyöngyös (6), Mosonmagyaróvár (2), Győrszentmárton (1), Tét (1), Szentes (3), Csongrád (2), Szolnok (2), Jászberény (1), Karcag (1), Kisújszállás (3), Túrkeve (1), Mezőtúr (2), Jászárokszállás (2), Jászalsószentgyörgy (1), Jászládány (1), Jászapáti (1), Abádszalók (1), Kunmadaras (1), Dévaványa (2), Kunhegyes (1), Tiszabó (1), Tiszaköz (1), Fegyvernek (1), Törökszentmiklós (2), Tiszaföldvár (1), Kunszentmárton (1), Hajdúböszörmény (1), Hajdúnánás (2), Hajdúszoboszló (1), Balmazújváros (1), Hajdúdorog (1), Hajdúhadház (1), Hajdúsámsón (1), Püspökladány (1), Nádudvar (2), Kaba (2), Balassagyarmat (5), Losonc (2), Salgótarján (5), Szécsény (1), Eger (7), Heves (2), Hatvan (2), Pásztó (3), Apc (1), Poroszló (2), Tiszafüred (1), Celldömölk (0), Sárvár (1), Vasvár (2), Szentgotthárd (2), Szombathely (8), Körmen (3), Nagykanizsa (3), Sümeg (2), Zalalövő (1), Dombóvár (2), Dunaföldvár (2), Tolna (1), Gyöngy (2), Hőgyész (2), Simontornya (1), Tamási (2), Bonyhád (3), Szekszárd (1), Veszprém (6), Pápa (13), Nemesszalók (1), Devecser (2), Siófok (1)</p>	<p>Pesti Chevra Kadisa Izraelita Szentegylet (181.381/1944 BMh), Budai Chevra Kadisa Izraelita Szentegylet (181.380/1944 BMh)</p>
	<p>BK 1944/29. (VII. o.9.)</p>	<p>Budapest</p>	<p>Budapest (0)</p>	<p>–</p>

96 Tiszaközt sem az MHT 1944, sem a ZSL 1929 alapján nem tudtuk beazonosítani. A ZSL 1929 szerint lehetségesnek tartjuk, hogy valójában ellírásról van szó, és a tiszabói nőegylet feloszlatajáról lenne szó. Ha mégsem, az MHT 1944 adatait nézve leginkább a Pusztatényő (ma: Tiszatényő) részének számító Középtanyával azonosítanánk. Vö. MHT 1944, 356., 577., ZSL 1929, 897.

Elnevezése alapján zsidó kultúrához, valláshoz, személyhez kötődő szervezet a feloszlott civil szervezeteken belül 1944–1945-ben III. (érintett települések szerint)				
Hónap	BK jelzet (lapszám, dátum)	Település neve	A településen érintett, elnevezése alapján zsidó kultúrához, valláshoz, személyhez kötődő szervezet (darab)	Példák
július	BK 1944/30. (VII. 16.)	Csorna, Kassa, Beregszász, Cegléd, Kaposvár, Csurgó, Babócsa, Marcali, Budapest	Csorna (3), Kassa (8), Beregszász (8), Cegléd (1), Kaposvár (3), Csurgó (2), Babócsa (1), Marcali (3), Budapest (18)	Budai Izraelita Nőegylet (186.246/1944 BMh), Magyar Izraeliták Szentföldi és Egyéb Telepítéseket Támogató Egyesülete (186.619/1944 BMh), Csornai Izraelita Fillegylet (183.310/1944 BMh)
	BK 1944/31. (VII. 23.)	Debrecen, Csáktornya, Zalaszentgrót, Szikszó, Abaújszántó, Sátoraljaújhely, Máramarossziget, Dés, Kassa, Marosvásárhely	Debrecen (9), Csáktornya (1), Zalaszentgrót (2), Szikszó (1), Abaújszántó (3), Sátoraljaújhely (9), Máramarossziget (1), Dés (1), Kassa (1), Marosvásárhely (1)	Sátoraljaújhelyi Ech Haim Egylet (182.850/1944 BMh), Bikur Cholin Debreceni Betegségélyező Egylet (181.362/1944 BMh)
február	BK 1944/32. (VII. 30.)	Bonyhád	Bonyhád (1)	Bonyhádi Izraelita Leányegylet (172.404/1944 BMh)
március	HK 1945/13. (II. 16.)	Kisbér, Tata, Felsőgalla, Dunaszerdahely	Kisbér (1), Tata (1), Felsőgalla (1), Dunaszerdahely (6)	Dunaszerdahelyi Talmud Thora Egylet (191.233/1944 BMh)
	HK 1945/19. (III. 16.)	Győr és hely nélkül	Győr (4) és hely nélkül (3)	Győri Izraelita Nőegylet (188.522/1944 BMh)
Összesen	–	–	119 település (336 szervezet)	–

A zsidó szervezeteket érintő felosztató határozatok település szerinti vizsgálata több szempontból is érdekes: egyrészt úgy tűnik, hogy a felosztásoknak megyék szerint láttak hozzá, s ha később kiderült, hogy valahol kimaradt még egy-egy szervezet, azt a következő lapszámban külön sorban közölték. Ez egyébként az intézkedések tervszerűségére utal.

Másrészt viszont, s ehhez nyújt támpontot utolsó táblázatunk, a BK lehetőséget nyújt a felosztások trianoni határok és visszatért területek szempontjából történő vizsgálatára is.

Az 1944–1945-ben felosztott, zsidó kultúrához, valláshoz, személyhez kötődő szervezetek területi megoszlása		
Országterület	Település (darab, százalék)	Felosztott, zsidó kultúrához, valláshoz, személyhez kötődő szervezetek száma (darab, százalék)
Trianoni határok között	107 (89,92)	276 (82,14)
Visszatért területeken, ebből:	12 (10,08)	48 (14,29)
Felvidék ⁹⁷	3 (25)	17 (35,42)
Kelet-Magyarország és Észak-Erdély	7 (58,33)	22 (45,83)
Délvidék	0	0
Muraköz	1 (8,33)	1 (2,08)
Kárpátalja	1 (8,33)	8 (16,67)
Hely nélkül	–	12 (3,57)
Összesen	119 (100)	336 (100)

A zsidó szervezetek felosztása döntően a trianoni határok között maradt, mind az érintett települések, mind pedig a szervezetek arányát nézve. A visszatért területeken belül Kelet-Magyarország és Erdély volt leginkább érintett, de itt is különösen

97 Sátoraljaújhelyt – bár egy kisebb része az első bécsi döntés révén került vissza – a trianoni határon belül fekvő települések közé soroltuk, tekintettel arra, hogy a BK alapján az ott felosztott szervezetek pontos címadatait szétválogatni nem lehetett.

a partiumi Szatmárnémeti, illetve a Felvidék, ahol azonban több település között oszlanak meg az adatok (Kassa, Dunaszerdahely). Érdekes módon hiányoznak azonban a jelentős zsidó lakossággal bíró délvidéki városok, mint például Újvidék vagy Szabadka.

5. Összegzés

A belügyi tárcalap, a BK alapján vizsgáltuk meg az 1945-öt közvetlenül megelőző felosztatásokat, illetve miniszteri intézkedéseket, valamint ezek jogszabályi hátterét. Ennek során néhol korábbra, egészen az első világháborúig vissza kellett tekintenünk, hogy a folyamatokat értelmezni tudjuk. Elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy az 1945–1950 közötti miniszteri felosztatások alapjául szolgáló jogszabályok működték-e és miképpen az előző rendszer alatt.

Láthattuk, hogy a két világháború korában igen gazdag, főként rendeleti szintű szabályozás keletkezett, és törvényi szinten kísérletek történtek az egyesületfogalom megalkotására is. Ebben a korszakban vált normatív fogalom a társadalmi egyesület kifejezés, amely a későbbi, máig kulcsfontosságú átfogó fogalom: a társadalmi szervezet előképének tekinthető. Vizsgálatunk során nem hagyhattuk figyelmen kívül a jogszabályalkotást sem; ennek során néhány példával utaltunk rá, hogy az elméleti szinten magasan képzett tisztviselők kezéből pár kuriózumnak tekinthető jogszabály is kikerült.

Külön szóltunk a főfelügyeleti jogkör változásáról, amelynek egységesítése a belügyminiszterek 1945 utáni tevékenységének egyik legfontosabb területét jelentette. A belügyminiszter a dualizmus idején többnyire egységes felügyeleti jogköre már a korszak elején aprózódni kezdett, ám elsősege egészen a második világháború végéig nem kérdőjeleződött meg igazán. Bemutattuk a belügyminiszter kivételes szervezetalakítási hatáskörét, s ennek változásait, illetve elemeztük a főfelügyeleti jogkör változásáról szóló 1943-as rendeletét, amely bár névleg elsőbbsége végét jelentette, ugyanakkor valójában – az alakuló ülések engedélyezése révén – saját hatáskörének elismeréséről és kiterjesztéséről szólt.

A vonatkozó rendeleteket – nagy számuk miatt – igyekeztünk témájuk szerint csoportosítani, így vettük sorra a fontosabb eljárási, nyilvántartási, alapszabályok formájáról rendelkező, valamint jogértelmezési kérdésekkel foglalkozó normákat, s röviden itt utaltunk az 1939-es zsidótörvény zsidó szervezeteket érintő szabályaira is, valamint a hungarista joganyag civil szervezetekkel kapcsolatba hozható rendelkezéseire.

A zsidó szervezetekkel a vártnál nagyobb mértékben találkoztunk a miniszteri intézkedések elemzésénél. A később hírhedtté vált 1938:17. tc. hatályba lépésétől a háború végéig eltelt 6 év alatt a feloszlott szervezetek száma – amely egyébként töredéke a következő 5 évben feloszlott szervezetekének⁹⁸ – egy időszak kivételével minimálisnak mondható. A kiugrás 1944-hez és azon belül is június–július hónaphoz köthető. Ekkor belügyminiszteri hatáskörben, egyes megyékben – különösen Hajdú, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Tolna, Vas, Veszprém, és Zala vármegyékben – átfogóan, máshol pontszerűen, egy-egy települést érintve⁹⁹ összesen 334 szervezetet oszlattak fel, ezek mintegy 90%-a zsidó szervezet volt.

A zsidó szervezetek feloszlásáról egyébként 1944. április 23. – július 30., majd 1945. február 16. – március 16. között találtunk adatokat a BK-ban, illetve a HK-ban. Ez idő alatt összesen 379 szervezet feloszlását tették közzé, amelyből 336 volt zsidó szervezet. A zsidó szervezetek feloszlása összesen 119 települést érintett, ezek döntő többsége (90%-a) a trianoni határok, kisebb része (10%-a) pedig a visszatért területeken található. A feloszlott szervezetek területi megoszlása hasonló arányokat mutat, kivéve a Délvidéket, ahonnan egyetlen adatot sem találtunk.

Részletesen vizsgáltuk az 1938–1950 közötti feloszlások abszolút csúcsaként értelmezhető, a hivatásrendekhez kötődő ME rendeleteket. Itt a hangsúly a kötelező jellegű, felülről, jogszabállyal létrehívott hivatásrendekkel homlokegyenest ellentétes módon: önkéntesen, alulról, tetszőleges célra szerveződő civil szervezetek teljes kiiktatásán volt. A szisztematikus tervezés sejtetni engedi, hogy milyen módszerrel, hogyan képelték megvalósítani ál(la)mukat Szálasiék, amelyhez egy civil szerveződéseitől megfosztott társadalom könnyű terepnek ígérkezett. A HK-nak csupán egy lapszámában hatszázon felüli szervezet feloszlását tették közzé azzal, hogy e szervezetek többi, konkrétan nem említett csoportjai is feloszlásra kerültek! A tényleges számot tehát becsülni sem tudjuk, de valószínűnek tűnik, hogy a háború alatti szabályozásnak és intézkedéseknek az 1937-es közel 17 ezer szervezetből akár két-háromezernél is áldozatul eshetett.

A miniszteri intézkedések elemzését táblázatok segítségével végeztük el. Bemutattuk a korabeli, illetve a későbbi gyakorlat közötti szemmel látható különbségeket. A háború alatti miniszteri intézkedések nemcsak a belügyminiszterhez, hanem a kormány más tagjaihoz is köthetők, jogszabályi hivatkozás csak elvétve lelhető fel, illetve az érintetteken belül jól elkülöníthető a zsidó szervezetek köre.

98 Nagyjából 5%-a.

99 E feloszlások összesen 23 vármegyét és 14 törvényhatósági jogú várost, valamint Budapest székesfővárost érintették.

Összegzésül elmondható, hogy ha kérdésünk az volt, hogy működtek-e a később oly rutinosan alkalmazott jogszabályok abban a korszakban, amelyben megalkották őket, akkor a válasz csalódást keltő. Alkalmazták őket, de elvi kérdést – mint később a kommunista belügyminiszterek – nem csináltak belőle, nem keresgéltek a jogszabályi hivatkozásokat.

Ami miatt ez a pár év mégis tanulságos, és gyarapíthatja a későbbi korszakról meglévő ismereteinket, az leginkább a zsidó szervezetek feloszlásának története. A megyék szerinti bontásban való közlés, amely tervezettségre utal, a viszonylag rövid idő alatti végrehajtás alapján úgy tűnik, mintha a civil szervezetek 1945 utáni, futószalagon történt feloszlásának egy epizódját látnánk! Az érintett szervezetek száma a háború utáninak csupán töredéke, de a zsidó kultúra, közösség eltüntetéséhez egy-egy száz-másfél száz éves vallásos egyesület kiiktatása is elegendő volt. Elvitték az embereket, elvették javaikat, s ha mindez nem volt még elég, kiüresedett civil szervezeteiket, egykor oly virágzó intézményeik, közösségi életük kereteit is lerombolták, hogy nyomuk se maradjon.

E határozatok, feloszlató intézkedések e tragédia máig élő jelképei, s a történeteket visszanező olvasó számára a valódi megrázkódtatást az jelentheti, hogy tudatában van, amit a résztvevők nem is sejtettek: ez a fél év és a háromszáz egyesület meg nem az előadás, csupán a főpróba volt.

6. Felhasznált források és irodalom

6.1. Források

Belügyi Közlöny (BK) 1937–1944-es évfolyamai
 Budapesti Közlöny (BuK) 1920–1944-es évfolyamai
 Hivatalos Közlöny (HK) 1945-ös számai (január–március)
 Magyarország 1944. évi helyiségnévtára (MHT) Budapest, Hornyánszky, 1944
 Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1938 (MSZS). Szerk.: Mike Gyula. Budapest, Pátria, 1938²
 Orsova és vidéke (O) 1896–1900-as évfolyamai
 Rendeletek Tára 1910–1944

6.2. Felhasznált irodalom

Béli G. (1999): *Magyar jogtörténet*. Pécs: Dialóg
 Domaniczky E. (2008): *A jogállam és a civil szektor Magyarországon, különös tekintettel a helyi önkormányzatokra*. (Doktori értekezés), Pécs
 Domaniczky E. (2009): 'Adalékok a civil szektor felszámolásához (1945–1950)'. *Jogtörténeti Szemle*, 11 (2), 1–16. o.

- Horváth A. (2006): *A magyar magánjog történetének alapjai*. Budapest: Gondolat
- Lamotte K., Zobor M. (1922): *Egyesületi jogszabályok*. Budapest
- Óriné Fodor M. (1983): 'Vizsgálódás az egyesületi igazgatás kialakulása és az 1868-as egyesülési jogról szóló törvénytervezet létrejöttében közreható tényezők körében', in Csizmadia A. (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok V*. Pécs, 219–236. o.
- Romsics I. (2001): *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris
- Sólyom L. (2001): *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Budapest: Osiris
- Újvári P. (szerk.) (1929): *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest

6.3. Honlapok, CD-k

www.ogyk.hu

www.1000ev.hu

Corpus Juris Hungarici (CIH CD 2003) Budapest: KJK-KERSZÖV

Az egyesülési jog kodifikációjának apropóján

*Raffay Ferenc egyesületi törvényjavaslata
a századfordulóról*

Magyary Zoltán – akit a Közigazgatástudományi Intézet megalapítása okán idén többször is megidéztek¹ – különös hangsúlyt helyezett az egyes jogintézmények történeti előzményeinek vizsgálatára. Nemcsak máig friss átfogó munkái: *A magyar tudománypolitika alapvetése* vagy *A magyar közigazgatás*, de az Intézetben ezek szellemében íródott munkák többsége is alapos történeti-jogtörténeti elemzéseket tartalmaz. Talán éppen e munkamódszere miatt, amelyet a história–diagnózis–terápia hármassága jellemzett, tűnnek írásai máig aktuálisnak.

Mind polgári, mind közjogi (s azon belül alkotmány- és közigazgatási jogi) oldalról a magyar egyesülési jog újrakodifikálása újabb fejezetéhez közeledik. A kodifikáció szükségszerű; – remélhetőleg – teljes körű és tartós is lesz. Sikere nagymértékben függ a beágyazottságától, a hazai joganyagba való szerves beilleszkedéstől. Az előzmények feltárása, a korábbi kodifikációs kísérletek értékelése a koncepció stabilitását is megnövelheti, elősegítve egyúttal a jogszabályok devalvációjának csökkenését.

1. Előzmények

A századfordulón a jogtudósok újabb generációja elsősorban a magánjogi kodifikációhoz, illetve az európai, egyesülési joggal kapcsolatos jogalkotáshoz kapcsolódva részletes vizsgálódás alá vonta az egyesülési jogot is. A legismertebb kutatók Szladits

¹ Lásd legújabbban: Mezey, 2011.

Károly (1871–1956),² Erekly István (1876–1943),³ valamint a méltatlanul elfeledett Raffay Ferenc (1870–1907)⁴ voltak.

Ez utóbbi, a 17. századi előzményekkel bíró eperjesi jogakadémia tanára az új magánjogász generáció tagjaként egyik kutatási témájának az egyesülési jogot választotta. Raffay az Mptk. tervezetének készítése során egyszerre szembesült az egyesületi magán- és közjog problematikáival, s egyszerre foglalkoztatták mindkét terület továbbfejlesztési lehetőségei.

E tárgyban írt cikke és könyve az egyesülési jog fejlődését történeti szempontból, a római jogi előzményektől kezdve vizsgálja, külön kitérve a legújabb nyugat-európai jogfejlődési tendenciákra, egyúttal összegezve a szakirodalmi álláspontokat is. Az egyesületi jog fejlődésének és szerepének áttekintése ösztönözhetette egy önálló, az Mptk. tervezetétől több ponton eltérő egyesületi törvényjavaslatnak (továbbiakban: Tervezet) az elkészítésére. A Tervezet megoldásai mai szemmel nézve is érdekesek, ezért az alábbiakban röviden ezt próbáljuk bemutatni.

2. Két jogág határán

Az egyesületi jog szabályai alapvetően két jogágban, a magán- és a közjogban helyezkednek el. A magyar jogtudomány mind a mai napig a közjogi szabályok kodifikálását helyezte előtérbe, vagyis az egyesületek alakulására, megszűnésére, nyilvántartására, felügyeletére, ellenőrzésére koncentrált. Az egyesületi magánjog szabályozása – a magánjogi kodifikáció több mint egy évszázadig való elhúzódása miatt – háttérbe szorult. Ennek azonban volt egy vitathatatlan előnye is az egyesülési jogra nézve: mind az egyesületi köz-, mind a magánjog területén a jogfejlesztés és a dogmatika kidolgozása elsősorban magánjogászok nevéhez köthető.⁵

Az egyesülési jogi kérdések különböző jogágakban való megjelenése miatt a kodifikáció általában dualista koncepció kialakításához vezetett. Ilyen volt többek

2 Szladits – a magyar magánjog megújítója – a századfordulótól kezdve hosszú munkássága végéig folyamatosan foglalkozott az egyesülési joggal, ezen belül különösen a jogiszemély-elmélet kidolgozása terén szerzett elévülhetetlen érdemeket.

3 Erekly István közigazgatási jogász európai összehasonlító vizsgálatai mellett (például a francia egyesülési jogi törvény) részletesen elemezte a kivételes hatalom jellegét és tartalmát, ezen belül az egyesülési jog korlátozhatóságát.

4 Raffay Ferenc pályája fiatalon derékba tört. Magánjogi szempontú vizsgálatai és az általa készített egységes (monista) tervezet alapján a korszak egyik legkiválóbb egyesületi jogásza lehetett volna.

5 Ez a magyar önszerveződés-történet egyik paradoxona. Vö. Domaniczky, 2009, 18, 36–37.

között az 1868-as Javaslat és az 1955-ös egyesületi tvr.⁶ is. Raffay – elsősorban jogpolitikai megfontolások miatt – azonban monista tervezetet készített. Fő érve az volt, hogy a kiegyezési törvények (az 1867:12., 1868:30. tc.-ek) megfogalmazása miatt az egyesülési jog Magyar- és Horvátországban történő egységes szabályozásához önálló egyesülési jogi törvényre van szükség. Ha ugyanis az Mptk. tervezetén belül marad az egyesülési magánjog, e területen a horvát autonómia következtében eltérő szabályozás érvényesül majd a két ország között,⁷ s az egyszer megalkotásra kerülő egyesülési törvény már csak a közjog szabályait rögzítheti egységesen.

A Tervezeten belül azonban – a francia koncepciót követve – szét kívánta választani a magán- és közjogi szabályokat, ezért az három részből épült fel: egyesületi közjog, egyesületi magánjog, különös szabályok (gazdasági egyesületek, közttestületek, közintézetek). A szabályozás koncepciója teljesen újszerű, „...e tekintetben nem lehet sem az anyaállam, sem Horvát-Szlavónországok ideiglenes egyesületi jogát alapul venni”.⁸ Raffay ezért a Tervezethez indokolást is készített alapelvek elnevezéssel, amelyben részletesen kifejtette a szabályozási célokat.

Ezek fényében válik egyértelművé a Tervezet keletkezési háttere. Raffay alapvetően az Mptk. első javaslata alapján, de egyes fogalmi és szerkezeti kérdésekben eltérő álláspontra helyezkedve készítette el saját anyagát. Ennek megfogalmazása

6 Vö. az egyesületekről szóló 1955:18. tvr.

7 Ami pedig egyszer közös hatáskörből kikerült, az már saját szabályozási körben marad – hasonlóan az Európai Unió működéséhez. Vö. még: a Magyarország, s Horvát-, Szlavón- és Dalmátországok közt fennforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény becikkelyezéséről szóló 1868:30. tc. 9–10., valamint 43. §: „Közös ügyei a magyar korona összes országainak a pénz-, ércpénz- és bankjegy-ügy is, valamint a pénzrendszer és az általános pénzláb meghatározása, s azon kereskedelmi és államszerződés megvizsgálása és jóváhagyása, melyek Sz. -István koronája országait egyaránt illetik; a bankokat, hitel- és biztosító intézeteket, szabadalmakat, a mértéket és súlyt, árubélyeget és mintabiztosítást, fémjelzést, írói és művészi tulajdont illető intézkedés; a tengerészeti, kereskedelmi, váltó- és bányajog, s általában a kereskedelem, vámok, távirda, posták, vasutak, kikötők, hajózás s azon állami utak és folyók ügye, a melyek Magyarországot s Horvát-, Szlavón- és Dalmátországokat közösen érdeklik. Az ipariügy rendezésére nézve, a házaló kereskedést is ide értve, ugyszintén a nem közkereseti egyesületek ügyében, s az útlevel-rendszert, az idegenek fölött gyakorlandó rendőrséget, az állampolgárságot és honosítást illetőleg közös ugyan a törvényhozás, de ezen tárgyakra nézve a végrehajtás Horvát-, Szlavón- és Dalmátországoknak tartatik fenn. Mindazon ügyekre nézve, a melyek az 1867:XII. törvénycikken s a jelen egyezményben a magyar korona összes országait illetőleg, közöseknak vannak kijelölve, a 10. §-ban foglalt tárgyak kivételével, a végrehajtó hatalmat Horvát-, Szlavón- és Dalmátországokban is a Buda-Pesten székelő központi kormány gyakorolja, saját közegei által.” A nem közkereseti egyesületek fogalom az ún. klasszikus egyesületeket takarja. A közkereseti vagy gazdasági célú egyesületekre a 9. § vonatkozott. Egy átfogó egyesületi törvény megalkotása esetén a kiegyezési törvények következtében az egyesületek valamennyi típusára nézve fennállt a közös törvényhozás hatásköre, de közkereseti egyesületek ügyében a végrehajtás is közös lett volna, míg a nem közkereseti egyesületekre a két ország önálló végrehajtási szabályokat alkothatott volna.

8 Raffay, 1903, 36. Megjegyzendő, hogy Raffay mindkét társország egyesületi jogát következetesen ideiglenesnek nevezte, ugyanis meggyőzően sikerült kimutatnia, hogy az egymást követő jogszabályok csupán egyes területeket főleg aktuálpolitikai célok mentén fedtek le anélkül, hogy a hosszú távú, koncepcionális jogalkotás céljait figyelembe vették volna.

során néhány társadalom- és jogpolitikai elv hangsúlyosan megjelenik nála, illetve Tervezetében, ilyen a „*birodalmi hatáskörök*” védelme vagy a valódi, mindenkit megillető egyesületi szabadság megvalósítása. Hasonlóan markáns az eddigi egyesületi jog teljes revíziójának szándéka, amelyet ezzel az átfogó tervszöveggel kíván megvalósítani.

A Tervezet kidolgozása a magyar joganyag történeti vizsgálata és külföldi minták ismeretében történt. Az Mptk. német ihletésű javaslatával szemben ez elsősorban a francia egyesületi törvényt követi, de részletesen elemzi a pandektajogi (római jogi) megoldásokat, illetve vizsgálja a kortárs osztrák egyesületi magán- és közjogi szabályozást is.⁹ Elsősorban azonban a magyar szabályozás körbejárását, kialakulásának vizsgálatát tartja fontosnak, az elmélet és gyakorlat ötvözését tűzi ki célul, s csak ezek ismeretében tartja szükségesnek végigtekinteni a külföldi mintákon. Jheringet idéző jogszabály-szerkesztési hitvallása a mából – két évtized civil szervezetekre vonatkozó jogalkotásának fényében – nézve is megszívlelendő lehet: „...a törvényhozás az élet után kell, hogy induljon, s a törvényhozónak gyakorlati tapasztalatokra kell építenie. Nem indokolt, ha nincs szükség rá, hogy idegen törvények új intézményeit átvegyük, hanem maradjunk mindaddig a hazai, az élő jogszabályok mellett, amíg a viszonyaink nem változtak meg, s amíg a körülmények más államok törvényeiben található eltérő elvek követését szükségessé nem teszik.”¹⁰

3. Az új egyesülési jog alapelvei

Raffay alapelvei részben formai, részben tartalmi indíttatásúak. Előbbiek közé tartozik az egyesületi jog szabályainak teljes felülvizsgálata,¹¹ valamint átfogó – ám az egyesületi magán- és közjogot mégis külön tárgyaló – egyesületi kódex készítése

9 Optk, 1867. november 15-i egyesületi törvény.

10 Raffay, 1903, 49.

11 Az addigi egyesületi szabályok közül csak az egyletek alakulása tárgyában kelt 1508/1875. BM rendeletben rögzített specialitás elvének megőrzése mellett érvelt, egyébként nem túl hatásosan. Az egészen 1955-ig a hatályos joganyag részének számító specialitás elve szerint „lényegesen különböző célú egyesületek közös alapszabállyal nem alakíthatók”. Eredetileg ennek kimondásával a jogalkotó az egyes egyesületi formákat kívánta elkülöníteni az egyesület tág fogalmán belül. A szabály alkalmazását Raffay is a hatósági munka megkönnyítésével indokolja, pedig ez csupán látszólagos eredményt hozhatott. A gyakorlatban ugyanis – egykor és ma – az egyesületek már alakulásuknál fogva általában egy mellékes célt az alapcél mellett kimondatlanul is felvállalnak, ez pedig a tagság vagy a szűkebb közösség érdekvédelme. Emellett az egyesületek jelentős részénél (a többséget alkotó helyi szerveződéseknel) nem hagyható figyelmen kívül a lokálpatriotizmus, a szűkebb környezet és az ezzel kapcsolatos ügyek iránti érdeklődés. Ezeket konkrétan nem szokták alapszabályba foglalni, de körülírva, egyes részekben írott formában is megjelennek, és ez nem feltétlenül káros tendencia, hanem csupán a személyegyesítő formációk egyik jellegzetessége, amely egy ilyen szabály előírásával sem szűnik meg, csupán nehezebben lenne kimutatható. Nem véletlen, hogy az 1955-ös egyesületi tvr. a cél helyett a működés hatásköre szerinti csoportosításra tért át az egyesületek tekintetében.

is. A tartalmi alapelvek között szerepelnek a jogi személyiség, a jogképesség fogalmainak, az egyesület szerződés-jellegének rögzítése, a bírósági főfelügyelet bevezetése, az egyesületi rezsimek szabályainak világos meghatározása.

Az egyesületi közjog tekintetében valódi alapelvvé kell tenni az *egyesülési szabadságot*. Az egyesületi magánjog rendezőelve viszont a *normatív feltételek rendszere* kell hogy legyen. Ez alatt Raffay azt érti, hogy az eddigi rendeletek csak névleg deklarálták az egyesülési szabadságot, amelyet közjogi értelemben teljessé kell tenni mind az alakulás, mind a működés és megszűnés tekintetében. Nem fogadható tehát el az egyesülési szabadság korlátozása a nemzetiségi vagy a munkásegyletek tekintetében, egyfelől ugyanis könnyen kijátszható, másfelől pedig nem célravezető, csak támadási felületet nyújt.¹² Hasonlóan meg kell szüntetni az egyes formáknál létező tagsági korlátozásokat is.¹³ A legtisztább helyzetet a világos, egyértelmű szabályozás biztosítja, amikor a bíróság és az ügyészség minden egyesülettel szemben azonos mérce szerint működik. Ez egyébként felveti a közigazgatás – elsősorban közrendészeti okból fennálló – főfelügyeleti jogkörének megszüntetését is.¹⁴

Ezt segítené elő, ha az új egyesületi törvény magánjogi része a normatív feltételek rendszere elvén épülne fel, vagyis jogképességgel rendelkező és nem rendelkező egyesületek között különböztetne a jogszabály, és csak az egyesület döntésén múlna, hogy élni kíván-e a lehetőséggel, és teljesítve a további feltételeket, jogképességet, egyúttal jogi személyiséget szerez, avagy sem.¹⁵ A cél, hogy az egyesületi szabályozás teljes körű és harmadik személyek számára egyértelmű legyen. Ennek érdekében a Tervezet egy általános egyesületfogalmat próbál megalkotni.¹⁶

A jogképesség és jogi személyiség elkülönítése alapján – esetlegesen aktuálpolitikai célok érdekében – különböző egyesületi formák is létesíthetőek, s erre példának hozza fel Raffay a francia egyesületi törvényt, amely magán- és közérdekű egyesület, valamint vallásos kongregációk között tesz különbséget. Raffay ezt később átgondolandó problémakörnek tartja, tervezete végül nem veszi át a teljes francia szabályozást, magánjogi részében pedig döntően az Mptk.-ra támaszkodik.¹⁷

12 „A szociálistizmusnak sokkal hatékonyabb orvosszerei [...] az újabb törvények, amelyek a kisembert, a munkást védelmezik, segítik, támogatják...” Raffay, 1903, 41.

13 Vö. 1508/1875. BM rendelet III. pont. Bővebben lásd: Domaniczky, 2011, s. a.

14 „Gyakorlati tapasztalat ugyanis, hogy az egyesületek [...] nem csaptak át nálunk veszedelmes térre titokban sem és működésük ellen komolyabb kifogások nem merültek fel.” Raffay, 1903, 55. Egyébként pedig „a bíróságok, mint független és nálunk kifogástalanul működő közhatóságok, a legalkalmasabbak erre [az ellenőrzés és a felosztatás gyakorlására – D. E.] és megnyugtatóbb a közszabadságok pártatlan és igazságos kezelésének szempontjából is, ha nem politikai, nem közigazgatási hatóságok döntenek fölöttük...” Raffay, 1903, 50.

15 Az egyesülési jogi rezsimekről bővebben lásd: Halmai, 1990, Domaniczky, 2009, 62–65.

16 Ennek továbbgondolása érhető nyomon az 1919:III. néptörvényben.

17 Vö. Raffay, 1903, 46–49.

4. A Tervezet közjogi része

Az egyesületi közjog szabályait a Tervezet 1–11. §-a tartalmazza. Itt nyertek elhelyezést az egyesület fogalmára, alakulására, jogképességére, alapszabályára, szervezetére, megszűnésére vonatkozó rendelkezések, valamint a szankciók.¹⁸

4.1. Az egyesület fogalma

A Tervezet az első olyan joganyag, amely az egyesület általános fogalmának meghatározását megkísérelte. Az első normatív egyesületfogalmat egyébként az egyletek alakulása tárgyában kelt 1508/1875-ös BM rendelet rögzítette a munkásegyletek vonatkozásában. Az első általános és normatív egyesületi fogalmat – egyébként a Tervezet szellemében – pedig az egyesülési és gyülekezési jogról szóló 1919:III. néptörvényben találjuk meg.

A Tervezet egyesületfogalma magánjogi indíttatású: „Az egyesület olyan szerződés, amelynek fogva két vagy több személy állandó közösségbe hozza ismereteit vagy tevékenységét más célból, minthogy a tagok nyereségben részesedjenek.”¹⁹ Az egyesület tehát szerződés, ezt a Tervezet meg is erősíti annak a kimondásával, hogy az egyesületi szerződés érvényességére a szerződések általános szabályai az irányadóak.²⁰

Az egyesületfogalom egyik eleme – francia hatásra – a tagok száma, amelyet minimálisan két főben határoz meg. Személyek állandó közösségéről szól a Tervezet, de később egyértelművé válik, hogy egyesület meghatározott időre is alakulhat.²¹ Újszerű, az egyesületi eszme lényegének normatív megragadását kísérli meg annak a hangsúlyozása, hogy az egyesület a tagok ismereteinek vagy tevékenységének meghatározott célból történő egyesítéséből jön létre, vagyis a közös munkálkodás fizikai mellett szellemi részből is áll.

A célhoz kötöttség egyes száma a specialitás elvének rögzítéséből adódik, de a negatív fogalomalkotásból²² („más célból, minthogy”) az is kiderül, hogy a klasszikus,

18 Igen részletes szankciórendszert tartalmazott az 1868-as Javaslat. A tételes jogi szabályozás azonban csak 1898-ban készül el, egy különálló rendelet formájában, amely a törvényi szabályozás megalkotásáig, 1922-ig hatályban maradt. Lásd még: Domaniczky, 2009, 2010, 2011. s. a.

19 T. 1. § (1) bekezdés.

20 T. 1. § (2) bekezdés.

21 T. 4. §.

22 Elsősorban Szladits munkássága világította meg, hogy tételes egyesületfogalom meghatározása e szektor összetettsége, sokszínűsége miatt eleve kudarcra ítélt próbálkozás. Szladits, 1940. Az első normatív kísérlet az egyesületi célok meghatározására az 1868-as nemzetiségi törvényben található. Bővebben: Domaniczky, 2012.

nem profitorientált egyesületek valamennyi formáját átfogó fogalom megalkotására tesz kísérletet.

A célok megválasztása szabadságának egyedüli korlátja szintén törvényben rögzített. A Tervezet 3. §-a kimondja, hogy általában a tilos, a jogellenes, az erkölcs-telen egyesület, valamint konkrétan az ország területi épsége elleni, a trónöröklés törvényes rendjének, a magyar alkotmánynak, a magyarországi államközös-ségnek, a magyar állam és az Osztrák–Magyar Monarchia másik állama közötti kapcsolat erőszakos megváltoztatását célzó egyesület semmis és hatálytalan (ún. semmisségi esetek). Ennek megállapítása bírósági hatáskörbe tartozik.²³

4.2. Az egyesület létrejötte

„Az egyesületek engedélyezés vagy előzetes bejelentés nélkül jöhetnek létre.”²⁴ Megszűnik tehát a láttamozásnak is nevezett jóváhagyás és az 1875-ös BM rendeletből ismert ideiglenes megalakulás intézménye is. Az egyesület szerződés, ennek megkötésével az egyesület létrejön. Az egyesületi létezés új határvonala nem a jóváhagyás, hanem a jogképesség megszerzésénél húzódik, amely viszont nem egy külső szerv, hanem az egyesület saját döntésének eredményeként nyerhető el.

4.3. A jogképesség megszerzése

A Tervezet – némiképpen a most hatályos jogunk közhasznú szervezeteinek szabályozásához hasonlóan – a jogképesség megszerzéséhez további követelményeket támaszt.²⁵

Az egyesületnek alapszabályt kell alkotnia, melynek tartalmát a Tervezet részletesen meghatározza, illetve legalább egy képviselőt (igazgatót) kell választania.

Az alapszabályt alapesetben közgyűlésen kell megtárgyalni és elfogadni. A közgyűlés mellőzhető, ha az alapszabályt valamennyi tag írásban elfogadta.²⁶

²³ T. 10. §.

²⁴ T. 2. §.

²⁵ T. 6–9. §.

²⁶ T. 7. §.

Az alapszabály általános rendelkezései

Az alapszabály tartalmára nézve a Tervezet minimumkövetelményeket tartalmaz,²⁷ amelyek többsége diszpozitív, a tagok vagy azok egy része másképpen is rendelkezhet. Az alapszabálynak tartalmaznia kell az egyesület nevét, célját és székhelyét. A névkizárolagosságot csupán községi szinten írta volna elő, amely így önmagában, a települési név felvétele nélkül rövid időn belül káoszhoz vezethetett volna.²⁸ Az egyesület nevének jogállásra utaló kiegészítésével kapcsolatos szabályozást a magánjogi rész tartalmazta.²⁹

A tagsági jogviszony

Az alapszabályban szükséges szólni a tagsági jogviszonyról. Ki kell mondani a szabad kilépés elvét, vagyis a nem határozott idejű egyesületből „...a tagok – ellenkező kikötés dacára is – bármikor kiléphetnek”, ha a már lejárt és adott évről szóló tagdíjukat rendezik.³⁰ A tagfelvételre és kizárással kapcsolatos döntés – az alapszabály eltérő rendelkezése hiányában – a közgyűlés hatáskörébe tartozik. Ugyancsak megengedve az alapszabálybeli eltérést, a Tervezet kimondja, hogy a tagsági jogok csak személyesen gyakorolhatóak, a tagság másra át nem ruházható és nem örökölhető. A tagok jogainak védelmét szolgálja annak a kötelező kimondása, hogy az „...egyes tagoknak az alapszabályokban biztosított jogait a jogosultak hozzájárulása nélkül közgyűlési határozat nem csorbíthatja”.

A közgyűlés

Meghatározandó az egyesületi ügyintézés szerve. A törvény konkrét rendelkezése híján ez a tagok összességét illeti, akik e jogukat rendszerint a közgyűlésen gyakorolják. A közgyűlési határozattal egyenrangúnak kell tekinteni valamennyi tag írásbeli, adott kérdésben egybehangzó nyilatkozatát. (Ez utóbbi, alternatív döntéshozatali technika manapság már kiegészülne az elektronikus szavazás intézményének szabályozásával.) A közgyűlést az igazgatóságnak kell összehívnia az alapszabályban

27 T. 8. §.

28 A korabeli gyakorlat azonban ugyanezen elv szerint működött, vagyis egy községen belül nem lehetett névazonosság, azonos név esetén pedig a település nevét illesztették még a szervezet nevéhez. SZL Fo2 6182/polg/1878. 1878. július 22-i miniszteri leirat.

29 T. 15. §.

30 T. 4. §.

meghatározott esetekben, illetve a tagok egytizedének javaslatára. A közgyűlés csak a meghívóban szereplő napirendekről hozhat érvényes határozatot, melyeket az igazgatóságnak írásba kell foglalnia.

Az igazgató(ság)

Az egyesület másik alapvető szerve az egyesület képviselőjét kizárólagosan ellátó igazgató vagy igazgatóság. Ezzel kapcsolatban rögzítendő az igazgatóság tagjainak száma, az őket választó szerv neve, a választhatósági feltételek (csak egyesületi tagság létében vagy ennek hiányában is), az igazgatóság képviselői jogkörének terjedelme, döntéshozatali szabályai (szótöbbség, írásbeliség), az igazgatók visszahívhatósága, kártérítési felelőssége, az egyesülettel szembeni jognyilatkozatokért való helytállási kötelezettségük. Szabályozni kell az egyesület és igazgatóság viszonyát is,³¹ amelyre nézve a Tervezet részletes, ám ugyancsak diszpozitív szabályokat állapít meg.³²

Az igazgatóság a közgyűlés határozataihoz ügyvitele során kötve van, kivéve ha „józanul felteheti, hogy a közgyűlés, a tényállást ismerve, az eltérést helyeselné”, azonban ez esetben is terheli a haladéktalan tájékoztatási kötelezettség. Ha pedig a halasztás nem jár veszéllyel, a közgyűlés állásfoglalását meg kell várnia. Nincs kötve továbbá az igazgatóság, ha „*valamely egyesületi ügy elintézése magasabb tudományos képzettséget vagy szakismeretet feltételező hivatásszerű szolgálatok teljesítésére vonatkozik*”. Felhatalmazás nélkül kötött előnytelen szerződés esetén az egyesület ehhez nincs kötve, kivéve, ha az igazgatóság a különbözetet megtéríti. Az igazgatóság az ügyek ellátását konkrét rendelkezés hiányában harmadik személyre nem ruházhatja át. Jogosulatlan átruházás esetében minden kárért felelős, ennek hiányában csak az átruházás miatti vétkesség terheli, az egyesület pedig saját nevében érvényesítheti azokat a követeléseket, amelyek a helyettes ellen az igazgatóságot megilletik. Az igazgatóság elszámolással tartozik az egyesület felé, a fel nem használt dolgokat pedig át kell adnia az egyesületnek. Ha az igazgatóság egyesületi pénzt saját hasznára fordít, a felhasználás kezdetétől kamatot köteles utána fizetni és vétkesség is terheli. Az ügyviteli költségekre azonban az igazgatóság előleget kérhet az egyesülettől. Ha azonban e célból „*sajátjából költekezett, költségei megtérítését az egyesülettől annyiban követelheti, amennyiben azokat a körülményekhez képest józanul szükségesnek tarthatta*”. Az egyesület köteles megtéríteni az igazgatóság ügyvitel során, önhibáján kívüli okból felmerülő kárát, viszont az ügyvitellel okozati összefüggésben nem lévő véletlen

31 T. 8. § 8. pont.

32 T. 9. §.

kárért felelősséggel nem tartozik. Végül: ha már teljesített, ehhez mért arányban az igazgatóság jogosult a kikötött juttatásra akkor is, ha „*tisztének betöltése hibáján kívül lehetetlenné válik*”.

Szavazati arányok

Az alapszabályban rendelkezni szükséges még a szavazati arányokról is. Az egyesület célja csak az összes tag beleegyezésével változtatható meg, a közgyűlésről távol lévők írásban adhatják meg a hozzájárulásukat. A jelen lévő tagok kétharmadának támogatása szükséges a jogképességről való lemondáshoz, az egyesület megszüntetéséhez, valamint az alapszabályok megváltoztatásához³³ – de mindezekre nézve az alapszabály ennél szigorúbb követelményeket is támaszthat. Egyéb esetekben – az alapszabály eltérő rendelkezése híján – a közgyűlés a jelen lévő tagok egyszerű többségével hozza meg döntéseit.

Az alapszabályban kell szólni az összeférhetetlenség egyes eseteiről: „*...az egyesület vagy az igazgatóság tagja nem szavazhat olyan ügyben, amely vele létesítendő jogügyletre vagy közte és az egyesület közt felmerült jogvitára vonatkozik*”.

4.4. Az egyesület megszűnése

Az egyesület megszűnésének esetköreit a Tervezet átfogó jelleggel három pontban kívánta rögzíteni.³⁴ Megszűnik a határozott időre alakult egyesület, ha a kikötött idő lejárt, és a szerződést nem hosszabbították meg.

A nem jogképes egyesület esetében a megszűnés módjai az egyesületi szerződésben rögzíthetők, egyébként a tagok határoznak efelől.³⁵ A jogképes egyesület esetében a megszűnés elhatározásához legalább a jelen lévő tagok kétharmadának egybehangzó szavazata szükséges, feltéve, hogy az alapszabály nem állapít meg ennél szigorúbb feltételeket és a közgyűlés egyébként szabályszerű volt.³⁶

Megszűnik továbbá az egyesület, ha a bíróság feloszlatja. Az egyesület feloszlatását a semmisségi esetek fennállásakor kezdeményezheti valamely érdekelt fél vagy az ügyészség. Az eljárásra az egyesület székhelye szerinti járásbíróság illetékes.

33 Az alapszabály megváltoztatása egyébként is csak akkor érvényes, ha az egyesületi közjog szabályainak megfelelően. Az alapszabályban ezt is ki kell mondani.

34 A T. 10. § b.) pontjában hivatkozott 4. § és 7. § 9. pontja egyértelmű elírás, megfogalmazását követően a hivatkozott szakaszok még változtak. Erre figyelemmel alatta 5. § és 8. § 15. pontja értendő.

35 T. 5. §.

36 T. 8. § 15–16. pont.

Külön kiemelendő a kétfokú jogorvoslat bevezetése. A járásbíróság végzése ellen a törvényszékhez, s ha a két végzés eltér, az ítéletáblához lehetett volna fellebbezni (korabeli terminus technicusszal: „felfolyamodni”).³⁷

4.5. Szankciók

Szintén előnye a Tervezetnek a szankciórendszer megújítása és törvényi szinten rögzítése, még akkor is, ha a büntetési tételek a hatályos jogban írtnál jóval szigorúbbá váltak volna. A szabályellenesen alakult vagy alakított, illetőleg a hatóságilag felosztatott vagy felfüggesztett egyletekben való részvételnek kihágássá minősítése tárgyában kelt 1136/1898 BM rendelet – egyébként 1922-ig hatályban lévő – szabályai 15 nap elzárással és 100 forintig (200 korona) terjedő pénzbüntetéssel szankcionálták az egyesületi kihágásokat. Ehhez képest a Tervezet szélesebb mérlegelési jogkört biztosított volna a bíróságnak, amikor a kereteket pénzbüntetés esetén 50–600 korona között, illetve elzárásnál 60 napban maximálta. E kereteken belül „*büntetendők azon egyesület alapítói, igazgatói vagy ügyvivői, amely egyesület a feloszlását kimondó jogerős bírósági határozat után törvénytelenül tovább fennáll vagy újra alakul. Ugyanez alá [...] esnek mindazok, akik valamely felosztatott egyesület tagjainak összejövetelét bármiképpen előmozdítják.*”³⁸

5. A Tervezet magánjogi része

A Tervezet magánjogi része túlnyomóan az Mptk. szövegén alapul.³⁹ Alapfogalma és rendezőelve a jogképeség, ennek megfelelően a javaslat két címe a jogképes, illetve a nem jogképes egyesületekről szól, tipikus kategóriaként kezelve az előbbi formációt.

5.1. A jogképeség megszerzése

A jogképeség az egyesületi könyvbe történő beiktatással szerezhető meg. Az egyesületi könyvet a járásbíróság vezeti. Az egyesület székhelye szerint illetékes

37 Elfogadása esetén ez a törvény szélesebb garanciáját adta volna az egyesülési jognak, mint az osztrák egyesülési jogi törvény, illetve bármely korábbi magyar jogszabály vagy jogszabálytervezet. Vö. ÖRGB 1867/58. 134. tétel.

38 T. 11. §. A korabeli egyesületi jogszabályok szankciórendszerére lásd: Domaniczky, 2010, 2012.

39 Az egyes változtatásokra lásd bővebben: Raffay, 1903, 55–58., valamint MPTK, 1900, MPTKI, 1901.

járásbíróóság⁴⁰ az igazgatóság kérelmére⁴¹ az egyesületet végzéssel⁴² bejegyzí, ha az a törvényben előírt feltételeknek megfelel,⁴³ vagyis: ha az egyesület az egyesületi közjog szerint létezik,⁴⁴ ha a törvény szerinti szervezettel alakult meg,⁴⁵ továbbá a jogképesség megszerzését az egyesületi szerződés vagy alapszabály nem zárja ki, végül, ha a bejegyzésre az egyesület az igazgatóságot felhatalmazta. Ezek hiányában a bejegyzés – ha megtörtént is – a törvény erejénél fogva semmis.⁴⁶

A bejegyző végzést a bíróság megküldi az egyesület székhelye szerint illetékes ügyésznek, az egyesület igazgatóságának, valamint – felszámolási eljárás esetén – a felszámolónak, akik a végzés ellen kétfokú jogorvoslattal élhetnek a törvényszékhez, illetve az elsőfoktól eltérő döntés esetén az ítéletáblához.⁴⁷ A bejegyzés tényét, valamint az egyesületi könyvbe tett egyéb bejegyzéseket a bíróság a hivatalos hirdetményeinek közlésére szolgáló lapban közzéteszi.⁴⁸

Az egyesületi könyv

Az egyesületi könyv – az elnevezés az egyesületi jogban az ezek vezetését a törvényhatóságok számára előíró, az egyesületek ellenőrzése tárgyában kelt 1394/1873. BM rendelettel honosodott meg – tartalmazza: az egyesület nevét, célját, székhelyét, az alapszabályok elfogadásának időpontját, az igazgatók neveit és esetlegesen az igazgatóság harmadik személyekkel szembeni képviseleti jogát, a nem szótöbbséggel döntő igazgatóság, valamint a nem egyhangú döntéssel bíró felszámolók döntéshozatali szabályait rögzítő alapszabályi rendelkezéseket.⁴⁹

Az alapszabályt a bejegyzés előterjesztésekor két példányban (eredeti és másolat) kell bemutatni. Az eredeti példányra a bíróság rávezeti a bejegyzés megtörténtét és azt az egyesületnek visszaadja. A bemutatott másolatot a bíróság hitelesíti, és az a többi irattal (különösen az igazgatóság megválasztásáról és megalakulásáról szóló iratokkal) együtt a bíróságnál marad. Hasonlóképpen kell eljárni alapszabály-módosítás esetén is, mint arra a Tervezet röviden utal is.⁵⁰

40 A T. 12. §-ának szövege pontatlan, de értelme kikövetkeztethető a szintén pontatlan 37. § (1) bekezdéséből.

41 T. 14. § (1) bekezdés.

42 T. 37. § (2) bekezdés.

43 T. 13. §.

44 T. 3. §.

45 T. 5–9. §. A Tervezet 6–8. §-t említi, de értelemszerűen az 5. és 9. § is e körbe tartozik.

46 T. 16. §.

47 T. 37. (2)–(3) bekezdés.

48 T. 39. §.

49 T. 14. § (2) bekezdés.

50 T. 38. §.

Az alapszabályban és a képviselők személyében beállott változást egyébként az igazgatóság 8 napon belül köteles a bíróságnak bejelenteni.⁵¹

Az egyesületi könyvbe történt bejegyzéseknek konstitutív hatálya van; harmadik személlyel szemben „*a bejegyzés tárgyául szolgáló körülmények tekintetében az egyesületi könyv tartalma határoz*”.⁵² Az egyesületi könyv tartalma és az annak alapjául szolgáló iratok nyilvánosak, bárki által megtekinthetők, a bejegyzésekről pedig kérelemre hiteltel másolatot kell kiadni.⁵³ Ezen túlmenően az egyértelműség kedvéért a bejegyzett egyesület nevét az erre utaló „*hozzátétellel*” kell használni.⁵⁴

5.2. A jogképesség elvesztése

Az egyesület elveszti jogképességét, ha a közjog szabályai szerint megszűnt,⁵⁵ ha a közgyűlés a jogképességről lemondott, ha az egyesület ellen csődöt „*nyitottak*”.⁵⁶ Az igazgatóság köteles csődeljárást kezdeményezni, „*mihelyt az egyesület tartozásai az egyesület vagyonát meghaladják*”.⁵⁷ Elveszti a jogképességét az egyesület továbbá, „*ha nyereségben való részesedést tűz ki célul*”.⁵⁸

Az egyesület jogképességének elvesztését az egyesületi könyvbe be kell jegyezni. Ezt a bíróság vagy hivatalból (például nyereségorientált cél meghatározása esetén) észleli vagy az igazgatóság 8 napon belül bejelenteni köteles.⁵⁹

A jogképesség elvesztése esetén az egyesület vagyona az alapszabályban megjelölt személyre száll, ilyen hiányában a közgyűlés dönthet arról, hogy melyik köztestületre, közintézetre, közérdekű egyesületre vagy alapítványra szálljon. Ha a közgyűlés e jogaival nem él, a vagyon – a törvényes öröklés szabályai szerint – az államkincstárat illeti.⁶⁰

5.3. A felszámolás

Ha az egyesület vagyona nem az államkincstárra száll, és csődeljárás sem indult, felszámolást kell tartani, amelynek befejezéséig az egyesület jogképesnek minősül.⁶¹

51 T. 17. §.

52 T. 41. §, lásd még: T. 17. §-t is.

53 T. 40. §.

54 T. 15. §.

55 T. 10. §.

56 T. 23. §.

57 T. 21. §.

58 T. 24. §.

59 T. 25. §.

60 T. 26–27. §.

61 T. 28. §.

A felszámolás alapesetben az igazgatóság feladata, de más személyek is kirendelhetők. Az alapszabály eltérő rendelkezése hiányában a felszámolók csak egyhangúlag intézkedhetnek.⁶² Egyebekben a felszámolókra a törvény és az alapszabály eltérő rendelkezése hiányában az igazgatóságra vonatkozó rendelkezéseket kell alkalmazni.⁶³ A felszámolók feladata a hitelezők kielégítése és a vagyonfelesleg jogosultnak történő átadása, ennek érdekében kötelesek lezárni a folyamatban lévő ügyleteket – evégből új ügyleteket is köthetnek –, behajtani a követeléseket, eladni a többi vagyont. Ingatlanokat azonban a közgyűlés beleegyezése nélkül csak nyilvános árverés útján adhatnak el.⁶⁴

A felszámolók a járásbíróság hirdetményeit közzétevő lapban (de akár más lapban is) háromszor kötelesek az egyesület hitelezőit felhívni a követelések bejelentésére. Az ismert hitelezőket külön értesítés útján kell felhívni. (T. 32. §)

A bejelentett követelések közül ki kell elégíteni a lejárt és nem vitatott követeléseket, és biztosítani kell a le nem járt vagy vitatott, valamint a nem jelentkező, de ismert hitelezők követeléseit is. A vagyonfelesleget a jogosult számára csak a hirdetmény harmadik közzétételét követő egy év elteltével lehet átadni. (T. 33–34. §)

5.4. Az egyesület működésével kapcsolatos bírósági hatáskörök

A Tervezet szerint sürgős esetben az illetékes járásbíróság hatáskörrel bír az igazgatósági tagok kipótlására, akiknek megbízatása addig tart, amíg az egyesület maga a hiányzó tagokat megválasztani nem képes.⁶⁵

A Tervezet közjogi részében elhelyezett kisebbségvédelmi szabály, nevezetesen a közgyűlési tagok egytizedének kérelmére történő összehívásának biztosítéka a magánjogi részben nyert elhelyezést. Amennyiben e kérelemnek az igazgatóság 8 napon belül nem tesz eleget, kérelemre az illetékes járásbíróság hívja össze az ülést.⁶⁶

A Tervezet ezen túlmenően kereseti jogot biztosít valamennyi tag részére a semmis, a megtámadható és az alapszabályokkal ellentétes közgyűlési határozatokkal szemben, a határozat meghozatalától számított 30 napon belül.⁶⁷

62 T. 29. §.

63 T. 36. §.

64 T. 31. §.

65 T. 18. §.

66 T. 19. §.

67 T. 20. § (1) bekezdés. Itt kell megjegyezni, hogy a Tervezet kiegészítő szabályként kimondja, hogy a semmis vagy megtámadható közgyűlési határozatok harmadik személyekkel szemben az általános magánjogi szabályok szerinti megítélés alá esnek. T. 20. § (2) bekezdés.

5.5. Kárfelelősség és szankciók

A Tervezet mind a köz-, mind a magánjogi részben tartalmaz felelősségi szabályokat és szankciókat. A csődeljárás megindításával vétkesen késlekedő igazgatók a hitelezők késedelemből eredő káráért egyetemlegesen felelősek.⁶⁸ Egyetemlegesen felelősek a hitelezők felé a felszámolók is a törvényben meghatározott kötelességeik vétkes megszegésével okozott kárért.⁶⁹ Az igazgatóság vagy az igazgatóság valamely tagja által ügkörében harmadik személynek okozott kárért pedig az egyesület felelős.⁷⁰

Míg a közjogi szabályok megsértésének szankciója kihágási tényállás, a magánjogiaké rendbíróság („rendbüntetés”), amely legfőbb jellemzője, hogy ismételhető. Nagysága 300 koronáig terjedhet, a járásbíróóság végzéssel szabja ki, ellene egyfokú fellebbezésnek van helye a törvényszékhez. Kiszabható az igazgatóság tagjai, a felszámolóknak járásbíróóság felé fennálló bejelentési, illetve az igazgatóság határozatok írásba foglalására vonatkozó kötelezettsége teljesítése érdekében.⁷¹

5.6. A nem jogképes egyesület

A nem jogképes egyesület magánjogi szempontból társaságot képez, alapítói a jogképeség elnyeréséig eljárásukért egyetemlegesen felelősek.⁷² E megfogalmazással válik teljessé az egyesületi dogmatika: az egyesülési jog alapján közös – nem nyereszkesedési – célra rendelt egyesületek alakulhatnak, már két ember szerződése alapján is. Az egyesületek jogképesek vagy nem jogképesek, ez saját döntésükön múlik, de a szerződés megkötésétől fogva léteznek. A jogképes egyesületek megalakulását, működését, megszűnését a Tervezet részletekbe menően rendezi, elsősorban a forgalom biztonságára és harmadik személyek érdekeire tekintettel. A nem jogképes egyesületek szabályozása viszont nagyrészt a felek magánautonómiájába tartozik, ezért ez esetben – az egyesületi forma elismerése mellett – elegendő néhány keretszabály megállapítása is.

68 T. 21. §.

69 T. 35. §.

70 T. 22. §.

71 T. 8., 17., 25., 30. §.

72 T. 43. §. Csak röviden érdemes utalni itt arra, hogy a dualizmus korának gyakorlata szerint az egyesületek a jóváhagyás által jogképeséget és jogi személyiséget is nyertek, de egyesület csak az a közösség lett, amelyet a közigazgatási szerv annak ismert el. Az elmúlt két évszázad normatív formát nyert egyesületi szabályai ismeretében a Tervezet koncepciója a jogképeség köré épített formákról az egyesülési jog kibontakozását, a társadalom önszerveződését elősegítő üde színfoltnak tűnik, pontosan az egyesülési jog újszerű megközelítése miatt.

6. Egyéb rendelkezések

A Tervezet csupán a klasszikus egyesületeket vonja hatálya alá, de a gyakorlatban egyesület, társaság elnevezés alatt számtalan gazdasági társaság mellett profitorientált köztes formák is működtek. Elkülönülésük és önálló szabályozásuk letisztulása túlnyúlt a dualizmus időszakán.⁷³ Erre az átmeneti helyzetre tekintettel a Tervezet e formákat megnevezve utalt a részletszabályokat tartalmazó ágazati törvényekre.⁷⁴

Ami e nagyszerű anyagból hiányzik, az a záró rendelkezések, amelyből hatásköri, felhatalmazási és hatálybaléptetési szabályokat is megismerhetnénk. Valószínű azonban, hogy a Tervezet ebben az állapotában egy alternatív javaslatot kívánt felmutatni, amelyre – ha az Mptk. koncepcióját megtörhette volna – még további finomítások várnak.

7. Összegzés

Raffay tervezete az akkori szabályozáshoz képest szokatlanul, magánjogi szempontból közelített az egyesülési joghoz. Koncepciója olvasása közben válik egyértelművé, hogy a magyar szabályozás egyik legfőbb jellegzetessége és az egyesülési jog tartalma közti egyik lényeges különbség.

Az egyesületi jogot a vonatkozó magyar joganyag legkorábbi darabjai is közjogi oldalról, rendészeti kérdésként ragadják meg. Engedélyezni, ellenőrizni, felügyelni, nyilvántartani kívánják a szervezeteket, mind a mai napig. Ennek okai visszanyúlnak a magyar középkorba, amikor a mai civil szervezetek előképei jótékonyág mellett nemegyszer politikai célokat is kitűztek maguk elé, amely érthető módon felkeltette a hatalom érdeklődését. A döntő változást azonban vélhetően a szabadkőműves-páholyok, és az azok mintájára szerveződő jakobinus társaságok idézhették elő, amelyekhez egyébként az első magyar egyesületi jogszabályok kapcsolódnak.

A polgári állam ideájának megjelenése ehhez képest az egyesülési jog mint szabadságjog értelmezését segítette elő. Ez a megközelítés már Kossuth alkotmánytervezetében tetten érhető, normatív formában azonban csak az írott alkotmányokban jelent meg, valódi jelentéstartalmat pedig csupán 1989 után kapott.

73 Vö. Domaniczky, 2012.

74 Hasonló megoldással élt az 1868-as Javaslat is. Bővebben: Domaniczky, 2010.

Ugyanakkor az egyesülési jognak mint az emberi kapcsolatok szervezett formájának az ókorba visszanyúló magánjogi hagyományai is vannak, amelyek a pandektajog felvirágzásával, a 19. században kerültek a vizsgálatok fókuszába. A magyar magánjogi kodifikáció e hagyományok alapján az egyesülési jog alapvető lényegét valamely közös szükséglet kielégítését célzó társulásban próbálta megragadni. Az egyesület erre az alapjelentésre tekintettel elsősorban magánjogi intézmény, mely két vagy több személy szerződésén alapul. Az újabb jogfejlődés már nyomon követte a közös gyökerekből szerteágazó szervezeti formák szétválását is, ezért az egyesülési magánjog csupán a nem profitorientált célt maguk elé tűző formákat vonta szabályozás alá.

Az egyesületek – mint ez a Tervezetből is kitűnik – alapvetően magánjogi formációk, alakulásuk, működésük a felek magánautonómiájába tartozik. Az egyesület azonban a közéletben – a felek döntése alapján – önálló személyként is megjelenhet, különböző, a köz hasznát szolgáló feladatokat is felvállalhat, sőt, szabadságjogként kollektív célokat is megjeleníthet. E jellemzői miatt elvárható, hogy megfeleljen az állam közjogi síkon kifejezett elvárásainak. Az állam által szabott feltételek teljesítése esetén teljes jogú alanyként létezhet és működhet. Ezt a státuszát azonban el is veszítheti, de erről le is mondhat, ezáltal viszont maga a szerződés, az egyesület nem szűnik meg.

Raffay elképzelése tiszta, világos, logikailag koherensen felépített, s bár monista szerkezetét elsősorban a magyar jogi szabályozás egységével indokolta, az önmagában is megállja a helyét.

Végigtekintve az önszerveződés-történeti kodifikáció tervezetein és elkészült darabjain a kezdetektől mind a mai napig, elmondható, hogy a Tervezet mind formailag, mind tartalmilag a jelen – a folyamatban lévő egyesületi magánjogi és közjogi kodifikáció – számára friss, újszerű, átgondolandó felvetéseket tartalmaz, amelyekre épülve az egyesülési jog jelentéstartalma a maga teljességében kibontakozhat.

Felhasznált irodalom és források

Források

- ÖRGB Österreichische Reichsgesetzblatt, www.1000ev.hu (Hozzáférés: 2011. május 3.)
- MPTK 1900 *A Magyar Általános Polgári Törvénykönyv Tervezete* (MPTK 1900). Első szöveg. Budapest: Grill
- MPTKI 1901 *Indokolás a magyar általános polgári törvénykönyv tervezetéhez I–IV*. Budapest: Grill
- RT Rendeleték Tára, 1867–1922
- SZL Szabadkai Levéltár Foz-es fond

Irodalom

- Domaniczky E. (2009): *A jogállam és a civil szektor Magyarországon, különös tekintettel a helyi önkormányzatokra*. Pécs: Publikon
- Domaniczky E. (2010): 'Az első magyar egyesülési törvényjavaslat. Az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény megalkotásának 20. évfordulójára'. *Közjogi Szemle*, 3 (2) 26–34. o.
- Domaniczky E. (2012): 'Adalékok a magyar egyesülési jog szabályozásához a dualizmus korában'. *Jogtörténeti Szemle*, 14 (1), 1–16. o.
- Mezey B. (2011) (szerk.) Magyary Zoltán: „A tudományos versenyben megállás nincs”. Válogatott tanulmányok. Budapest: Gondolat
- Raffay F. (1903): *Az egyesületi jog kodifikálása*. Budapest: Politzer
- Szladits K. (1940): *A magyar magánjog I. kötet*. Budapest

A bólyi Batthyány-uradalom igazgatása a neoabszolútizmus korában (1849–1867)

A Batthyány család a 19. századra Magyarország egyik legnagyobb birtokosává vált. A különböző, hercegi, grófi, nemesi ágak kezén lévő uradalmak szinte teljesen behálózták az egyes országrészeket. Birtokai méretét és fekvését tekintve családon belül is kiemelkedett a hercegi ág. Jelen tanulmányban egyik uradalmukat, az eredeti rendszerezésben fennmaradt forrásanyagának köszönhetően jól elemezhető, az egykori Baranya vármegyében fekvő bólyi uradalom igazgatásában bekövetkező változásokat szeretném bemutatni, amelyek az 1848-as forradalom és a kiegyezés közötti időszakban történtek.

A változások alapvetően három szinten zajlottak: (a) országos szinten, ahol a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra történő átmenet kereteit a jogalkotó a rendszerváltásuktól függetlenül megteremtette; (b) birtok-kormányzati szinten, ahol az addig egy kisebb egységen belül központi szerepet játszó uradalom egy nagyobb egység részévé vált; és (c) a birtokos családjában, ahol a birtok 1848-ban a fiatalabb testvértől az idősebbhez került. A szervezeti változások tehát nem csupán a makroszintű jogszabályváltozások végrehajtásából, hanem az uradalom jelentőségében bekövetkezett változásból is adódtak, hatásuk pedig mikroszinten, több generációra kiterjedően meghatározta az uradalom fejlődési ívét.

Maga a birtokos személyének változása, Batthyány Fülöp herceg földesurasága (1848–1870) némileg túlterjeszkedik a korszakhatárokon, ami lehetővé teszi az előzmények bemutatását és a birtok további sorsának vázlatos ismertetését is.

1. A birtok és birtokosai

1.1. Bóly a Batthyány és a Montenuovo család kezén

„Német-Boly Mezőváros a' hozzá tartozandó Uradalommal együtt, Német Újvári Gróf Batthyán Familiának örökös tulajdona” – írta Strázsay János a *Tudományos Gyűjteményben*.¹ 1700-ban kapta a királytól kevert adományként (*donatio mixta*) Batthyány II. Ádám.² Halála után fia, Károly (Lajos nádor öccse) majd az ő legkisebb fia, (I.) Fülöp (1731–1795) birtokába került. Tőle – gyermektelen halála után – Lajos hercegre, majd valószínűleg 1806-ban kisebbik fiára, Iván grófra szállt. Ő anyagi gondjai miatt³ a reformkorban a sellyei uradalommal közösen igazgatott birtokkomplexumot eladta⁴ bátyjának, – a mecénás – (II.) Fülöpnek,⁵ aki végrendeletében e szerzeményi javakat unokahúgaira, Iván gróf lányaira hagyta. A bólyi uradalmat eredetileg Batthyány Erzsébet kapta volna,⁶ aki azt többször is látogatta,⁷ de az 1871-es osztályos egyezség értelmében az mégis herceg Montenuovo Vilmosné gróf Batthyány Júlia, s rajta keresztül a Montenuovo hercegek birtokába jutott, akik aztán egészen 1945-ig birtokolták.

1.2. A kerületrendszer kialakulása és az igazgatási ágak az uradalomban

A bólyi uradalom 18. századi történetéről keveset tudunk, s a reformkorról is elég hézagosak az ismereteink. Az uradalmi gazdálkodás kialakulására, az igazgatási szervezetre csupán a fennmaradt összeírásokból és birtokleírásokból következtethetünk.

Birtokba lépve, Batthyány Ádám elrendelte az új birtok összeírását, amely 1701. augusztus 12-én fejeződött be.⁸ Az összeírók sorba vették a falvakat, a pusztákat, feltüntették a lakosokat, életkorukat, családi állapotukat, származási helyüket és azt is, hogy mikor költöztek az adott helyre. Minden településnél megtalálható a pár soros összegzés, hogy „in loco” hány malom, mennyi szántó, erdő, szőlő, rét található. A ké-

1 Strázsay, 1823, 46.

2 Értéke: 48 260.-ft, több mint háromszorosa volt a kamarai tartozásnak. Nagy, 1978a, 57.

3 1848. szeptember 12-én a bólyi uradalmat terhelő adósság 49 700 pft 48 krajcár volt. ATT 336. 1849. II. 16.

4 Előbb Bólyt 1848. május 15-én, majd két napra rá Sellyét is, május 17-én. Kardhordó, 1973, 93.

5 Fülöp herceg (1781–1870) életéről lásd Domaniczky, 2006.

6 LİK 344. 1870. VII. 26., BFU 334. 1870. VII. 26., BHÜ 457.

7 1870 nyarán például öt napot töltött a kastélyban fiával. BFU 334. 1870. VI. 7.

8 Vö. Nagy, 1978a, b.

sőbbi majorsági központok: Bóly, Magyarpeterd, Kövesd, Gyula, Iván, Trinitás esetében pár utalás található már azokra az adottságokra, amelyek e települések jövőjét megalapozták, s az uraság emberei már a birtokközpontok helyét is elkezdték keresni.⁹

A gróf és utódai a birtok szervezésekor valószínűleg figyelembe vették a javaslatokat, mert bár a következő, 1792-es adat az első – és akkor még egyedüli – majorságként még csak a trinitási majort említette,¹⁰ a 19. század elején készült birtokleírások már több majorsági központról és kerületről szólnak. A Strázsay János által készített 1808-as leírás szerint az uradalom három kerületből állt, ezek: a bólyi, a trinitási és a gyulai kerület voltak. A „districtuális rendszer”¹¹ központja a kerület névadó településén lévő majorság volt. A negyedik kerület a következő évtizedekben különülhetett el.¹² A kerületek elnevezése, azaz az ispán székhelye a század folyamán több helyen megváltozott, ám ez nem járt területi átszervezéssel.¹³

A változások hátterében – az 1843-as adatok alapján – elsősorban a gyapjúkonjunktúra állt. A majorságok, és így a kerületek kialakításában ugyanis – mint ezt 1808-ban Strázsay is kiemelte – kezdetben a növénytermesztés szempontjai voltak a döntőek.¹⁴ A gyapjú iránti kereslet növekedésével azonban az allódiomok kialakításánál egyre nagyobb súllyal esett latba a „birkás Ház” megléte is.¹⁵ A juhászatok a

9 Kövesdről a jelentés azt írja, hogy „A szőlő hegyet most kezdik jobban építeni, Kinek jo Bora terem.” Nagy, 1978b, 72. A másik későbbi borászati központ, Hidor szép szőlőhegyét szintén említik. Uo. 82. Trinitásnál, Magyarpeterdnél „lehetnek az Urasag(-nak) malmot építeni...” Uo. 74–75. Bóly esetében, mely ekkor még pusztá volt, javasolják, hogy „Itten lehetne Majort építeni Juhokatis Lehetne tartani, a majornak valo fák, és Léczek, ugy a kertnek valo karokhis már meg vaggottanak...” Uo. 83. Bóly kedvező fekvését jól mutatja, hogy a későbbi település másik végében is egy másik major építését javasolták. Uo. 70.

10 Rúzsás, 1964, 105.

11 Szabad, 1957, 48.

12 A pontos dátumot nem tudjuk meghatározni, bár a következő évi, anonim „rövid leírás” szerint Bólyban két ispán lakott, a gyulai és a trinitási (gyakran Vokánynál említik, mert Trinitás ekkoriban már határbeli pusztá volt, erdővel körülvéve) mellett, de külön e negyedik ispán székhelyét a leírás nem tartalmazza. A második, 1843-as Strázsay-irat viszont már egyértelműen négy kerületről szól: bólyi, gyulai, magyarpeterdi és kövesdi kerületről.

13 A trinitási kerület központja került át az erdő közepéből a népes Magyarpeterdre, új kerület viszont a kövesdi.

14 Strázsay, 1999, 12.

15 A juhászati ágazat erősödését, a juhmajorok megjelenését a leírások alapján jól lehet dokumentálni. Az 1701-es javaslat ellenére Bólyban még 1808-ban sem volt birkamajor, ellenben Gyulán – pontosabban akkor még Belvárdon, mert ekkor még „egész Gyula a Belvárdi határhoz tartozik” – és Magyarpeterden már említenek ilyet. Kövesden a híres villányi bor a reformkorban maga mögé tudta szorítani az iványi juhászatot, de csak időlegesen, s az ötvenes évek végén a kerület központja Kövesdről Iványba került (1860-ban már biztosan ott volt, 1858-ban pedig még Kövesden. 1859-ről nincs adat, tehát vagy ebben az évben vagy a következőben történt a váltás). 1808-ban tehát három juhászat volt a bólyi uradalomban: a borjádi, iványi és a magyarpeterdi (Lajos-major). A negyediket Belvárdon (később gyulai vagy Mária-major) említették. Ez 1808–1809-ben épült (Strázsay, 1999, 20–21., Sándor, 1978, 309.). 1830-tól a juhmajorok a következők voltak: a bólyi (az 1830-as években összevonják a borjádi majorral, 1838-tól békási, 1840-től Aglája-major), borjádi, iványi, Lajos és Mária majorok. Ekkortól már tudunk a jánosi majorról. A juhászati központok az önkényuralom idején is megmaradnak. Az 1850-es évek elején lassan visszakapják a településneveket is. Az egyetlen jelentős

szántók mellé települtek, a trágyázás könnyebb elvégzése és a robottal való takarékoskodás végett. A pusztai majorok megkívánták az ispán kint tartózkodását – és az önkényuralom korában az uradalmi alkalmazottak ott-lakását is –, aki addig a falvakban vagy a városban lakott.¹⁶

A négy „anyauradalmi” kerület mellett még két másíkról, korabeli megnevezéssel „fiókgazdaságról” kell megemlékezni: a jánosiról és a tapolcairól. Ezek igazgatásáról eddig sokan sokfélét írtak. Kardhordó több tanulmányában is azon a – indokolás és hivatkozás nélküli – véleményen van, hogy e két kerület a reformkorban a sellyei uradalomhoz tartozott. Ez az adott időszakban – hiszen a két uradalom közös igazgatás alatt állt – csupán annyit jelenthetett, hogy a kerület nem a bolyi, hanem a sellyei tiszttartó hatáskörébe tartozott. (Jánosi esetében a Bóllyal való kapcsolatot tűnik alátámasztani az is, hogy a legnagyobb uradalmi erdők itt terültek el, az uradalom faraktára volt.) Ezzel szemben Rúzsás a két kerület községeit már 1820-ban a bolyi uradalomhoz sorolja. Forrásaink közül a két korábbi hallgat, viszont Strázsay 1843-ban – bővebb utalás nélkül – mindkét kerületet a bolyi uradalom kerületeivel együtt ismerteti – akárcsak az ötvenes-hatvanas évek jelentései. A kérdés eldöntéséhez segítséget nyújt egy eldugott helyről előkerült irat, amely arról tudósít, hogy az 1850-es nagy átszervezéskor Jánosit és Tapolcát is a bolyi uradalomhoz csatolták.¹⁷ Hozzá kell tenni, hogy területi különállásánál fogva – a jánosi kerület három falva (Komló és környéke) nehezen megközelíthető helyen, a Mecsekben feküdt, Tapolcát (ma Kistapolca) pedig a siklósi uradalom települései vették körül – bizonyos fokig később is nagyobb önállósággal bírtak a többi kerületnél. Így például külön vezették számadásaikat, és beküldött jövedelmeiket a bolyi pénztári főjegyzőkönyvekben a korszak végéig külön rovatban tüntették fel. Az 1843-as irat szerint pedig élükön nem kasznár, hanem ispán állt – szintén különállásukat hangsúlyozandó. Az 1870-es években azonban a jánosi is az anyauradalmi majorságok sorsára jutott: kiadták bérletbe.¹⁸

E két fiókgazdasággal kapcsolatban összefoglalásul elmondható, hogy megszervezésük ideje jelenleg nem ismert. A reformkorban – talán már a húszas évektől, de 1843-tól biztosan – a bolyi uradalomból kapták utasításait. 1850-től mindkét ke-

változás, hogy 1859-ben létrejön a tapolcai juhászat is, amely az elég hiányos források alapján 1862–1863-ban indul fejlődésnek.

16 Ez a kiköltözködés még a század második felében is tartott. SGL 335. 1852. VI. 6., SGL 335. 1853. IX. 30., ATT 337. 1864. I. 29. Elhúzódásához a tagosítás akadozása is nagyban hozzájárult. SGL 335. 1857. X. 6. E munkálatok az uradalomban 1866-ban fejeződtek csak be. SGL 336. 1866. VI. 8. Az ispánok lakására: Sándor, 1978, 304, 309, 313, 316, 318. Strázsay, 1999, 12, 14, 16. Hasonló történt a Hunyady-birtokon is: T. Mérey, 1970, 428.

17 URL 340. 1850. IV. 23.

18 EBS 356. 1875-ös bérleti mutató.

ületet az uradalomhoz csatolták, de viszonylagos különállásukat a korszak végéig megőrizték.

Az uradalom kerületrendszerének kialakulása, a központokkal és az ottani uradalmi majorokkal a 18. század első felében kezdődött, és az 1840-es évekre teljesedett ki, létrejöttükben – akárcsak országosan, itt, helyi szinten is – jelentős szerepet játszott a kettős konjunktúra. A majorságok birtokainak területi növekedését, a konjunktúrának e folyamatra gyakorolt hatását a baranyai uradalmak közül egyedül Bólyban lehet adatokkal alátámasztani. Ruzsás számításai szerint míg 1809-ben az allodiális birtok 2411 holdat tett ki, addig 1839-ben 5475-öt, a gyarapodás e három évtized alatt 3046 hold volt, ami 126,33%-os gyarapodást jelent.¹⁹

A reformkor és az önkényuralom idején a kerületi rendszertől független erdészeti igazgatás létezett az uradalomban.²⁰ Kialakulása a 18. század végén, a 19. század első évtizedeiben a baranyai uradalmakban népszerűvé váló erdőművelésre vezethető vissza.²¹ Az erdészeti igazgatás központja mindvégig Trinitás-puszta volt, amely így pár évtizedig e két üzemág találkozási pontját képezte, mivel a kerületi ispánnak és a fővadásznak ugyanott volt a székhelye. Az erdőgazdálkodás igazgatási egysége a kör²² volt. Mind az 1808-as, mind az 1809-es leírás szerint az uradalomban négy erdészeti kör létezett: a ráctöttösi, rácpetrei, vókányi és átai kör. A jánosi kerület – tekintettel arra, hogy fő terméke a korban mindvégig a fa volt²³ – valószínűleg már a reformkorban is külön kört alkotott, erre azonban nincs adat. 1849-től 1860-ig viszont biztosan létezett, utána – forrás hiányában – ezt csak valószínűsíteni lehet. Az anyauradalmi körök közül a ráctöttösi 1849-től a korszak végéig létezett, a rácpetrei körről 1852-ben van utoljára említés.²⁴ Az 1809-es és 1843-as leírások alapján az is meghatározható, hogy egyes körökbe mely erdőrészek tartoztak, illetve ezek mely település határában feküdtek.²⁵

19 Ruzsás, 1964, 139–140. Az ötvenes években a nagyobb majorsági táblák a következők voltak: bolyi, iványi, gyulai, tapolcai majorság, Trinitás-puszta, bolyi gyökérkert, békási allódiatúra. SGL 335. 1856. III. 4.

20 Strázsay erről a következőket írta: „...az egész uradalom két főágazatra osztozik: [...] növénytermelésre és [...] erdőgazdálkodásra. E két fő üzemág egymástól független, külön-külön felügyelettel és utasítással működik. [...] A vadászat önálló a Magas Uradalomban.” Strázsay, 1999, 12, 30.

21 Vö. Ruzsás, 1964, 107–110.

22 Újvári németből pagonynak fordította. A kör elnevezést néha a mezőgazdasági kerületekre is alkalmazták.

23 Innét adták ki az alkalmazottaknak járó fát, és a visita szerinti mennyiséget a lelkészeknek és a tanítóknak, de innét történtek a korszak folyamán mindvégig a legnagyobb mennyiségű eladások is.

24 ZNN 359. 1852-es és 1869-es zsoldmutatók. 1896-ban két erdőkerület volt: a vókányi (trinitási) és a ráctöttösi. BMJ 1896. 529–530.

25 A ráctöttösi körhöz tartozott a borjádi, töttösi és virágosi (alsó és felső) erdő, a rácpetreihez a palkonyai és gráci (grätzi, grácii vagy gröci), a kövesdi, jakabfalui, az iványi (alsó, felső, középső) és a belvárdi erdő. A vókányi körbe tartoztak a trinitási, kistótfalusi, kruci (kruczi vagy kuruczi) erdők, az átaiba pedig a Szökéd és Herend határában lévők. Egy nagyobb – az ún. vörösi – erdőrész a tapolcai kerületben terült el.

1.3. A birtokigazgatás szintjei

Egy uradalom igazgatási rendszerét nagymértékben meghatározta az a tény, hogy milyen nagyobb birtokstruktúrába illeszkedett bele. A különböző családok más-más rendszer szerint csoportosították uradalmaikat, azonban e rendszerek pár alaptípusra építkeztek.²⁶ Az időben előre haladva általános tendenciának mondható az igazgatás bürokratizálódása, ami főleg horizontálisan volt jellemző.²⁷ Az igazgatás vertikális tengelye, a hierarchia általában két, illetve három szintet jelentett: központi, kerületi²⁸ és uradalmi szint. A Batthyány-birtokok 19. századi szerkezetének felvázolása, és részletes elemzése nem képezheti jelen tanulmány tárgyát, ehhez a bolyi levéltár nem is szolgáltatna elég forrást, azonban egy általános modell felvázolására van lehetőség.

Nem tudjuk, Iván grófnak voltak-e még és hol földjei a bolyi és sellyei uradalmon kívül, és azt sem, hogy e két birtoka egy nagyobb komplexum részét képezte volna a század első felében. Birtokai igazgatási rendszerének vizsgálata ennek épp az ellenkezőjét támasztja alá. Úgy tűnik, hogy csupán e két uradalom lehetett a gróf önálló birtoka – a sok szétszórt közös tulajdoni hányad mellett, amivel a hercegi ág tagjaként egyes birtokokban rendelkezett. A „Boly és Sellyei Földös Uradalom”²⁹ ugyanis a reformkorban közös igazgatás alatt állt: a szervezet élén a közös igazgató-főügyésszel (jóságigazgató), akit már 1808-ban említenek. E közös igazgatásról nem lehet pontosan megmondani, mikortól létezett.³⁰ Maga a jóságigazgató léte – bármilyen név alatt fusson is: kormányzó, jóságkormányzó, gubernátor, direktor, prefektus, régens –, aki a hierarchiában a központi szintet képviselte, azt mutatja, hogy e két uradalom volt a gróf egyedüli birtoka. Más esetben valószínűleg nem nevez ki ide, Baranyába, jóságigazgatót, hanem tisztartókkal intézteti a gazdasági teendőket és egy nagyobb Batthyány-központba helyezi az őket – a földesúr megbízottjaként – irányító kormányzót.

26 Vö. Kállay, 1980, 12–25.

27 Ennek egyik fő oka az ellenőrzés fokozása, az igazgatás költségeinek optimalizálása és a birtokból származó bevételek maximalizálása volt. Az igazgatás bürokratizálódását részletesen elemezte a Károlyi-birtokokat vizsgálva: Vári, 1990.

28 A kerületi szint fogalma elkülönítendő az uradalmakon belüli kerületrendszer fogalmától.

29 SJI 34. 1836. X. 7.

30 1808-as leírásában Strázsay csak a bolyi uradalomról szól, s az egyébként igen részletes munkában említést sem tesz a sellyei uradalomról, közös igazgatásról pedig végképp nem. Ugyanez a helyzet a másik két leírással is. Kardhordó szerint viszont már az 1810-es évektől létezett. A forrásokat aprólékosan végigtanulmányozó Rúzsás viszont egyáltalán nem szolgál adattal.

A két uradalom közös igazgatásának kapcsán megjegyzendő, hogy e mellett jelentős érvek szóltak: a két uradalom közül a sellyei volt a kisebb és a kevesebb hasznot hajtó. Ráadásul igazgatás szempontjából kedvezőtlenül, Somogyban és Baranyában szétszórva terült el, míg Bóly a reformkorban a megye egyik legfejlettebb gazdaságának számított, és egy jól körülhatárolható négyszögben, kereskedelmi utaktól szabdaltan, Pécs és Mohács között félúton feküdt.

A reformkori hierarchiáról tehát a következők mondhatók el: a bólyi uradalomban jelen volt a központi szintet képviselő jószágigazgató, a kerületi szint hiányzott, vagy pedig csak forrásaink nincsenek róla. Uradalmi szinten két uradalom tartozott a jószágigazgató alá: a bólyi és a sellyei.

Ez az igazgatási rendszer alapjaiban változott meg 1848-ban: Strázsay nyugdíjba vonulásával a közös igazgatás megszűnt, és Bóly – betagolódva a hercegi birtokok közé – addigi viszonylagos központi szerepét is elvesztette. Fülöp herceg birtokkomplexuma behálózta az egész Dunántúlt, s ekkori állapotában büszkén hirdette az egymást követő nemzedékek szívós birtoképítő politikájának sikerét.

A hercegi birtokok közül mind Nagykanizsa, mind Körmend és voltaképpen Bóly is országos kereskedelmi utak találkozásában feküdt. Batthyány Fülöp uradalmi 1848-at követően a következők voltak: Németújvár, Körmend, Inta, Enying, Kanizsa, Ludbreg, Bóly és Sellye – és emellett neki jövedelmezett a Strattmann-hitbizomány is.³¹ E birtokrendszer igazgatása három szintre tagolódott: központi szinten az uradalmakat a „mindenható Sényi Gábor jószágkormányzó”³² (direktor), majd halála után Seyff János irányította Bécsből,³³ a herceg jóváhagyásával. Kerületi szinten forrásaink csupán annyit bizonyítanak, hogy létezett egy – bizonyos elv szerint szerveződő – kerületrendszer. Az alsó-kerületi uradalmak kifejezés több helyen felbukkan, nagy valószínűséggel három uradalom: Enying, Bóly és Sellye tartozott ide.³⁴ Az uradalmi szinthez az uradalmak – élükön a tiszttartóval – tartoztak. Ez az uradalmi szint további – a gazdasági ágaknak és munkáknak megfelelő – igazgatási egységekre tagolódhatott, a kerületekre (kör, ispánság, major), de ez uradalmanként változott.

31 Kállay térképe, felsorolása és ábrája is pontatlan. Kállay, 1980, 12–13., 21.

32 Halis, 1893, 31.

33 BFU 333. 1867. III. 22., SGL 336. 1867. III. 21.

34 Konkrét említése: BFU 333. 1848. VIII. 14. A kerületi szintet az 1850-es évek második felében fokozatosan felszámolták. Megszűnt az alsó-kerületi számvevőség, és a három uradalom a körmenti központi számvevőség alszámvevője alá került. BFU 333. 1860. I. 10. A közös mérnök – a távolság és a sok munka miatt – már csak Bóly és Sellye között ingázott. BFU 333. 1851. V. 12., SGL. 335. 1852. XI. 22. Enying központi szerepe is véget ért, mindhárom uradalmi tiszttartó Bécsből nyerte az utasításokat, és Enyingen keresztül – a Pécs–Barcs vasút megépüléséig – csupán egyes postai küldemények érkeztek. Vö. SZL 339. 1851. II. 9., XII.16., 1853. I. 24.

A provincializmus vége Bóly számára a herceg halála után jött el: Batthyány Júlia – aki gyerekkora egy részét is itt töltötte – azt tervezte, hogy állandó lakhelyét a kastélyba teszi.³⁵ Hirtelen halála ebben megakadályozta, de a Montenuovók központja lassan ide került, s a világháború után a város és a kastély a herceg állandó lakhelye lett.³⁶

1.4. Az alkalmazottak

A nagybirtok alkalmazottai többféleképpen csoportosíthatók. Ezt a csoportosítást a vonatkozó szakirodalomban már többen elvégezték.³⁷ A további vizsgálatok szempontjából Kállay absztrakt rendszerét veszem alapul, illetve ennek segítségével próbálom meg a bólyi uradalom alkalmazotti csoportjait elkülöníteni, és tevékenységüket jellemezni. Egyértelműen elkülöníthető munkakörökről beszélni korszakunkban anakronisztikus lenne. Forrásaink általában rendelnek feladatokat a személyekhez (például a kerületbeli munka megszervezése és felügyelete az ispán hatáskörébe tartozott, a juhok őrzése a juhászhoz), és ezek mindig a szükségletek alakulásához képest, az adott helyzetben bővülnek vagy osztoznak szét több személy között. Nincsenek tehát pontokba szedve rögzített munkaköri leírások,³⁸ a cél a gazdaságos működés mellett a minél nagyobb haszon elérése, és a munkaszervezet ennek megfelelően időről időre változik.³⁹

35 Még az 1850-es évek végén is hozott fel ő vagy apja a kastélyból képeket, ruhákat vagy más személyes használati tárgyakat. Az állandó lakhelyre: BFU 334. 1870. VII. 26.

36 Bővebben: Bagány, é. n.

37 Kaposi a munkaviszony időtartama szerint állandó és időszakos alkalmazottakat különböztet meg. Kaposi 2000, 88–97. Tóth már korábban hasonló munkaszervezetet vázolt fel, de az időszakos alkalmazottakon belül elkülönítette a szerződéses, a ledolgozós vagy részesműveléses rendszerben dolgozók és a napszámosok kategóriáit. Tóth, 1977, 322–337. Szabad az állandó alkalmazottakon belül tiszteket, hajdúkat és cselédeket különböztet meg. Szabad 1957, 43–61. Wellmann ötös beosztása a források kategóriáin alapul, és munkakör szerint csoportosít: aulici, fundationales, oficiales, aekonomi, servitores. Wellmann, 1933, 118–124. Kállay nagyobb absztrakcióval, több uradalom igazgatását megvizsgálva dolgozta ki rendszerét. Kállay, 1980, 98–127. A Hunyady-birtokokra: T. Mérey, 1970, 421–425.

38 Kivételt erősítő szabályként említhető Kerese György alügyészi feladatainak precíz, pontokba szedett felsorolása 1832-ből. SJI 34. Az actuárius kötelessége címmel. Szerteágazó feladatkörnél néha a zsoldmutatóban tüntették fel röviden az egyes feladatokat, mint például a csósz vagy a kádár esetében. „Minden igazításokat, és tatarozásokat, a' pinczészeti eszközök körül megtenni, és jó karban tartani a' kádárok kötelezettek, – a' Bólyi kádár azon felül a' magyarpeterdi és hidi pinczékben lévő borokra is ügyelni fog, és a netán ujonnan készülő hordónak áráért 6 pkr: fizettetik. A kövesdi szőlész a' kövesdi és palkonyai határokból lévő szőlőkre felügyelni, és mindennemű munkájánál jelen lenni köteles.” ZNN 359. 1849-es zsoldmutató.

39 Vári idézi az egyik 18. századi nagykárolyi utasítást: „Orgonista eö kglme a ki eczersmint kapus lészen, ezen folyó esztendőbe Károly Várossa taxáljájnak bé szedésére rendeltetett.” Azt is ő jegyzi meg, hogy Károlyi Sándor minden utasításában több munkát adott ki egyszerre, „hogy az ördög heverve ne találjon titeket”. Vári, 1990. 20. Még a 19. században is előfordult, hogy szükség esetén más foglalkozású személyeket is mozgósítottak különböző munkákra, illetve a konkrét utasításon túl – pótlék gyanánt – egy általános munkavégzési kötelességet is előírtak. Bólyból szintén hozhatók a Vári által idézethez hasonló – ha nem is ennyire cifra – példák.

A bólyi birtok kormányzati rendszerében tiszteteket, alkalmazottakat és szolgákat különíthetünk el. Az első csoportot vertikálisan központi, kerületi és uradalmi szinten vizsgálhatjuk, az általuk ellátott feladat jellege szerint pedig túlnyomórészt általános, pénzügyi, szakigazgatási vagy ügykezelési feladatokat ellátó tisztviselőket különböztethetünk meg. Az alkalmazottakat két részre: uradalmi és kegyúri alkalmazásban állókra bonthatjuk. A szolgák között a munka jellege szerint csoportosíthatunk – tekintettel természetesen a fent említettekre. Az erdészeti igazgatás személyzetét pedig e rendszer szerint szintén tagolhatjuk.

Az uradalmi leírások közül Strázsay 1808-as leírása részletesen szól mind az alkalmazottakról, mind az ügymenetről.⁴⁰ A reformkori igazgatási rendszert Kardhordó vizsgálta, az önkényuralom alatti változásokat pedig jelen kutatás alapján rekonstruálhatjuk.

2. A birtokkormányzat

2.1. A földesúr, a jószágigazgató és a tiszttartó, valamint jogkörük a század első felében

Az uradalommal természetesen elsősorban annak birtokosa rendelkezett. Bár forrásaink a grófort birtokaival törődő embernek írják le, ideje nagy részét, akárcsak bátyja, ő is Bécsben töltötte, ezért „a Ns Uraság távollétében [annak – D. E.] személyes képviselője”,⁴¹ a jószágigazgató állt az uradalom kormányzatának élén – 1808-ban már biztosan, egészen 1848-ig.

Fülöp herceg tulajdonossá válásával megváltoztak a birtokigazgatás szintjei. A hercegi uradalmak élén szintén jószágkormányzó, a Bécsben lakó Sényi Gábor állt. A bólyi uradalomban, ahol 1848 előtt a földesúr a jószágigazgató személyében mindig jelen volt, e tisztviselő eltűnése az uradalomból az addigi második ember, a tiszttartó szerepének felértékelődéséhez vezetett.⁴²

A magyarpetteri kerületben csősznek például 1853–1856 között bérest alkalmaztak, megspórolva ezzel a rendes csőszzi zsold felét. Az öreg- és faragóbéres egyébként különböző feladatainak ellátására szintén többször alkalmaztak egy embert. ZNN, 359.

⁴⁰ Strázsay, 1999, 31–36.

⁴¹ Uo. 32.

⁴² Érdeemes megvizsgálni e három személy jogosítványait, a kormányzatban elfoglalt helyüket, egymáshoz való viszonyukat. Az azonnal megállapítható, hogy az uraság a korszakban végig a kormányzat felett állt: őt illette meg az irányítás joga, amelyet utasítás formájában gyakorolt. A birtokot viszont mint a szervezet első embe-re, a jószágkormányzó vezette, akár helyben tartózkodott, mint Strázsay János, akár Bécsben, mint Sényi Gá-

A század elejétől ismerjük az uradalmi jószágigazgatók neveit, a dátumok azonban hiányosak: 1808-ban Hegedűs Ferenc, az 1810-es évek közepén már Kern József, majd Strázsay Nepomuk János⁴³ (1832–1848). Az ő nyugalomba vonulása után nem neveztek ki Bólyba új jószágigazgatót, mivel a hercegi uradalmakat egységesen Bécsből irányították.⁴⁴

bor. A klasszikus igazgatási ciklus, azaz az igazgatási tevékenység elemei – célkitűzés, információgyűjtés és -feldolgozás, tervezés, döntés, végrehajtás, koordináció, ellenőrzés – nagyrészt kettejük között oszlottak meg. A célkitűzés (valamilyen feladat elvégzése) eredhetett akár a birtokostól, akár a jószágigazgatótól, sőt az alsóbb szintű vezetőktől (ispán, tiszttartó stb.) is. Az információgyűjtés és -feldolgozás elválhatott egymástól: az előbbi minden esetben a jószágigazgató feladata volt, amit természetesen leoszthatott, de az utóbbi, a megszerzett információ feldolgozását is nagyrészt ő végezte el, speciális esetben (pl. jogi kérdés) segítséget vett igénybe. Esetenként előfordulhatott azonban, hogy ezt a szakaszt már a földesúr kívánta megtenni: ilyenkor mentek Bécsbe a kimutatások, listák, dézsmajegyzékek, gyapjúfontszám-mutatók. A tervezés ennek függvényében alakult, de többségében a helyben lévő jószágigazgatóra hárult e feladat is, a döntés viszont minden esetben a földesúr joga volt. A döntés formailag lehetett: a jószágkormányzó döntéséhez való előzetes hozzájárulás, a vezető döntésének utólagos jóváhagyása, vezetői javaslattétel a földesúri döntést megelőzően; jószágkormányzói tervezet földesúr általi véleményezése. A végrehajtás teljesen a jószágigazgatóra maradt, de erre egy egész apparátus állt készen a mérnököktől a jobbágyon át a béresen keresztül a hajdúig. (Ez a végrehajtó-szervezet alakul át, és egyszerűsödik le 1848 után, a robotrendszer megszűnésével.) A koordináció biztosítása szintén a legfelső vezetőre maradt – természetesen a földesúr döntésének megfelelően. Az ellenőrzés összetett feladatát, melynek során a végrehajtás eredményét összevetik a célkitűzéssel, és az eredmény értékelését is elvégzik, eredetileg a birtokos végezte, majd a jószágigazgató vagy az alsóbb vezető, emellett e funkció ellátására korán megjelent és egyre jelentősebb szerepet kapott egy önálló szervezet. A földesúr tehát irányított, s az igazgatási ciklus elemei közül tulajdonképpen csak a döntés jogát gyakorolta kizárólagosan, mellette pedig az ellenőrzési jogait lehet megemlíteni. A felügyelet – amelyet Strázsay a döntés mellett a földesúr kizárólagos jogaként megemlített (Strázsay, 1999, 31.) – az irányítás részeként illette meg az uraságot. (Nem keverendő az ellenőrzéssel; a felügyeletnél ugyanis az információszerszék mellett a felügyeletet végző személynek lehetősége van a felügyelt akaratának befolyásolására, míg az ellenőrzésnél ez az elem hiányzik.) Minden egyéb funkció a vezetést ellátó jószágigazgatóra volt telepítve, amelyet szükség esetén leoszthatott. Strázsay említi még, hogy ő, a jószágigazgató, a „legfelső közigazgatási parancsnok” (Strázsay, 1999, 32.), ami elsősorban az úrszéki jogosítványok gyakorlására vonatkozott, ahol szintén a földesurat képviselte. Ő kötött meg – földesúri jóváhagyással – különböző szerződéseket (bérleti, eladási stb.), összehívta és elnökölt a tisztsízeken, leosztotta a feladatokat az egyes emberekre. A birtokosváltás elvileg nem okozott hatásköri változást, a jószágigazgató megmaradt, csak nem Bólyban székelt. A távolság viszont, magától értetődően, nagyobb mozgásteret biztosított a tiszttartó számára, de ezt az önállóságot el is várták Bécsben. Fontosabb esetben, így az uradalom bérletbe adásának vizsgálatokor, a bérletek kiadásakor vagy csupán a felügyeleti jogok gyakorlása végett Sényi megjelent Bólyban. SGL 335. 1849. V. 11., 1851. VI. 4., 1853. VII. 19. Távollétében azonban a korábban csupán a gazdaság élén álló tiszttartó végezte el azokat a feladatokat, amelyek 1848 előtt még a jószágigazgatóra hárultak. Mindent összevetve tehát azt lehet mondani, hogy 1848 után a bólyi tiszttartó jogosítványai megegyeztek az 1848 előtti bólyi–sellyei jószágigazgatói jogosítványokkal.

43 SÜL 2. 1832. V. 4. A gróf az ügyészi hivatal további vitele mellett nevezte ki jószágigazgatóvá.

44 Funkcióját Kardhordó szerint az ügyviselő vette volna át, de ezt az állítását több okból is vitatjuk. Először is a jószágigazgatói tiszt nem szűnt meg, csupán a székhely került – uradalmunkból nézve – Bólyból Bécsbe. Másrészt a források szerint az uradalom ügyeit a forradalom után végig a tiszttartó irányította, mellette az ügyviselő – vagy ügyvéd (a két elnevezés keveredik) – csak jogi tanácsokat adott, s mivel munkája a robotrendszer felszámolása után kevesebb lett, beköltözhetett Pécsre, ahol itteni állása mellett állami szolgálatot vállalt. KÜL 3. 1848. VII. 11., VIII. 4., 1850. III. 8., BFU 333. 1850. X. 8. Harmadrészt hiányzik az ezt alátámasztó írásos anyag. Keresse halála után egyenesen egy rendes ügyvédet fogadtak, aki az uradalomba csak nagyon szükséges esetben (pl. úrbéri egyezség aláírására) ment ki, tehát az uradalom igazgatásában vezetőként való részvételét ki kell zárnunk. Vö. pl. ATT 337. 1856. III. 29.

A jogi ügyek vitelére az uradalmak – egy vagy több – ügyvédet foglalkoztattak.⁴⁵ Bólyban a század elejétől a herceg haláláig egy uradalmi ügyvédet foglalkoztattak. Az ügyvéd volt „az uradalom békességének fő felelőse, az alattvalókat vagy az uradalmat ért sérelmek megtorlója”. Ő közvetített „az alattvalók és az Uradalom között...”,⁴⁶ de feladata volt az uradalom határainak védelme, általában a földesúr jogainak megóvása. Így a hátralékok behajtása, az elkülönözési perekben az uradalom képviselője. A jó ügyvéd kincsnek számított, és igen megbecsülték. A herceg például szinte csak az ügyviselő bérét emelte a bólyi uradalomban az 1860-as években, de azt jelentősen, elődjéét pedig pont az ellenkező okból – mert betegsége miatt feladatát egyre kevésbé tudta ellátni – nem volt hajlandó megemelni.⁴⁷ Az ügyvédnek a hierarchiában elfoglalt helyét jól mutatja, hogy belőle akár jószágkormányzó is lehetett. Így például Strázsayból, aki már az 1810-es évek közepétől ügyvédként működött (pedig csak 1808-ban kezdett el szolgálni). Az uradalmi ügyvédek nevét szintén ismerjük: 1808-ban Strobl József, utána valószínűleg Strázsay (1815-től már biztosan), 1848–1850 között Kerese György, 1850-től Fesztl Rajmár.⁴⁸

Az alügyészi vagy actuariusi tisztséget 1832-ben hozta létre Iván gróf. Ezt megalkalulásától kezdve Kerese György töltötte be. A tisztség időlegesnek bizonyult: 1848-ban, Strázsay nyugdíjazása után, mikor Kerese ügyviselővé lépett elő, a megüresedett helyre a herceg senkit nem nevezett ki. Az alügyész feladatainak pontos leírása fennmaradt: tulajdonképpen az ügyvéd munkáját segítő, afféle bojtárként munkálkodott.⁴⁹ Vezette az úriszéki és a tisztiszéki jegyzőkönyveket, valamint a haszonbérletek árverésének jegyzőkönyveit.

A számvevő tisztségét 1808-ban hozták létre.⁵⁰ Mint pénzügyi főtisztviselő valószínűleg már kezdettől fogva mindkét uradalom pénzügyeit ellenőrizte (összesen volt belőle egy). Ő vezette a főszámadást, a bevételeket és a kiadásokat a tiszttartóval együttesen ellenjegyezte, elrendelte – nyugtatványok ellenében – a kifizetéseket.

45 A tatai és gesztesi uradalomban például négy volt. Szabad, 1957, 51–52.

46 Strázsay, 1999, 32.

47 BFU 333. 1850. XI. 5., 1852. VII. 16., 1854. IV. 18., 1855. I. 19., 1857. X. 2., 1861. III. 26., 1864. III. 20. Vö. ZNN. 359. zsoldmutatók. Fesztl Rajmár 1864-ben csak a bólyi és sellyei uradalmak után 815 ft-ot o.é. kapott pótlékokkal együtt, és természetesen jogosult volt a segélyek igénybevételére is. (Adataink szerint nevelési és temetési segélyt kapott: BFU. 333. 1856. XI. 4., 1868., I. 8., 1861. VIII. 13.

48 Kinevezéséhez lásd BFU 333. 1850. XI. 5.

49 Kállay említi, hogy speciális írnoki feladatokat látott el, főleg jegyzőkönyvvezetést. Kállay, 1980, 116. Vö. 38. lj.

50 Strázsay, 1999, 34. Más uradalmakban is ez idő tájt, vö. Wellmann, 1933, 119. Az Esterházy-hitbizományban már a 18. század közepén létezett. Kállay, 1980, 118. Kállaynak a 119. oldalon hozott táblázata a Batthyány család vonatkozásában téves.

Rangban utána következett a pénztáros vagy számtartó, aki az uradalmi számadásokat vezette (tehát uradalmanként volt belőle egy). A bevételeket és kiadásokat havi rendszerességgel összesítette, és a főszámadásba vezette át, és vezette az egyes hivatalok pénzügyeit. Szükség esetén – ezt már Strázsay is kiemelte – besegített a kilenced és tized beszédésénél.⁵¹

Még az alügyési státusz létrehozása előtt, a század elején, a tisztiszéki jegyzőkönyvezés még a tiszttartó – akit munkaszervezete (korabeli kifejezéssel „hivatala”) után tisztségnak is neveztek – feladata volt, azonban ebből további következtetéseket levonni nem szabad, ugyanis a tiszttartó már akkor is az uradalmi szint első emberének számított. Ő volt „a gazdálkodás közvetlen vezetője”,⁵² ő osztotta le személyre szólóan az egyes feladatokat az ispánok és hajdúk között, ezek végrehajtását ellenőrizte. Elsősorban rajta múlt az uradalom gazdálkodásának sikere és eredményessége.⁵³ A bolyi uradalom tiszttartója 1804–1847 között Szilavetzky Péter volt. Utódját nem ismerjük. A herceg első tiszttartója Stipanics Antal volt (1848–1850), halála után Bendekovics Ferenc (1850–1856), majd de Rivo József (1856–1871) álltak az uradalom élén.⁵⁴

A tisztviselők közül Strázsay említi még a kasznárt és a várnagyot, akik szintén egy-egy hivatal élén álltak. A kasznár a magtár és a pincészet számadásait vezette. Két kádár, a bolyi és a magyarpeterdi volt beosztva alá.⁵⁵ A várnagy és hivatala gondoskodott „az uradalmi gazdálkodáshoz szükséges minden [...] anyagról és tárgyról [...] az uradalmi épületekről, istállókról, juhászatokról [...] gyapjúról [...] minden természetbeni bevételezésről”.⁵⁶ A várnagyi hivatal alá tartozott az építő hivatal, amely tulajdonképpen a várnagy uradalmi épületekkel kapcsolatos feladatát látta el.

51 Strázsay, 1999, 33.

52 Uo. 33., 35–36.

53 Megemlítendő, hogy a sellyei tiszttartót egészen 1848-ig kasznárnak hívták, mint ahogy – más okból természetesen – a későbbi magyarpeterdi ispán mint juhászati felügyelő is kasznári címet viselt 1850-ig, ahogy a tapolcai és a jánosi kerület későbbi ispánja is. Kardhordó 1972, 241., Sándor, 1978, 323. Kasznár volt továbbá a bolyi pincészet és magtár vezetője, aki – Kardhordó szerint – a reformkorban mindkét uradalomra kiterjedő hatáskörrel bírt. A bolyi kasznárságot 1850-ben szüntették meg. BFU 333. 1849. III. 9.

54 Vö. BFU 333. 1850. XI. 30., 1855. XII. 21., SGL 335. 1855. VII. 8., EL 341. 1871. VIII. 2. De Rivo nevét tévesen adja meg: Sonkoly, 1989, 541.

55 Az uradalomnak 1808-ban Bolyban és Nyomján egy-egy, Kövesden kettő, Hidorban és Magyarpeterden 3-3 pincéje volt. Újvári, 1999. Peterden a leírás következő évben már négy pincét említett. Sándor, 1978, 311. „Életes házat” csak Bolyban, de ott kettőt említenek (Strázsay, 1999, 19., Sándor, 1978, 304.) a források. Az ún. nagy magtár a 18. század második felében, a kisebbik később épült. Az előbbi 1860–1862 között lebontották, az utóbbiban van ma a könyvtár. SGL 335. 1859. I. 21., SGL 336. 1861. VIII. 21., Strázsay, 1999, 19.

56 Strázsay, 1999, 34.

Meg kell említeni még a főerdészt, aki „az erdészetnél ugyanaz, mint a gazdálkodásnál a tisztartó”.⁵⁷ Munkaszervezetét erdészeti hivatalnak is nevezték.⁵⁸

Az írnokok a ranglétra végén álltak. Nem mindegyikük számított a tisztek közé, de szorgalom, szerencse és pártfogás révén idővel bármelyikük azzá válhatott, ezért is emlékezünk meg itt róluk.⁵⁹ A reformkorban a tized, kilenced és a robot nyilvántartása több írnok alkalmazását követelte. Számuk a szükségleteknek megfelelően változott. A számvevő, a tisztartó, a számtartó, a kasznár és az ispán mellett már a század első felében is dolgozott egy-egy írnok.⁶⁰ Ezt a gyakorlatot a herceg is fenntartotta, de a neoabszolutizmus idején az írnokok száma csökkent, állandó jelleggel a két tisztartói és a számtartói írnokon kívül a bólyi, a tapolcai és a jánosi ispáni írnokot érdemes megemlíteni.⁶¹ A fennmaradó helyeket protekciósokkal, azaz az uradalmi tisztek gyerekeivel és külső pályázókkal⁶² tetszés szerint töltötte fel a herceg. Az írnoki állás afféle „előzetes gazdatiszti tanfolyam”, gyakorlati iskola szerepét töltötte be az uradalomban.⁶³

2.2. A hivatalok és hatáskörük a reformkorban

A század elején és a reformkorban az úrbéri járadékok beszedésére és kezelésére egész szervezet épült, az egyes ilyen szervezeteket korabeli kifejezéssel hivatalnak hívták. Ezeket nem szabad a szó mai értelmében elképzelni: a tisztségviselőt jelentették, uradalomszerte pár beosztottal – mint például a bólyi kasznár kádárai – és egy-két írnokkal, akik a nyilvántartásokat vezették, jelentéseket készítettek. A hivatal pedig a tisztségviselő lakása is volt egyben.

57 Uo.

58 Az erdészet szervezetét lásd a fejezet végén: 2.4.3.2.

59 Kettős státuszukra vö. URL 340. 1871. XII. 25. A hierarchikus írnoki szervezetre: Strázsay, 1999, 34.

60 BFU 333. 1851. XII. 26.

61 Vö. ZNN 359. zsoldmutatók.

62 A külső pályázókat – ha a tisztartó tetszését elnyerték, és az kérelmüket támogatta – a herceg általában felvette saját költségükön próbaidőre. BFU 333. 1849. IV. 16., 1857. X. 2. (Treszky Ignác és Hitler Gyula folyamodványai), SGL 335. 1851. XII. 30.

63 Vö. ATT 336. 1852. II. 29. Egy tisztartói ajánlólevél: Hesz Lajos „egyéniességét illetőleg a’ menyire a tisztség egy pár napok alatt e tekintetben tapasztalást tehetne, anyit előzetesen is állíthat, hogy az ifjuban jó előjelek mutatkoznak mind ügyesség, mind jó akarat és szorgalom tekintetében a hivataloskodásra úgy hogy ha megkezdett pályáján ekép haladni fog, a tisztség megelégedését, és Öherczegése magas kegyelmét magának biztosíthatja. Ezen jó tulajdonok mellett még szép erős, egészséges, magas testalkata is [van – D. E.] mi a sok fáradtsággal járó munkás tevékenységet igénylő gazdatiszti pályához mint egyik fő kellék tekintendő, a’ megkezdett pályára őt ajánlatossá teszi.” Hesz Lajos egyébként „a’ keszthelyi Georgiconban a gazd. tudományokban jó előmenetellel ki képezett egyén” volt. SGL 335. 1851. XII. 30., Strázsay, 1999, 34.

Az 1808-as ismertetés összesen négy hivatalt említ: a tiszttartóét, melyet tiszt-ségnek is hívtak, a kasznári, a várnagyi és ezen belül – mint annak egy részlege – az építő hivatal, s e mellett ötödikként említhető az erdészeti. A reformkorban ez a szervezet élt tovább, Kardhordó – hat hivatalt különböztetve meg – a számvevőséget is külön hivatalként említette, és a források alapján felvázolta feladatkörüket is. Rövid áttekintésük révén betekinthetünk az uradalom mindennapjaiba.

A számtartói hivatal az uradalmi számadások vezetésén túl nyilvántartást vezetett: a parasztok adózásáról; a haszonbérekről (korabeli nevén: „haszonbér-tükör”); az árvapénzekről, hátralékokról (akkoriban: „hátralét”), kölcsönökről; a grófnak felküldött összegekről; a készpénzekről, nyugdíjakról, munkaruha-költségekről („libéria-járandóság”), ajándékokról; kegyúri költségekről, valamint szükség szerint más pénzekről is.

A kasznári hivatal feladata volt a gabonával kapcsolatos munkák lebonyolítása a vetéstől az őrlésig: a vetőmag beszerzése, a vetemény gyomlálása, az aratás lebonyolítása, az azelőtti próbák elvégzése, a nyomtatás megszervezése, kukoricamorzosolás, a magtárak tisztántartása; valamint a gabona eladása, a készletek („előlet”) nyilvántartása, és ezen túl – hogy mindig legyen dolga – a földbérletek intézése.

A pincészet élén a reformkorban – Kardhordó szerint – a bolyi pincemester állt. Feladata volt a szüret előkészítése, lebonyolítása, a szőlő és a bordézsma beszedése, a bor eladásának, az uradalmi korcsmákban kimérésének nyilvántartása, a pálinkafőzéssel („törköly”) kapcsolatos ügyek intézése, így például a „kazánybér” beszedése.

A várnagyi hivatal a reformkorban egyre inkább a juhászat ügyeire specializálódott. Feladata volt a juhok nyírásának megszervezése, a gyapjú eladása, valamint a takarmánytermelés felügyelete, a termés nyilvántartása és eladása.

Az építő hivatal az uradalmi épületek karbantartása mellett téglá és mészégetéssel foglalkozott. Valószínűleg ide tartozott a trinitási márványbányászat ügyeinek intézése is, amelyről Strázsay mind 1808-ban, mind 1823-ban mint fontos és jelentős termékről emlékezett meg.⁶⁴ Vezetőjét, illetve felelősét nem ismerjük, talán a várnagy vezetésével működött továbbra is.

Az erdészeti hivatal a legstabilabb szervezettel rendelkezett az egész korszakban: feladatai 1808-ban ugyanazok voltak, mint 1870-ben, és létszámán kívül a felépítése sem változott. A főerdészek is a leghosszabb ideig hivatalban maradó tisztviselők voltak: Schuster György 1808-ban már fővadász volt (főerdész, erdőmester), és 1836-ban így is halt meg. Utóda az akkor belépő Dauscha Móric lett (azonnal e tiszt-

64 Strázsay, 1999, 15., 23., Strázsay, 1823, 55.

ségben kezdett), aki még 1871-ben is szolgált.⁶⁵ Feladata: vágások kijelölése, faizás keretében járó fa, valamint alkalmazottak failletményének kiadása, a lelkészeknek és tanítóknak („oskolamester”) járó failletmény kijelölése, faeladás, erdei legelők felügyelete, a legelőbér beszedése, gubacs és makk felszedetése vagy a szedés bérletbe adása, káros vadak kilövése, fásítás.

Végezetül pár szó a tisztség reformkori szerepéről. A tiszttartó szerepe és a hivatal a század első felében nem sokat változott. El nem tűnt, át nem szervezték. „Tisztsége az uradalomban a legjelentősebb”⁶⁶ maradt e korszakban is. Tulajdonképpen az összes hivatal ügyeibe beleszólással bírt, mert már a század elején is „az összes tisztségviselő jelenlétében”⁶⁷ adta ki az utasításait. Súlya az 1848-as birtokát-szervezés után nőtt meg hirtelen, amikor a jószágigazgató székhelye Bécsbe került.

2.3. Tisztikar 1848–1870

Az áprilisi törvények következtében beállt változások az igazgatási struktúrára is kihatással voltak. A megszűnt úrbériség, tized, kilenced feleslegessé és vízfejűvé tette az eddigi apparátust, amelynek fő feladata e szolgáltatások behajtása volt. Most már erre nem volt szükség. A hivatalok többsége így lassan eltűnt, a megmaradó lecsökkent feladatkörök pedig egyre inkább a tiszttartóra szálltak át.

A másik esemény, amely az uradalom igazgatására jelentős hatással volt, az a hercegi birtokokba való betagozódás, és ezzel a tiszttartó szerepének már ismertetett felértékelődése. A tisztség mellett szervezetileg érintetlenül megmaradt az erdészeti hivatal, de a főerdész, aki eddig rangban egyenlő volt a tiszttartóval, most bizonyos mértékig alárendelődött neki.

E változások következtében a tisztikar pár év alatt jelentősen átalakult. Az ötvenes évek elejére kikerült belőle a kasznár⁶⁸ és a várnagy.⁶⁹ A pincészet leépülése – kihalásos alapon – az ötvenes évek végéig folytatódott.⁷⁰ Az uradalmi szőlők egy

65 EIR 359., LPI 353., Strázsay, 1999, 35., BFU 334. 1870. IV. 14., BHÜ 457. 1871. VII. 10. Személyzeti összeírás.

66 Strázsay, 1999, 33.

67 Uo.

68 BFU 333. 1849. III. 9. Gaál Antal bolyi kasznár felmentése. „A kasznári szolgálat ezen uradalomban jövőre megszüntetik.”

69 BFU 333. 1851. XII. 12. Feladatkörük egy részét az ispánok, másik részét a tiszttartó kapta meg. „Jövőre a kasznárságról, várnagyságról, és a pincészetéről, kerületenként felosztva az ispánok vezessék a számadásokat.”

70 A hidori pincészet kezelését 1852-től a hidori szőlész (vincellér), Wernadorfer Ferenc kapta meg. A bolyi kádár hatásköre, aki addig ellátta az ezzel kapcsolatos teendőket, ezután csak a bolyi és magyarpeterdi pincékre terjedt ki. BFU 333. 1851. XII. 12., 1852. III. 23. Notter József kövesdi kádár 1854-es halála után az állást megszüntették, és feladatait szintén a bolyi kádár, Kohl Lukács kapta meg, mert egyedül neki volt megfelelő műhelye. BFU 333. 1854. IV. 14., ATT 337. 1854. III. 31. Ugyanebben az évben azonban a hidori szőlész is elhalálozott, így

részét el, a pincéket bérbbe adták. A zsoldmutatók élére az ügyviselő/ügyvéd került. Már a reformkorban volt egy közös mérnöke a két uradalomnak, Sellye székhellyel.⁷¹ A mérnök továbbra is közös maradt, sőt egy ideig az alsó-kerületi uradalmaknak volt közös mérnöke, de a távolság miatt aztán csak a két uradalom maradt.⁷² Még 1849-ben átköltözött Bólyba.⁷³ Feladata – mely a reformkorban is az erdő-elkülönözések, legelő- és faluhatár felmérések voltak – igencsak megnőtt az úrbéri perek következtében, ezért mellette egy időben külön mérnöksegéd dolgozott.⁷⁴

Új ember volt 1864-től az állandó uradalmi orvos.⁷⁵ Az állás létesítését hosszas vita előzte meg, tulajdonképpen már 1849-től felmerült a szükségessége.⁷⁶

A tisztikarba tartozott továbbra is a számvevő és a számtartó. A számvevő a reformkorban is közös volt,⁷⁷ 1860-ig közös alsó-kerületi számvevő működött Enyingen: Mihályfi József (1849–1860) személyében.⁷⁸ Ekkoriban két-három évente került sor számvevői vizsgálatokra.⁷⁹ Mihályfi nyugdíjazása után az önálló alsó-kerületi szám-

a hidorival együtt most már négy pince tartozott a bolyi kádár alá. ATT 337. 1854. XII. 17. Kohl Lukács szerencsésnek érezhette magát: mint túlélő, minden plusz munkáért zsoldjobbítást kapott. 1858-ban, a pincészetek rendezésük éves bére már 104 pft, 12 mérő búza, 24 mérő rozs, 6 akó bor, 6 öl tűzifa, 2 hold föld, 1 tehén tartása volt. Új bére 60 pft, 6 mérő búza, 12 mérő rozs, 4 akó bor, 4 öl tűzifa, 1,5 hold föld, 1 tehén tartása lett. Ezért az összes pincészetet el kell látnia, lakását a tisztség Kövesdre kívánja áttetetni. SGL 335. 1858. XI. 9. De Rivo 2 hold földet javasolt. ATT 337. 1858. X. 14.

71 Kardhordó, 1972, 241.

72 Az uradalom mérnökei voltak: Forray Antal (1851-ig), BFU 333. 1851. II. 10., SGL 335. 1851. I. 24., Klempay Károly (1851), SGL 335. 1851. III. 21., X.6., Mayer Imre (1851-től, 1871-ben még szolgálatban van). BFU 333. 1851. V. 12., BHÜ 457. 1871. VII. 10. Személyzeti összeírás.

73 SGL 335. 1849. III. 21.

74 Eredetileg még egy mérnököt akartak alkalmazni. SGL 335. 1853. XI. 11., de költségkímélés végett megelégedtek egy segéddel. SGL 335. 1857. VI. 29.

75 Az enyingi uradalomnak már a reformkorban volt saját orvosa, méghozzá Entz Ferenc, a későbbi kertész személyében. Bővebben: Domaniczky, 2006. Vö. Kaposi, 2000. 239–241. Egy uradalmi orvos felfogadása hosszú időn keresztül napirenden volt: 1849-ben még Stipanics tiszttartó javasolta, 1853-ban pedig, amikor a herceg – a költségek miatt – hajlott volna rá, éppen a tiszttartó, Bendekovics Ferenc volt ellene, mondván, hogy az orvos és a gyógyszerész egymással összejátszva nagy kárt okoznának az uradalomnak. Állandó orvosa a bolyi uradalomnak 1864 őszétől volt. Bár bére nem volt magas, már 1864-ben Bécsből hárman jelentkeztek az állásra. SGL 335. 1853. X. 28., SGL 336. 1864. VI.14., ATT 336. 1849. III. 26., ATT 337. 1853. XI. 19.

76 Az uradalom orvosai voltak: dr. Rothbauer, bolyi orvos már az 1850-es években is be dolgozott. PEK 346. Őt nevezték ki 1864 tavaszán uradalmi orvosnak, de szolgálatba lépés előtt, júniusban meghalt. Dr. Medgyessy Béla (1864–1866), SGL 1866. IX. 13., dr. Rónay József (1867–1871) SGL 336. 1867. I. 22., BFU 333. 1869. XII. 16., BHÜ 457. 1871. VII. 10. Személyzeti összeírás.

77 Kardhordó, 1972, 241.

78 SZL 339. 1849. I. 29. Kardhordó következtetése téves. Kardhordó, 1973, 95.

79 Bólyban az ötvenes évek elején évente voltak számvevői vizsgálatok. SZL 339. 1851. V. 7. A forradalom bukása után például ennek során 1411 ft-ot találtak magyar bankjegyekben Bólyban, Jánosiban és Tapolcán, amiért a tisztséget nagyon megrótták, főleg mert ő előzetesen csak 665 ft-ot jelentett. SGL 335. 1850. V. 31. Nagyobb vizsgálatot, ún. számvizsgáló vagy bíráló széket 1853-ban és 1859-ben tartottak Bólyban. SZL. 339. 1853. IV. 6., 1859. IV. 7. Ez utóbbi két hétig tartott. Az 1860-as években, 1860-ban és 1865/1866-ban volt nagyobb számvevői vizsgálat Bólyban. JASZ 349.

vevőséget megszüntették, és a bólyi uradalom – az összes hercegi uradalommal együtt – a körmendi számvevő alá került.⁸⁰ Körmenden az alsó-kerületi uradalmak az alszámvevő, Vajsa Károly hatáskörébe tartoztak. A körmendi számvevőség élén Batisz József, majd halála után, 1862-től Vajsa Károly állt.⁸¹ A herceg halála után Munser Antal lett a számvevő.⁸²

A számtartó az uradalomban lakott. Pucher Antal 1822-től 1871-ig állt az uradalom szolgálatában.⁸³ Vezette a pénztárkönyveket, várandósági kimutatásokat készített, kifizetéseket teljesített, nyilvántartotta a nyugdíjat, a zsoldot és a nevelési pótlékokat. 1851-ben feladatait átcsoportosították, és attól kezdve a kasznárságról, pincészetéről, várnagyságról kerületi felosztásban az ispánok vezették a számadásokat. A számtartó feladata ezután a pénztári számadások intézése, a pénztári kivonatok, felszámítások és a kertészeti leltár – amelyet már korábban is ő vezetett – kezelése lett.⁸⁴

2.4. Alkalmazottak

2.4.1. Uradalmi alkalmazottak

Az alkalmazottak két csoportra bonthatók: uradalmi és kegyúri alkalmazottak. Az uradalmi alkalmazottak listáját a kerületek élén álló ispán vezette.⁸⁵ Az ispánok 1808-ban hárman, egy évvel később négyen voltak. Feladatuk volt a tisztartó utasításait végrehajtani, „a következő tisztiszék ülésén az eredményekről beszámolni, [...] kerületükben vezetik a robot-számadásokat...”. Felügyeltek az uradalmi épületekre, gondoskodtak „a munkaeszközök javíttatásáról”.⁸⁶ Strázsay leírásához hozzá lehet még tenni, hogy az önkényuralom korából fennmaradt pár kerületi jelentés alapján az ispán feladata volt még: kerületéről bizonyos időközökben jelentést írni a tiszttartónak. Irányította a mezői munkákat: szántást, vetést, aratást, nyomtatást, trágyázást, felügyelte az állattartást – ez természetesen elsősorban a juhászatot je-

80 A körmendi központi számvevőséget 1860-ban hozták létre. Költségeit a hercegi uradalmak viselték. Részletelesen lásd SGL 335. 1860. XII. 28. A legnagyobb arányban Enying (6/32-ed), Körmend és Bóly (5/32–5/32) állta az összesen 3072 ft-os o.é. csekket. A megosztási mutatót lásd külön: SGL 335.

81 BFU 333. 1860. I. 10., 1862. V. 12.

82 BFU 334. 1870. VIII. 18.

83 BHŰ 457. 1871. VII. 10. Személyzeti összeírás.

84 BFU 333. 1851. XII. 12.

85 Személye volt az átmenet a tiszték és az alkalmazottak között. Wellmann szavaival: ő „...már a mezőn foglalkozkodó aeconomici közé tartozik. Gyakran a parasztok közül kerül ki [...] s ennél fogva ízig-vérig a gyakorlat embere”. Wellmann, 1933, 120.

86 Strázsay, 1999, 33–34.

lentette: a szaporulat, az elhullás, betegség és gyógyítási kísérletek tartoztak ide. Ahol az uradalomnak szőlője volt, az ezzel kapcsolatos munkák és feladatok: szüret lebonyolítása, várandóság megbecslése, a dézsmás szőlők termésének felmérése (ennek alapján a tiszttartó döntött, hogy az adott évben pénzben vagy természetben kéri a megváltást). Egyszóval az ispán az volt a kerületében, mint a tiszttartó az uradalomban.⁸⁷

Az erdészetnél a körvadász „ugyanaz pagonyában, mint a kerületi ispány, ők az erdőgazdálkodás közvetlen vezetői” – írja már 1808-ban Strázsay, azonban megállapítása az önkényuralom korára is igaz.⁸⁸

A juhászatnál 1848 után az addigi vezető tisztviselők közül való lecsúszásának lehetünk tanúi: a reformkorban a juhászat felügyelője címet viselő magyarpeterdi kasznár (aki épp e cím révén emelkedett ki az ispánok közül, kapott magasabb fizetést, s tartozott a tisztviselők közé) 1850-re már csak ispánként szerepel a többiek között, fizetését is nivellálták. A juhászati felügyelő címe pedig eltűnt.⁸⁹

Az egyes juhmajorok élén álló számadókat szintén az alkalmazottak között kell megemlítenünk, bár formailag őket is, mint a béreseket minden évben, Szent Mihálykor fogadták fel.⁹⁰ Bár költségkímélés végett néha beosztás szerint csak főbojtárként álltak a juhászat élén,⁹¹ ottani vezető szerepük vitathatatlan. Feladatukról – a bolyi juhászati számadások hiányában, amelyek valószínűleg a világháború végén semmisültek meg – csak általánosságban alkothatunk képet. Kint éltek a nyájjal, s behajtáskor elszámoltak vele.⁹² Betegség esetén megpróbálkoztak annak gyógyításával, lebonyolították a nyári és téli áthajtásokat.

Itt említendő meg az ötvenes évek második felében felállított gulya vezetője, a gulyás, akiről – fizetésén kívül – semmit sem tudunk.⁹³ Ennek oka főleg az, hogy a szarvasmarha-tenyésztés felfutása Bolyban (békási major) majd csak 1870 után következett be.⁹⁴

87 Strázsay 1833-ban bevezette a havi jelentések rendszerét. Az önkényuralom korában, ha volt is meghatározott időközönkénti jelentési kötelezettség, ennek nyomát az iratokban nem találni. Valószínű, hogy bár a tiszttartó folyamatosan úton volt az uradalomban, közte és az ispánok között élénk levelezés is folyt, csupán ez az anyag megsemmisült. Strázsay annak idején pontosan előírta a jelentések tartalmát is. E témakörök halványan még az 1850-es, 1860-as évek ispáni jelentéseiben is visszaköszönnék. Kardhordó, 1972, 243–244. A megmaradt ispáni jelentéseket lásd EL 341.

88 Strázsay, 1999, 34.

89 BFU 333. 1849. III. 29. ZNN 359. 1849-es és 1850-es zsoldmutatók.

90 SGL 335. 1859. XII. 22.

91 Vö. ZNN 359. 1848/49–1855/56-os zsoldmutatók.

92 Bár a juhások a közvélekedés szerint a betyárokkal cimboráltak, korszakunkban felelősségre vonásukról a bolyi uradalmi levéltárban nem maradt fenn adat.

93 SGL 335. 1856. III. 7.

94 BMJ 1896. 530.

Az uradalmi alkalmazottak között említendő még a kovács és az uradalmi gépész is. Mindkét állást a gépek elterjedése tette szükségessé. Az egyszerűbb szerkezeteket, javításokat általában a faragó béresek végezték, de a fémalkatrészek elkészítése ennél nagyobb szakértelmet és speciális eszközöket kívánt, így megérte önálló uradalmi kovácsot tartani.⁹⁵ Gépészre a cséplőgép működtetése miatt volt szükség. Előbb idenyre alkalmazták, majd véglegesítették.⁹⁶

2.4.2. *Kegyúri alkalmazottak*

A kegyúri alkalmazottak közé tartozott az uradalomban a templomok személyzete és a tanítók. A földesúr – mint a templom, kápolna építtetője, illetve patrónusa – beleegyezése kellett a plébános kinevezéséhez.⁹⁷ Az önkényuralom idején ezt a beleegyezést – a herceggel való konzultációt követően – a tiszttartó adta meg. Az alkalmazotti státus megmutatkozott a különböző juttatásokban is, mint például a *visita* szerinti fajárandóság kiszolgáltatásában. Néhány esetben a plébános konkrét fizetést kapott az uradalomtól, például a misék elmondásáért. Ezenkívül a földesúr támogatásával épültek a templomok, iskolák (vagy éppen nem épültek, mert a földesúr a tervet „támogatni nem méltóztatott”). Az úrbéri egyezségeken ezek javára a herceg egy telekhez járó erdőilletmény kiadásáról is gondoskodott (ha a település nem akadékoskodott, és sikerült vele belátható időn belül megegyezni). A templomok ellátására szolgált még a Batthyány-Strattmann misealapítvány, melyet még Károly herceg alapított. Ebből történt a mécsesek és gyertyák fedezése.

95 A kovács fizetése nagy vitákat váltott ki, és több hónapig megakadályozta az állás betöltését. A tisztség ugyanis 280 ft-ot o.é., 18 mérő búzát, 30 mérő kétszerest, 12 akó újbort, 6 öl tűzifát, 4 hold földet tavaszinak, 24 mázsa sarjút, ugyanennyi tavaszi szalmát, szabad lakást javasolt, viszont ezen még két legényt kellett volna tartania. ATT 338. 1862. IX. 4. Sényi ezt drágállotta, mondván, hogy a többi uradalomban a kovács bére jóval alacsonyabb: Enyingen 71 ft o.é., Sellyén 72, de még a körmendi kovács is kitar két legényt 210 ft-on o.é. SGL 336. 1862. IX. 16., URL 340. 1862. V. 18. Végül a herceg jóváhagyta de Rivo javaslatát (12 akó helyett 30 akó bort adva), azzal a kikötéssel, hogy ezen a pénzen 1 legényt és 2 inast kell tartania, és „vidékiek számára dolgozni neki meg nem engedetik”. SGL 336. XII. 3.

96 Horváth János pesti gépész a cséplés idejére a következőket kapja: szabad lakás, 4 öl tűzifa, minden mérő tiszta és rostaalja gabona után 3 o.é. krajcár, tavaszinál 1 mérő után 2 o.é. kr. SGL 335. 1859. IV. 27. Következő évben új gépész jött. SGL SGL 335. 1860. VIII. 14., ATT 337. 1859. VIII. 10. 1863-ban Tiegelmann Ferenc a gépész, aki több évig itt is maradt. SGL 336. 1863. IX. 17., BFU 333. 1863. X. 25.

97 Vö. ATT 337. 1856. III. 11., SGL 336. 1861. IV. 2. (Kubinyi Elek bólyi és Brüsztle József bogdásai plébánosok kinevezése – az utóbbit az olasz plébániára). Vö. Kaposi, 2000, 241–242.

2.4.3. Szolgák

A szolgák körében nagy változás történt 1848 után, ennek ellenére továbbra is az uradalmi alkalmazottak legnépesebb csoportja maradt. Csak felsorolás szintjén ide tartoztak: béres, szőlész (vincellér), juhászbojtár, hajdú, huszár, csósz, erdőpásztor, pintér, kádár és a kastély személyzete.

A béresek jelentősége a korszakban végig emelkedett: 1808-ban Strázsay még a robot – mint egyedüli munkaerő – gazdaságos felhasználására biztatott. A reformkorban – a konjunktúrának köszönhetően – itt is megjelentek a béresek.⁹⁸ 1848–49-ben az uradalom „béresvonalok”⁹⁹ beállításával próbálta enyhíteni a munkaerő hiányát, azaz távolabbról is toborzott embereket. A zsoldmutatók és a tisztí jelentések alapján az önkényuralom korában az egyes majorságok béres-igénye, a különböző fajtájú béresek alkalmazása igen jól rekonstruálható, amit majd a gazdálkodásnál végzünk el, miként a napszámosok, majorsági zsellérek, ledolgozás és részesbérlet felhasználásának és elterjedésének, vagyis az uradalom munkaerő-szükségletének elemzését.

A másik jelentős változás, amely a szolgák csoportjában az áprilisi törvények következtében végbement, az a Kállay által iparosok gyűjtőnév alá vont korcsmárosok, boltosok, serfőzők, molnárok önállósodása. Mint az majd lent bővebben kifejtésre kerül, az uradalom kezdettől fogva fenntartott saját malmokat, fogadókat, boltokat („magazin”) és „serházat”, terményei és a járadékként kapott gabona és bor feldolgozására.¹⁰⁰ Ezeknél már valószínűleg a 19. század elejétől megjelent a bérletként hasznosítás, az éppen adott szükségleteknek megfelelően. Strázsay az uradalmi malmoknál több esetben megjegyzi, hogy „az egyik [...] bérbe van adva, a másik kissé rozoga, az uradalom használja”. Uradalmi szolgának biztosan csak a trinitási sörfőzőt nevezhetjük, akit Strázsay meg is nevez. Az ő státusza viszont egyedi, a sörfőzési és értékesítési joga volt egészen a sörház 1864-es megszüntetéséig.

1848 után viszont pont a járadékok megszűnte következtében az uradalmi épületekre már nem volt szükség, így mindet bérbe adták. A hajdúk és huszárok vesztét szintén ez az átalakulás okozta: nem lévén szükség már a végrehajtó apparátusra, sorban nyugdíjazták őket.¹⁰¹

98 Strázsay, 1999, 31., Kardhordó, 1971.

99 Kardhordó, 1973, 97.

100 Vö. Nagy, 1978b, 74–75.: „itt lehetnek az Uraságh(-i) malmot építeni...” – áll például Vókány, Trinitás, Magyar-peterd jellemzésében. Strázsay 1808-ban 16 uradalmi malmot említ. Strázsay, 1999, 20.

101 Vö. Szabad, 1957. 54–57., Strázsay, 1999, 34., SGL 335. 1848. VIII. 25. A herceg 1848 őszén egyszerre 9 embert nyugdíjazott: 1 gazdasági katonát, 4 hajdút, 1 erdőpásztort, 3 csósz. BFU 333. 1848. IX: 26. Iván gróf alatt 1848 elején, csak a bolyi uradalomban 17 gazd. katona és hajdú szolgált, 4 csósz és 13 erdőpásztor. Kardhordó, 1972, 246–247. A nyugdíjazás mellett előfordult az elbocsátás és a más munkakörbe osztás is. ZNN 359. 1849.

A kastély személyzete alatt a kastélyszolgákat, szobalányokat és kertészlegényeket kell érteni. Ezek száma a reformkorhoz viszonyítva az önkényuralom alatt valamelyest csökkent.¹⁰²

2.4.3.1. A juhászat személyzete

A juhászat személyzetét – gazdasági kimutatások hiányában – itt érdemes bővebben tárgyalni. A három, majd öt (a jánosival együtt) juhmajort a század elején a várnagy, végső soron pedig a tiszttartó fogta össze. A reformkorban már a juhtenyésztés külön juhászati felügyelő, a magyarpeterdi kasznár vezetése alatt állt. Az egyes majorságok élén a birkásgazda állt, munkáját majoronként a mesterbojtár és a különböző munkára specializálódott egyéb, meddő, ürös és bárányos bojtárok segítték. Mindenesként a sor végén álltak a kisbojtárok.

1848 után – mint említettük – a magyarpeterdi kasznár elvesztette felügyelői beosztását, feladatkörét a tiszttartó vette át. A majorok élén a számadó, illetve költségkímélés végett 1850–1856 között csökkentett fizetéssel főbojtárok álltak. A mesterbojtár eltűnt, a többi bojtár tovább specializálódott: a fentiek mellett kosos és toklyós bojtárokról is tudunk, az egyes majorságokban a különböző bojtárokat alkalmazták nagyobb számban. A kisbojtárok száma az ötvenes évek elején átmenetileg csökkent, majd növekedésnek indult.¹⁰³

2.4.3.2. Az erdészeti igazgatás

Az erdészet a század elejétől fogva stabil és elkülönült igazgatással rendelkezett. Élén a fővadász állt, aki a tiszttartóval volt egyenrangú. Már Strázsay említi külön pecsétjét, amivel még az önkényuralom alatt is rendelkezett.¹⁰⁴ Az elkülönülést erő-

VI. 17. A hajdúlakásokba béreseket költöztettek. ATT 336. 1849. II. 16., SGL 335. 1852. I. 28. A hajdúkra azonban, rendfenntartás végett, kisebb számban később is szükség volt. 1849 zavaros őszén Stipanics a tisztek, csőszök és hajdúk puskáinak megtartása végett folyamodott a hatósághoz: „...könyen található bőszerűek megtámasztásának kitéve [...] éjjel nappali kint járkálásukban a reájuk bizott jóság megőrzésében puska nélkül nem lehetnek.” – írta. EL 341. 1849. IX. 29. Az 1871-es személyzeti összeírás szerint a bolyi, iványi, magyarpeterdi és tapolcai kerületekben szolgált 1-1 hajdú, valamint az egész uradalomban volt még egy ordonánc is. BHÜ 457. 1871. VII. 10.

102 Kardhordó 1848-ban még a kéményseprővel együtt 5 személyt sorol a kastélyszemélyzethez, és még 3 kertészt említ. 1871-ben ezzel szemben már csak 2 fő a kastély személyzete, és ezen felül 1 kertészt alkalmaztak. Kardhordó, 1972, 248., BHÜ 457. 1871. VII. 10. Személyzeti összeírás.

103 Vö. Kardhordó, 1971., ZNN 359. juhászati zsoldmutatók.

104 A pecséten egy vagy több balta volt, ezt – az erdészet átszervezése miatt – ekkortól a főerdész helyett a tiszttartó őrizte. A kiszolgáltató fák megjelölésére használták. Strázsay, 1999, 34., SGL 335. 1855. I. 4. Vö. 108. lj.

sítette az eltérő színű egyenruha is.¹⁰⁵ A fővadász alatt álltak a körvadászok; Strázsay négyet említ: a vókányit, a ráctöttösit, a rácpetreit és az átaít.¹⁰⁶ A reformkor végén, 1848-ban már csak ketten vannak: Rácpetrén és Ráctöttösön.¹⁰⁷ Az önkényuralom alatt a rácpetrei „állomást” 1852-ben megszüntették,¹⁰⁸ a másik a korszakban végig fennmaradt.¹⁰⁹ Hiányosak az adatok a jánosi körvadásról, aki 1849–1867 között biztosan létezett, de az ottani uradalmi erdők nagysága miatt már valószínűleg előbb is.¹¹⁰ A megszüntetett körvadászi állás nem jelentett elbocsátást – helyén általában alvadászi státuszt hoztak létre az előbbi körvadással. Strázsay összesen tizenöt erdészt említ, akiknek állandóan a terepen kellett lenniük, hogy „a kártételeket és lopásokat megakadályozzák [...] ha kell, testi épségük kockáztatásával [is – D. E.]”.¹¹¹ Ebben a számban azonban már benne voltak az erdőpásztorok is. Az alerdészek száma 1848-ban kettő volt: az egykori átaít körvadászság helyén és Virágoson.

Az uradalmak átvétele után az erdészetről is meginduló uniformizálás jegyében szóba került az alerdészi állások általános megszüntetése, erre azonban nem került sor.¹¹² Ehelyett inkább átszerveztek. Az átaít alerdészséget 1854-ben megszüntették, helyette még egy erdőpásztort alkalmaztak.¹¹³ Egy év múlva azonban az egyik erdőpásztori állomást megszüntették, és helyette 1856-ban Kistótfalun hoztak létre alvadászatot.¹¹⁴ A virágosi állomás ugyancsak 1854-ben szűnt meg,¹¹⁵ viszont Rácpetrén

105 Ezt 1858-ban vezették be. A vadászok és vadászsegédek fehér, a többi erdészeti alkalmazott sárga egyenruhát kapott. URL 340. 1858. IX. 4.

106 Strázsay, 1999, 34.

107 Kardhordó, 1972, 247.

108 Pontosabban Dauscha fővadász közvetlen felügyelete alá került. SGL 335. 1852. I. 13. A következő 3 év lehetett a legszebb a fővadász számára, utána, 1855-ben ugyanis felmentették a két akkori körvadászság, a rácpetrei és a jánosi felügyelete alól. Ekkor vették el pecsétjét is, és megvonták tőle az eddigi kocsi- és lótartást is – igaz, csak időlegesen. Mindezeket felül igen kiábrándító lehetett Dauscha számára Sényi figyelmeztetése, hogy ti. szabaduljon meg a siklósi határban lévő, nagyterületű szőlőtől, nehogy azt mondják, az uradalmi erdőkből nem tisztán szerzett jövedelmen tartja fenn azokat. SGL 335. 1855. I. 4., II. 4. A fővadász kegyvesztésének pontos oka nem ismert, valószínűleg Bécsben szemet szúrt viszonylag nagy hatalma, és az, hogy a trinitási erdők mélyén azt tehetett, amihez kedve volt. Nem tudni, vajon alapos volt-e a jószágigazgató gyanúja vagy csupán a prevenció vezérelte, mindenesetre az önkényuralom korabeli uradalomra jellemzően ezt a lépést sem vizsgálat, sem keményebb szankció nem követte. Korábbi jogkörét – a források szerint – Dauscha többé nem kapta vissza.

109 BFU 333. 1852. I. 16. Vö. ZNN 359. zsoldmutatók. 1855-ben e körhöz tartozik a tapolcai kerületi Vörös-erdő is. SGL 335. 1855. I. 4.

110 BFU 333. 1867. I. 10. A jánosi körvadászság megszüntetéséről.

111 Strázsay, 1999, 34–35.

112 SGL 335. 1853. III. 1., ATT 337. 1853. III. 6.

113 SGL 335. 1853. IX. 30., ZNN 359.

114 SGL 335. 1856. IX. 26. A kistótfalusi alvadászat egészen 1871-ig fennmaradt. ZNN 359., BHÜ 457. 1871. VII. 10. Személyzeti összeírás.

115 SGL 335. 1853. II. 16., ZNN 359.

előző évben kezdte meg működését a körvadász helyén az új alvadász.¹¹⁶ Alvadászra a források alapján olyan helyeken volt szükség, ahol az erdőség túl nagy volt egy erdőpásztornak vagy éppen több erdőpásztort kellett koordinálni.

Az erdőpásztor (erdőkerülő) állt legalul.¹¹⁷ Feladata volt az erdei legelők őrzése és emellett mindaz, amit Strázsay az előbb már említett. Számuk igen gyakran változott, állomáshelyeik kevésbé. Kardhordó szerint Borjádön 1848-ban szolgálatban volt egy mezővadász is, ennek azonban 1849-től semmi nyoma.¹¹⁸ Mind az alerdész, mind az erdőpásztor és a mezővadász is a szolgálkhoz tartozott.

3. Igazgatás és számvitel

3.1. Az ügymenet

Bár a végső döntés joga a földesúr kezében volt, a mindennapi igazgatási teendőket a század első felében az uradalmi tisztek kollektív igazgatási szervezete, a tisztiszék látta el. A tisztiszéket a század elején még kéthetente, vasárnap tartották.¹¹⁹ 1833-tól kezdve már csak havonta egy alkalommal, hónap elején ültek össze.¹²⁰

A tisztiszéken a jószágigazgató, távollétében a tiszttartó elnökölt.¹²¹ Részt vettek rajta az uradalmi tisztek mellett 1808-ban még a négy körerdesz és az ispánok is. A reformkorban – bár ez utóbbiak részvételére nincs adat – valószínűleg ez a gyakorlat folytatódott. Az ispán és a körerdeszek részvétele a tisztiszéken mindenestre jól mutatja státuszuk kettősségét: nem tisztek, de nem is alkalmazottak.

A témakörök között az uradalom pénzügyeinek, az árszabásoknak a megvitatása mellett a robotfelhasználás, a mezei munkák állása, a várható termés, a különböző szerződések megvitatása szerepelt.¹²²

A tisztiszéken a század elején háromfajta irat készült: utasítások, rendelkezések és tudósítások. Az utasításokat két példányban – a földesúr és a jószágigazgató

116 Alvadásszá az egykori sellyei körvadász fiát, akkori hatvani vadászt, Hauck Mártont nevezték ki. SGL 335. 1852. I. 16., BFU 333. 1852. II. 6. Az alvadászság 1871-ben még létezett. BHÜ 457. 1871. VII. 10.

117 Az erdőelkülönözések következtében azonban előfordulhatott, hogy még az erdőpásztor is felesleges volt a megmaradt területre. Például az iványi erdők nagy része a polgárok kezére került, így ott a herceg birtokának őrzésére elegendő volt egy csósz is. SGL 336. 1863. XII. 30.

118 Kardhordó, 1972, 247.

119 Strázsay szerint ez volt a „hivatalos nap”. Strázsay, 1999, 35.

120 Kardhordó, 1972, 245.

121 Strázsay, 1999, 35., Kardhordó, 1972, 243.

122 Vö. Kardhordó, 1972, 244–245.

számára – készítették, feltüntetve benne feladatot és a végrehajtásért felelős nevét. Ezeket és a rendelkezéseket a tiszttartó írta alá. A rendelkezések a tisztviselők gazdálkodással összefüggő feladatait tartalmazták, ezek másolatát is megküldték a földesúrnak. A tudósításokat, amelyek „mindenkor rendkívüli eseteket tartalmaznak [...], s így közhíresztelést követelnek”, a tiszttartó mellett a kasznár és a pénztáros írta alá, és két tisztizék között is kiadhatók voltak.¹²³

Az úrbéri szolgáltatások eltörlése és a birtokok tulajdonosváltást követő betagozódása a tisztizék megszűnéséhez vezetett. 1848–49-ből van még adat arra, hogy a tiszttartó más tisztekkel hivatalos formában konzultálva megvitat dolgokat,¹²⁴ de 1850-től már mindenben egyedül rendelkezik. Az előfordul, hogy berendeli a tisztet megbeszélésre, de nagyjából ő utazik már a helyszínre, még hozzá heti rendszerességgel. Így személyesen ellenőrzi a mezőgazdasági munkákat,¹²⁵ különösen a betakarítást, de felbukkan többször Jánosiban is, amikor a szénbánya újraindításával kapcsolatos kísérletek folynak, és személyesen utazik mindannyiszor Pécsre, ha jogi kérdést kell az ügyviselővel megbeszélnie.

Szükség szerinti gyakorisággal készített, Bécsbe küldött jelentéseit (a posta kb. 4 nap) – az „alázatos tiszti tudósításokat” – maga írta vagy diktálta. Ezeknek megszabott formája nem volt, igényessége a tisztség hangulatától és tintájától függött.¹²⁶ Tartalma szintén változó volt: a mezőgazdasági munkák mellett – mint vetés, aratás, nyomtatás, cséplés, várandóságok – szó esik a gépesítésről (de Rivo tiszttartó erről különösen sokat írt), és a számításokat és annyi gondoskodást romba döntő váratlan időjárási katasztrófákról. A szőlészetnél adatok, várandóságok, dézsmálás, szüret a fő témák. Az állattartás kapcsán juhászattal kapcsolatos adatokat szinte csak e jelentések tartalmaznak. Társadalmi élet, misék, katonabeszállásolás, nagyobb események, mint Albrecht főherceg látogatása, hangulatjelentések, nyugdíj- és segélyfolyósítási javaslatok szintén jelentős csoportot képeznek.

A tiszttartó aláírási jogköre széles: a kézjegye minden szerződésen megtalálható, úgyszintén a zsold-, nyugdíj- és segélymutatókon és a haszonbértükrökön. Igaz,

123 Vö. Strázsay, 1999, 35–36. A reformkorban ez a rendszer élt tovább. Kardhordó, 1972, 245.

124 Strázsay például 1848. március 20-án hívatta magához a tiszttartót és Keresét. Valószínűleg ekkor ért Pécsre a forradalom híre. KÜL 3.

125 A tisztizék megszüntetését, a tiszttartók heti körútjait és a munkák ellenőrzését a herceg rendelte el. BFU 333. 1849. IV. 2.

126 Bendekovics írása például az idő múlásával egyre olvashatatlanabb lett, jelentései maszatosak és igénytelenek. De Rivo betűi pedig az 1860-as évek végére önálló életre keltek, egymástól elszakadva és eredeti formájuktól jócskán eltávolodva nehezítik meg az olvasást.

többnyire mellette Sényi direktor vagy a herceg aláírása¹²⁷ is ott van. Egyedüli kivételként ez alól a személyi kérdések említhetők: e téren a tisztség csak javaslatvételi joggal rendelkezett, de a döntés a herceget illette.

3.2. A számvitel

A század elején a pénztáros (számtartó) két pénztárkönyvet vezetett: az uradalmi pénztári jegyzőkönyvben feltüntetett összegeket havonta átvezették a bolyi pénztári főjegyzőkönyvbe. A pénztáros vezette a járandóságmutatókat is, és ő vezette be az egyes hivatalok számadásait is a főjegyzőkönyvbe. A számadások kivonatát, az összesítéseket bizonyos időközökben fel kellett küldeni a földesúrnak. A járandóságokról havi, a főjegyzőkönyvről negyedéves kivonat készült. A hivatalok gazdálkodásáról, bevételekről, kiadásokról – a tiszttartónak pedig az uradalom egészét illetően – szintén negyedévente kellett számadást készíteni. A felküldött összesítéseket 1808-ban még az uraság vizsgáltatta át, de ezután a feladat az az évben létrehozott számvevőre várt.¹²⁸

A reformkorban az ispánoknak kellett minden évnegyedben a számadásokat „kijelölés” céljából a jószágigazgatónak megküldeni a már az előző negyedben be-terjesztett vásárlások lebonyolításáról. A szükségleteket csak előzetesen jóváhagyott vásárlás esetén jelölte ki a jószágigazgató. A bevételeket és kiadásokat azonnal – pénzbüntetés terhe mellett – meg kellett küldeni könyvelés végett a számtartónak. A késések – némely esetben többévesek – azonban ennek ellenére előfordultak.¹²⁹

1848 után a könyvelési rendszer is jelentős változáson ment át. Ennek személyi oldalát már érintettük. A zsold, nyugdíj- és nevelési pótlék-kiadásokról az ötvenes években éves összesítés készült, a hatvanas években pedig negyedéves rendszeres-

127 Minden esetben valamelyik formával együtt: „jóváhagyom, helyben hagyom. Szabad tetszéseimig jóvá hagyom”. Vö. ZNN 359. 1849-es zsold- és juhászati zsoldmutatókat, illetve az úrbéri egyezségeket. ESZ 358.

128 Strázsay, 1999, 34–36.

129 Kardhordó kutatásai szerint előfordult nyolcéves késedelem is. Ennek oka, hogy a büntetéseket nem hajtották be. 1848 után is megtörtént azonban, hogy tisztségviselők elmaradtak a számadásaikkal. Gaál Antal volt bolyi kasznár, Poszlavszky József, Freyler Károly volt ispánok és Ruvald József ispán még évekkel később sem adták le utolsó évi számadásaikat. Az uradalom hibázott, akkor nem lépett fel erélyesen az elszámolás ügyében, 1853-ban pedig már hiába fenyegetőzött bírósággal, sem Gaál, sem a többiek nem jöttek el még a számvizsgáló-székre sem. SZL 339. 1853. IV. 6. Sényi is többször írt, főleg a pénztári rendelkezések betartását sürgetve, az elmaradások miatt. SGL 335. 1849. I. 20., VII. 3., XI. 6., 1852. III. 1. A hátralékokat egy idő után – a herceg engedélyével – nullázták. BFU 333. 1852. V. 18., 1861. III. 10. Azonban még 1858-ban is nyilvántartottak 607 Vczf tartozást 1848 előtről, és az 1870-es készpénzhátralék mutatóban még ötvenes évekbeli tételek is szerepeltek; a legkorábbi a jánoszi ispán, Ruvald József 1856-os elmaradása: a hordók eladásából befolyt 152 pft 15 kr-ral nem tudott elszámolni. Az egész uradalomban ekkor (minden készpénz-tartozást beszámítva, a fiókgazdaságok-ban is) összesen 1461 ft. 16 kr. o.é. hátralék volt. ÜVT 340. 1858. II. 23., BHÜ 457.

séggel tüntették fel a mutatóban a kifizetéseket. E mutatókat – 1860-ig – az alsó-kerületi uradalmak számvevője és a számtartó (a tiszttartó és a herceg, de inkább Sényi ellenjegyzése mellett), azután pedig csak a számtartó írta alá. A pénztári főjegyzőkönyveket szintén a számtartó vezette, néhol éves, de leginkább negyedéves bontásban. Jelentős részük nincs befejezve, az összesítések lezárva, aláírva, ebből arra következtetünk, hogy vagy csupán uradalmi célra készültek vagy piszkozatként, és az eredetit Bécsbe küldték.¹³⁰ Az ötvenes évek elejéről fennmaradt néhány Mihályfi számvevő által jegyzett alsó-kerületi összesítő számadás is.¹³¹

A pénztári főjegyzőkönyvek mellett léteztek még pénztári utasító és ellenőr könyvek.¹³² Az előbbit a számtartó vezette, az utóbbit pedig a tiszttartó.¹³³ Az ellenőri jegyzőkönyvek „[...] naploalakban készülve csak oly egyszerű szerkezetűek legyenek, hogy azokba mind a kiadásnál mind a bevételnél az ok levelek azon rendel iktattassanak a mint évközben előadják magokat”.¹³⁴

4. Az alkalmazotti jogviszony

4.1. A jogviszony keletkezése

4.1.1. A tisztii jogviszony keletkezése

A személyi kérdésekben való döntés mindvégig a földesúr kizárólagos joga maradt. Az uradalom tisztikara igen zárt volt: bekerülni többnyire csak protekcióval, elbocsátás vagy kihalás esetén lehetett. A jelölt folyamodásához a tiszttartó írt részletes jelentést, kiemelve ebben az aspiráns előnyös tulajdonságait, iskoláit, nyelvismeretét és az uradalomnak vagy a Batthyány családnak tett esetleges szolgálatokat.¹³⁵

130 Sényi már 1849-ben meghagyta, hogy mind a rendes, mind a rendkívüli bevételekről két mutatót küldjenek fel: egyet a hercegnek, egyet neki. SGL 335. 1849. IX. 12.

131 SZL 339. 1851. II. 9., XII. 16., 1853. I. 24.

132 ZNN 359., PUK 346., PEK 346., JAG 347., BUG 348., TAG 348., BUG 349., JASZ 349.

133 A számadásokkal kapcsolatos változásokat lásd: BFU 333. 1849. IV. 12.

134 Uo.

135 Vö. 59., 60. l., ATT 336. 1852. I. 26. Vuksits Eduárdról, a mohácsi járási földbeclő bizottság mérnökéről például, amikor az a bolyi mérnökségért folyamodott, Bendekovics külön kiemelte, hogy „ez lévén azon mérnök, ki a virágosi határ felvételénél az Uradalom javára működött”. ATT 336. 1851. V. 9. Mire a levél Bécsbe ért, Mayert már kinevezték.

Az ügyvédi, mérnöki, orvosi állásért közvetlenül lehetett pályázni, míg a gazdasági pályára – és valószínűleg a pénzügyi is – meghatározott gyakornoki időt kívánt. Ezt a pályázó mint tiszti írnok töltötte el, ezt megelőzően azonban általában előírtak egy-három hónap próbaidőt is, amelyet saját költségén kellett leszolgálni, hogy „eszmebeli tehetségeinek kifejtése mellett fő viselete és alkalmaztatása által későbbi Szolgálatra magát érdemesnek tehesse”.¹³⁶ A gyakorlati idő hossza – mint minden egyéb – a földesúr szabad tetszésén és a megüresedésen múlt. A tisztté válásnak nem volt feltétele – mint például a Festetich-uradalomban¹³⁷ – valamilyen gazdasági iskola elvégzése, azonban mind a reformkorból, mind később van rá példa, hogy a tisztek gyermekei a gróf vagy a herceg költségén tanultak valamely iskolában, például a Georgikonban, a bécsi polytechnikumban vagy az Entz Ferenc, a herceg korábbi enyingi uradalmi orvosa által működtetett budai vincellérképzőben.¹³⁸

4.1.2. Az alkalmazottak és a szolgák jogviszonyának keletkezése

Az alkalmazottak közé tartozó ispán átmeneti jogállása a jogviszony keletkezésében is utolérhető. Az ispánság elnyerése ugyanis szintén csak a tiszti írnoki gyakornokságot követően vált lehetővé.¹³⁹ Sőt, adataink alapján azt is mondhatjuk, hogy 1848 után már a tiszti írnok egy idő után ispánként szolgált tovább valamelyik hercegi uradalomban, s ha érdemessé tette magát, karrierjét számtartóként vagy akár tisztartóként folytathatta.¹⁴⁰ Kialakult tehát erre az időre bizonyos fokú hierarchia is.

A szolgák jogviszonyának keletkezése nem volt egységes: a béresek és a gazdasági személyzet (lásd 2.3.4.) felvétele – éppen mivel létszámuk a szükségleteknek megfelelően változott – a tisztartó feladata volt.¹⁴¹ A kastély személyzetéé viszont – állandó lévén – a herceg jóváhagyásával történt.¹⁴²

136 Idézi: Kardhordó, 1972, 245. A próbaidőt a kintről, ajánlás nélkül folyamodóknál alkalmazták leginkább.

137 Kállay, 1980, 100.

138 Kardhordó, 1972, 245., BFU 333. 1852. VI. 20., 1862. XII. 30., 1863. XII. 4. Vö. Domaniczky, 2006.

139 A körerdesz – aki az erdészetnél az ispán megfelelője volt – jogviszonyának keletkezéséről adatok híján csak keveset mondhatunk. Arra van példa, hogy erdópásztort alvadásszá léptetnek elő, de a felsővezetés, mint tudjuk, a korszakban végig változatlan maradt. Egyébként ehhez is felsőbb jóváhagyás kellett, amit Dauscha és a tisztartó javaslata alapján a herceg vagy Sényi jószágkormányzó adott meg. ATT 337. 1853. II. 15.

140 BFU 333. 1863. III. 19., 1860. I. 10.

141 A szegődés vagy cselédmarasztalás Szent Mihály napján történt. ATT. 337. 1861. IX. 7. ATT 338. 1864. VII. 4., 1868. XII. 7.

142 A kastély személyzete kihalásos alapon csökkent az említett (102. l.) létszámra. A kastélygondnok 1834–1871-ig szolgált, így elmondható, hogy korszakunkból e tekintetben kevés az adat. Virág András kertészt viszont Sényi a herceggel konzultálva vette fel. SGL 335. 1850. III. 28., BHÜ 457. 1871. VII. 10. Személyzeti összeírás.

4.2. Fizetés

Az uradalmi alkalmazottak évnegyedenként kaptak fizetést,¹⁴³ amely 1848-ban két fő részből: pénzből (*salarium*) és terményből (*deputatum*) állt,¹⁴⁴ illetve esetenként hozzá változó mennyiségű föld és állattartási jog is járult. A reformkorban ezen felül a tiszteket még az ún. *accidentia* vagy mellékpénz, vagyis az eladás utáni százalék is megillette, amelyet a herceg megszüntetett.¹⁴⁵ A fizetéshez számított a nem negyed, hanem egy vagy több évre adott munkaruha, a libéria is. Ezt 1849-től csak a reprezentációs személyzetnek (például kocsis, huszár) adták ki, de nekik is egyszerűbb és olcsóbb kiszerezésben, egyébként pénzben megváltották.¹⁴⁶ A fizetésnél kell még említeni a szállásdíjakat, amely uradalmi kiküldetés esetén a szállás, utazás, istálló és étkezés költségének megtérítését jelentette, illetve esetenként a szabad lakást.¹⁴⁷

1848 után az egyik első fizetéssel kapcsolatos rendelkezés a természetben adott illetmény megszüntetése volt.¹⁴⁸ Lassan tűnt el a bor-járandóság, és a korban végig fennmaradt a fa- és földilletmény és az állattartás joga.¹⁴⁹

143 A tiszteknél a készpénz felét az évnegyed elején, másik felét a végén fizették ki. ZNN 359. hercegi utasítás a tisztai fizetésekről. A hatvanas évek zsoldmutatóiban a kifizetések pontosabban nyomon követhetők. ZNN 359.

144 A két részből álló fizetés reformkori jellegzetesség, a piacviszonyok fejletlenségét mutatja. A természetben fizetés ugyanis mindkét félnek érdeke volt: az uradalom általában így adott túl a kilencedben és tizedben befolyt kétszeresen, amelyből a reformkorban keveset, később pedig alig vagy egyáltalán nem természet, az alkalmazottnak pedig az élelemért nem kellett Mohácsra vagy Pécsre menniük, és azt onnét a szállítási költséggel jócskán megdrágítva beszerezniük, mert az uradalom saját erővel kiszállította. A szállításon a tisztek később is spórolhattak, mert a herceg megengedte, hogy „saját házi szükségégeik fedezésére folyó áron az Urodalomtól ölfát, és gabonát vásárolhassanak, bort ellenben az Urod. pinczébül venni nem szabad”. ZNN 359.

145 Kardhordó, 1972, 253. Ez más uradalmakban is divott, vö. Kaposi, 2000, Tóth, 1977. A herceg 1848 első felére, a birtok átvételéig visszamenően ezt megadta, de egyúttal ki is jelentette, „hogy az urodalom átvételétől kezdve e’ mellékpénzek végképpen megszüntetnek”. SGL 335. 1849. IV. 2. A gróf idején a gabona és gyapjú eladásából származó mellékpénzek felett Strázsay rendelkezett. SGL 335. 1849. X. 30.

146 BFU 333. 1849. IV. 2., részletes leírása az öltözetnek ugyanitt. Az egy emberre adott anyag mennyiségét, színét és az anyag szolgálati idejét lásd: ZNN 359. libériajárandóság-mutatók. Az erdészeti egyenruhát később vezették be. Vö. 105. l.j. Vö. a reformkorival: Kardhordó, 1972, 252.

147 Részletesen lásd BFU 333. 1848. VIII. 14. a napi- és tartásdíjakról. Szabad lakást kapott pl. az uradalmi gépész, a kovács és a mérnök is. Vö. 95., 96. l.j., BFU 333. 1851. V. 12. Az ispánoknál az 1849-es zsoldmutató még feltüntette, hogy ha „utazásba van, a’ megállapított napi díjak, és ló tartás kifizetendő lészen”. Hasonlóan a csőszöknél. ZNN 359.

148 „Egy részről azért mivel az urbériség megszüntével ezen megszorításra kényszerítve van az urodalom, más részről az illetők házi szükségletére meg nem kívántatván” azt ők maguk is eladják – szolt az indokolás. A herceg a fokozatos megszüntetés mellett döntött: a következő fél évben csökkentett mennyiségben adják még ki, egy év múlva viszont már teljesen megváltják. SGL 335. 1850. III. 30. A probléma tényleg gyors megoldást kívánt, ugyanis az úrbéri szolgáltatások kiesése miatt mintegy 2000 mérő kétszerest kellett az uradalomnak drágán vásárolnia, a zsoldot kiegészítendő. SGL 335. 1849. IV. 2.

149 Ezek csökkenése jól követhető a zsoldmutatókban. ZNN 359. A borjárandóság nagyrészt csupán a tiszteknél és a kádárnál maradt meg. A megváltás mindig az évi árak függvényében alakult. Pl. SGL 336. 1862. III. 26. A fajjárandóság csökkentése mellett egyes helyeken szintén a megváltás mellett döntöttek. A jánosi uradalmi

Az ötvenes évek elején az árak emelkedése és a természetbeli zsold megszűnése miatt a herceg fizetésemelésre kényszerült. Az alkalmazottak és szolgák esetében ez korrekciós emelések során történt, míg a tiszték azok az alkalmazottak, „kik zsold illetékül természetmények nélkül csupán készpénzfizetést élveznek”, ún. drágasági pótlékot kaptak.¹⁵⁰ Megemléltendők még a jutalmak¹⁵¹ és a határozott időre szóló fizetésemelések,¹⁵² melyekkel a herceg az átlagon felüli munkát honorálta.

4.3. Nyugdíj és segélyrendszer a bolyi uradalomban

Az írnokok részére folyósított pluszpénzek, melyeket forrásaink segélynek neveznek, a fizetésektől átvezetnek egy másik területre. A bolyi uradalommal kapcsolatos hercegi utasítások alapján egy igen szerteágazó nyugdíj- és segélyrendszer képe bontakozik ki. Ennek Bolyiban reformkori előzményei voltak.¹⁵³ Azt is figyelembe

béresekről például kiderült, hogy rendszeresen lopják a fát, és a zsoldban adott fajárandóságot pedig eladják, ezért döntöttek a 2 pft/öl váltáság mellett. ATT 337. 1854. X. 1., SGL 335. 1854. X. 13. Mindezek közül azonban az állattartás volt a legproblémásabb. Sényi már 1850-ben figyelmeztetett mindenkit, hogy az engedélyezettnél több marhát vagy sertést adják el, különben el fogják kobozni, ha az uradalmi legelőkön találják. SGL 335. 1849. IV. 2. A zsoldmutatóban megszábotton felüli marhák számára a tiszték földet béreltek – elsősorban a gyökérgertben. De Rivo tisztartónak 1870-ben 3 hold földje volt ott, Békásban 1 hold, Magyarpeterden pedig 3½ hold szántó. FBB 351. A rendelkezés betartatása eredetileg a számvevő feladata volt, de 1862-ben már a tisztartó intette meg a szabályt megszegőket: „Tapasztaltván [...] hogy a ' tiszt és cselédmarhák számára a' fenn álló legelőből bizonyos rész fentartatik és a juhok onnét el tiltatnak ez [...] nem járja” – írta Sényinek. ATT 338. 1862. IV. 18. A herceg utasításában ugyanis meghagyta, hogy „az Urod. tiszteknek teheneket, és sertvéseket az eddigi [...] számban tartani szabad léssen ugyan, de egyedül csak vásárolt takarmányon, és közlegelőkön”. ZNN 359. A visszaélések az 1860-as évek végére oly gyakoriak lettek, „hogy a szabálytalanság lassankint rendes kihágásra és visszaélésre fajult, 's hogy a felülről adott példa mohó utánzást talált a cselédségnél is”, ezért 1867-ben a kérdést részletesen szabályozták. Csak a zsoldmutatóban engedélyezett számú és fajtajú állatot lehetett tartani; a pásztorokat az illetők fizetik; a tisztartó évenként előre személyesen ellenőrzi a szükséges takarmány meglétét; külön legelőt fognak kijelölni számukra; föld- vagy rétbérlet csak a jószágkormányzó engedélyével lehetséges; a zsoldmarha trágyája az uradalmat illeti. BFU 333. 1867. XII. 28., 1868. III. 6. Az állatok számát lásd: SZL 339. 1867. II. 5.

150 A drágasági pótlékot 1854-től adták. Mértéke az évi fizetés 20%-a volt. Két részletben fizették ki: áprilisban és szeptemberben. BFU 333. 1854. IV. 4. Volt igazság Júlia grófnő levelében, amikor azt írta, hogy „én a [...] Procentuatióra hajlandó nem vagyok, inkább a Tiszték zsoldját jobbitandom meg ugy, hogy azok Procentuatió nélkül is hivatalukhoz képest kellően megélhessenek”. A hercegnél ugyanis 20 év alatt nem volt nagyobb fizetésemelés, 1850-ben a béresek ez irányú panaszának jogosságát Stipanics tisztartó is elismerte. BFU 334. 1871. VIII. 30., SGL 335. 1859. XII. 22., ATT 336. 1850. III. 6. A drágasági pótlékhoz vált hasonlatossá (bár rendkívüli segélynek nevezték) az írnokok részére (bérüket, mert nem lehetett belőle megélni, 1858-ban és 1862-ben emelték, BFU 333. 1857. XII. 7., 1862. X. 12.) kezdetben csak alkalmanként adott újúvi fizetésjobbítás is, ami az 1860-as évek közepére rendszeressé vált. BFU 333. 1853. I. 6., 1856. II. 12., 1857. I. 13., 1867. XII. 9., 1869. I. 25.

151 Így például az úrbéri munkálatok befejezése alkalmából a bolyi tisztartó 200 ft o.é. jutalmat kapott. SGL 336. 1866. VI. 8. Az ügyviselőnek „szorgalmáért” a herceg egy alkalommal 300 pft-ot adott. BFU 333. 1852. IV. 16. Vö. még: SGL 335. 1856. V. 13.

152 Pl.: BFU 333. 1854. IV. 18., 1857. X. 2., 1861. III. 26., 1862. XII. 30., 1864. III. 20., 1869. I. 26.

153 Kardhordó, 1972, 246., 253–254.

kell vennünk, hogy nyugdíjazás más uradalmakban is ismert volt, azonban jóval szűkebb jogosulti körrel.¹⁵⁴ Nagyságával kapcsolatban sem lehetnek illúzióink, mert a nyomort nem szüntette meg, azonban biztos támaszt, egy szerény szociális hálót jelentett még a robotgazdálkodás hirtelen megszűnte utáni káosz idején is, amikor az általános pénzhiány miatt például a bolyi uradalmi béresek 11 évig laktak juhaklokban és ököristállóban.¹⁵⁵

A rendszernek – nevezhetjük szokáson és méltányosságon alapuló társadalombiztosításnak is – két nagyobb összetevője volt: a segély és a nyugdíj.¹⁵⁶ Egyiknek sem voltak állandó szabályai és összegei: minden alkalmi, egyedi és tetszőleges volt: a herceg elhatározásán, „szabad tetszésén” múlott. A jogalapot az uradalom népéhez való tartozás, afféle munkaviszony jelentette, némely esetben – mint például a nevelési segélynél – a plébánosnak kellett igazolnia a gyerek létét, életben létét, életkorát. Egy bizonyos – esetenként változó – időtartamot megkívántak, és ha ez hiányzott, még halál vagy több árva esetén sem adtak még pár forintot sem. A jogosultságot nem érintette, ha a folyamodó a kérelmezés időpontjában már nem lakott az uradalomban.¹⁵⁷

Az ellátásokat a tiszttartónál – vagy az ispánnál – kellett kérelmezni, aki „alázatos tiszti tudósításaiba” foglalva, javaslatával kiegészítve (mintegy a herceg „szemeként”) továbbította Bécsbe a kérést. A herceg általában bevárta, hogy több azonos típusú kérelem is összegyűljön, majd egyszerre döntött, és küldte vissza az utasítást. Ám Sényi director már a formális döntés előtt több esetben tájékoztatta a tisztséget hivatalos leveleiben a várható eredményről. Természetesen az összeg nagysága, a jogosultsági idő, tehát a hercegi kegy összefüggésben volt a folyamodó által betöltött állással.¹⁵⁸

154 Szabad, 1957, 421., Kaposi, 2000, 75., 228., Tóth, 1977, 328–329. Vö. Bodrog, 1966, 509., a kezdetekre: Kállay, 1980, 119–120.

155 „A' gyulai majornál [...] a' béreseknek úgy ökröknek helyük nem lévén, a' tisztség [...] minden nagyobb költségeknek mellőzésével [...] a' béresek számára a' juh istállobul három szobát, két konyhát, és két kamarát kényszerített, és az [...] ökröknek a' juh istálló másik sarkában szükséges helyet öszve szorított...” ATT 336. 1849. IX. 28., lásd még ATT 337. 1857. XII. 7., 1858. I. (d. n.), XII. 12., SGL 335. 1853. I. 7., 1857. XII. 7. A reformkorra vö. Kardhordó, 1972, 253.

156 A fennmaradt – igen hiányos – nyugdíj- és neveléspótlék-mutatókat egybevetve 1851-ben nyugdíjat kapott: 27 személy, nevelési pótlékban (segély) részesült: 6 család. 1853-ban ny.: 34, n.p.: 8. 1854-ben n.p.: 10 cs. 1865-ben ny.: 40, n.p.: 11. 1866. ny.: 41, n.p.: 9. 1867. ny.: 41., n.p.: 8., 1868. ny.: 39, n.p.: 10. 1869. ny.: 39, n.p.: 11. Mind a nyugdíjasok, mind a nevelési pótlékre jogosultak között vannak a tisztek mellett béresek és erdőpásztorok is. ZNN 359. Az uradalmi alkalmazottak száma változó volt, kb. 120 körül lehetett.

157 Példaként: Zselli Károly volt magyarperterdi kasznár fiáról, Imréről van szó, aki 1849-ben még írnok volt az uradalomban. BFU 333. 1849. III. 23., IV. 26., 1850. I. 17., III. 28., ZNN 359. 1849-es zsoldmutató. Apja 1850-ben halt meg, a fiú ezután lépett ki, és 1869-ben, amikor segélyért folyamodott, adóhivatali díjnokként dolgozott Mohácson. ATT 338. 1869. I. 15. Más példa: BFU 333. 1857. VI. 22.

158 Így például a bolyi uradalom főtisztjei fürdősegélyként olyan összeget kaptak, hogy nem kellett beérni a közeli Siklóssal, hanem Karlsbadba mehettek kúrára (Pucher számtartó e célra 300 o.é. ft.-ot kapott). BFU 333.

A segélynek rendes és rendkívüli formái voltak, és különös eseteként ide sorolható a valamilyen járadékból, szolgáltatásból, bérleti díjból való ideiglenes vagy végleges elengedés is. A nyugdíj is lehetett rendes vagy rendkívüli – ez utóbbi abban az esetben, ha valaki munka közben megrokkant, és erre tekintettel maga kérte nyugdíjaztatását.¹⁵⁹ Az egészségi, családi és anyagi állapotról szintén a tisztartó jelentett.¹⁶⁰ Betegség esetén – amellet, hogy az illető kifekehette a betegséget – az orvosi költségeket (a fogattal együtt, mert a beteghez el kellett menni) hosszú ideig az uradalom fizette a gyógyszerekkel együtt, ami igen magas összegeket, akár évi 6–700 forintot is kitett.¹⁶¹ Ráadásul a hozzátartozók ilyesfajta költségeit is az uradalom állta, egészen addig, amíg ezen összegek tartósan olyan magasra nem rúgtak, hogy célszerűbbnek és gazdaságosabbnak látszott egy – az enyingi uradalomban már bevált – állandó orvost foglalkoztatni.¹⁶² További költségkímélés végett a herceg elrendelte, hogy a hozzátartozók költségeit, a kevésbé indokolt költségeket, valamint a gyógyszerek árát az érintettek állják – ám ezt a rendelkezést nem sikerült betartatni.¹⁶³

Halál esetén halotti negyedként járt az özvegynek az elhunyt adott évnegyedi járandósága, amíg a neki járó nyugdíj mértékét, személyre szabva, meg nem állapították.¹⁶⁴ Kérelem esetén a temetési segély és a gyógyszerköltségek megtérítésére is volt lehetőség.¹⁶⁵

-
1864. II. 26. Természetesen esetükben a segélyek feleségeiknek is jártak. BFU 333. 1863. VI. 29. Viszont amikor Lehner Károly gyulai ispán nősüléséhez a hercegtől engedélyt kért, ő az engedélyt azzal a kikötéssel adta meg, hogy „hitvese egykor özvegyi tartásra avagy más akárminő segedelemre...” nem jogosult. BFU 333. 1849. VI. 12.
- 159 Ebben az esetben nyugdíjmelésért nem folyamodhatott. SGL 335. 1854. VI. 2.
- 160 Pl. ATT 336. 1849. XII. 30., 1852. I. 19.
- 161 Pontos és rendszeres költséglistát nem találtam. Az elszórt adatok szerint az orvosi és gyógyszerköltségek – melyeket negyedévenként számoltak – tág határok között változtak. Egy példa a kiugróan magas és az alacsony költségre (orvosi és gyógyszer együtt): 1862. 4. negyedév: 197 ft 87 kr o.é. és 1851. 3. n.év: 62 pft (59f 5 kr o.é.). PEK 346.
- 162 Egy uradalmi orvos felfogadása hosszú időn keresztül napirenden volt: 1849-ben még a tisztartó javasolta, 1853-ban pedig már a herceg hajlott volna rá a magas gyógyítási költségek miatt, de akkor meg épp a tisztartó volt ellene, mondván, hogy az orvos és a gyógyszerész egymással összejátszva nagy kárt okoznának az uradalomnak. Állandó orvosa a bolyi uradalomnak 1864 őszétől volt. SGL 335. 1853. X. 28., SGL 336. 1864. VI.14., ATT 336. 1849. III. 26., ATT 337. 1853. XI. 19. Lásd még 75. lj.
- 163 SGL 336. 1866. I. 9.
- 164 A halotti negyedtet tehát akkor adták, ha halaki két fizetés közben (mondjuk februárban) halt meg. Ha pár nappal a fizetés után történt az elhalálozás, már nem volt ilyen egyértelmű a helyzet. Pl.: Strázsay 1852. március 5-én halt meg, így özvegyének járt volna a második negyedi járandóság, de a tisztartó a biztonság kedvéért utánakérdezett. Itt kell megjegyezmem, hogy Kardhordó (1972, 254.) említi, hogy a halotti negyed már 1848 előtt is szokásban volt, de magyarázata eltér az általam vizsgált korszak gyakorlatától. Vö. BFU 333. 1863. VII. 7.
- 165 A temetési és gyógyszersegély jó példája annak, hogy az egész rendszer az individualizáción alapult. Sényi 1849-ben azt írta, hogy a temetési segélynél ezután nem a valós költségeket, hanem az illető szolgálati állását és magaviseletét veszik figyelembe. Így történt, hogy az 1868 végén, Bécsben elhunyt Soldan Krisztina gyógyítási és temetési költségeit (283 o.é. ft. 99 kr) a herceg kifizette. Viszonyításképpen lásd pl. az 1869 elején elhunyt özv.

Segélyért sok esetben lehetett folyamodni.¹⁶⁶ Az iratokban feltűnő fajtái a következők voltak: nevelési, iskoláztatási, gyógyítási, fürdő, temetési – mint rendes, és költsézi (akár az uradalomba, akár onnét el), ruha, tűz vagy egyéb kár esetén járó vagy fizeteskiegészítésként rendkívüli segélyek. Ritkán, de előfordult más jogcím is, így például adósság kifizetése céljából vagy a harcok miatti károsodásra tekintettel adott segélyek,¹⁶⁷ valamint a jelző nélküli segély.¹⁶⁸

A jogosultsági idő szintén esetről esetre változott. A nevelési és iskoláztatási segélyeket a családoknak vagy meghatározott évekre vagy a gyermekek bizonyos életkorának betöltéséig adták. Években történő számítás, időtartam esetén a szokásos a 3 év volt, míg az életkor egyénileg változott: a legidősebb gyermekek, akik után még folyósították a segélyt, 20 évesek voltak.¹⁶⁹ Az években meghatározott segélyért újra lehetett folyamodni, s ez – bizonyos életkorig – a másik esetben is lehetséges volt. Így vannak családjaink, akik az egész korszakon keresztül részesültek gyermekeik után segélyekben.¹⁷⁰

Az összeget vizsgálva egy-egy család esetében e segélyek elég magasra is rúghattak. Stipanics tisztartónak 6 gyermeke volt, a tüdőbajban 1850 őszén elhalt Kerese ügyvédnek 5. Ezek azonban kivételek, mert általában nem minden gyermek után adtak segélyt.

A segély különös eseteként említendő aszály idején a molnárok esetében a malombér-gabona vagy az érte járó megváltás egy részének vagy az egyéb haszonbér-lőknek a bérfizetési díj alóli mentesítés.¹⁷¹ A korcsmárosoknál a tisztartó jegyezte a kérelem indokait, a kérelmezés gyakoriságát, mértékét és az adott engedmény mértékét is, majd pedig a bérleti időszak letelvény, a meghosszabbításkor ezeket figyelembe vették.¹⁷²

Göller Ádámné – átlagos – gyógyítási és temetési költségeit, melyek 14 o.é. ft-ra rúgtak. BFU 333. 1869., SGL 335. 1849. II. 9.

166 Az egyes esetek nem feltétlenül zárták ki egymást. Lásd 168. lj.

167 Példaként sorrendben: BFU 333. 1856. XI. 4., 1852. VI. 20., 1863. V. 26., 1855. II. 2., 1856. VII. 29., 1861. VIII. 13., 1849. III. 9. (1850. XI. 18.), 1860. III. 8., 1852. III. 23., 1850. IX. 16., 1852. I. 6., 1869. IV. 15., 1850. II. 8.

168 Ennek példáját Schuster Georgina adja, aki 1849-től „amíg tehetetlensége tart” kitéttel kapott segélyt – még 1870-ben is. BFU 333. 1849. X. 6., ZNN 359.

169 Nem volt tehát – valószínűleg a reformkorban sem – olyan korhatár, amit Kardhordó (1972, 254.) említ.

170 Például Kerese György özvegye, aki már férje halála után nyugdíjért, nevelési pótlékért, orvosi és gyógyszer-költségért folyamodott – sikerrel. Nyugdíját és egyes gyermekei után a nevelési segélyt még az 1860-as években is kapta. Esete azonban szabályt erősítő kivétel: ő Mesterházy tisztartó lánya volt, a gróf és Strázsay kegyeltjének, Kerese actuáriusnak, majd ügyviselőnek a felesége, aztán özvegye és öt kiskorú gyermek anyja. BFU 1850. X. 18., Németh, 1900.

171 BFU 333. 1856. V. 16., VII. 15.

172 Pl. BFU 333. 1869. II. 11.

A nyugdíj esetenként változó életkor és munkaviszony után járt.¹⁷³ Személyre szabott összeg volt, automatikusan nem emelkedett, jobbításért külön kellett folyamodni. Az uradalom átvétele után pár évig még pénz mellett természetbeli járandóságot is adtak, de 1851-től e természetbelieket is megváltották.¹⁷⁴ Akárcsak a segély, ez is járt a hozzátartozónak – ez esetben az özvegynek. Megemlíthető, hogy bár általános szokás szerint az özvegy „ujjlag férjhez menetele által nyugdíja megszűnt”,¹⁷⁵ megtörtént, hogy „ŐHczsége különös kegyelméből” az özvegy részére következő házassága idejére is folyósították első férje nyugdíjának meghatározott részét.¹⁷⁶

Végezetül emlékezzünk meg azokról a rendszeres folyamodókról, akik, bár nem voltak rászorulva, éveken keresztül zaklatták különböző segély- és „nyugdíjjobbitási” kérelmeikkel a tiszttartót. Ő természetesen minden kérelmet továbbított a hercegnek, egészen addig, amíg ő azt meg nem tiltotta. Ám a levelek még ezután is oda találtak, sőt nemcsak a jogosult, hanem hozzátartozói is – egyszerre többen is, és a jogosultak halála után is – üldözték a herceget. Két ilyen agresszív eset¹⁷⁷ maradt fenn, az egyik kérelmező örült volt, a másik alkoholista. Ezek a tények a tisztség előtt is ismertek voltak, mégis többször több jogcímen kaptak juttatást, sőt az egyikük halála után a felesége temetési segélyért folyamodott, megkapta, másra elköltötte. Mikor ez kiderült, a herceg magát a tiszttartót utasította, hogy mérje fel az adósságokat és a pontos temetési költséget, majd ezután mindkettőt kifizette.

173 ATT 336. 1852. I. 19., ATT 337. 1853. II. 21., IX. 14.

174 Addig ez csupán kérhető volt, de – a pénzforgalom fejletlensége miatt – csupán egy ilyen irányú kérelmet találtam. BFU 333. 1850. IV. 12., 1851. VIII. 12.

175 SZL 339. 1860. II. 12.

176 Lásd Polyák Ida özvegy ispánnő esetét. Az ő első férje, aki ispán volt, 1852-ben halt meg. Az özvegy 1854-ben újra férjhez ment, és folyamodott a herceghez, hogy eddigi 80 pft/éves nyugdíját továbbra is megtarthassa. A herceg 40 pft-ot engedélyezett. A sors az asszonyt nem kímélte: második férje 1866-ban megbolondult, majd 1867-ben meghalt, így újra magára maradt három felnőtt lánnyal és két kiskorú gyermekkel. A második férj halála után a herceg újra folyósította neki az eredeti nyugdíját. BFU 333. 1855. III. 23., ATT 338. 1867. II. 18.

177 Freyler Károly tapolcai ispán és Zsoldy József volt ludbregi várnagy, valamint családjaik közel két évtizedes akcióiról van szó. Állandó zaklatásuk Sényiből és utódjából, Seyffből igen goromba leveleket hozott ki. („Jelentessék ki [...] a’ folyamodónak, hogy folytonos kéregetését és alkalmatlankodását nagy szerénytelenségnek tekintí Öhercegsége, miután több rendbeli segedelmezések után csak három hónap ezelőtt részesült [...] segedelemben.” – írta például Sényi Zsoldyval kapcsolatban a tiszttartónak. SGL 335. 1852. II. 24. Seyff teljesen elképedt, amikor Zsoldy özvegye újra segélyért folyamodott: „Alig van nyugdíjas egyén, ki valaha anyszor és oly segélyekben részesítettetett volna, mint a boldogult várnagy...!” – kiáltott fel. SGL 336. 1865. VI. 30.) Az ügyre az új herceg, Batthyány Gusztáv tett pontot, amikor Zsoldyné nyugdíját megszüntette. Az ezzel kapcsolatos iratokra lásd: BFU 333. 1852. IX. (d. n.), XII. 7., 1853. VII. 26., 1855. II. 2., X. 5., 1856. I. 8., VII. 29., 1858. XII. 20., 1862. I. 21., 1864. XII. 10., 1865. IV. 21., 1869. IV. 15., IV. 30., SGL 335. 1853. V. 10., X. 10., SGL 336. 1865. VIII. 15., ATT 337. 1858. III. 1., ATT 338. 1863. II. 26., X. 29., 1865. VI. 4., VII. 9., VII. 29., URL 340. 1870. IX. 28.

4.4. Az alkalmazottak felelőssége

Alkalmazotti felelősség alatt az elvégzendő munkáért, szakértelemért, az elkészítendő dokumentációért, a munkavégzés alatt a tulajdonosnak okozott kárért való felelősséget értjük. A felelősségre vonás 1848 előtt az úriszéken történt, az után pedig rendes bíróság előtt. Az önkényuralom idején az alkalmazottak bírói úton történő felelősségre vonására nincs adat, helyette inkább a tiszttartó jelentése alapján történő megrovás vagy elbocsátás volt jellemző.¹⁷⁸ Az okozott károkat, tartozásokat – ha uradalmon belül el lehetett intézni – a járandóságból levonták, ezek bírósági behajtása viszont csak lassan és részleges eredménnyel járt, ezért az uradalom inkább csak fenyegetett vele.¹⁷⁹ A reformkorban – Kardhordó kutatásai szerint – ismert volt még a fizetés csökkentése mint szankció alkalmazása, azonban a herceg birtoklása idejéből erre szintén nincs adat. Kardhordó szankcióként említi az áthelyezést, amelyet – a grófi birtokok méretéből is következően – akkoriban még csak elvétve alkalmaztak.¹⁸⁰

A birtokos változása után viszont Bólyban is rögtön bevezették az ún. tisztí forgó intézményét, amely a hercegi uradalmakban már korábban is szokásban volt. Ennek célja a megelőzés volt: annak elkerülése, hogy a vezető tisztviselő a környéket megismerve, ott kapcsolatokat kiépítve korrumpálódhasson. Így aztán a herceg tetszése szerinti időközönként és variációban megmozdult a fél Dunántúl: a hatvani ispán Belfürgedre, az ottani Hatvanba, a bólyi írnok Sellyére, a sellyei Bólyba ment, de előfordult az is, hogy az egyik bólyi uradalmi ispánt a Strattmann-hitbizományba helyezték át. A forgás a tiszttartókat, a számtartókat, az ispánokat és a tisztí írnokokat érintette.¹⁸¹ A költségeket az uradalmak fedezték, a költözködő családjával együtt ment, s csak ritka példa, ha egyszer egyáltalán a kiindulási állomás közelébe visszaért. A rendszernek volt egy bizonyos logikája, természetesen az érintettek nagyon nem szerették, és igyekeztek minden módon kibúvót keresni, előfordultak sértődések is. Eredményre azonban egy sem vezetett. Menni kellett: Sényi direktor

178 SZL 339. 1852. IV. 25. Vö. 116., 129. lj. 1854-ben Ruvald József jánosi ispánt hanyagság miatt ismételt megintették. SGL 335. 1854. III. 31. Hauck Mártont 1868-ban, miután már többször figyelmeztették, elbocsátották, mert „csupán magán ügyeivel foglalkozik, szolgálati teendőivel keveset gondol, és így kötelességében hanyagon jár el, sőt felsőbb engedelem nélkül uradalmi lakását odahagyva saját malmába ment át lakni”. BfU 333. 1868. IV. 6. 1855-ben Bendekovics tiszttartó az aglája-majori bárányszás gyenge eredményének okát „a juhászati személyzet rossz akarattyában rejteni véli, mihez talán annak értelmetlensége is járul”. A németújvári uradalom tapasztalt számadóját, Aichinger Ignácot javasolta átvenni helyette, az itteni számadónak felmondtak. SGL 335. 1855. IV. 6., XI. 19., XI. 30., BHÜ 457. VII. 10. Személyzeti összeírás.

179 SZL 339. 1852. XI. 27.

180 Kardhordó, 1972, 246.

181 A tisztí forgók összetételére általában: BfU 333. A fenti példák: BfU 333. 1863. VIII. 22., 1860. I. 10., 1857. III. 24.

vagy Seyff titoknak hol udvariasan, hol durvábban, de minden kísérletet leszerelt.¹⁸² A helyben maradásért, a még két-három évnegyedért, egy-két évért könyörgő levelek indokai alapján azonban a szigorra szükség is volt: kinek háza, másnak vagyona lett az évek során, s természetesen a herceg szolgálata helyett vagy a mellett azt is igyekezett gyarapítani.¹⁸³ A bólyi „nagy helyben maradó”, aki a herceg bizalmát kezdettől fogva bírta, és ezt sikerült is megőriznie: de Rivo József tiszttartó volt, aki 16 évig vezette az uradalmat.¹⁸⁴

Talán e forgórendszer következménye volt, hogy a reformkorhoz képest kevesebb sikkasztásról, hűtlen kezelésről tudunk.¹⁸⁵ Általában nem maradt idő meglegedni egy helyen, aki pedig kicsiben játszott, az könnyebben le is bukott.¹⁸⁶ A számvitel kapcsán a dokumentáció sokszor sokaknál késett még az ötvenes években is. A zsold- és egyéb járandóságmutatók hanyag vezetése miatt Sényi és a számvevő a tisztségnek és a számtartónak tett szemrehányást.¹⁸⁷ A hanyagság, hibák azonban a korszak egészére jellemzőek maradtak, de ezek után szankció szinte sosem járt: például az egyik mérnöknél inkább megvárták, amíg maga mondott fel, mint hogy kidobják.¹⁸⁸

182 „Öherczegsége magas belátásától függ, ki ki, hová alkalmas, hol képes leginkább kötelességének megfelelni, s a ki hová rendeltetik, köteles állomásátal megelégedni.” – üzenete Sényi a panaszkodóknak. Hasonlóan Seyff János: „A főkormány senkit sérteni, senkinek ártani nem akar, de komolyan tiltakozik az ellen, hogy valaki kifogást tehessen, ha más állomásra rendeltetik.” SGL 336. 1862. XII. 4., BFU 333. 1868. II. 5., IV. 28.

183 Molnár tapolcai ispán például kérte, ne helyezték át Bólyba. Seyff válaszában hangsúlyozta, hogy ő sem „barátja az oknélküli tisztváltoztatásoknak, de mind e mellett azok időnként el nem maradhatnak”. BFU 333. 1868. II. 5. Molnár egyébként 1836-tól szolgált az uradalomban, az ötvenes évek elején sellyei tiszti írnokeként, 1852-től tapolcai, majd 1868-tól bólyi ispánként. BFU. 333. 1852. IX. (d. n.), 1868. II. 5, BHÜ 457. 1871. VII. 10.

184 De Rivót 1855-ben helyezték át Körmenről, már mint tiszttartót. 1825-től állt a herceg alkalmazásában, 1871-ben nyugdíjazták, ezután elköltözött Bólyból. BFU 333. 1855. XII. 21., SGL 335. 1855. VII. 8., EL 341. 1871. VIII. 2., LIK 344. 1871. X. 22., BHÜ 457. 1871. VII. 10.

185 Míg 1832-ben a magyarpeterdi ispánt a kár megtérítésén felül azonnal el is bocsátották, mert az uraság robotját saját földjének művelésére használta, addig az önkényuralom idején Hauck alvadászt, Ruvald és Horváth ispánokat is többeszeri intés után csapták el vagy büntették meg. Az erdészetnél – különállása és távolsága az ellenőrzést amúgy is megnehezítette – a saját szakállra dolgozás könnyebben rejtve maradhatott, s csak egy-egy ügyletlenebb erdőpásztor lebukása vet fényt arra, mi is mehetett nagyban a lombok alatt. BFU 333. 1868. VIII. 29.

186 Polyák János bólyi írnokot Németújvárra helyezték át, új állomására vonattal és szekérral ment, majd költségként 56 ft 78 kr-t o.é. nyújtott be. Batisz számvevő sokallotta az összeget, és visszaírt de Rivónak, így az írnokek lebukott, de tisztázhatta magát, és egy év múlva ispánként tért vissza Sellyére. SZL 339. 1861. II. 20., BFU 333. 1869. V. 24. Az egyik jánosi erdőpásztor pedig összejátszott a fatolvajokkal. EL 341. 1856. XI. 20., a jánosi ispán jelentése. Maár Ede bólyi ispáni írnokek „négy-öt esztendő óta tartozik [...] a körmenői csizmadiának” 32 ft 30 kr.-ral o.é. A körmenői tiszttartó jelentette a direktornak, aki írt de Rivónak, hogy „egyelőre” [eredeti kiemelés – D. E.] szólítsák fel az írnokek, hogy fizesse meg a tartozást. Ez becsületbeli ügy volt: az uradalom és a herceg jó híreről volt szó. BFU 333. 1868. IX. 4.

187 SZL 339. 1857. XII. 30., 1859. VII. 18.

188 BFU 333. 1851. II. 20., SGL 335. 1851. I. 4.

4.5. A gazdatiszti réteg és a bolyi alkalmazott-dinasztiák

Az uradalmi gazdálkodásról eddig íródott monográfiákban szinte kivétel nélkül megemlítik az alkalmazottak törekvését, hogy gyermekeiknek szintén a nagybirtokon biztosítsanak helyet.¹⁸⁹ Bolyban sem történt ez másképp, és e szándék az uradalom részéről is támogatásra talált.

A bolyi uradalom, illetve személyzete mindvégig törekedett arra, hogy a tisztí utánpótlás egy része a már szolgálatot ellátó családokból kerüljön ki. A lojalitás, a Batthyány család és érdekei iránti hűség ezt megkívánta. Így mind a gróf, mind a herceg hajlandó volt az uradalmi alkalmazottak gyermekeinek taníttatására áldozni, de ebben az áldozatban benne volt még a patriarchális földesúr alattvalóiról való gondoskodása is.¹⁹⁰ Erre szolgált általánosságban a nevelési, de a főleg a tiszték és alkalmazottak gyerekeire adott iskoláztatási segély is.¹⁹¹ Ennek a lojális alkalmazotti rétegnek a kialakulását segítette elő a tisztí forgó nyomán már helyhez sem kötődő alkalmazotti réteg kialakulása, melynek következtében a családok lassan szóródásnak indultak a Dunántúl különböző hercegi uradalmaiban. Az önkényuralom idején helyesebb tehát egyes uradalmakban szolgálók helyett a Batthyány család szolgálatát választó családokról beszélni. A reformkori tisztí családok közül Mesterházy tiszttartó lányai és családjuk, a Schusztér- és Kerese-família maradt még később is az uradalom szolgálatában. Az 1808-as leírásban említett Freyler József, Mazaly István és Hauk Gáspár leszármazottai még a herceg idejében is előfordulnak a jelentésekben, mint aktív szolgálatot teljesítők vagy nyugdíjban részesülők.¹⁹² Taníttatta fiát – a herceg kegyelméből – Dauscha Mór is: Ottó bolyi ispáni

189 A gazdatiszti réteg és általában az uradalmi alkalmazottak humán tőkájével kapcsolatban csak pár, a Batthyányakhoz, Széchényiekhez, Festeticiekhez és a Habsburgokhoz kapcsolható példát említenék: gazdasági szakember volt e főrangú családok jószágigazgatói közül: Strázsay János, Lunkányi János, Nagyváthy János, Wittmann Antal. Általában gazdatiszti családból származott többek között: Márkus Emília (apja még a herceg malombérlője volt), Vajda János, Vörösmarty Mihály, Liszt Ferenc, Radákovits József (Vas Gereben). Uradalmi szolgálatban állt egy ideig: Horvát Boldizsár, Kossuth Lajos és Entz Ferenc is, valamint több, dualizmus kori igazságügyi miniszter szülei. Klebelsberg Kuno édesanyjának családja Batthyány herceg enyingi uradalmában dolgozott (bővebben l.: Demeter Zsófia: *Egy hajdani nagybirtok*. Bp., Ráció, 2013, 342–344.). A gazdatiszti réteg szerepéről vö. Nagy, 1944, 84., Magyarország története, 1983, 331.

190 Vö. Strázsay, 1999, 9. Strázsay előszavában munkáját a grófnak, „...Kegyelmeességnek [...] úgy is mint az uradalom attyának” ajánlotta. Vö. Kardhordó, 1972, 245.

191 Adataink szerint a Keszthelyen, a pesti vincellérképzőben és a bécsi politechnikumban is tanultak a gróf és a herceg költségén diákok. Megemlítendő, hogy Rohoncon a reformkorban Gusztáv gróf (a későbbi herceg) alapított pár évig működő gazdasági iskolát, és az is, hogy a pesti vincellérképzőt, a Kertészeti Egyetem elődjét, Entz Ferenc, az enyingi uradalom egykori orvosa hozta létre. Pécssett az akadémián mezőgazdaságtant is oktattak. Kállay, 1980, 99., Domaniczky, 2006, Rúzsás 1964, 144.

192 Vö. Strázsay, 1999, 35., Németh, 1900, 147–151.

írnokként gyakornokoskodott az 1860-as évek második felében.¹⁹³ A herceg egyik legkiválóbb tisztartójának, de Rivo Józsefnek a fia, Sándor – akárcsak apja egy emberöltővel azelőtt – végigszolgált a fél Dunántúlt, de ő már Bécsben kötött ki, Fülöp herceg mellett.¹⁹⁴

5. A bólyi uradalom kormányzatának változásai az önkényuralom korában

Összefoglalásul mit is mondhatunk az uradalom önkényuralom korabeli igazgatásáról? Láthattuk a főbb folyamatokat, melyek a kisebb baranyai birtok hercegi uradalmak közé tagozódásával: a tisztartó szerepének megnövekedésével, a jószágigazgató székhelyének Bécsbe kerülésével, Bóly jelentőségének csökkenésével, az alkalmazottak összetételének és arányának átalakulásával jártak.

Végigkísérhettük a másik döntő tényező, az áprilisi törvények birtokigazgatásra gyakorolt hatását is: a hivatalok megszűnését, az alkalmazottak különböző csoportjainak, fizetésüknek a változását. Ugyanakkor azt is megállapíthattuk, hogy az igazgatási egységek, a kerületrendszer a korban végig változatlanok maradtak. Nem került sor a „bérleti rendszer behozatalára” (a bérbe adásra) sem, amely a korszak általános tőkehiányának enyhítésére szolgáló kedvelt módszer volt, s amelyre pedig a kerületi beosztás alkalmat adott.

Mindent összevetve, az igazgatásról elmondható, hogy jelentősebb újítás, modernizáció nélkül érte meg a kiegyezést, a bekövetkező változásokat csupán a körülmények, az azokhoz való alkalmazkodás kényszerítették ki, alapjaiban azonban érintetlen maradt. A fegyelem lazult, a hatékonyság csökkent, s mindez a gazdaságból származó jövedelmek csökkenésével Batthyány Júlia korára a hanyatlás pályájára lökte a birtokot.

193 SZL 339. 1868. X. 24. hercegi utasítás, BFU 333. 1866. XI. 12.

194 SGL 335. 1858. I. 2. De Rivo Sándor az 1850-es évek elején bólyi ispáni írnokként kezdett, onnét Sellyére, aztán Bécsbe került. Az 1860-as években az enyingi uradalomban volt ispán. Végül banktisztviselő lett, Horváth Boldizsár munkatársa. BFU 333. 1854. I. 6., URL 340. 1866. I. 12. Domaniczky, 2006. Hasonlóan „nyomta” fiát Pucher számtartó is, Antal a bécsi politechnikumban tanult. BFU 333. 1852. VI. 20.

6. Forrás- és irodalomjegyzék

6.1. Levéltári források – Baranya Megyei Levéltár (BML)

Batthyány-Montenuovo uradalmi levéltár (BML XI. 601.)

- ATJ 336. Alázatos tiszti jelentések 1849–1852.
 ATJ 337. Alázatos tiszti jelentések 1853–1861.
 ATJ 338. Alázatos tiszti jelentések 1862–1871.
 BFU 333. herceg Batthyány Fülöp utasításai 1848–1869.
 BFU 334. herceg Batthyány Fülöp utasításai 1870.
 BHÜ 457. herceg Batthyány Fülöp és herceg Montenuovo Vilmosné hagyatéki ügyei.
 BKM 357. Bolt-, korcsma-, mészárszék- és malomszerződések 1849–1874.
 BUG 348. Bólyi uradalmi pénztári kivonatok 1848–1868.
 BUG 349. Bólyi uradalmi pénztári kivonatok 1869.
 EBS 356. Föld- és ház eladási és bérleti szerződések 1848–1873.
 EIR 359. Az erdészeti hivatal iratai 1849–1870.
 EL 341. Egyéb levelek 1849–1871.
 ESZ 358. Erdőhasználati szerződések (faizás, vadászat, legeltetés) 1852–1875, erdőelkülönözések 1860–1880.
 FBB 351. Földbirtok-összeírások 1848–1870, földbérlet-lajstromok 1848–1873.
 FRI 462. Fesztl Rajmár ügyvéd iratai 1863–1891.
 HBT 352. Haszonbér-tükör 1848–1870.
 JÁG 347. Jánosi fiókgazdaság pénztári főjegyzőkönyvei 1857–1869 és utasító-könyvei 1849–1872.
 JASZ 349. Jövedelemadó-bevallási ívek 1850–1860, számvevői vizsgálatok 1860, 1866.
 JKI 350. Kataszteri birtokívek és jövedelem-kimutatások 1850–1879.
 KÜL 3. Kerese György uradalmi ügyvivő iratai 1832–1850.
 LIK 344. Levelezési iktatókönyvek 1864/1871.
 LPI 353. Leltárak 1852–1877.
 ÖSZ 355. Örökvátság-szerződések 1856–1870.
 ÖVS 355. Szőlő-hegyvám összeírások 1851–1867.
 PEK 346. Pénztári ellenőr-könyvek 1851–1855.
 PIR 353. Kegyurasági iratok 1851–1872.
 PIR 460. Kegyurasági iratok 1851–1925.
 PUK 346. Pénztári utasító-könyvek 1849–1871.
 SGL 335. Sényi Gábor director hivatalos levelei 1848–1860.
 SGL 336. Sényi Gábor director hivatalos levelei 1861–1867.
 SHV 354. Szőlő-hegyvám szerződések 1856–1873.
 SJI 34. Strázsay jószágigazgató iratai 1835–1838.
 SÜL 2. Az uradalmi ügyész iratai 1812–1842.
 SZL 339. Számvevői levelek 1849–1871.
 TAG 348. Tapolcai fiókgazdaság pénztári utasító-könyvei 1849–1870.
 URL 340. Levelezés más uradalmakkal 1848–1871.
 ÜVL 340. Levelezés az ügyviselőséggel 1849–1871.
 ZNN 359. Zsold-, nyugdíj- és nevelési pótlék-mutatók 1849–1869.

6.2. Szakirodalom

- Balogh Gy., Szluha M. (1999): *Vas vármegye nemes családjai*. Budapest: Heraldika
- Barbarits L. (1965): *A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon*. Budapest
- Barta I. (1961): 'Korai örökváltság-szerződések'. *Agrártörténeti Szemle*, 3 (1) 94–116. o.
- Bán P. (1977): 'A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVIII. század első felében'. *Agrártörténeti Szemle*, 19 (1–2) 25–71. o.
- Beér J., Csizmadia A. (szerk.) (1954): *Az 1848–49. évi népképviselési országgyűlés*. Budapest
- Béli G. (1999): *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Pécs–Budapest: Dialóg Campus
- Benda Gy. (1973): *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. Budapest: KSH
- Berend T. I., Szuhay M. (1973): *A tőkés gazdálkodás története Magyarországon 1848–1944*. Budapest: BKE
- Bernát Gy. (1935): *Az abszolutizmus föld-tehermentesítése Magyarországon*. Budapest: Egyetemi
- Bezerédy Gy. (1989): 'A németbólyi Batthyány – Montenuovo kastély története'. *Baranya*, 2 (1–2.) 102–114. o.
- Bodrog Gy. (1966): 'A tőkés gazdálkodás kialakulása az előszállási uradalomban'. *Agrártörténeti Szemle*, 8 (4), 502–547. o.
- Borovszky Samu (szerk.) (MVV 1898) *Vas vármegye (Magyarország vármegyéi és városai)*. Budapest
- Cholnoky J. (1934): *A Kárpátoktól az Adriáig*. Budapest: Somló Béla
- Degré, A. (1954): 'A jobbágyárvák kifosztása a feudális Magyarországon' (Klny. Pécs.)
- Demeter Zs. (2013): *Egy hajdani nagybirtok*. Budapest: Ráció
- Domaniczky E. (2006): 'Egy elfelejtett magyar mecénás: herceg Batthyány Fülöp (1781–1870)', in *A Batthyányak évszázadai*. Körmend, 173–181. o.
- Ember Gy., Heckenast G. (szerk.) (MOT 1989) *Magyarország története 1686–1790*. Budapest: Akadémiai
- Erdélyi A. (1912): *Régi magyar családi hitbizományok története és joga (1542–1852) I–II*. Budapest: Unio
- Fényes E. (1984): *Magyarország geographiai szótára I–II*. (Reprint) Szeged
- Ficzere L. (2001³): *Közigazgatási jog. Általános rész*. Budapest: Osiris
- Fraknói M. (1982): 'A Batthyány – Montenuovo család házassági kapcsolatai', in *A Dunántúl településtörténete IV*. Veszprém, 103–109. o.
- Für L. (1965): 'Jobbágyföld – parasztföld' in Szabó I. (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I*. Budapest: Akadémiai, 33–153. o.
- Für L. (1966): 'A csákvári uradalom a bérleti gazdálkodás útján (1860–1900)'. *Agrártörténeti Szemle*, 8 (1–2), 122–144. o.
- Gudenus, J. J. (1990): *A magyar főnemesség XX. századi genealógiája*. Budapest: Natura
- Gunst, P. (szerk.) (1998): *A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadítástól napjainkig*. Budapest: Napvilág
- Haas, M. (1989): *Baranya*. (Reprint) Pécs
- Halis, I. (1893): *Színes mozaik Nagykanizsa történetéből*. Nagykanizsa: Wajdits
- Hóman B., Szekfű Gy. (MT 1936) *Magyar Történet V*. Budapest: Egyetemi
- Honvári J. (szerk.): (MGT 1997²) *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a XX. század közepéig*. Budapest: Aula
- Iványi B. (1943): 'Címeres levelek a keszthelyi és körmendi levéltárból' (Klny.)
- Kállay I. (1980): *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848*. Budapest: Akadémiai
- Kaposi Z. (1986): 'A vrászlói uradalom társadalma a 19. század első felében', *Történelmi Szemle*, 29 (2), 363–380. o.
- Kaposi Z. (1988): 'A vrászlói uradalom termelése és gazdálkodása a XIX. század első felében', in Kanyar J. (szerk.): *Somogy Megye Múltjából: levéltári évkönyv*, 19 (19) 187–222. o.
- Kaposi Z. (1990): 'Uradalom és jövedelmezőség a 19. század elején Somogyban', in Nemes I. (szerk.): *A Dunántúl településtörténete VIII*. Pécs: az MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottsága, 171–180. o.

- Kaposi Z. (1998): *Magyarország gazdasági struktúrája 1700–1850*. Pécs: JPTE
- Kaposi Z. (2000): *Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus
- Kardhordó K. (1971): 'A bolyi és sellyei uradalom állattartása a reformkorban', in Szita L. (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás – A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1971*, 37–54. o.
- Kardhordó K. (1972): 'Adatok a „Bóly és Sellye Földes Uradalom” reformkori történetéhez I.', in Szita, L. (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás – A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1972*, 229–259. o.
- Kardhordó K. (1973): 'A bolyi és sellyei uradalom 1848–49-ben', in Szita L. (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás – A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1973*, 91–113. o.
- Kardhordó K. (1974): 'Adatok a „Bóly és Sellye Földes Uradalom” reformkori történetéhez II.', in Szita L. (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás – A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1974*, 249–263. o.
- Katus L. (szerk.) (MOT 1983) *Magyarország története 1848–1890*. Budapest: Akadémiai
- Kempelen B. (1911): *Magyar nemes családok*. Budapest
- Kosáry D. (1990): *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867 (Magyarok Európában III.)*. Budapest: Háttér
- Kosáry D. (1994): *A Görgey-kérdés története I*. Budapest: Osiris
- Kovács E. (1971): 'Az úrbéri kármentesítési kötvények tőzsdei árfolyamának alakulása. *Agrártörténeti Szemle*, 13 (1–2), 77–85. o.
- Mezey B. (szerk.) (1998?): *Magyar alkotmánytörténet*. Budapest: Osiris
- Montenuovo mosolya. Bóly, é. n.
- Nagy I. (1944): *A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában (1849–1867)*. Budapest: Hornyánszky
- Nagy I. (1857): *Magyarország családai czimerekkel*. Pest: Beimel
- Nagy L. (1978): 'Adatok a Baranya vármegyei Batthyány uradalom kialakulásáról', in Szita L. (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás – A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1978*, 57–65. o.
- Nagy L. (1978): 'A Baranya vármegyei Batthyány uradalom népessége és javai 1701-ben', in Szita L. (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás – A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1978*, 65–87. o.
- Németh B. (1900): *Geschichte der Grossgemeinde Németbóly*. Pécs: Liter. U. Buchdruckerei A. G.
- Rózsás J. (szerk.) (1993): *Bóly 1093–1993*. Bóly
- Rúzsás L. (1964): *A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711–1848*. Budapest: Akadémiai
- Sarkady I. (1867?): *Hajnal album. Arcsképekkel és életrajzokkal*. Bécs: Boldini
- Sashegyi O. (1957): 'A jobbágyfelszabadítás végrehajtásával foglalkozó 1849. évi „Okítás a Föld népéhez”, *Agrártörténeti Szemle*, 1 (3–4), 191–201. o.
- S. Sándor P. (szerk.) (1951): *Parasztságunk az önkényuralom korszakában 1849–1867*. Budapest
- S. Sándor Pál (szerk.) (1952): *Parasztmozgalmak a Habsburg-önkényuralom idején 1849–1867*. Budapest
- Sándor P. (1961): 'Újabb adatok a paraszti földbirtoklás kérdéséhez a XIX. században. Alsózsíd 1789–1853', *Történelmi Szemle*, 4 (2), 180–198. o.
- Sándor P. (1973): *A birtokrendezési periratok*. Budapest: Akadémiai
- Sándor P. (1975): 'A bogdányi birtokrendező per az osztályozás tükrében', *Történelmi Szemle*, 18 (4), 582–607. o.
- Sándor L. (1978): 'Uradalmi leírások a Batthyány-Montenuovo család bolyi levéltárában', in Szita L. (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás – A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1978*, 303–332. o.
- Simonffy E. (1965): 'A parasztföld és a tagosítás', in Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. I. Budapest, 207–264. o.
- Simonffy E. (1968): 'Adatok a paraszti birtokviszonyok vizsgálatához Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után', *Agrártörténeti Szemle*, 10 (1), 131–180. o.
- Sonkoly K. (1989): 'Kubinyi Elek bolyi plébános naplója az 1852–1885 közötti évekből', in Szita L. (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás – A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1989*, 527–559. o.
- Spira Gy. (1963): 'Egy pillantás a Hitel írójának birtokviszonyaira', *Történelmi Szemle*, 6 (3–4), 344–355. o.
- Strázsay N. J. (1823): 'Baranya vármegye topographiai leírása', *Tudományos Gyűjtemény*, 3, 28–63. o.

- Strázsay N. J. (1999): 'A bólyi uradalom földrajzi és közgazdasági leírása' (Ford. Újvári András), in Györki J. (szerk.): *Kisebbségek együttélése 1*. Pécs: Kisebbségkutató Közalapítvány Kuratóriuma, 9–44.
- Szabad Gy. (1957): *A tatai és gesztesi Esterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Budapest: Akadémiai
- Szabó F. (1982²): 'Vésztő az osztrák önkényuralom korában', in Varga I. et al. (szerk.): *Vésztő története*. Vésztő: Nagyközségi Tanács, 137–152. o.
- Szabó I. (1976): 'Kossuth állásfoglalása a parasztkérdésekben', in Uő (szerk.): *Jobbágyparaszatok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Budapest: Akadémiai, 333–350. o.
- Szabó L. (szerk.) (1994): *Körmend története*. Körmend
- Szántó I. (1954): *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festetichek keszthelyi ágának birtokain 1711–1850*. Budapest: Művelt Nép
- Szentpéteri J., Stemler Gy. (szerk.) (MK 2000) *Magyar Kódex 4*. Budapest: Kossuth
- Szirákiné Faar E. (1993): *Adatok a németbólyi Batthyány-Montenuovo uradalom XIX. századi történetéhez*. Pécs, szakdolgozat
- Tárnok A. (1875): *A Batthyáni hercegi és grófi nemzetség leszármazása 972-dik évtől 1874-dik évig*. Nagykanizsa, Wajdits
- Tilkovszky L. (1961): 'Az elkülönítés és tagosítás Széchenyi István cenki uradalmában', *Agrártörténeti Szemle*, 3 (1), 33–60. o.
- T. Mérey K. (1970): 'A Somogy megyei Hunyady-uradalom majorsági gazdálkodása a XIX. század első felében', *Agrártörténeti Szemle*, 12 (3–4), 411–470. o.
- Tóth T. (1966): 'Adács község birtokviszonyai 1850–1877', *Agrártörténeti Szemle*, 8 (3) 363–377. o.
- Tóth T. (1973): 'Elkülönítés és jobbágyfelszabadítás a mernyei uradalomban', in Kanyar J. (szerk.): *Somogy Megye Múltjából: levéltári évkönyv*, 4 (4), 159–188. o.
- Tóth T. (1974): 'A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában', in Kanyar J. (szerk.): *Somogy Megye Múltjából: levéltári évkönyv*, 5 (5), 113–173. o.
- Tóth T. (1977): *Nagybirtoktól a nagyüzemig*. Budapest: KJK.
- Török J. (szerk.) (1866): *Egyetemes magyar encyclopaedia V. kötet*, „Batthyányi nemzetség” szócikk. Pest, 813–816. o.
- Ungár L. (1935): 'A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt', *Századok*, 69 (1–3), 39–60. o.
- Várady F. (szerk.) (1989): *Baranya múltja és jelene I–II*. Pécs
- Varga J. (1967): *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1848*. Budapest: Akadémiai
- Vári A. (1990): 'A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása', *Történelmi Szemle*, 32 (1–2), 1–29. o.
- Vörös Károly (szerk.) (MOT 1983) *Magyarország története 1790–1848*. Budapest: Akadémiai
- Wellmann I. (1933): *A gödöllői Grassalkovich – uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre*. Budapest
- Zimányi V. (1962): *A herceg Batthyány család levéltára*. Repertórium. Budapest
- Zimányi V. (1982): 'A Batthyány család hagyományai', *Századok*, 116 (6) 1153–1159. o.

A konzuli munka jogtörténeti gyökereiről

(Varga Norbert: *Magyar állampolgársági jog a 19. században. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012. 427 o.*)

Gyakorlati szakemberek részéről sokszor felmerül a kérdés: vajon hogyan tudja a jogtörténet segíteni a jogalkalmazók munkáját? Az elméleti-dogmatikai oldalon a hatás és az eredmény tisztán látható: az egyetemi oktatók, kutatók munkái hosszú távon is képesek hatni, elsősorban a jogalkotásra. Elegendő itt csupán *Magyarország Alaptörvényére* (és a Nemzeti Hitvallásra) utalni, amelynek az előkészítéséhez jogtörténészek egyetemi kurzusai, illetve a magyar intézménytörténetet bemutató cikkei és tanulmányai is hozzájárultak. Nem célszerű csupán néhány személyt kiragadni, mert tulajdonképpen egy több évtizedes folyamatról van szó, amelynek eredményeként a Bónis György, Degré Alajos, Holub József, valamint Eckhart Ferenc nyomdokain járó nemzedékek a forráselemző jogtörténetírás szempontjait és látásmódját sikerrel hozták vissza a mindennapi jogi munkába.

A jogtörténet gyakorlati alkalmazásának területén azonban még maradtak kérdőjelek. A probléma különösen izgalmassá a történeti vívmányok és a történeti alkotmány manifesztálódásával vált. Nem csak az alkotmánybíróági gyakorlatról van szó,¹ hiszen a jogtörténeti kutatások jövőben aktuálissá váló jogi problémákat (például nemzeti identitás, szuverenitás)² is érinthetnek, illetve azok megalapozásához adalékokkal szolgálhatnak. Mindezek ellenére ez a sík is erősen elméleti megalapozottságú.

* * *

Létezik azonban legalább egy olyan terület a közjogon belül, ahol a jogtörténetírás dogmatikai érvrendszere és a jogtörténeti módszerekkel, alapos forráskritika alkalmazásával feltárt esetjog a hétköznapi gyakorlatot is képes alakítani. Ez pedig az ál-

1 Az alkotmánybíróági munka vonatkozásában felmerült nehézségeket legutóbb részletesen elemezte a 2016. október 4-én elhangzott székfoglalójában Vörös Imre akadémikus. Lásd Vörös, 2016.

2 Lásd pl. Máthé, 2013.

lampolgársági jog, amelyet több tudományág is a vizsgálódási körébe vont az elmúlt évtizedekben.

A téma a hazai jogtörténetírás figyelmét is felkeltette. Az utóbbi időszak leg-átfogóbb munkája, Varga Norbert (Stipta István és Kajtár István által lektorált) monográfiája azonban a komplexitás igényével, a jogász szemével magára a jogintézményre és annak történeti fejlődésére koncentrált. Külön előnye a kétsíkú látásmód: egyidejűleg mutatja be a téma elméleti hátterét, és világítja meg az egyes csomóponti kérdéseket a levéltári források feldolgozásával. Könyvének nagy előnye, hogy bár a szerkezete előre átgondolt, arra és a témafelvetésre is jelentős hatással volt a forrásanyag összetétele.

Csak aki látott már állampolgársági ügyiratot, az tudja igazán értékelni a szerző munkamódszerét, amelynek segítségével a mai joganyag és az utóbbi időben dinamikusan fejlődő magyar állampolgársági jog intézményei (normái) könnyedén összevethetőek az egykori szabályozással.

Az állampolgársági ügyek talán a konzuli munka legszínesebb, legizgalmasabb területei közé tartoznak, hiszen két teljesen azonos ügy még viszonylag jelentős ügyforgalom esetén is kevés valószínűséggel fordulhat elő. Az állampolgársági esetek olyan sokrétűek és sokfélék, mint a Kárpát-medencei családtörténetek – és itt nem csupán az Amerikában élt magyar nagybácsiról van szó, akinek a háttértörténeteit Puskás Julianna vagy Frank Tibor írásaiból közölni is ismerhetjük.

A hektikus közép-európai történelem számtalan okot szolgáltatott a kivándorlásra már a kora újkortól kezdve. Egyes székely közösségeknek a Kárpátokon túli megtelepedése, a tudományos célú peregrináció – amely nemritkán élethosszig tartó vándorlássá nőtte ki magát –, vagy a szabadságmozgalmak résztvevőinek a politikai emigrációja már a modern állampolgársági jog által a későbbiekben szabályozás alá vont élethelyzetek előképeinek tekinthetők. A modern polgári állam kiépülése nyomán keletkezett társadalmi feszültségek pedig minden korábbinál nagyobb mértékű kivándorlási hullámokat indukáltak a 19. század második felétől kezdve. A következő másfél évszázad politikai instabilitása pedig újabb és újabb migrációs hullámok útnak indulásához vezetett.

Több generáción keresztül – és még ma is – egyének, családok, közösségek vándoroltak a Kárpát-medencében, Közép-Európában vagy keresztül-kasul a nagyvilágban. E migrációs helyzetek, illetve a gyakori rendszerváltozások a politikailag érzékeny állampolgársági jog folyamatos változásával, fejlesztésével jártak. A relevanciával bíró állampolgársági joganyagok – miként a családtörténetek is – mélyen visszanyúlhatnak a múltba, ezért sem meglepő, ha a konzulátuson első ránézésre nemritkán nem is lehet eldönteni, hogy az ügyfél milyen nyomtatványokat töltsön ki.

A jelenleg hatályos állampolgársági joganyag – legalábbis annak a hivatalos jogtárban elérhető forrásai – sokszor hallgat, ami azt a látszatot kelti, mintha a jelenkori döntéshozó tölthetne ki egy joghézagot. Valójában a joghézag csupán látszólagos, ám ennek a felismeréséhez, a mélyebb összefüggések megértéséhez levéltári vagy könyvtári kutatások lennének szükségesek. Ez a probléma szinte áthatolhatatlan falként emelkedik a jogalkalmazó előtt, de most, Varga Norbert alapos munkájának köszönhetően, sok kérdésben világosabban láthatunk; főleg úgy, hogy megismerhetővé váltak elődeink dilemmái, jogalkalmazási vívódásai is, amelyeket a válszokkal együtt elsöpört a kiszámíthatatlan történelem.

Az a történelem, amely az esetjog mellett a jogalkalmazót sem kímélte, akár a Külügyminisztériumban (előbb Bécsben, majd Budapesten), akár a Belügyminisztériumban vagy a Miniszterelnökségen üldögélt. A 20. századi magyar múlt kacskaringós útjai nem kedveztek az egységes állampolgársági joggyakorlat kialakításának. A csupán néhány emberöltővel ezelőtti hivatali lét és kultúra, érvelésmód és eszmerendszer, amelyet a generációk egymás utáni rendje más vidékeken patinával vont be, itt nyom nélkül elenyészett. Még a hozzánk időben jóval közelebbi jogszabályok gyakorlatának a rekonstrukciója is nemegyszer megoldhatatlan problémák elé állítja a jogalkalmazót, akinek így újra és újra neki kell fognia a gyakorlat kialakításának, amelyet majd a felettes szervek – több-kevesebb sikerrel – évek-évtizedek alatt szentesítenek.

Varga Norbert könyvét olvasva kiderül, hogy a gyakorlat fent említett „vargabetűi” nagyrészt kiegyenesíthetőek. A jogalkalmazó nem érzi egyedül magát, ha egy-egy állampolgársági kérelem feldolgozásakor kételyei támadnak, ugyanis az előzmények már a levéltár falain kívül is megtalálhatóak. A szerző – érthető okokból – kronológiailag halad a forrásokkal, így az olvasó választ kap arra a kérdésre is, hogyan és mikor merült fel a modern szabályozás igénye ezen a területen. A tradicionális jog lassan kimunkált megoldásait – mint például a honfűsítés – néhány évtized alatt felváltották a polgári állam jogintézményei, s annak egyre szerteágazóbb (más jogágakba is átnyúló) tételes állampolgársági joga egyes kérdések eldöntésénél talán még ma is releváns lehet.

A magyar államélet e hosszú, nyugodt periódusa kedvezett a jogfejlődésnek és a jogfejlesztésnek. Az első, máig ható kodifikációk, illetve a ma is joghatást kiváltani képes migrációs események (így az Egyesült Államokba irányuló nagy migrációs hullám) korszakával kapcsolatban felettébb érdekes átgondolni – és ezt a munka jegyzetapparátusa, illetve imponáló terjedelmű irodalomjegyzéke lehetővé teszi –, hogy az állampolgársági joganyag kialakítása során milyen mértékben támaszkodott a jogalkotó a magyar hagyományokra, illetve mennyiben nyúlt külföldi mintákhoz.

A könyv szinte minden fejezetében – ahogyan a korabeli szakirodalomban is – folyamatosan előkerülnek a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia egyes részeinek eltérő joganyagából adódó értelmezési nehézségek, esetenként kollíziós problémák. Ezek olvasásakor nehéz elkerülni a jelenlegi, európai uniós analógiákat, ahol az állampolgársági jog egységesítése, a döntéshozatali szintek meghatározása a közeljövő egyik legizgalmasabb kérdésének tűnik.

A „hosszú 19. század” állampolgársági jogát feldolgozó munka ugyanakkor csak a hektikus folytatás ismeretében lehetne teljes. Nyilvánvaló, hogy a későbbi (20. századi) anyagok kutatásának adatvédelmi akadályai is vannak, de még azokat leküzdve is kérdéses, hogy az egyes időszakok hiányos forrásait hogyan lehetne áthidalni annak érdekében, hogy a gyakorlati tendenciákat minél átfogóbban ismertetni lehessen. Vitán felül áll azonban, hogy már e források szakértő szemmel történő felmérése, vázlatos számbavétele is orientálhatná (a jelenben) az állampolgársági jog fejlesztését.

* * *

Varga Norbert jogtörténészként nyúlt – hosszas előtanulmányok után – egy olyan komplex problémához, amely egyre erősödő kapcsolatokat mutat aktuális konzuli és diplomáciai kérdésekkel. Szerencsés időben készült el a könyvével, hiszen a kettős állampolgárságról szóló törvény 2010-es megalkotása nyomán a téma iránt minden korábbinál nagyobb érdeklődés volt tapasztalható a külképviseleteken. Az állampolgársági törvény sikeres kommunikációja következtében a Külügyminisztériumnak jelentős mennyiségű családtörténeti iratanyagot sikerült Magyarországra továbbítani a diaszpórából. A Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal (BÁH) és a konzuli szolgálat összehangolt és alapos munkájának köszönhetően ezek az iratok már itthon vannak, s egyszer elérhetővé válnak majd a kutatók számára is.

Ezeknek az anyagoknak a feldolgozása után pontosabban fogjuk látni a magyar emigrációs hullámok szociológiai összetételét, a kiindulási pontok és a célállomások közötti összefüggéseket, a távozók és a helyben maradók közötti rokoni és szakmai kapcsolatokat. A könyv egy olyan jó gyakorlatra mutat rá, amely segíthet a konzuli szolgálat által most begyűjtött és hazaküldött anyag néhány emberöltővel későbbi feldolgozásában, a metodikai kérdések meghatározásában (de természetesen az állampolgársági forrásanyag számtalan más szempont szerinti vizsgálatához is tartalmazhat releváns információkat).

Varga Norbert munkája egyúttal felveti az ilyen jellegű komplex vizsgálatok szükségességét is, hiszen az emigrációs hullámok nyomainak, mozgásuk mozgatórugóinak a feltárása nélkül egyetlen, a 19. vagy 20. századi magyar történelemmel foglalkozó monográfia sem lehet teljes. Ez utóbbi természetesen a történelmi kutatások

időbeli korlátait is felvillantja: egy adott korszak belügyi iratainak a kutathatóvá válása jelzi, hogy már az adatok védelme érdekében szükséges idő eltelt.

A külföldi magyarok állampolgársági kérelmeinél fontos kitérnünk a Külügyminisztérium e források – a távoli jövő kutatási anyaga – összegyűjtésének terén végzett munkájára. Ha abból a jelenleg közel egymillió fős kérelmezői körből indulunk ki, amelynek a többsége (több százezer fő) egyszerűsített honosítással, kisebbik része (több tízezer fő) egyéb jogcímen szerzett magyar állampolgárságot, érdemes belegondolni, hogy hány fénykép, okirat, illetve – ami talán a legfontosabb – önéletrajz került Magyarországra a konzuli szolgálat segítségével. Nem túlzás azt mondani, hogy a magyar külügynek a diaszpórával kapcsolatos konzuli munkája az eddigi legsikeresebb leletmentő akciónak is minősíthető (a külön ebből a célból indított kormányzati programok – például a Mikes-program – mellett)! A begyűjtött anyag sokszínűségére pedig a korábbi, a monográfiában feldolgozott állampolgársági források adatgazdagságából lehet következtetni.

* * *

Bár a már említett adatvédelmi szabályok a diaszpórából érkező állampolgársági kérelmekhez mellékelt anyagnak a felhasználási lehetőségeit korlátozzák, érdemes lenne legalább az önéletrajzok szakmai feldolgozását (a személyes adatok titkosítása mellett) lehetővé tenni. Ez nem csupán a történelmi és a jogi, de általában a társadalomtudományi szempontú kutatások számára is hatalmas vizsgálati anyagot jelentene, amely jelenleg kihasználatlanul várja annak a nemzedéknyi időnek a leletét, amelyet követően végre szabadon kutathatóvá válik, és napvilágra kerülhet. Az önéletrajzok feldolgozásának egyébként vannak tudománytörténeti előzményei a magyar szakirodalomban,³ amelyeket akár egy külön önéletrajzirói pályázat kiírása révén is hasznosíthatna Magyarország. Az arra beérkező pályamunkáknak az állampolgársági kérelmekhez csatolt, általában szűkszavúbb önéletrajzokkal való összevetése szintén számos tudományterület számára jól hasznosítható információkat eredményezhetne.

* * *

Végül meg kell említeni, hogy Varga Norbert könyvének, illetve a benne feldolgozott számtalan egyéni élettörténetnek van egy aktuális üzenete is az 1956-os nagy kivándorlási hullám tavalyi, 60. évfordulója kapcsán. A szerző által feldolgozott for-

3 Lásd pl. Szántó, 2001.

rások már nem beszélnek, csupán üzennek. Azonban a konzulok által hazaküldött állampolgársági anyagok esetén még lenne lehetőségünk életútinterjúkra, hiszen a történetek hősei közül sokan még itt élnek köztünk, így Magyarországnak módjában állna – szigorúan tudományos célból – megkeresni őket. Csak az állampolgárságot 2010 után kérelmezők életútjából – a legérdekesebbeket kiválogatva – tudományos igényű feldolgozás is készülhetne az utókor számára. Az emlékezésnek ugyanis nemcsak passzív (fogadás, kitüntetés, koszorúzás), hanem aktív formái is léteznek (életútinterjúk, életrajzíró-pályázat). Ezek révén az 1989 előtt emigrált generációk kis költséggel és a jelenlegi technikai színvonal (internet, telefon, e-mail) segítségével, optimális munkaszervezéssel, akár a kérdezők kiutazása nélkül is tevékenyen hozzájárulhatnak a magyar múlt feltárásához, mégpedig úgy, hogy a saját, az idegen környezetben kevésbé elismert történetükkel, az egész egy-egy mozaikdarabkájával segíthetnék a későbbi hazai kutatásokat. Természetesen ez csupán egy lehetőség egy passzív, hosszú évtizedekre elzárt adathalmaz és a ma még élő „adathordozó” személy ismeretanyagának az összefésülésére.

* * *

A fentiekből látható, hogy Varga Norbert jogtörténeti monográfiája számos, a mai gyakorlatban is hasznosítható ötlettel és tanulsággal szolgál. Egy tiszta jogtörténeti munka, amelyet nem csupán az egyetemeken, de az elsősorban állampolgársági joggal foglalkozó hivataloknál is eredményesen forgathatnak – nem csupán a döntés-előkészítésben részt vevők, hanem az állampolgársági ügyekben döntéshozóként eljárók is.

Felhasznált irodalom

- Máthé G. (2013): 'Szuverenitás – Jogállam', *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 1 (1), 12–22. o.
 Szántó M. (2001): *Tengerentúli magyarok*. Budapest: Akadémiai
 Vörös I. (2016): 'A történeti alkotmány az Alkotmánybíróság gyakorlatában', *Közjogi Szemle*, 9 (4), 44–57. o. Online elérhető: HVG-ORAC, http://hvgorac.hu/pdf/KJSZ_201604_44_57_VorosImre.pdf
 (Hozzáférés: 2020. szeptember 20.)

II.

KÖZJOG

(Alapjogok, szuverenitás, kivételes hatalom)

Adalékok a magyar egyesülési jog szabályozásához a dualizmus korában¹

1. Előzmények

A magyar egyesülési jog szabályozásának kezdetei – mind elméleti,² mind gyakorlati³ szempontból – a 18. századba, a szabadkőműves-páholyok magyarországbeli megjelenéséig vezethetőek vissza. A magyar jakobinus mozgalom bukását követően – Kazinczy szavaival – „*példa kelle, hogy rettegjen az ország*”, így a szabadkőműves-páholyok mintájára és nyomán kibontakozó ifjúsági, olvasóköri és politikai mozgalmak működése mintegy két évtizedre visszaszorult. Önszerveződés-történeti értelemben ez volt az ún. első cezúra időszaka, amely az 1810-es évek közepéig tartott.

Az ezt követő időszak, amikor – nem ritkán kormányzati támogatással – előbb szociális és filantróp szerveződések jöttek létre,⁴ majd pedig az élet mind több területén megjelentek a civil szervezetek, már az egyesületek első virágkora kezdetének tekinthető, amely később egy újabb cezúrába, az osztrák megszállásba torkollott.⁵

A több mint két évtizedes pezsgésnek köszönhetően az egyesületi mozgalomba belenőtt nemzedékek ekkorra már jelentős tapasztalatot halmoztak fel az egyesületekkel kapcsolatban, s elképzeléseik készen álltak a jogi formába öntésre. Ezt a már a reformkorban megvalósítani tervezett munkát⁶ végül a neoabszolutizmus végezte el,

1 Készült a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj által lehetővé tett kutatás keretében.

2 Az első, az egyesülési joggal áttételesen – a szabadkőműves páholyok működését érintve – foglalkozó munka Hajnóczy József *De comitiis* című írása volt. Vö. Bónis, 1954; elemzését lásd Öriné, 1998, 106–109.; Domaniczky, 2009, 38.

3 Az első, a mai egyesületek előzményeit, a szabadkőműves páholyokat szabályozni kívánó norma II. József 1785 decemberében kibocsájtott patense (ún. szabadkőműves patens) volt. Bővebben lásd Domaniczky, 2009, 44–45.

4 Lásd pl. Első Pesti Nőegylet (1817); Tóth, 2005, 59–95., Szombathelyi Emberbaráti Egylet (Szommer, 1993).

5 Korszakolásra lásd Domaniczky, 2010b, illetve Domaniczky Endre: *A civil szektor kutatásának jelenlegi nehézségei* (A magyar civil szektor egykor és ma című előadás óravázlatai), www.majt.hu (Hozzáférés: 2011. április 6.).

6 Vö. például Szalay László írásait: Szalay, [1988].

minden hibája és nehézkessége ellenére mintát kínálva a jogalkotó számára mind a mai napig az egyesülési jog szabályozásához.⁷

Az országbírói értekezlet, majd a kiegyezés, és a nyomában újraéledő egyesületi mozgalom újra aktuálissá, sőt sürgető kérdéssé tette az egyesülési jog szabályozását.⁸ Nem pusztán technikai munkáról lett volna szó: e területen a jogtudomány és a gyakorlat egymás mellett haladt. A feladat tehát a jogalkotás mellett magában foglalta volna a dogmatika kidolgozását, és az erre épülő, kiszámítható gyakorlat kialakítását is.

A tanulmány e jogalkotási kísérleteket és az alkalmazott jogszabályokat kívánja bemutatni 1867 és 1914 között⁹, ehhez kapcsolódva pedig a gyakorlat és a jogtudományban lassan körvonalazódó álláspontok általános jellemzőire is kitér.

2. A szabályozás általános jellemzői

Az egyesülési jog szabályai alapvetően két jogágban: a köz-, illetve a magánjogban találhatóak. E korábban is létező kettősségre tekintettel a korszakban gyakran beszéltek egyesületi közjogról, illetve egyesületi magánjogról, valamint külső és belső egyesületi jogról. Mindkét jogág szabályrendszeréhez kapcsolódhattak szankciók, ennél fogva a joganyagnak voltak büntetőjogi vonatkozásai is.¹⁰

Az egyesülési jog kodifikációja a dualizmus korának egyik hangsúlyos jogpolitikai célkitűzése volt. Szerepelt szinte minden párt programjában,¹¹ sürgették képviselők,¹² törvényhatóságok, és készen állt egy minta is a szomszédban: az 1867-ben elfogadott ausztriai egyesülési jogról szóló törvény.¹³

A kodifikáció szükségessége alatt akkoriban elsősorban közjogi szabályalkotásra gondoltak, de a lassan meginduló magánjogi kodifikáció e területet is szabályozás alá

7 Ez volt az ún. egyesületi pátens. Bővebben lásd Domaniczky, 2009, 45–46.

8 Vö. Ráth, 1861/II. 268–269., az 1867. február 17-i királyi leirat az alkotmány visszaállítása tárgyában. RT, 1867, 1–7.

9 Az egyesületek második virágkora 1867-től 1941-ig tartott, de a közepén egy éles választóvonal húzódik, az ún. kis cezúra, amelynek egyesülési joganyagát és szabályozási jellemzőit külön tanulmányban kívánjuk bemutatni. Az 1941 utáni időszakra lásd Domaniczky, 2009 (melléklet) és 2009a, 2010c.

10 Bár az 1868-as Javaslat részletes szankciórendszert dolgozott ki, megoldásai a hatályos joganyagba később sem épültek be. A büntetőtörvények (1878:5., 1879:40. tc. vagy éppen a választói jog büntetőjogi védelméről szóló 1913:23. tc. csak elszórtan említették az egyesületi formát tényállásaikban, a szankciókat rendeleti úton állapították meg.

11 Lásd bővebben: Mérei–Pölöskei, 2003, Domaniczky, 2009, 37–41., 47–49.

12 Deák Ferenc például eziránt már 1866-ban javaslattal élt. Vö. KI 1865/I. 61–62.

13 Vö. az egyesülési jogról szóló 1867. november 15-i törvény (ÖRKB, 1867, 377–381.), valamint Eötvényi, 1913, 51–52. Az egyesülési jog ausztriai szabályozása és a rá épülő bírósági gyakorlat egyébként magyar szempontból pozitív mintának számíthatott volna. Vö. Kneucker, 1968, 213–219.

kívánta vonni. Az egyesületi törvényjavaslat elsikkadása, majd az Mjt. megalkotásának elhúzódása miatt azonban a korszakban – elsősorban szokásjogi alapon – a közjogi jellegű, eljárási szabályok főként rendeleti úton kerültek megalkotásra. 1868-ban elkészült egy törvénytervezet, egy másik, elfogadott törvény pedig még abban az évben meghatározta az egyesülési jog gyakorlásának legfontosabb ismérveit.

Önálló egyesülési jogi törvény azonban az egész korszakban nem született, helyette végül is egymást követő rendeletekkel rögzítették a legfontosabbnak vélt keretszabályokat; ezek többségét a belügyminiszter bocsátotta ki. A szabályozás egyes elemei azonban ágazati és egyéb törvényekben nyertek elhelyezést, és a különböző formák besorolását, kezelését – módszertani jelleggel – miniszteri körrendeletek révén igyekeztek megkönnyíteni, amelyeknek szintén normatív erőt tulajdonítottak.

Töredezettsége miatt a szabályozás 1914-re már nehezen áttekinthetővé vált még a törvényhatóságok számára is. Nem véletlen, hogy – a közigazgatás és az egyesületek munkáját egyaránt megkönnyítendő – a századfordulótól kezdve egyre több egyesületi jogi jogszabálygyűjtemény került kiadásra.¹⁴

3. Átfogó törvényi szabályozás igénye

Az egyesületi közjog törvénybe foglalására egy jelentősebb kísérlet történt 1868-ban,¹⁵ amikor Wenckheim Béla belügyminiszter elkészítette az egyesülési és gyülekezési jogról szóló törvényjavaslatot (továbbiakban: Javaslat), amely elsősorban eljárási oldalról próbálta a területet szabályozás alá vonni.

3.1. Az egyesülési és gyülekezési jogról szóló törvényjavaslat

A Javaslat koncepciója több tekintetben újszerű volt. Konjunktív jellegénél fogva egyszerre kívánt szabályozni két alapjogot, az egyesülési és az ehhez elengedhetetlenül szükséges gyülekezési jogot. A kiegészítési törvények (1867:12. tc., 1868:30. tc.) miatt azonban – ha elfogadásra kerül – a Javaslat a két alapjog tekintetében eltérő területi hatállyal rendelkezett volna. A gyülekezési jogra nézve a horvát szabor önálló

14 Az egyik legkorábbi: Vita, 1906, de lásd még: Páskándy, [1930] és 1941; Lamotte-Zobor, 1922; Malatinszky, 1926.

15 Előkészületeire és tartalmának elemzésére lásd: Óriné, 1983, 1998; Révész, 2005; Horváth, 2007; Domaniczky, 2010a. Ismerünk azonban más magánkezdeményezéseket is. Máiig megfontolandó, az egyesületi magán- és közjog szabályait egyaránt szintetizáló tervezetet tett közzé a századfordulón az eperjesi jogakadémia tanára, Raffay Ferenc. Raffay, 1903. A tervezet elemzését önálló tanulmányban végezzük el.

jogalkotási felhatalmazással bírt (amellyel később élt is), az egyesülési jog tekintetében viszont a magyar országgyűlés a Szent Korona országai tekintetében kizárólagos hatáskört kapott, s csak a végrehajtási szabályok megalkotása tartozott volna a horvát kormány hatáskörébe.

A Javaslat erőssége a dogmatikai rendszerezésre törekvés. Tárgyi hatályát tekintve a tervezet általában az egyesületekre vonatkozott, különös szabályozás alá vonva a politikai egyesületeket. Röviden érintette a szakszervezetek előzményeit, ezekre nézve is az általános szabályozást tekintve irányadónak. A Javaslat ezenkívül felsorolt olyan formákat, amelyeket tárgyi hatálya alól kizárt (továbbiakban: kizárt egyesületek), és olyanokat is, amelyeket csak ideiglenesen, a részletszabályok megalkotásáig vont hatálya alá (ún. kooperatív egyletek). Bár nem vált törvénné, rendszertani meghatározásai egyes vonatkozásaiban jogilag máig meggondolandó elhatárolási szempontokat vetettek fel.

3.2. Az egyesülési szabadság definiálása

A Javaslat megkísérelte deklarálni az egyesülési szabadságot, amikor kimondta, hogy „Magyarország polgárai a törvények korlátain belül bizonyos célok elérésére szervezett egyesületeket szabadon alkothatnak...”. Az egyesülési szabadság korlátait a Javaslat értelmében csak más törvényi szabályozással lehetett volna megállapítani. Ugyanakkor bizonyos célokat konkrét meghatározás helyett (mint az 1868:44. tc.) negatív módszerrel próbált a tervezet rögzíteni (7. §).¹⁶ Az egyesülési szabadság kimondása azonban nem jelentette az egyesület működésének szabadságát is; erről szól a Javaslat 1. § második fordulata: „...s ezen jog gyakorlata – a politikai célú, valamint a jelen törvény 10-ik §-ában felsorolt egyletek kivételével [kizárt egyesületek – D. E.] – a [...] bejelentésen kívül előleges engedélytől nem feltételeztethetik”. Vagyis a működés megkezdéséhez mindenképpen szükség volt az egylet megalakulásának bejelentésére. Tehát a Javaslat alapján az egyesülési szabadság az egyesületalapítás szabadságát jelentette,

16 Hogy e „bizonyos célok” normatív módon történő meghatározása, egyáltalán e sokszínű alakzatok csoportosítása már a korban is mennyire nehéznek bizonyult, jól jellemzi Kmety véleménye: „az egyleteket szokás cél szerint osztályozni. E célok sokfélesége végtelen, mert az egyleti tevékenység felöleli az egyes embernek, társadalomnak, államnak is [...] életérdekeit, szükségleteit. Lehet ezen kívül több szempont alapján csoportosítani [...] így különösen aszerint, hogy a társulás teljesen szabad-e, az egyletalakítás és fenntartás kizárólag és teljesen a tagoknak elhatározásától függ-e, avagy a létesítés és fenntartás körül kényszerjog van adva az érdekeltek bizonyos hányadrészének avagy éppen a közigazgatási hatóságnak. [...] Különböztethetünk továbbá [...] aszerint is, hogy némely egyesületek a közigazgatásnak [...] funkciójából bizonyos részt átvenni kötelesek, s eképpen egyesületi (saját) ügyeikben gyakorlott működésükhöz közigazgatási (átruházott) jogkör is fűződik.” Kmety, 1900, 305.

törvényszabta keretek között. Ettől elvált a működés megkezdése, amelyhez állami engedély volt szükséges. E különbségtétel különösen a magánjogi kodifikáció megindulását követően kapott jelentőséget, amikor a jogirodalomban több évtizedes vita bontakozott ki az egyesület jogképessége megszerzésének időpontjáról, létezéséről, s ehhez kapcsolódva az egyesületi rezsimekről.

3.3. Eljárási és hatásköri szabályok

A Javaslat rögzítette az eljárási és hatásköri szabályokat valamint az ezekhez kapcsolódó határidőket. A főfelügyeleti jog,¹⁷ amelynek folyamánként az állam az egyesületek megalakulását és működését ellenőrzése alá vonta, már a 18. század végére vertikálisan megoszlott a közigazgatás központi és helyi szintje között. Azon, a mából visszatekintve is újszerű felismeréstől áthatva, hogy a helyi közigazgatás szinte a hatalom „szemeként” a leggyorsabban a legpontosabb adatok beszerzésére képes, az egyesületi ügyek intézését elsődlegesen a törvényhatóság feladatává kívánta tenni.¹⁸ A döntési jog szinte mindig a központi szintet illette, de a véleményezés és ellenőrzés e rendszerben a helyi szintre hárult, amely órában megszabott időn belül köteles volt az alapszabályt véleményezni és felterjeszteni. A Javaslat meghatározta a benyújtandó mellékletek körét és példányszámát, és utalt az alapszabály tartalmi elemeire is.

Az alapszabály láttamozását – vagyis jóváhagyását – a belügyminiszter végezte a korszakban (több esetben személyesen is),¹⁹ ezen a tervezet nem kívánt változtatni. A láttamozás megtagadását azonban ún. tételesen felsorolt tilalmi okokhoz kötötte volna, amelyek alapján az elutasító határozatot meg kellett volna indokolni, és a hivatalos lapban közzétenni. Nagy hiányossága a Javaslatnak, hogy a jogorvoslati jogról hallgatott.

A Javaslat, szabályainak megsértése esetére igen részletes szankciórendszert is tartalmazott, amely fokozatosan, a kihágástól a büntetőtörvény hatálya alá tartozó cselekmények felé közelítve szólt többek között az egyesület mint jogi személy által elkövetett „szabályszegésekről” és ezek büntethetőségéről is.

17 Részjogosítványairól bővebben lásd Hegedűs, 1872, 226–232.

18 Ezen elvnek, valamint a gyakorlása során irányadó szempontoknak a legbiztosabb, mából visszatekintve is érvényesnek tűnő megfogalmazását adja a Szapáry gróf belügyminisztersége idején kibocsájtott 1394/1873. BM rendelet 1. §-a. RT, 1873, 131–133.

19 Lásd pl. A Szabadkai Nőegylet 1868. június 9-én Báró Wenckheim Béla által láttamozott alapszabályait. SZL Fo2 2904/1868.

3.4. Az egyesülési jog keretszabályai a nemzetiségi törvényben

A Javaslatot a minisztertanács végül levette a napirendről, de szabályainak többsége – minthogy többnyire az akkori gyakorlatot kívánta rögzíteni, egyes helyeken (például: módosítási kérelem) pontosítani – szokásjogként élt tovább.

A Javaslat elkészítésével szinte egyidejűleg került sor a nemzetiségi törvény megalkotására.²⁰ Bár a törvény a nemzetiségi jogok biztosításáról és szabályozásáról vált ismertté, személyi hatálya a magyar nemzet definiálása révén az ország valamennyi lakosára kiterjed.²¹ Emiatt különösen jelentősnek tűnik a törvény 26. §-a, amely az egyesületekről szólva, azok létezésének és működésének legfontosabb ismérveit határozta meg.²² A törvény vonatkozó szakaszának második mondata – amely egyébként a második világháborúig változatlan maradt – így hangzik: *„E végből [oktatás – D. E.], s a nyelv, művészet, tudomány, gazdaság, ipar- és kereskedelem előmozdítására szolgáló más intézetek felállítása végett is, az egyes honpolgárok az állam törvényszabta felügyelete alatt társulatokba, vagy egyletekbe összeállhatnak, és összeállván szabályokat alkothatnak, az államkormány által helybenhagyott szabályok értelmében eljárhatnak, pénzalapot gyűjthetnek, és azt, ugyan az államkormány felügyelete alatt nemzetiségi törvényes igényeiknek is megfelelően kezelhetik.”* A törvény egyes honpolgárokról szól, s eközben rögzíti az egyesülési szabadság által érintett területeket,²³ rendelkezik az állami felügyelet szükségességéről, az alapszabály megalkotásáról, amelyet a kormánynak jóvá kell hagynia. A szövegből kiolvasható, hogy az egyesületek csak ezen jóváhagyott alapszabályokkal működhetnek. A már működő egyesületek pénzalapot gyűjthetnek, és azt a kormány felügyelete mellett nemzetiségi célokra is felhasználhatják. A nemzetiségi törvény ugyanezen szakasza szól még az egyesületek nyelvhasználatának szabadságáról is. Bár a törvénynek nem az egyesülési jog szabályozása volt a fő célja,

20 A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában alkotott 1868:44. tc. www.1000ev.hu. Részletes elemzését lásd Katus, 2008.

21 Vö. 1868:44. tc. preambulum.

22 Az egyesülési jog e törvényben történő részletes szabályozása összefüggésben lehet a politikai nemzet fogalmának jogszabályban történő definiálásával. Ennek létezése ugyanis a kollektív jogok közvetlen biztosítását szükségletelenné teszi, viszont ehhez hasonló jogokat szerezhetnek az adott nemzetiséghez tartozó egyének közvetve, az egyesületeken keresztül.

23 Itt érdemes visszaatni, hogy a Javaslat is bizonyos célok elérésére kívánta biztosítani az egyesülés szabadságát. Az 1868:44. tc. mintha e logika mentén lépett volna tovább, megjelölve e korábban említett „bizonyos célok” az oktatás, a nyelv, a művészet, a tudomány, a gazdaság, az ipar, a kereskedelem előmozdításában. Ami az utóbbiból kimaradt, az a politika területe, amelyre nézve azonban a Javaslat különös szabályokkal operált, később pedig a miniszteri rendeletek szabályozták ezt a kérdést mind a politikai, mind a nemzetiségi egyesületek tekintetében. Vö. 1508/1875 BM rendelet.

e jog gyakorlásának kereteit a dualizmus egész időszakára sikerült törvényi szinten rögzítenie. Tehát ha az a kérdés, hogy volt-e egyesületi törvény ebben az időszakban, erre nemleges választ kell adnunk, de ha úgy fogalmazzunk, hogy az egyesülési jogról rendelkeztek-e törvényi szinten a korszakban, e törvényre is tekintettel igennel kell felelnünk. Az 1868. évi 44. tc.-et a fenti jellegzetességei miatt nem tűnik túlzásnak „kvázi egyesületi törvényként” említeni.

4. Az ágazati törvények megjelenése

A 19. században a hosszú ideig változatlan civil szervezeti formák jogfejlődésében két nagyobb törés következett be. Az egyik a jogi személy elmélet 19. század eleji megjelenéséhez köthető, amelynek hatása Magyarországon a 19. század második felétől figyelhető meg az egyesületekre vonatkozó jogirodalomban,²⁴ s amelynek különös jelentőséget adott a magánjogi kodifikáció megindulása. A másik a mai, főleg szociológiai szaknyelvben használt fogalmakkal leírható forprofit és nonprofit szerveződések elkülönülése, egyesületfogalomból történő kiválása volt, amely dogmatikai és terminológiai bizonytalanságokkal kísérve egészen a 19. század végéig eltartott.²⁵

Ezen jogi folyamatoktól függetlenül társadalmi és politikai mozgások²⁶ is előidézték változásokat, amelyek nyomokat hagytak a joganyagon, illetve a szabályozási szerkezetben.

²⁴ Vö. az 1868-as Javaslat és az 1919:III. néptörvény szövegét.

²⁵ Itt csupán utalás szintjén érdemes megemlíteni, hogy a gazdasági társaságok önálló szabályozása már a reformkorban kezdetét vette (lásd 1840. évi kereskedelmi törvények), de kezdetben például a szövetkezetek is egyesületi formában szerveződtek. (Megemlítendő, hogy az első magyar szövetkezet az eddigi adatok szerint 1825-ben jött létre. Kolozsvári Gondoskodó Társaság – Imreh, 1994.) A neoabszolutizmus időszakában az 1852-es egyesületi pátenz az egyesületeket és a részvénytársaságokat egyaránt szabályozni kívánta. Lásd OKL 1853/I. 14–21., hatályon kívül helyezésére Magyarországon a gazdasági társaságokra nézve: Ráth, 1861. többi részében: legfelsőbb királyi leirat 1867. február 17. az alkotmányosság visszaállításáról. KI, 1865/II. 49–50. Érdemes e tekintetben a Javaslatot is megvizsgálni, hiszen az ún. kooperatív egyletek szabályozását – bár ideiglenes jelleggel, a kereskedelmi törvény megalkotásáig – rendezni kívánta. A különböző civil szervezeti formák besorolása még az 1875:37. tc. megalkotása után is gondot okozott, ilyenkor – a jogalkalmazás egységét elősegítendő – miniszteri körlevélben próbáltak elhatárolási szempontokat felvetni. Egyszóval a gazdasági és más formák szétválása, dogmatikai hátterének kialakulása és megszilárdulása több évtizedig eltartott. A joganyag szempontjából e formák elkülönülése és fejlődése az egyesületekénél jobban nyomon követhető, miután a korabeli szóval „közkereseti egyesületek” formáit elsődlegesen törvényi szinten határozták meg. Lásd pl. az alapformákra: 1875:37. tc.; földhitelintézetek (1871:34. tc., 1879:39. tc.); hitelszövetkezetek (1898:23. tc.); vízitársulatok (1885:23. tc.); halásztársulatok (1888:19. tc.); betegsegélyező pénztárak (1891:14. tc.). A for-profit társaságok korabeli szabályozására lásd Horváth, 2005 és 2006.

²⁶ Lásd pl. honvédegyleti mozgalom kibontakozása, segélyező egyletek elterjedése, ipartörvények megalkotása (ipartestületek és ipartársulatok szétválása), tűzoltóegyletek számának növekedése.

Az ezek nyomán megalkotásra kerülő legfontosabb, az egyesülési jog szempontjából is releváns ágazati törvények a következők: a kereskedelemről szóló 1875. évi 37. tc., az ipartörvényről szóló 1872. évi 8. tc., illetve az ipartörvényről szóló 1884. évi 17. tc., az ipari és gyári alkalmazottaknak betegség esetén való segélyezéséről szóló 1891. évi 14. tc.²⁷

A kereskedelmi törvény (továbbiakban: Kt.) végül a Javaslatban leírt koncepció alapján szövetkezet elnevezés²⁸ alatt szabályozási körébe vonta az ún. kooperatív egyleteket (Javaslat 11. §), kibővítvé a felsorolást a laképítő és a kölcsönös biztosító társaságokkal (Kt. 223. §). A névlegesen egyesületi formában működő szervezetek egy csoportját a Kt. kiemelte, és rájuk nézve különös szabályokat állapított meg. Bár e formák továbbra is alapszabállyal rendelkeztek, azok tartalma eltért az egyesületi alapszabályok tartalmától, nyilvántartásukat pedig nem a közigazgatás, hanem a bíróság végezte (mint ezt egyébként már a Javaslat is felvetette).

Az 1872-es ipartörvény (továbbiakban: It.) újraszabályozta az ipartársulatokat, melyek egyesülési jogszabályok alóli kizárását már a Javaslat tervbe vette (J. 10. §). Az It. szerint az ipartársulatok célja az *„ugyanazon vagy különböző ipart egy vagy több községben önállóan gyakorló iparosok közös”* céljainak előmozdítása (It. 76. §), de emellett öngazgatási jogosítványokat is kaptak (békéltető testületek, It. 76.). Látszólag egyesületi formáról van szó, de az alapszabály kellékei némiképp eltérőek, s bár a láttamazás megmaradt, a főfelügyeleti jogkört sem a belügy-, hanem a törvényhatóság útján a földművelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter gyakorolta. A céhek helyén az ipartársulatok létrehozását a törvény kedvezménnyel is elő kívánta segíteni (It. 83. §).

Az 1872-es szabályozás nem volt hosszú életű. Az ezt felváltó 1884-es ipartörvény már két formáról: az ipartestületről és ipartársulatról emlékezett meg. Az előbbi (122–148. §) egyértelműen hatósági jogosítványokkal felruházott, köztestületi forma, míg az ipartársulat (149–154. §) – megtisztítva valamennyi hatósági feladattól, ám fenntartva az iparhatóság felügyeleti jogát – tulajdonképpen kereskedelmi célú egyesületi formává vált, amelynél a főfelügyeleti jogkör a kereskedelmi miniszternél

27 A felsorolás természetesen nem teljes körű. Néhány további törvényt csupán itt említünk meg, ugyanis az általuk szabályozás alá vont formációk csak névleg vagy még úgy sem tartoztak az egyesületek közé. Ilyenek a vízitársulatok (a vízjogról szóló 1885:23. tc.), közbirtokosságok és hegyközségek (a mezőgazdaságról és mezőrendőrségről szóló 1894:22. tc.), a gazdasági és ipari hitelszövetkezetek (a gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről szóló 1898:23. tc.), a legelőtársulatok (az osztatlan közös legelőkről szóló 1913:10. tc.). E szervezetek eredetileg sem a civil szervezeti formákból váltak ki, hanem csak szabályozásuk egyes elemei tették őket azokhoz hasonlóvá. Lényegük szerint azonban kényszertársulatok vagy köztestületek közé tartoztak. Az ágazati törvények között említendő továbbá a szerzői jogról szóló 1884:16. tc., amely a jogi személyek szerzői jogairól is rendelkezett. Lásd még: Kolosváry, 1911, 220–221.

28 Vö. Kt. a szövetkezetekről szóló 223–230. §-ai. A szövetkezetek magyarországi (és erdélyi) kezdeteire lásd Imreh, 1994.

maradt.²⁹ Az ipartestületek – bár segélyzőpénztár és szövetkezetalapításukat az It. támogatni kívánta (143–147. §), egy-egy egyesületi jogszabály-bokor létrehozását segítve így elő – e hosszú ideig megőrzött formájukban köztestületnek számíthatóak.³⁰

Régi szép, a magyar középkor kalandos társulataiban gyökerező hagyományai vannak a 19. században a Kárpát-medencében és a magyar diaszpórákban egyaránt elterjedő segélyző egyleteknek. Ezek magyar földön már a 19. század első negyedében megjelentek, s virágzásuk végigkísérte a dualizmus időszakát.³¹ Az 1891:14. tc. (továbbiakban: Bst.) elfogadásával azonban egy részük az egyesületek és a civil szervezetek közül – speciális szabályozásánál fogva – kivált. A Bst. meghatározta az elismert betegsegélyző pénztárak fajtáit (28. §), részletes általános és különös eljárási szabályokat alkotott, általános hatáskörrel pedig a kereskedelmi minisztert (egyes esetekben és részjogosítványokra nézve: az iparhatóságot) ruházta fel.

5. Az egyesülési jog korlátozásának törvényi keretei

Az egyesülési jog korlátozásának kereteit két szempontból érintjük. Törvényi szinten egyrészt egyes szolgálati jogviszonyokra tekintettel határoztak meg keret-szabályokat, másrészt pedig háború esetére felhatalmazást adtak az egyes szabadságjogok alsóbbszintű jogszabállyal való korlátozására.³²

Az első esetkörben említendő például a katonai, a bírói, az ügyészi és a vasutas szolgálati viszony. A szabályozás terjedelme az egyes esetekben eltérő. Az 1868-as honvédelmi törvénycsomag³³ az egyesülési jogra csupán közvetve utal. A bírósági törvény a

29 A gyakorlatban előforduló formák ismeretében talán egy hármas tagolással lehet jellemezni e területen a köztestülettől az egyesületig vezető utat. A felülről létrehozott, hatósági jogosítványokkal rendelkező ipartestület állami feladatokat gyakorol, látszólag egyesületi formában. Speciális szabályozás vonatkozik az ipartársulatra is, de itt létezik önszerveződés. Legtisztább formában viszont az önszerveződés a kereskedelmi csarnokoknál mutatható ki, amelyek kereskedők kereskedelmi és társas célokra történő összefogását tűzték ki. Furcsa nevük ellenére egyesületi formában működtek, alapszabályukat a belügyminiszter hagyta jóvá. Lásd pl. a Szabadkai Kereskedelmi Csarnok alapszabályát: SZL Foz 5253/polg/1869., illetve Domaniczky, 2011.

30 Lásd pl. BFSÉ 1904., illetve a statisztikai szempontú csoportosításra: Reisz, 1988.

31 Bukásuk a második világháború után következett be Magyarországon, illetve az egykori magyar területeken. A tengerentúli angolszász diaszpórák közül a legjelentősebb egyesült államokbeli magyar közösségben azonban egészen az 1950-es évekig gyarapodtak, s legerősebb szervezeteik – igaz, már más elnevezéssel – máig is működnek. Lásd Várdy, 2000; Domaniczky, 2010b.

32 Az 1912-es szabályozás mintájára, szinte azonos szöveggel készült el a honvédelemről szóló 1939:2. tc.

33 A véderőről szóló 1868:40. tc. 54. §-a a szolgálaton kívüli tartalékosokra és honvédekre nézve kimondja, hogy polgári jogviszonyaik tekintetében a polgári hatóságok joghatósága alá tartoznak. A tényleges szolgálatot tel-

politikai és a munkásegyletekben való részvételt tiltja meg, ezt veszi át az ügyészségi törvény is.³⁴ A legkiterjedtebb szabályozást a Magyar Államvasutak törvényi szinten megalkotott szolgálati szabályzata tartalmazza, amely a „vasutasegyletek” feletti főfelügyeleti jogkör elsődleges gyakorlójává a kereskedelmi minisztert tette meg.³⁵ A vasúti dolgozók részvételével alakult egyesületekre nézve előzetes engedélykérést köt ki. Az eljárást egyébként az általános eljárás mintájára rögzíti, csak a törvényhatóság helyett a véleményezési jogkört az illetékes vasútigazgatóság gyakorolja. Az egyesületalakítás szabadsága mellett a törvény az egyesületekben való részvétel korlátozásának lehetőségét is megteremti, amikor kimondja, hogy vasúti dolgozók nem lehetnek haza- vagy nemzetellenes, illetve a vasúti szolgálat érdekeivel össze nem egyeztethető célra alakult egyesületek tagjai.

A foglalkozáshoz kötött részleges korlátozások mellett a háborúra történő készülődés jegyében megteremtették az egyesülési jog gyakorlásának általános kereteit is.³⁶ Ez volt az első törvényi rendelkezés ezen alapjog korlátozására, de nem ez volt az első kísérlet. Az 1868-as Javaslat ugyanis egy elegánsan megfogalmazott, a záró rendelkezések között

jesítők viszont katonai szolgálatról független polgári jogviszonyaik tekintetében ugyancsak a polgári hatóságok joghatósága alá tartoznak. Hasonlóan szabályozást tartalmaz a honvédségről szóló 1868:41. tc. 22. §-a. Ez a szabályozás később is megmaradt (1889:6. tc., 1890:5. tc., 1912:30. tc.).

- 34 Vö. a bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869:4. tc. 11. §, illetve a királyi ügyészségről szóló 1871:33. tc. 16. §. Az előbbi törvényhely így szól: „A bíró nem lehet tagja valamely politikai vagy munkás-egyletnek, illetőleg gyülekezetnek; nem vehet részt azok gyűléseiben; nem folyhat be sem közvetve, sem közvetlenül azok működéseibe, s nem járulhat az ily egylet vagy gyülekezet határozatához vagy kérvényéhez.” Az egyesületi fogalom határainak változékonysága miatt további egyesületi formákra is vonatkozhatott ugyanezen törvény 12. §-a: „A bíró nem lehet valamely – az állam által segélyezett vagy biztosított – vállalat engedményének tulajdonosa, sem más részvényes, kereskedelmi vagy ipartársulat elnöke, igazgatója, vagy ily társulatok igazgatótanácsának, vagy felügyelő-, vizsgáló-, számoltató bizottmányának tagja, sem bárminő, habár csak ideiglenesen és fizetés nélkül működő közege.”
- 35 Vö. A vasúti szolgálati rendtartásról szóló 1914:17. tc. 29. §: „Az alkalmazottak körében bármilyen egyesületet és intézményt, a jótékony célú szövetkezeteket is ideértve – csak a kereskedelemügyi minister előzetes engedélyével szabad alapítani. Az alkalmazottak körében alakuló bármilyen egyesület alapszabályait az érdekelt vasútigazgatóság útján, annak véleményével ellátva jóváhagyás végett a kereskedelemügyi ministerhez kell felterjeszteni. A kereskedelemügyi minister, amennyiben nem a 22. § alá eső intézetről vagy pénztárról van szó, az alapszabályokat a belügyministerrel, Horvát-Szlavonországokban a bánnal egyetértve hagyja jóvá. Oly egyesületek alapszabályait, amelyeknek működési köre kizárólag Horvát-Szlavonország területére terjed ki, a kereskedelemügyi ministerrel egyetértve a bán hagyja jóvá. A kereskedelemügyi ministert a vasútigazgatás érdekei szempontjából minden ilyen egyesülettel szemben főfelügyeleti jog illeti meg, s jogában áll neki azokat, ha alapszabályaiknak meg nem felelő irányban működnek, a belügyministerrel, Horvát-Szlavonországokban a bánnal egyetértve felosztatni. Oly egyesületek felosztatásának joga, melyek alapszabályainak jóváhagyása a bán ügykörébe esik, a kereskedelemügyi ministerrel egyetértve a bánnt illeti. Az alkalmazottak nem lehetnek olyan egyesületek tagjai, a melyeknek törekvései haza – vagy nemzetellenesek, vagy a melyeknek törekvései a kereskedelemügyi minister megítélése szerint – a vasuti szolgálat érdekeivel össze nem egyeztethetők.”
- 36 Megelőlegezve e tanulmány folytatását, itt szükséges elmondani, hogy jogi értelemben a két világháború közötti időszakban egyesülési szabadság nem létezett, új egyesületek alakítására – jogszabály szerint – csak különösen indokolt esetben, a belügyminiszter engedélyével kerülhetett sor. Az erről szóló 5084/1919. BM rendeletet csak az 1955-ös egyesületi tvr. helyezte hatályon kívül.

elhelyezett szabállyal kívánt lehetőséget biztosítani nem csupán háború, de általában rendkívüli állapot esetére az egyesülési (és gyülekezési jog) általános korlátozásához.³⁷

Maga a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szóló 1912:63. tc. az egyesületi joggal kapcsolatban – az állam biztonsága szempontjából közelítve – a kormánynak a következő felhatalmazást adta meg³⁸ a rendeleti jogalkotáshoz: a.) egyesületalakítás megtiltása;³⁹ b.) egyesületek működésének ellenőrzése és korlátozása;⁴⁰ c.) a közigazgatási hatósági ellenőrzés alatt nem álló egyes egyesületek rendőri ellenőrzés alá vonása.⁴¹ Az e szakasz alapján készült szabályok megszegését a jogalkotó egyúttal büntetni rendelte.⁴²

6. Az egyesületi magánjog kodifikálása

A jogi személyiség elmélet megjelenése a magyar joganyagban a neoabszolutizmus korára nyúlik vissza, amikor az Optk. egy időre⁴³ Magyarországon is hatályos joggá vált.⁴⁴ Az egyesületek jogi személyiségének kérdése különösen a kiegyezést

37 Vö. Javaslat 36. §: „Háború vagy belforrongás eseteiben vagy ha az egyesülési vagy gyülekezési jog nem egyes kérdések vagy érdekek megvitatására, kölcsönös felvilágosításra 's egyéb törvényes célokra, hanem tervszerűen 's kiszámítással csak arra kívántatnék használtatni, hogy a békés kifejlődésre szükséges kedély-nyugalom helyre ne állhasson, hanem az ország vagy annak egyik része folytonos izgatottságban tartassék, mely a haza lakóiban a jóra változott alkotmányos élet, 's annak fejlődési képessége iránti hitet megingatná, 's ez által a közrendet és nyugalmat veszélyeztetné, a belügyministernek felelősséggel járó jogában állandó a jelen törvényt egészben, vagy részben, az egész országra, vagy annak egyes részére nézve felfüggeszteni az esetben, ha a törvényhozás az alkalommal együtt nem leendene, kötelességében állván az intézkedését a törvényhozás legközelebbi ülészakájában igazolni.”

38 Megjegyzendő, hogy nemcsak háború, hanem „háború fenyegető veszélyének elrendelt katonai előkészületek esetében is...”. Valószínűleg ez a megfogalmazás tette lehetővé, hogy az e törvény alapján készült jogszabályok a háborút követően is hatályban maradhassanak. A törvény előkészítésére lásd bővebben: Tóth, 1996, tartalmára pedig: Ereky, 1917.

39 Értve ezalatt az új egyesületeket és fiókegyesületeket egyaránt. 1912:63. tc. 9. § (1) bekezdés 1. pont.

40 A már működő egyesületek és fiókegyesületek összjöveteleinek ellenőrzése, működés korlátozása vagy felfüggesztése. Sürgős esetben ezen intézkedéseket kormánybiztos is megteheti. 1912:63. tc. 9. § (1) bekezdés 1. pont, (2) bekezdés.

41 A legerősebb jogosítvány, a bármely gyanús szervezet rendőri ellenőrzés alá vonására lehetőséget biztosító felhatalmazás megfogalmazása pontatlan. Már a „stb.” fordulat is utal arra, hogy az egyesületek teljes körére kíván a jogalkotó kiterjeszkedni, de ezt nem kívánja egyértelműen megfogalmazni. A gyakorlati alkalmazásból mindenesetre úgy tűnik, hogy a fogalmazási pontatlanságokon a jogalkalmazó gyorsan túltette magát. Ezen pont tehát a gyanús szervezetek gyűléseinek betiltására, feloszlására, jogellenes határozataik felfüggesztésére kívánt felhatalmazást adni.

42 Ez maximálisan két hónap elzárás és 600 korona pénzbüntetés lehetett. Vö. 1912:63. tc. 9. § (3) bekezdés és 1914:50. tc. 17. §.

43 Magyarországon 1853 és 1861 között, Horvátországban azonban a kiegyezés után is.

44 Az Optk. a jogi személy helyett az erkölcsi személy kifejezést használja. Vö. Optk. 26. §, de az egyesületekre több különböző elnevezéssel is utal. Vö. Optk. 13., 286., 559., 1023., 1317., 1454., 1472. §, OPTK 1863.

követően került a vizsgálatok középpontjába a jogirodalomban. Az alapkérdés az volt, hogy a láttamozás, az egyesület alapszabályának jóváhagyása vajon jogi személyiség megadását is jelenti-e az egyesület számára,⁴⁵ közjogi vagy magánjogi vagy esetleg kettős jogi személyiségről van-e szó? Ennek kapcsán viszont vizsgálni kezdték a főfelügyeleti jog terjedelmét és részjogosítványait is, alapvetően arra a kérdésre keresve választ, hogy a magyar egyesületi jog a szabadalakulás, az engedélyezési vagy a normatív feltételek rendszerét alkalmazza az egyesületekre. Az egyik legtekintélyesebb magánjogász professzor, Kolosváry Bálint a világháború előtt arra az álláspontra helyezkedett, „*hogy e három rendszer közül szokásjogunk melyiket követi: határozottan megjelölni, mert a felállított keretekbe gyakorlatunk nem illeszthető bele pontosan: nem lehet*”.⁴⁶ Mások megoszlottak mindhárom rendszer között.⁴⁷

Az 1868-as Javaslat, amely a gyakorlatot rögzítette, az engedélyezési rendszert tervezte kodifikálni, és a végül rendeleti úton kidolgozott szabályozás ezen nem változtatott. Az Mptk. tervezete arra az álláspontra helyezkedett, hogy külön szabályozandó az egyesületi köz- és magánjog, tekintettel az előbbi politikai változásoknak való kiszolgáltatottságára, amelynek következtében az egyesületi rezsimek is váltakozhatnak.⁴⁸ Az utóbbi esetben viszont a normatív feltételek rendszerének kialakítása mellett érvelt, amely bírósági, konstitutív bejegyzést tett volna szükségessé. Egyes szerzők felvetették a mai szóval civil közösségnek nevezett, jogi személyiség nélküli formáció törvényben való szabályozásának szükségességét is. Az Mptk. elfogadása esetén tehát egyidejűleg két regisztrációra lett volna szükség a teljes körű működés megkezdéséhez: a kormány és a bíróság általira.⁴⁹

45 E kérdésben is többféle vélemény ismert. Az Mptk. tervezetére hatással bíró magánjogászok között elfogadott véleménynek számított, hogy „az a nézet uralkodik, hogy minden egyesület a hatósági engedélyezés ténye által jogképességet nyer [...] tényleg úgy is áll a dolog, hogy minden egyesület a közjogi létezés ténye folytán jogi személy...”. Raffay, 1903, 24. Hasonlóan: Fodor, 1899/I, 386–389.

46 Kolosváry, 1911, 211.

47 Wenzel, 1863, 301–303.; Korbuly, 1871, 268.; Récsi, 1871, 371.; Wenzel, 1885, 200–204.; MJL (Meszlény Artur), Fodor, 1899/I, 386–387.; Kmety, 1900, 304–309.; Ferdinandy, 1902, 274–275.; Raffay, 1903; Ferdinandy, 1911, 71.; Kolosváry, 1911, 210–215.; Kmety, 1926, 125–126.; Ginyovszky, 1932, 89.

48 Az egyesületi köz- és magánjog önálló szabályozásának vitathatatlan előnyei mellett egy hátrányos következménye lehetett volna: ezáltal az egyesülési jog – tekintettel a horvát bel- és igazságügyi autonómiára – kikerült volna a közös szabályozási körből. Részletesen vizsgálja e kérdést: Raffay, 1903.

49 Valószínűleg az Mptk. koncepciója vezetett el az 1919-es egyesületi szabályozás kialakításához, amely az általi láttamozás helyett kizárólagossá tette a bírósági nyilvántartást, és egyértelműen a normatív feltételek rendszerének álláspontjára helyezkedett.

A magánjogi törvényjavaslat előkészítésének további eredményeként említhetőek még az egyesületfogalom megalkotására tett kísérletek, amelyek nehézségei végül a negatív fogalomalkotás felé vezették a kutatókat,⁵⁰ valamint az alapszabály jelle-
gének és tartalmának vizsgálata.⁵¹

A kiegyezést követően számtalan szerzőnél előkerülő kérdések csak évtizedek múltán jutottak nyugvópontra, viszont nagymértékben hozzájárultak az egyesületi jog dogmatikájának megalapozásához.⁵² Hatásuk érezhető az egyes eljárási kódexekben, mint a bűnvádi vagy a polgári perrendtartásban.⁵³

7. Az egyesületi jogot érintő egyéb törvényi szintű szabályozás

7.1. Pénzügyi és támogatási szabályok

Itt szükséges megemlíteni, hogy a kiegyezést követően igen gyorsan rögzítették a civil szervezetek ügyeire vonatkozó illeték- (1868:23., 1868:58., 1869:16., 1870. 58. tc.) és adózási (1868:26., 1870:49., 1875:22., 1875:24., 1875:29. tc.) szabályokat. Az alapvető distinkció itt is a nonprofit-forprofit jellegnél húzódott, az „eszmei célú” vagy klasszikusnak is mondott szervezetek adó- és illetékkedvezményekben részesültek.

Az illetéktörvény (1869:16. tc.) alapján például a nem pénzbeli nyereséget célzó egyesületek hatósági beadványai általában illetékmentesnek minősültek. A törvény az egységes gyakorlat kialakítását szem előtt tartva egyes formákat külön meg is nevezett (3–6. §). Megjegyzendő, hogy a törvény nemcsak a magyar korona országaiban fennálló egyletekre, hanem azokon kívül székelő egyletek itt létesített fiókjaira és vállalataira is kiterjesztette a hatályát (1., 30. §).

Az adó- és illetékkedvezmények akár támogatásként is felfoghatóak, amelyekkel az állam e szervezetek céljait elismerni, megvalósításukat elősegíteni kívánta. Ezen

50 E definícióalkotás egyik csúcsteljesítményeként említhető véleményünk szerint Szladits egyesületfogalma. Vö. Szladits, 1940, 583.

51 Például az alapszabály szerződés jellegének, kötőerejének vizsgálata. Vö. Reiner, 1898.; Raffay, 1903.; MPTK, 1900, 6–13.; MPTKI, 1901/I, 80–119.

52 Ezért nem túlzás azt mondani, hogy az egyesületi közjoggal és általában az egyesületi joggal kapcsolatos legfontosabb megállapításokat magánjogászoknak köszönhetjük. Az önszerveződés-történet paradoxonaira lásd Domaniczky, 2009, 18, 36–37.

53 Vö. a bűnvádi perrendtartásról szóló 1896:33. tc. 47. §, a polgári perrendtartásról szóló 1911:1. tc. 25., 27., 34., 160. § vagy a fiatalkorúak bíróságáról szóló 1913:7. tc. 7., 16., 19., 21., 24., 26., 46., 66. §.

túlmenően – bár általános támogatási szabályokat ilyen szinten nem rögzítettek – konkrét pénzügyi támogatásról is szólnak egyes törvények. Ezek tipikus formája a költségvetési törvény, amely többnyire vagy egyes szervezetekre vagy az egyesületek meghatározott körére nézve előírányzott működési, illetve céljellegű támogatásokat.

7.2. Egyéb törvények

A törvényi szintű szabályozás kapcsán szükséges megemlíteni, hogy már a dualizmus korában is születtek egyes szervezetekre szabott törvények. Ezek megalkotásának oka elsősorban az adott szervezet kiemelkedő céljában keresendő.⁵⁴

Itt szükséges utalni továbbá a nemzeti jelképek (nemzeti elnevezés, címer, zászlóhasználat) egyesületek általi használatának szabályozására, amely részben törvényi, részben rendeleti szinten valósult meg, de amelynek gyakorlata folyamatosan változott. Először a később elemzett 1508/1875 BM rendelet melléklete szólt e kérdéstről, eltiltva a szervezeteket a nemzeti cím használatától. A rendelet idegen államok címerének, színeinek és jelvényeinek hazai egyesület általi használatát sem engedélyezte.⁵⁵ A Magyar Korona országainak egyesített, valamint Magyarország külön címerének használatáról 1883-ban az országgyűlés törvényt alkotott. Ez a címerhasználatot „*magánosok, magánjellegű testületek, vállalatok és intézetek*” számára miniszterelnöki engedélyhez kötötte, a kérelmet pedig a törvényhatóság első tisztségviselőjének kellett egyéb dokumentumokkal együtt benyújtani. A törvény megsértése esetére szankciót is tartalmazott, valamint fenntartotta az engedély visszavonásának lehetőségét.⁵⁶ A törvényt eredetileg az egyesületekre is alkalmazták, majd a századfordulón a gyakorlat módosult, s így is maradt az első világháború végéig.⁵⁷

54 Lásd például: 1904:24. tc., 1882:41. tc., 1913:5. tc.

55 Vö. 1508/1875. BM rendelet melléklete VI–VII. pont. (Megjegyzendő, hogy alkalmazásában Tisza Kálmán következetesnek mutatkozott. Az ÜL-ben található egyik határozatában az Újvidéki Szerb Egyesületi Nyomdatársulat elnevezésében továbbra is engedélyezi a „nemzeti” szó használatát, ugyanis „az említett [1508/1875. BM rendelet – D. E.] szabályrendeletben az, miszerint visszaható erővel is bír, világosan kimondva nem lévén, visszaható erőt tulajdonítani nem lehet...” UL 3744/1875.). A rendeletet egyébként csak az 1136/1898. BM rendelethez kapcsolódóan, 1898-ban tették közzé a Rendeletek Tárában (RT, 1898, 245–248.). Ez azonban akkoriban egyáltalán nem volt szokatlan jelenség, a hatályos jogszabályok egy része az RT-ben egyáltalán nem került közzétételre, hanem csak jogszabálygyűjteményekből, tárcalapokból vagy levéltári iratokból kereshető elő.

56 Vö. A magyar korona országai egyesített címerének és az ország külön címerének magánosok és magánjellegű testületek, vállalatok és intézetek által való használhatóságáról szóló 1883:18. tc. 1–2., 9–10. §.

57 Vö. Az ország címerének zászlókon, lobogókon, engedély nélkül használhatása tárgyában kelt 10259/1900. BM rendelet (RT, 1900/I. 352.). Az elhatárolási kérdések kapcsán egyébként az évek során egész csokor belügyminiszteri rendelet született. Lásd pl. az 1883:18. tc. végrehajtása tárgyában kelt 50422/1883. BM rendelet (RT, 1883. 1242–1252.); a magyar címerek használatának szabályozása tárgyában kelt 29722/1884. BM rendelet (RT, 1884, 683–684.); az ország címerének magánosok által használása tárgyában kelt 627/1888. BM rendelet (RT, 1888, 137.); az ország

8. Az egyesületi jog rendeleti szintű szabályozása

8.1. Az egyesületi közjog kereteit rögzítő rendeletek

A dualizmus korában az egyesületi közjog szabályai hézagosan nyertek törvényi szinten rendezést, az egyesületi magánjog pedig teljes mértékben szokásjogként érvényesült, bár mindkét területen készültek tervezetek.

A normatív szabályok többsége rendeletként került kibocsátásra, ezek pedig az egyesületi közjog három fő témakörére: az egyesület keletkezésére, megszűnésére, felügyeletére koncentráltak. Ehhez kapcsolódóan viszont általában a kihez, mit, hány példányban kérdésekre is választ kívántak adni. A rendeletek száma gyorsan növekedett, s az elsődleges kibocsátóhoz, a belügyminiszterhez igen korán más miniszterek is csatlakoztak, így a joganyag hatályos állapotának megállapítása igen nehézkes műveletnek bizonyult. Az alábbiakban – csakúgy, mint törvényi szinten – e változásokra is utalni szeretnénk.

Az általános szabályok többségét a korszakban két belügyminiszteri rendelet tartalmazta: *az egyesületek ellenőrzése tárgyában kelt 1394/1873. BM (kör)rendelet*, illetve *az egyletek alakulása tárgyában kelt 1508/1875. BM (kör)rendelet*.⁵⁸

Egyes civil szervezeti formákra miniszteri rendeletek, körrendeletek és leiratok további – elsősorban a főfelügyeleti jogkör valamely jogosítványához kapcsolódó vagy elhatárolási – szabályokat állapítottak meg. Ezek közül a legfontosabbak: a munkásegyletekre,⁵⁹ az izraelita egyletekre,⁶⁰ az asztaltársaságokra,⁶¹ a kereskedelmi törvény

címerének magánosok által használása tárgyában kelt 13803/II/1888. BM rendelet (RT, 1888, 140.); a címeres nemzeti lobogónak nyilvános ünnepek alkalmával való kitzézése tárgyában kelt 4642/1898. BM rendelet (RT, 1898/I, 656–689.); az ország címere használatának tilalma tárgyában kelt 46669/1900. BM rendelet (RT, 1900/I, 432.).

58 A körrendelet és rendelet közötti különbségre lásd Domaniczky, 2009, 43–44. Az áttekinthetőség érdekében mindkét formára itt a rendelet kifejezést alkalmazzuk. A korabeli jogforrástanra lásd Kmety, 1900, 20–35.

59 Vö. 1508/1875. BM rendelet, a munkásegyletekkel szemben gyakorlandó hatósági ellenőrzésnek hatályosabbá tétele tárgyában kelt 2219/1898. BM rendelet (RT, 1898, 645–647.), az országos jellegű munkásegyletek helyi csoportjainak bejelentése körüli eljárás tárgyában kelt 122000/1906. BM rendelet (RT, 1906, 2138–2143.), a munkásegyletek vizsgálata tárgyában kelt 9829/1907. BM rendelet (Páskándy, [1930], 126–128.), az országos jellegű munkásegyletek helyi csoportjainak bejelentése körüli eljárás tárgyában kelt 122000/1906. BM rendelet kiegészítése tárgyában kelt 68709/1907. BM rendelet (RT, 1908, 197–198.), a kiskorú tanoncok munkásegyletekbe való belépése tárgyában kelt 101213/1908 (Páskándy, [1930], 129–130.) KM (kereskedelmi miniszter) rendelet.

60 Vö. az izraelita hitügy szervezése tárgyában kelt 26915/1871. VKM rendelet (RT, 1871, 436–446.), az izraelita hitközségek ügyeinek és az anyakönyvi üggyhöz való viszonyuknak szabályozása tárgyában kelt 191/1888. VKM (RT, 1888, 1069–1077.), az izr. chevra kadischa-egyletek ellenőrzéséről szóló 58763/1905. BM (RT, 1905, 1253–1254.), az izraelita anyahitközségek, a fiókhitközségek és az imaházi egyesületek alapszabályainak az iskolaügyre vonatkozó rendelkezéseiről szóló 57121/1906. VKM rendelet (RT, 1906, 1097–1100.).

61 6933/1901. BM leirat Budapest szfv. közönségéhez, 81936/1904. BM rendelet, 11793/1905. BM leirat. Páskándy, [1930], 120–122.

hatálya alá tartozó egyesületekre,⁶² a kiházásítási egyletekre,⁶³ a nyugdíjegyletekre,⁶⁴ a tűzoltóegyletekre,⁶⁵ valamint a különböző oktatási és ifjúsági egyletekre⁶⁶, valamint a patronázs-egyesületekre⁶⁷ vonatkozó miniszteri rendeletek.

8.2. Az egyesületek alakulása, megszűnése és ellenőrzése

Az 1394/1873. BM rendelet rövid négy pontban összegzi a törvényhatóság egyesületekkel kapcsolatos feladatait. A rendelet bevezetője azonban két fontos – máig megfontolandó – alapelvet is rögzít a közigazgatás és a civil szektor,⁶⁸ valamint a közigazgatás két szintje közötti együttműködésre nézve. Ez utóbbi tekintetében a rendelet kimondta, hogy a „*törvényes felügyelet joga és kötelessége az egyletek felett elsősorban a törvényhatóságot illeti...*”, ezért az alapszabályok egy példánya helyi szinten marad,⁶⁹ a többi példányt (ennek száma egyesületi formánként és korszakonként változott)

62 Vö. a kereskedelmi törvény alapján fennálló egyesületek, társulatok, szövetkezetek ellenőrzése tárgyában kelt 19062/1882. BM rendelet. Páskándy, [1930], 111–112.

63 18705/1901., a leánykiházásítási, temetkezési és betegsegélyző egyletek vagyonkezelésének megvizsgálása tárgyában kelt 120499/1903. BM rendelet (Páskándy, [1930], 115–118.).

64 Az újonnan alakuló nyugdíjegyletekkel szemben követendő eljárás tárgyában kelt 23949/1904. BM rendelet (Páskándy, [1930], 119–120.).

65 A tűzrendészeti szabályok kezelése iránt kiadott 3365/1869. BM körlevél (RT, 1869, 642–643.), a tűzoltók könyvének terjesztése tárgyában kelt 7345/1870. BM rendelet (RT, 1870, 321–322.), az országos tűzoltó szövetség központi választmányának szakközegül elismerése tárgyában kelt 53720/1878. BM rendelet (RT, 1878, 50–51.), a tűzrendészeti kormányrendelet kibocsátása tárgyában kelt 53888/II/1888 (RT, 1888, 1727–1756.).

66 A középiskolai önképző egyletek tárgyában kelt 15501/1867. VKM rendelet (RT, 1868, 3–6.), az ifjúsági egyesületek alapszabályainak jóváhagyása tárgyában kelt 731/1887. VKM rendelet (RT, 1887, 1396–1397.), az ifjúsági egyesületek alakítása tárgyában kelt 21015/1902. VKM rendelet (RT, 1902, 234–244.), az ifjúsági egyesületek alakítása tárgyában kelt 41856/1903. VKM rendelet (RT, 1903, 772–781.), az ifjúsági egyesületek alapszabályainak fölterjesztése tárgyában kelt 3806/1904. VKM rendelet (RT, 1904, 383–384.); az iparostanoncok jutalmazása és tanoncotthonok szervezése tárgyában kelt 21411/1907. VKM rendelet (VKMHR, 1907/9. 97–100.).

67 Vö. 53. lj., valamint az 1908:36. tc. (II. BN.) és: a büntető törvénykönyvek és a bűnvádi perrendtartás kiegészítéséről és módosításáról szóló 1908:36. tc.-nek a fiatalkorúakra vonatkozó második fejezetében foglalt rendelkezések folytán az állami, községi, egyesületi (társulati), magán és izraelita hitfelekezeti elemi-, felső-, nép-, polgári-, iparos- és kereskedőtanonc iskolákra háruló feladatok tárgyában kelt 149500/1909. VKM rendelet (RT, 1909, 2597–2607.) és a tanítók patronázs-tevékenységének irányításáról szóló 40000/1912. VKM rendelet (RT, 1912, 694–707.). Ez utóbbi melléklete előírta minden tanító számára községi patronázs-csoportok szervezését, illetve patronázs-körzetek alapítását, szabályozva egyúttal szervezetét, munkarendjét, céljait és feladatait is.

68 „Nálunk [...] az egyleti ügy [...] törvényhozásilag szabályozva nem lévén, szükséges egyrészt a honpolgároknak a létező törvények iránti tisztelete, másrészt a kormány és törvényhatóságok tapintatos eljárása, hogy fenntartassék az egyesülés szabadsága, e mellett azonban a kormány és a törvényhatóságoknak a felügyeleti joga ezek működésére biztosítva maradjon.” A rendelet tehát jogszabályi szintre emelte az együttműködési kötelezettséget közigazgatás és állampolgár között mindkét fél érdekeinek elérése, az egyesülési szabadság biztosítása és az állam felügyeleti jogkörének biztosítása érdekében.

69 Ez a szemléletmód – elsősorban nyilvántartási célból – 1989-ig szinte töretlenül érvényesült a közigazgatásban, hiszen helyi szinten sokkal pontosabb adatokat lehet szerezni, azokat visszaellenőrizni, intézkedni, mint központi szintről. E munkamegosztás múltjára, jelenére, előnyeire lásd Domaniczky, 2009.

viszont a kormányhoz kell felterjeszteni. Egy olyan modell alapelvét rögzítette e jogszabály, amelyben a helyi szint ellenőriz és nyilvántart, a központi szint pedig engedélyez és nyilvántart.⁷⁰ Ennek érdekében a miniszter elrendelte, hogy a korábban éves nyilvántartások helyett meghatározott adattartalommal féléves jelentéseket kell a minisztériumba küldeni.⁷¹

A rendelet a Javaslatban meghatározott fogalmánál szűkebb körben vontta meg az egyesülési szabadság határait, miután kimondta, hogy „*bármely egyesület [...] csak alapszabály-tervezetének [...] láttamozása után lévén jogosítva megalakulni*”. Ezt a következő mondat némileg pontosította, mert aszerint a csak a „*végleges megalakulás és működés*” van a záradékoláshoz kötve. Vagyis az egyesület kimondhatta a megalakulását, megalkothatta alapszabályát, megválaszthatta tisztikarát, de ezt követően meg kellett várnia a láttamozást.⁷² Ha ezt nem várták volna meg, az egyesület vagy az alakuló ülés elnöke „*a törvényhatóság által saját hatáskörében felelősségre vonandó*”.

A jogszabály végül a felmerülő panaszok kivizsgálásáról is rendelkezett, ezt azonban némiképp relativizálta az „*indokolt panasz*” kitétel. Amennyiben viszont a panasz alaposnak bizonyult, azonnali intézkedést írt elő,⁷³ szükség esetén külön, a miniszternek teendő jelentéstétel mellett.

Az 1508/1875. BM rendelet megalkotására Tisza Kálmán belügyminisztersége alatt került sor.⁷⁴

A rendelet bevezetője hangsúlyozza az eljárás gyorsításának, a jogszabályok megtartásának, az egyesületi joggal való visszaélések elleni szigorú fellépésnek a szükségességét, valamint a már létező és az újonnan alakuló egyesületek új szabályokról való tájékoztatásának fontosságát.

A rendelet mellékletében kilenc pontban foglalja össze a szabályokat. Mindenekelőtt megerősíti a korábbi rendelkezést, hogy az egyesület megalakulásához alapszabályának törvényhatóság útján történő felterjesztése és láttamozása szükséges. A belügyi láttamozásra 40 napos eljárási határidő áll rendelkezésre, amelynek eredménytelen eltelte esetén az adott egyesület ideiglenes működését megkezdheti, vég-

70 Mint a kettős nyilvántartási szabályokból is látszik, a közigazgatás e szervezetekről naprakész, valóságához közeli adatokkal kívánt rendelkezni, hogy felügyeleti jogkörét megalapozottan gyakorolhassa. Lásd még 98. lj.

71 Az e rendelet végrehajtása céljából kiadott 773/1874. BM rendelet pedig egyleti könyvek vezetését javasolta a törvényhatóságok és kerületi előjáróságok részére. A korszak egyik utolsó egyleti tárgyú BM rendelete, az egyesületek, társulatok és intézetekről szerkesztett félévi kimutatások felterjesztésének beszüntetése tárgyában kelt 182920/1913. BM rendelet a féléves jelentéseket megszüntette, az egyleti könyvek vezetésének kötelezettségét viszont megerősítette.

72 Az általunk vizsgált egyesületek esetében ez az idő a pár naptól több hétig eltarthatott.

73 A törvényhatóság első tisztviselőjének panasz kivizsgálásával és az abban való döntéssel kapcsolatos kötelezettsége egészen az 1930-as évekig megmaradt.

74 A rendelet megszületésének politikai háttéréről lásd Kozári, 2003, 298–300.

legesen megalakítottak azonban csak akkor minősül, ha a kormány azokat látta-mozta. A rendelet megpróbál cél szerint különböztetni az egyesületi formák között, és ezek közül elsősorban a politikai, a munkás- és nemzetiségi egyesületekre különös szabályokat állapít meg, egyúttal a munkásegylet fogalmát is meghatározza.⁷⁵ A rendelet említést tesz a főfelügyeleti jogkörbe tartozó felfüggesztésről és feloszlatastról is, valamint a jogi személyek egy csoportjára nézve (községek és testületek) kimondja, hogy az egyesületi tagság – kivéve a részvényegyleteket – nem jár tanácskozási és szavazati joggal.

A jogszabály összességében visszalépésnek tekinthető a korábbi koncepcióhoz és jogszabályokhoz képest. Vitathatatlan előnye az eljárási határidő rögzítése, az egyes főfelügyeleti jogkörök megemlézése, tartalmuk részbeni kibontása, a fiókegyesületek létezésének elismerése.⁷⁶ A községek és testületek tagi jogainak korlátozása voltaképpen az egyik közvetett támogatási forma rögzítéseként is felfogható.⁷⁷ Látszatintézkedést takart viszont a munkás- és a nemzetiségi egyletek egyesülési szabadságának korlátozása, amely amellelt, hogy ellentétes volt a nemzetiségi törvény fent idézett rendelkezésével (valamint a továbbra is szokásjogi alapon meghatározható egyesülési szabadság korábbi tartalmával), csupán bújtatott szervezetalakításra ösztönözhetette az érintetteket.⁷⁸ A munkásegyletek elkülönített kezelését célzó rendelkezéseire egyébként idővel egész jogszabályborkor épült rá.

A rendelet további rendelkezéseinek egyes részei már a Javaslatban szerepeltek, így a politikai egyletek tagjainak magyar állampolgársága vagy a politikai fiókegyesületekre vonatkozó tilalom.⁷⁹ Újszerű volt a nemzeti cím, a címer és a színek haszná-

75 „Munkásegyleteknek csak azok tekintendők, melyek az [...] ipartörvény értelmében alakíttatnak. Másnemű egyletek, habár munkások által alakíttatnak is, csak oly tekintet alá esnek, mintha bármily nem munkával foglalkozó egyének által alapíttatnának.” 1508/1875. BM rendelet melléklet V. pont.

76 Mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy szabályozási szempontból e rendelkezések közül nóvumnak csak a 40 napos határidő számított, mind a felügyeleti jogkör részjogosítványainak, mind a fiókegyesületek szabályozásának normatív formájával találkozhattunk az 1852-es egyesületi pántensben is.

77 A gyakorlatban elterjedt módszer volt a települések alapító vagy pártoló tagként való belépése egyes szervezetekbe (hasznló közvetett támogatási forma volt az egyesületi sorsjegyek vásárlása is). Gyakran az egyesületi kérelmek megszbott tarifákat állapítottak meg a törvényhatóságok számára. A szabály rögzítése elsősorban e gyakorlat támogatási formaként való rögzítését célozhatta.

78 Nem véletlen, hogy Raffay Ferenc hevesen ostorozta az egyesülési szabadság ilyen módon való korlátozását. Raffay, 1903, 37–41.

79 A rendelet III. pontja szerint: „Politikai és munkás egyleteknél egyleti tag csak magyar állampolgár lehet.” A IV. pont szerint: „Politikai és munkás egyleteknél fiók egyletek alakítása meg nem engedtetik. Másnemű egyleteknél az egyletek célja, hivatása és természetére való tekintettel fog az alapszabályok minőségéhez képest határozat hozatni.” A Javaslat 5. § (2) bekezdése: „Politikai egyletek idegeneket vagy még nem 24 éves honpolgárokat, egyleti tagokul föl nem vehetnek.” A Javaslat 7. § (2) bekezdése szerint pedig: „Nem politcái egyletek fiók egyleteket alakíthatnak, de ezek mindegyike a fentebbiek értelmében készített külön bejelentést tartozik tenni.”

latának szabályozása (VI–VII. pont), valamint az egyes egyesületi formák külföldi állampolgárságú tagjainak megválasztásáról szóló határozat kormány általi jóváhagyáshoz kötése.⁸⁰

Végül a keretszabályok bemutatásánál kell megemlékezni azok szankcionálásáról is, amelyre viszonylag későn, 1898-ban került sor⁸¹ *a szabályellenesen alakult vagy alakított, illetőleg a hatóságilag felosztatott vagy felfüggesztett egyletekben való részvételnek kihágássá minősítése tárgyában kelt 1136/1898. BM rendelettel*. A jogszabály az 1508/1875. BM rendelet mellékletének I. pontjában rögzített szabályok megsértését kívánta büntetni, amikor 15 napig és 100 forintig terjedő elzárással és pénzbüntetéssel sújtható kihágásnak minősítette az egylet szabályokkal ellentétes megalakulását, megalakítását, *„az ekkép alakult vagy szabályszerűen létrejött, de jogérvényes határozattal felosztatott vagy felfüggesztett egylet vezetésében, gyűléseiben vagy bármiféle működésében való részvételt*”. Az egészen 1922-ig hatályban tartott rendelet a korábbi szabályozáshoz képest kiterjesztette az eljárás alá vonható személyek körét és széles körben rögzítette a tényállásszerűséget megalapozó cselekményeket.

8.3. Az egyes civil szervezeti formákra vonatkozó különös szabályok

A munkásegyletekre vonatkozó speciális szabályok először az 1508/1875. BM rendeletben jelentek meg, de – mint ez egy későbbi rendelet előszavából is kiderül – az ezt szankcióval kiegészítő 1136/1898. BM rendelet megszületése mögött is az e szervezetek elleni fellépés állt. A korszakban hatályos eljárási szabályokat a 2219/1898. BM rendelet rögzítette, a további jogszabályok ezen előírásokat értelmezték, illetve szigorították tovább.

A rendelet kimondja, hogy a munkásegyletek működésének ellenőrzése is törvényhatósági feladat, melynek keretében a hatóságnak az egylet vezetését és működését egyaránt *„minél sűrűbben szigorú vizsgálat”* alá kell vennie. Az ilyen szervezetek alapszabályaiba bele kell vetetni a hatóság egyesületi helyiségekbe és rendezvényekre történő szabad belépési, valamint az iratokba történő teljes körű betekintési és általános ellenőrzési jogát. Már ez, az egyébként az egyesülési mellett az egyéni szabadságot is – ráadásul rendeleti úton – durván sértő korlátozás szokatlanul széles skáláját kínálja a szervezeti működés ellehetetlenítésének. A rendelet azonban – tag

80 Vö. 1508/1875. BM rendelet melléklet III. pont 2. mondat. Ez utóbbi megoldás különböző formákban 1989-ig szerepelt az egyesületi jogban.

81 Addig az 1394/1873. BM rendelet 1. pontja szerint a törvényhatóság saját hatáskörében járt el ilyen esetben.

mérlegelési jogkört kínálva – lehetővé teszi a hatóság számára az egyesület működésének ideiglenes felfüggesztését is. Erről, és általában az ellenőrzésekről a minisztérium számára jelentést kellett készíteni. Itt említendő még az 122000/1906. BM rendelet is, amely az országos munkásegyletek helyi csoportjainak megalakulását és ellenőrzését is a helyi hatóság hatáskörébe utalta.⁸²

Az izraelita egyletek jelentős része már a valláshoz való szoros kötődésénél fogva külön világot alkotott önálló szabályozás nélkül is. Több néven több formájuk is létezett, a leggyakoribbak a szentegyletek, a segélyegyletek, oktatási, temetkezési és jótékonyági egyletek voltak.⁸³ Sokszínűségük mellett vallási jellegük is nehezítette egységes szabályozásukat, a belügyminiszter mellett leggyakrabban a vallás- és közoktatási miniszter bocsátott ki e tárgyban rendeletet. Eredetileg a hitel- és segélyegyletek egyre szigorúbb ellenőrzését előíró szabályok e formációk többségére is vonatkoztak, ez alól 1905-ben kivették a chevra kadischákat. Ezek működése, ügyvitele és pénzkezelése felett egészen 1922-ig a hitközség gyakorolta a felügyeletet.

Az asztaltársaság elnevezésű formáció elhatárolási kérdései hosszabb időn keresztül foglalkoztatták a belügyminisztériumot. Az asztaltársaság egy gyűjtőfogalom, általános értelmében ideiglenesen összeverődő baráti társaságot takar, s mint ilyen, ha hosszabb időn át fennállt is, mentesült az egyesületi szabályozás hatálya alól. Azonban – és a civil szektor jogilag máig megfoghatatlan lényegéhez értünk – e társaságból is kinőhetnek olyan célok, amelyek már szervezett forma létezését teszik szükségessé vagy már önmagukban is állami ellenőrzést igényelnek (például spóregylet-jelleg).⁸⁴ Ezeket az elhatárolási problémákat próbálták egymást követő rendeletekkel megragadni – a felterjesztésekből kitűnően kevés sikerrel. Az asztaltársaságok esetében mindezek miatt nem is önálló formációról, hanem a két civil szervezeti alaptípus: civil közösség és egyesület, valamint baráti társaság közti átmenetről lehetne inkább beszélni.⁸⁵

A kereskedelmi törvény hatálya alá tartozó egyesületek szintén igen tág kört fogtak át, alapvetően azonban – céljuknál fogva – kívül estek a belügyminiszter hatáskörén. Tisza Kálmán azonban az államellenes szervezkedések megakadályozására való hivatkozással utasította a törvényhatóságokat, hogy a „*felügyeletet a hatósága alatti területen létező mindennemű társulatok, szövetkezetek, s kereskedelmi társaságokra*

82 A rendelet ennek érdekében szabályozta (voltaképpen a főfelügyeleti jog önálló részjogosítványként nevesítette) a tudomásvételi eljárást.

83 Különböző formáikra lásd Újváry, 1929.

84 E problémát – némileg más vonatkozásban – jogi oldalról szépen írta körül Raffay Ferenc. Raffay, 1903, 34.

85 Hasonló következtetésre juthatott Tisza István is, aki az asztaltársaságok működésére az egyesületi vagy a gyülekezési szabályok alkalmazását ajánlotta. Vö. 81936/1904. BM rendelet.

is terjessze ki...”. Ez a korszakban végig hatályban tartott rendelkezés amellett, hogy jelentős számú szervezet felett őrizte meg a belügyminiszter hatáskörét, normatív szinten is rávilágított a főfelügyeleti jog létezésének talán legfontosabb indokára: az állam biztonságára.⁸⁶

A belügyminiszter azonban nemcsak hatáskörbővítést, de profiltisztítást is végzett a kereskedelmi törvény – illetve a forprofit–nonprofit határvonal – mentén, amikor rendeleti úton az újonnan alakuló kiházasítási és nyugdíjegyletek, valamint általában azon egyletek, amelyek „*hitelnyújtás vagy bizonyos esemény [...] bekövetkezésének esetére vagyoni előnyök nyújtásának biztosítása végett keletkeznek*” szövetkezeti formában történő megalakulását rendelte el.⁸⁷ Szigorították ezen egyesületek működésének és vagyonkezelésének ellenőrzését is.⁸⁸

Szólni kell még a tűzoltóegyletekről, amelyek megalakítását a belügyminiszter több alkalommal is felkarolta. Önálló formaként való kezelésüket indokolhatja, hogy kisebb településeken nem csak tűzoltási, de társasági, szabadidős célokat is magukra vállaltak. Az ilyen egyesületek alapszabályainak láttamozása mindvégig a belügyminiszter hatáskörében maradt.⁸⁹ Megemlítenéd az is, hogy e típushoz kapcsolódik az egyik legkorábbi normatív szabályozás, amely egyesületet hatósági jogkörökkel ruház fel.⁹⁰

Fontos társadalmi szerepet töltek be az iskolai önképző egyletek, amelyek már a dualizmus korát megelőző hagyományokkal rendelkeztek. A vallás- és közoktatási miniszter ezek egy részére nézve már igen korán különös szabályokat alkotott, amelyben rögzítette e szervezetek céljait és szervezetét, ezáltal megfosztva őket egyesületi jellegük lényegétől.⁹¹ Ezt az 1871-es rendeletet újította meg és egészítette

86 A jogirodalomban természetesen ezt többen is kifejtették a korszakban. Lásd pl. MJL, Fogarasi, 1861; Horváth, 1871.

87 Iránymutatással szolgált a miniszter az ipartestületek által alakítandó nyugdíj- és segélyegyletek formájáról is. Vö. 18705/1901. és 23949/1904. BM rendeletek.

88 Vö. 18705/1901., 120499/1903. BM, valamint a temetkezési és betegsegélyezési egyletek megvizsgálása tárgyában kelt 96945/1903 PM rendelet (Páskándy, [1930], 118.).

89 Vö. 7345/1870. BM rendelet.

90 Az MTA-ról szóló törvény már eredetileg sem egyesületi, hanem köztestületi formára vonatkozott.

91 Voltaképpen valamiféle kvázi köztestületi forma jött ezáltal létre. Ilyen szervezetet nem volt kötelező alakítani, de ha megalakították, azt csak a jogszabály szerint előírt formában, szerkezettel és célok mentén tehették meg („Az egylet célja irodalmi foglalkozás [...] tagjai kizárólag csak is a felső osztályok tanulói lehetnek...” „...minden politikai és vallási feszegetés szigorúan kizárandó [...] a foglalkozási tárgyak is az iskolai tanulmányokkal összehangzón választandók meg.” „...az iskola igazgatója minden választás nélkül mindenkor az egyletnek is igazgatója vagy elnöke.” Vö. 15501/1867. VKM rendelet (RT, 1868, 3–6.). Ennélfogva e szervezetek már csak névleg számítottak egyesületnek. Később a szabályozás enyhült ugyan, de az ilyen szervezetek szerkezetét és működését a korszakban végig jogszabályok formálták. A szabályozás erősségére jellemző, hogy e formációk részére az elsők között készült jogszabályba foglalt ún. blanketta-alapszabály 1902-ben.

ki 1887-ben a miniszter, szabályozás alá vonva nem csupán a középiskolai, hanem általában a tanintézeti egyleteket, közös, ifjúsági egylet elnevezés alatt. A főfelügyeleti jogkör elsődleges gyakorlója a vallás- és közoktatási miniszter maradt, azonban döntés előtt kezdetben ki kellett kérnie a belügyminiszter véleményét. A rendelet meghatározta az egyesületi célokat, a tagsági jogot pedig tanulói jogviszonyhoz kötötte, viszont kikerült belőle az igazgató kötelező elnökségének előírása. A vallás- és közoktatási miniszter eljárására nézve is kimondásra került a 40 napos eljárási határidő. A jogszabály a megalakulás mellett említést tett még a felfüggesztésről és feloszlatastról is.

Némiképpen az ifjúsági szervezetek mintájára, de eltérő céllal kezdték meg – ugyancsak a vallás- és közoktatási miniszter hatáskörében – a patronázs-egyletek szervezését. Ez a céljaiban és szerkezetében is szabályozott forma – a korabeli büntetőjog-tudomány legmodernebb gondolatainak szellemében – a fiatakorúak bűnmegelőzési céllal történő szervezését célozta volna az iskolákra építve, de elterjedésüket megakasztotta a világháború.

8.4. Pénzügyi és támogatási szabályok

Az egyesületek működését pénzügyi oldalról érintő törvényekhez viszonylag koherens alsóbb szintű jogszabályok kapcsolódtak, amelyek kibontották, magyarázták, egyértelművé tették a törvényi rendelkezéseket.⁹²

A korabeli közigazgatás többféleképpen támogathatta a civil szervezetek megalakulását és működését,⁹³ de jogszabályi formában ennek viszonylag kevés nyoma maradt. Közvetlenül írta elő egyes szervezetek támogatását egy vallás- és közoktatási miniszteri rendelet, de közvetett – egyesületi gyűjtőívek hivatali elhelyezését előíró – támogatási forma jogszabályba foglalására is találhatunk példát.⁹⁴ Meg kell azonban jegyezni, hogy mind központi, mind helyi szinten többnyire egyedi döntések révén az 1880-as évektől széles körű támogatási rendszerek épültek ki. A gyakorlatban kikristályosuló alapelveket (például helyi szervezetek, fiókegyletek, külföldi szervezetek támogatási szabályai) azonban a korszakban nem foglalták jogszabályba.

92 9250/1877. PM rendelet (RT, 1877, 85–89.); a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adójának kivetéséhez szükséges adatok beszerzése tárgyában kelt 62848/1883. PM rendelet (RT, 1883, 1568–1569.; RT, 1892, 2191.).

93 Vö. Domaniczky, 2009, 65–75.

94 Vö. a tudományos és művészeti célú egyletek és múzeumok erkölcsi és anyagi támogatásáról szóló 885/1873. VKM rendelet (RT, 1873, 350–351.); Az Országos Gyermeksznanatórium Egyesület részéről az anyakönyvi hivatalokban elhelyezendő perselyek útján való könyöradamány-gyűjtés engedélyezéséről szóló 34722/1911. BM rendelet (RT, 1911, 427.).

8.5. A szabályrendeletek

A szabályrendeleti joganyag a korszakban a mainál sokszínűbb volt. Ha csak a törvényhatóságok által kiadott szabályrendeleteket tekintjük, egyesületekre vonatkozó szabályokkal leginkább érintőlegesen, valamely felsőbb szintű jogszabályhoz kapcsolódva találkozhatunk. Az egyik legkorábbi, civil szervezetek működését, illetve a közigazgatás és egyes egyesületek közötti együttműködés néhány területét általában érintően Budapest egyik 1916-os szabályrendelete tartalmazta.⁹⁵

9. A főfelügyeleti jog

„Nem elégséges [...] törvényeket hozni, de szükséges, hogy azok erélyes végrehajtásáról is gondoskodva legyen. E végre megkívánatik, hogy a fejedelem a közállapotokra vonatkozó minden nevezetes körülmények ismeretével bírjon, mely joga legfőbb felügyeleti jognak nevezetik.”⁹⁶ Főfelügyeleti jogánál fogva az uralkodó kezdettől fogva bele kívánt látni a különböző, huzamosabb időn át létező szerveződések működésébe. Az egyesületek közvetlen előzményeinek tekinthető szabadkőműves páholyok elterjedése és jelentőségük már az állam szabályozási igényét is kiváltotta.

A 19–20. században kiteljesedő egyesületi élet a főfelügyeleti jogkör egyre részletesebb szabályozását hozta magával. A civil szervezetek sokszínűsége és növekvő száma miatt előbb szokás-, majd tételesjogi formában a főfelügyelet joga vertikálisan és horizontálisan osztódásnak indult. Vertikálisan a főfelügyeleti jogkör letéteményese a korszakban a kormány volt, s miután az egyesületi közjogra elsődlegesen rendészeti kérdésként tekintettek, a belügyminiszter reszortjához tartozott. Ez a jogkör a dualizmus évtizedei alatt a különböző civil szervezeti formák kialakulása és elterjedése során központi szinten több miniszter között is megosztott,⁹⁷ de a civil szervezetek többsége felett végig a belügyminiszternek diszponált.

95 Vö. Budapest főváros tűzrendészeti szabályrendelete (193/1881. kgy.sz.) BSZGY, 1888, 117–127., Páskándy, [1930], 229. Bár az 1896-tól megjelenő Belügyi Közlönyben közzétették a belügyminiszter által jóváhagyott szabályrendeleteket is, egyértelmű megállapításokat csak átfogó – elsősorban a törvényhatósági városokra vonatkozó – levéltári vizsgálatoktól várhatunk. A székesfőváros népjóléti igazgatásának szervezéséről szóló 1092/1916. Kgy. rendeletre lásd Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1916. július 12-i ülés. 917. számú előterjesztés, <http://archivportal.arcanum.hu> (Hozzáférés: 2011. április 16.).

96 Hegedüs, 1872, 226. Hasonlóan, de elsősorban rendészeti oldalról közelítve fogalmazott a századfordulón Vita Emil: „az államnak joga van saját biztonsága érdekében engedélytől tenni függővé az egyesületek alakításának jogát” (Vita, 1906, 6.).

97 Lásd fentebb pl. középiskolai önképzőkörök, ifjúsági egyesületek, ipartársulatok, vasutas egyesületek feletti felügyeleti jog. A névleges egyletek (pl. egyes szövetkezetek) egy része nem közigazgatási, hanem igazságszol-

A főfelügyeleti jogkör gyakorlása a közigazgatás két szintje között tovább osztódott. Leegyszerűsítve: a döntések többsége központi szinten született, a helyi hatóságok elsősorban ellenőrzési és véleményezési jogköröket gyakoroltak, az adatokat pedig mindkét szinten nyilvántartották.⁹⁸

A főfelügyeleti jog azonban nemcsak vertikálisan, hanem horizontálisan is osztódott, egyre újabb jogosítványok váltak ki és nyertek szabályozást. A legjelentősebb változások már a neoabszolutizmus időszakában az egyesületi pátenzben jogszabályi formát öltöttek, s bár ez hatályát veszítette, az ott leírt jogkörök többségét rendeleti úton jogszabályban is rögzítették.⁹⁹

A főfelügyeleti jogkör szabályozása – mint általában az egyesületi jogé – a korszak végére részben törvények, részben rendeletek révén valósult meg. E joganyag a felszínen könnyen értelmezhetőnek tűnt, hiszen alapjait két belügyminiszteri rendelet képezte, részleteiben azonban bonyolultnak és nehezen áttekinthetőnek bizonyult.

10. A gyakorlat jellemzői

A szabályozás áttekinthetlenségének elsődleges oka a kodifikáció elmaradásában keresendő, ami viszont nem jelentett egyúttal szabályozatlanságot, hiszen az írott jog hiányát a szokásjog egy adott pontig képes volt pótolni. A különböző formák közötti elhatárolási pontok, az egyesületi dogmatika alapelveinek rögzíthetlensége, az ellentmondó jogirodalmi álláspontok következtelen gyakorlatot eredményezhettek volna, azonban ez korántsem volt így. A központi szint körlevelek, leiratok révén a legfontosabb támpontokat igyekezett megadni a törvényhatóságok számára, az egyesületek alakítását, működését és ellenőrzését érintő döntések pedig amúgy is a leginkább képzett szakemberekkel rendelkező minisztériumokban születtek.

A dualizmus első éveiben az egyesületalapítás viszonylag gyorsan, néhány nap vagy hét alatt megtörténhetett.¹⁰⁰ Az ügyintézés inkább helyi szinten tűnt lassúnak, a

gáltatási felügyelet alatt állt. Más, a civil szervezetekre csak távolról hasonlító formációk (pl. vízitársulatok) más miniszterek hatáskörébe tartoztak.

98 Ám, ha hihetünk az egyik legtekintélyesebb szakértőnek, a dualizmus kori és a két háború közötti gyakorlatot egyaránt ismerő Páskándy Jánosnak, az e rendszerben rejlő előnyöket nem sikerült teljes mértékben kihasználni. Szerinte „a m. kir. belügyminisztériumban és kevés kivétellel a különböző hatóságoknál vezetett nyilvántartások nem felelnek meg a mai kor követelményeinek, mivel nehezen áttekinthetők és nem teljesen megbízhatók”. Páskándy, [1930], 49.

99 Például: feloszlás, feloszlátás, felfüggesztés, biztos kirendelése, tudomásulvétel (munkásszervezeteknél). Bővebben lásd Domaniczky, 2009, 60–62.

100 Ennek jelentőségét csak növelik a Pecze Ferencéhez hasonló adatok. (Egy zárai munkásegylet alapszabályának jóváhagyása 1877-től 1882-ig húzódott. Dalmácia ekkor osztrák igazgatás alatt állt.) Pecze, 1981, 269.

láttamozás – ha az alapszabály tartalmilag megfelelő volt – viszonylag gyorsan ment. Nemcsak magyar, de két-, sőt egynyelvű alapszabályokkal bíró egyesület alapítása elé sem gördített a közigazgatás akadályt, ilyen esetben a minisztérium fordító segítségével vetette össze a különböző nyelvű szöveget.¹⁰¹

Bár több jogszabály utalt a nem szabályszerűen működő szervezetek feloszlására, a gyakorlat a korábbi és későbbi időszakhoz képest enyhébbnek tűnik.¹⁰² Miután a joganyag tekintetében éles váltás 1867–1937 között e területen nem figyelhető meg, nehéznek tűnik pontosan meghatározni, hogy a hasonlóan szerkesztett jogszabályok mellett mitől volt mégis más az állam és a civil szervezetek viszonya 1914 előtt és azt követően, illetve 1919 után. A választ legtömörebben talán a saját korát is a természettudós általános összefüggéseket kereső szemével vizsgáló Eötvös Loránd fogalmazta meg: „...a szabadelvűség nemcsak a szabadság szeretetében áll, hanem bizonyos nagylelkűségben is, amely az egyeseket arra készíti, hogy ne csak a maga szabadságát becsülje meg, hanem megbecsülje mindazok szabadságát, akikkel együtt él, akikkel közös viszonyai néha ellenkezésbe is hozzák”.¹⁰³

A szemléletmód és a toleranciaszint volt tehát eltérő. A fentiek ismeretében éppen ezért talán nem tűnik túlzásnak, ha a szigorúnak tűnő szabályozás mögött is egy általában partneri, elfogadó állami hozzáállást vélünk felfedezni a dualizmus korában a civil szervezetek többsége tekintetében.

Mint láthattuk, az egyesületi köz- és magánjog szabályai ebben a korszakban elsősorban törvényi és rendeleti szintű joganyagokban nyertek elhelyezést. Az írott jogforrásokat nézve azonban a gyakorlatról csupán csonka képet kaphatunk, ugyanis helyi szinten a közigazgatás és a civil szervezetek között – a szokásjog által szabályozva – már közvetlenül a kiegyezést követően élénk kapcsolatok bontakoztak ki. Sokszínű támogatási célok és formák, törvényhatóságoként eltérő alapelvek mentén rögzített

101 Ha az alapszabály nem volt megfelelő, a törvényhatóságához címzett levélben pontosan megadták a beépítendő formulákat. Például: SZL Foz 6182/polg/1878 (Szabadkai Általános Ipartársulat), SZL Foz 6568/polg/1878 (Szabadkai Bognár és Kovács Ipartársulat), SZL Foz 14622/tan/1890 (Szabadkai Izaelita Nőegylet), SZL Foz 1894 XIX 37/93 (Szabadkai Kőművesek Egyesülete). A többnyelvű alapszabályokra például: SZL Foz I/324/1898. (Kolo Mladesi- [Szabadkai Bunyevác] Ifjúsági Kör), SZL Foz 8236/polg/1878 (Szabadkai Szerb Jótékony Nőegylet), SZL Foz 9544/tan/1878 (Pucke Casino [Népkaszinó]), SZL Foz I/413/1899 (Tavankúti Temetkezési Egylet (szerb–magyar), UL 2619/1872. (Újvidéki Munkásegylet; német egynyelvű, láttamozott).

102 A neoabszolutizmus szigorúságára jellemző az Eötvös József által is pártfogolt irodalmi segélyegylet megalakításának kálváriája. Leírását és néhány más példát lásd Eötvös, 1905, 311–312. és passim. A kis cezúra időszakra pedig az egyesülési szabadság kereteinek beszűkítése és a megalakult szervezetek részleges revíziója volt jellemző. Vö. Az egyesülési jog korlátozásáról szóló 5479/1914. BM rendelet (RT, 1914, 1426–1427.), valamint az egyesületek ügyrendjének bemutatása tárgyában kelt 75875/1920. BM rendelet (RT, 1920, 737–738.), átfogóan: Domaniczky, 2009, 49–51. és 2010c. Az alapszabályok jóváhagyásáról a Belügyi Közlöny 1896-tól folyamatosan tudósított, azonban a feloszlásokat ebben nem tették közzé, azokra legtöbbször a kormány éves jelentéseiből következtethetünk. KÉJ, 1897–1918.

103 Környei, 1964, 233.

pénzbeli támogatások, feladatátadás és -átvállalás szerteágazó ügyeiről egységes tanulmányt talán csak a törvényhatósági jogú városok korabeli forrásanyagát megmozgató levéltári kutatást követően lehetne készíteni.¹⁰⁴

11. Összegzés

Az egyesülési jog dualizmus kori szabályozási hátterét és irányait próbáltuk bemutatni jogszabályokon, jogszabálytervezeteken és a gyakorlat sokszínűségének érzékeltetése által. Munkánk az anyag nagysága és a levéltári források mennyisége miatt csupán vázlatos lehet, de talán kiindulópontját képezheti olyan interdiszciplináris vizsgálatoknak is, amelyek az újabban jelentkező felszínes megállapításokkal¹⁰⁵ szemben inkább folyamatában és mélységében próbálják vizsgálni a szabadságjogok fejlődését és jogrendszerben betöltött szerepüket.

Az egyesülési jog fontossága – véleményünk szerint – nem mérhető egyedül az elfogadott törvények számával. Jelentősége inkább látszik abban, hogy a reformkorban e formába belenövő nemzedék, amelynek gondolkodásmódját a társas fellépés mélyen meghatározta, hogyan tekintett e jogra akkor és később, a kiegyezést követően. Az egyesülési jogot a kortárs gondolkodók alapvető szabadságjognak tartották, amelynek csupán legszükségesebb korlátozását voltak hajlandóak elfogadni (lásd pl. Kossuth). A hosszan elhúzódó kodifikáció (1830-as évektől) sikertelensége mögött is – elsősorban koncepcionális és jogpolitikai megfontolások mellett – vélhetően ez állhatott.

Ennek fényében valóban csupán ideiglenes jelleggel alkottak rendeleti szabályokat, mint arra az önálló egyesületi törvény megalkotását sürgető Raffay is utalt. Az önálló egyesületi törvény hiánya azonban nem jelentette sem azt, hogy egyáltalán nem szabályozták a kérdést, sem pedig azt, hogy egyáltalán nem létezett törvényi szabályozás e területen.

A gyakorlatban kialakult együttműködési formák változatos és színes jogi megoldásairól, az állam és civil szektor közötti kapcsolatrendszer sokoldalúságáról – mint már fentebb említettük – egyedül az írott joganyag alapján csupán sejtéseink lehetnek, de az írott szabályok hiánya nem egyenlő a szabályozás hiányával. S bár több rendszerváltás és eltérő szokásokba belenőtt generáció választja el a korszakot

104 Csak Szabadka tekintetében lásd a Szabadkai Könyvtár- és Múzeumegylet gyűjteményeinek törvényhatóság általi átvételét, a különböző célokra folyamatosan nyújtott pénzbeli támogatásokat helyi és külföldi egyesületeknek is. Például: SZL Fo2 II 147/903. 13584. (Szabadkai Közkönyvtár Egylet), XII 1274/903. 14883. (Szabadkai Sportegylet), X 49/905. 7121. (Szarajevói Magyar Egylet).

105 Brachinger, 2010, 15–18.; Gyáni, 2010, 502.

a mától, a gyakorlat tünékenynek hitt szabályainak többsége, maga a szokásjog, irányai, jellege, változásai még mindig feltárhatóak és megismerhetőek.

Az egyesülési jogra vonatkozó dualizmus kori joganyagának tehát csak egy kisebb, töredezett, több tekintetben ellentmondásos részét és annak – sikeres vagy elbukott – kodifikációs kísérleteit próbáltuk vázlatosan bemutatni: az e területre vonatkozó írott joganyagot, s néhol ehhez kapcsolódva kitekintve a jogirodalomra és a joggyakorlatra is.

Összességében elmondható, hogy a dualizmus kori szabályozás sem teljesen új, sem teljesen magyar nem volt. Egyes elemei már a 18. század utolsó harmadától megjelentek (például nyilvántartási, ellenőrzési, alapszabály-jóváhagyási jogkörök), s az ezzel kapcsolatos joganyagra kétségtől hatással bírhatott a kortárs ausztriai, illetve német szabályozás. A szabályozás által érintett szervezetek egy részének előképei pedig évszázadok óta léteztek, velük mind a hatalom, mind az egyes polgár kapcsolatba került. Ami újszerű és forradalmi volt, az a társas szervezkedés ereje és hatása, amellyel a különböző társadalmi csoportok a 19–20. század különböző időszakában ismerkedtek meg, s e találkozás, e felismerés miatt is nehéz lehetett e kérdés átfogó, objektív, jogászai megközelítése a korszakban. Az egyesülési jog ugyanis nem csupán jog, szemléletmód, a társas együttlét és közös gondolkodás és szabadidő-eltöltés eszköze, hanem a legerősebb fegyverek egyike is volt.

Mindezek ellenére a korszak írott joganyagának áttekintése alapján elmondható, hogy a dualizmus korában írott formában rögzítették az egyesülési közjog legfontosabb keretszabályait. Ennek lényegét törvényi szinten is kifejtették, s a korszak végére korlátozásának keretszabályait is törvénybe foglalták. Maga a főfelügyeleti jog és egyes részjogositványai is törvénybe iktattattak. Alsóbb szintű jogszabályok szóltak az általános és különös eljárási szabályokról és a főfelügyeleti jogkör vertikális megosztására vonatkozó rendelkezések többségét is rendeletek tartalmazták. Ami hiányzott, az a dogmatikai alapvetés, amelynek csak egyes részei kerültek rögzítésre törvényi és rendeleti formában (ágazati törvények és 1508/1875. BM rendelet), valamint a jogorvoslati jog szabályozása (csak részlegesen valósult meg az 1394/1873. BM rendelettel). A magánjogi szabályok többsége és az eljárási szabályok egy része szokásjogi úton érvényesült, e tekintetben a különböző hatóságok és az igazságszolgáltatás végzett – leiratokkal, döntésekkel – jogfejlesztést.

A dualizmus időszakának – több mint öt évtized – mérlege az egyesülési jog szempontjából nehezen vonható meg. A korszak kezdetén elkészült egy – a jogorvoslati jog hiányát kivéve – figyelemre méltó törvényjavaslat, amelynek több eleme a korszak végére különböző törvényekben elhelyezésre került. Hasonlóan magas szintű volt a magánjogi törvénytervezet egyesületi része is, amely viszont már a háború alatt került az országgyűlés elé. Ami a kiegyezéskor – nagyjából félezer egyesülettel –

biztató kezdetnek számított, az a világháború idejére – feltehetően közel húszezer egyesülettel – súlyos hiányosságnak tekinthető, különösen annak fényében, hogy a birodalom másik felében, Ausztriában nemcsak az egyesületi jog, de a többi szabadságjog is törvényi szinten nyert rendezést.

A hiányérzet elsősorban nem a törvényi szabályozásnak szól, hiszen – bár szokatlan – rendeleti úton is lehetőség lett volna átfogó szabályozás megalkotására, mint ezt 1922-ben Klebelsberg Kuno fél éves belügyminisztersége igazolta is. Az ekkor elfogadott – és többségében a gyakorlatban felmerült problémák egységesítését elvégző – egyesületi kódex: a 77000/1922. BM rendelet szabályainak többségét a magyar egyesületi jog ma is ismeri és alkalmazza.¹⁰⁶ Különösen ennek ismeretében mondhatjuk azt, hogy bár a rendszer működőképes és mind a korábbi, mind a későbbi időszakhoz képest toleráns volt, az egyesülési jog szabályozása elmaradt az elmélet által kidolgozott és a gyakorlatban rejlő lehetőségektől.

Az egyesülési jog korabeli jelentőségének ismeretében pedig ez többet jelentett, mint egy elszalasztott kodifikációs lehetőséget. Fellebbentette a fátylat az 1848-as polgári alapokon álló dualista rendszer korlátairól.

Felhasznált irodalom és források

Források

- BFSÉ 1904 Thirring, G. (szerk.): *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve 1904*. Budapest
- BSZGY 1888 *Budapest főváros törvényhatósága által alkotott szabályrendeletek, szabályok és utasítások gyűjteménye II*. Budapest
- KÉJ A Kormány Éves Jelentései 1897–1918
- KI Képviselőházi Irományok
- MPTK 1900 *A Magyar Általános Polgári Törvénykönyv Tervezete*. Első szöveg. Budapest: Grill, 1900
- MPTKI 1901 *Indokolás a magyar általános polgári törvénykönyv tervezetéhez I–IV*. Budapest: Grill
- OKL Országos Kormánylap
- OPTK 1863 *Ausztriai általános polgári törvénykönyv és ezen törvénykönyvre vonatkozó, a függelékben foglalt utólagos rendeletekkel együtt 1–3*. Pest: Lampel
- ÖRGB Österreichische Reichsgesetzblatt
- RT 1867–1922 Rendeletek Tára 1867–1922
- SZL Szabadkai Levéltár (F02 fond)
- ÚL Újvidéki Levéltár
- VKMHK Hivatalos Közlöny. Kiadja a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium

106 Sőt, főleg a pénzügyi szigor és elszámolás tekintetében az 1922-es rendelet szigorúbb volt a mai szabályoknál.

Honlapok

www.1000ev.hu

www.majt.hu

http://archivportal.arcanum.hu. CIH CD.

Irodalom

- Bianchi L. (1968): 'A polgári szabadságjogok Magyarországon a dualizmus időszakában', in Csizmadia A. (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok II.* Pécs, 157–172.
- Bónis Gy. (1954): *Hajnóczy József.* Budapest: Akadémiai
- Brachinger T. (2010): *Helyi közösségek és helyi hatalom egy hazai középvárosban.* Baja: EJF Kiadója
- Domaniczky E. (2009a): 'Adalékok a magyar civil szektor feloszlataához (1945–1950)', *Jogtörténeti Szemle*, 11 (2) 1–15. o.
- Domaniczky E. (2009b): *A jogállam és a civil szektor Magyarországon, különös tekintettel a helyi önkormányzatokra.* Pécs, Publikon
- Domaniczky E. (2010a): 'Az első magyar egyesülési törvényjavaslat. Az egyesülési jogról szóló 1989:II. megalkotásának 20. évfordulójára', *Közjogi Szemle*, 3 (2), 26–34. o.
- Domaniczky E. (2010b): 'A tengerentúli angolszász államok magyar civil szektora kronológiájának vázlat', *Vasváry Collection Newsletter*, 2 (44).
- Domaniczky E. (2010c): 'Adalékok a magyar civil szektor feloszlataához (1937–1944)', *Jogtörténeti Szemle*, 12 (3), 1–16. o.
- Ötötvényi Nagy O. (1913): *Osztárak közjog.* Budapest: Hornyánszky
- Ötövös J. (1905): *Beszédek I.* Budapest: Révai
- Erekly I. (1917): 'A közigazgatási jog kútforról', in: uő, *Jogtörténelmi és közigazgatási jogi tanulmányok I–II.* Eperjes, Sziklai, I/159–402. o., II/5–632. o.
- Ferdinandy G. (1902): *Magyarország közjoga.* Budapest: Politzer
- Ferdinandy G. (1911): *A magyar alkotmányjog tankönyve.* Budapest: Franklin
- Fodor Á. (szerk.) (1899/I.): *Magyar magánjog I–V.* Budapest: Singer és Wolfner
- Fogarasi J. (1861): *A magyarországi országos alkotmány fő ágazatai.* Pest: Kilián
- Ginyovszky J. (szerk.) (1932): *Az osztrák polgári törvénykönyv hatásában a magyar jogra.* Szladits Károly előadásainak jegyzete. Budapest: Politzer
- Gyáni G. (2010): 'Individualizálódás és civil társadalom. Történeti érvek, elméleti megfontolások', *Történelmi Szemle*, 52 (4), 501–512. o.
- Hegedüs L. K. (1872): *A magyar közjog alapvonalai.* Pest: Heckenast
- Horváth A. (2005): *A részvénytársaságok és a részvénytársasági jog kialakulása Magyarországon.* Budapest: Rejtjel
- Horváth A. (2006): *A magyar magánjog történetének alapjai.* Budapest: Gondolat
- Horváth A. (2007): 'A gyülekezési jog elméletének és gyakorlatának története Magyarországon 1989-ig', *Jogtörténeti Szemle*, 9 (1), 4–15. o.
- Imreh I. (1994): 'Hitelintézet alapítási törekvések a reformkori Erdélyben', in Orosz I., Pölöskei F. (szerk.): *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára.* Budapest: Korona
- Katus L. (2008): 'Egy kisebbségi törvény születése', in Nagy M., Vértesi L. (szerk.): *Sokszólamú történelem.* Pécs: PTE BTK, 225–255.
- Kmety K. (1900): *A magyar közigazgatási jog kézikönyve.* Budapest: Politzer
- Kmety K. (1902): *A magyar közjog tankönyve.* Budapest: Politzer
- Kmety K. (1926): *Magyar közjog.* Budapest: Grill

- Kneucker R. (1968): 'Az egyesülési és gyülekezési szabadság és a bírósági gyakorlat Ausztriában', in Csizmadia A. (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok II.* Budapest: KJK.
- Kolosváry B. (1911): *A magyar magánjog tankönyve I.* Budapest: Grill
- Korbuly I. (1871): *Magyarország közjoga.* Pest: Eggenberger
- Kozári M. (2003): *Tisza Kálmán és kora.* Budapest: Napvilág
- Környei E. (szerk.) (1964): *Eötvös Loránd.* Budapest: Gondolat
- Lamotte K., Zobor M. (1922): *Egyesületi jogszabályok.* Budapest
- Malatinszky J. (1926): *Rendészeti codex.* Budapest
- Márkus D. (szerk.) (MJL 1898–1902) *Magyar jogi lexikon I–V.* Budapest: Pallas
- Mérei Gy., Pölöskei F. (szerk.) (2003): *Magyarországi pártprogramok 1867–1919.* Budapest: ELTE Eötvös
- Őriné Fodor M. (1980): 'Adalékok a burzsoákori egyesületi igazgatási jog előtörténetéhez, az egyesületi fogalom kialakulásához', in Benedek F. (szerk.): *Emlékkönyv Csizmadia Andor hetvenedik születésnapjára.* Pécs, 297–308. o.
- Őriné Fodor M. (1983): 'Vizsgálódás az egyesületi igazgatás kialakulása és az 1868-as egyesülési jogról szóló törvénytervezet létrejöttében közreható tényezők körében', in Csizmadia A. (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok V.* Pécs, 219–236. o.
- Őriné Fodor M. (1998): 'Az egyesülési szabadság és a féllármiság jelenségének jogi kapcsolata', *Győri Tanulmányok – Tudományos Szemle*, 20, 106–126. o.
- Páskándy J. [1930]: *Egyesületi (egyesülési) és gyülekezési jogszabályok kézikönyve I.* Budapest
- Páskándy J. (1941): *Egyesületi (egyesülési) és gyülekezési jogszabályok kézikönyve II.* Budapest
- Peczé F. (1981): 'A politikai szabadságjogok kodifikálása és érvényesülése 1848–1918', in Pölöskei F., Ránki Gy. (szerk.): *A magyarországi polgári államrendszerek.* Budapest, Tankönyvkiadó, 223–289. o.
- Raffay F. (1903): *Az egyesületi jog kodifikálása.* Budapest: Politzer
- Ráth Gy. (szerk.) (1861): *Az országbírói értekezlet a törvénykezés tárgyában I–II.* Pest: Landerer
- Récsi E. (1871): *Magyarország közjoga.* Budapest: Pfeiffer
- Reiner J. (1898): *Jogi dolgozatok.* Budapest: Pfeiffer
- Reisz L. (1988): 'Egyetek a dualizmuskori Magyarországon', *Statistikai Szemle*, 66 (10) 930–946. o.
- Révész T. M. (2005): 'A gyülekezési jog magyarországi fejlődéséhez', in Mezey B. (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Kovács Kálmán egyetemi tanár emlékére.* Budapest: Gondolat, 105–119. o.
- Szalay L. [1898]: *Publicistai írások I–II.* Budapest
- Szladits K. (1940): *A magyar magánjog I. kötet.* Budapest, 1940.
- Szommer I. (1993): 'A szombathelyi Emberbaráti Egylet megalakulása és működése', *Vasi Szemle*, 47 (4), 563–569.
- Tóth Á. (1996): *A kivételes hatalom jogi szabályozása Magyarországon az első világháború előestéjén.* Szeged, JATE
- Tóth Á. (2005): *Önszervező polgárok.* Budapest: L'Harmattan
- Várdy B. (2000): *Magyarok az Újvilágban.* Budapest
- Vita E. (1906): *Egyesületi jog.* Budapest
- Vutkovich S. (1904): *Magyar alkotmányjog.* Pozsony: Wigand
- Wenzel G. (1863): *A magyar és erdélyi magánjog rendszere I.* Buda: Egyetemi Nyomda
- Wenzel G. (1885): *Az 1848. előtti magyar magánjog, tekintettel újabb átalakítására.* Budapest: Egyetemi Nyomda
- Újvári P. (szerk.) (1929): *Zsidó lexikon.* Budapest: Zsidó Lexikon

Az első magyar egyesületi törvényjavaslat

Az egyesületi jogról szóló 1989. évi II. törvény megalkotásának 20. évfordulójára

141 évvel ezelőtt, 1868. május 6-án báró Weinckheim Béla belügyminiszter¹ egy rövid átiratot küldött gróf Andrássy Gyula miniszterelnöknek, amelyhez mellétként egy egyesületi és gyülekezési jogról szóló törvényjavaslatot csatolt.

A törvényjavaslat, az első magyar egyesületi törvényjavaslat (továbbiakban: Javaslát) ezt követően eltűnt az irattárban, majd pedig a levéltár egy zugában vészelt át az elkövetkező másfél évszázadot.²

Újabbán többen felfedezték, s utalások is történtek rá, de ismertetése elmaradt.³ A jelenlegi egyesületi törvény megalkotására emlékezve röviden erre vállalkozunk.

A törvényjavaslat keletkezése és sorsa

A kiegyezést követően az országgyűléshez több javaslat is érkezett egy egyesületi törvény megalkotása iránt.⁴ A pártok egy részének programjában⁵ az egyesületi kérdés rendezésének ügye szintén megjelent, s több felszólalás is utalt a kérdés fon-

-
- 1 Báró Wenckheim Béla (1811–1879) 1867. március 20. és 1869. október 21. között volt Andrássy Gyula kormányának belügyminisztere.
 - 2 A Javaslát szövegét lásd MOL-K-26-1868-160 (567). Köszönöm egykori tanárom, Majoros István történészprofesszor segítségét és tanácsait.
 - 3 Utalásra lásd Öriné, 1983. Az általunk elemzett törvényjavaslat egy korábbi munkaanyagából idézi a gyülekezési jogra vonatkozó rendelkezéseket Révész, 2005, valamint Horváth, 2007, az általunk vizsgált tervezet ehhez képest több ponton is változott.
 - 4 Pest megye 1868-ban, Nagyvárad városa 1869-ben javasolja egy egyleti törvény megalkotását. Vö. Képviselőházi napló VIII., 1868, 116., illetve Képviselőházi irományok XII., 1872, 58. Veszprém megye közönsége többek között egy egyesületi törvény megalkotására tett javaslatot. Vö. Képviselőházi irományok III., 1873, 143.
 - 5 Legkorábban: a Balközép 1867. június 26-i programjában 3/d.) pont. Mérei–Pölöskei, 2003, 88.

tosságára.⁶ Nem véletlen tehát, hogy elég korán kormányülésem is felvetődött egy törvényjavaslat elkészítése.

Az egyesületi ügyek korábban a Helytartótanácsban belül a rendészeti ügyek között kezeltettek, így a terület a minisztériumok megalakulása után a belügyminiszterhez került.⁷ Ő láttamozta, vagyis hagyta jóvá az egyeleti alapszabályokat,⁸ ide futottak be később a helyhatósági jelentések az egyesületek számának alakulásáról, s belügyminiszteri rendeletként került kiadásra az egyesületi működést szabályozó normák többsége is a korszakban.

Mindezek után kissé meglepő a bizonytalanság, hogy a törvényjavaslat kidolgozásával előbb az igazságügyi, majd a belügyi és igazságügyi tárca közösen bízott meg, s végül a belügyminiszter tette le a minisztertanács asztalára a kész javaslatot.

Aminek végül is nem tudjuk, hogy mi lett a sorsa. Ugyanis a minisztertanács az egyesületi törvény benyújtásának szükségességéről többször is tárgyalt a korszakban: 1867-ben, 1869-ben és 1889-ben,⁹ de e tárgyban törvényjavaslatot az országgyűléshez nem nyújtottak be. Pedig a javaslat létezése kiszivároghatott, mert a képviselőházi naplóban több interpelláció is található, amely az egyesületi törvény megalkotását sürgette.¹⁰

6 A teljesség igénye nélkül lásd Mocsonyi Sándor felszólalását Képviselőházi napló 1869. IX., 105. vagy Mocsáry Lajosét Képviselőházi napló 1869. I., 308., Képviselőházi napló, 1870, 105., illetve Képviselőházi napló 1869, 308.

7 Vö. RT, 1867, 16–17.

8 A láttamozás az ún. főfelügyeleti jog gyakorlásának egyik eszköze. A civil szervezetek feletti felügyeleti jog az általános állami felügyeleti jogkör egyik vetülete; eredete a múlt kódéba vész. A főfelügyeleti jog tartalmát, alakulását részletesen lásd Domaniczky, 2009, 60–62.

9 Vö. az 1867. július 12-i ülésen (1. pont) az országgyűlés elé terjesztendő javaslatok között esett szó az egyeleti törvényjavaslatról. A törvényjavaslat kidolgozása az igazságügyi miniszter feladata lett. Ehhez képest az 1869. március 25-i ülésen (4. pont) a következők hangzottak el: „[s]zóba hozatván egy egyesületi törvény szükségé, miután egy ilyes tervezet a' belügyminisztériumban, a' bel-, igazság 's kereskedelem-ügyi minisztériumok megbizottainak közbejöttével, már régebben elkészült, 's egyes minister uraknak egy-egy példányban meg is küldetett”. Itt felkérték a belügyminisztert, hogy a legközelebbi ülések egyikére hozza újra be a törvényjavaslatot. Erre fél év múltán, 1869. szeptember 6-án (1. pont) került sor, amikor viszont közös IM-BM egyesületi javaslatként említik az opust, melynek fő gazdája itt már a belügyminiszter lehetett, hiszen őt kérték meg a sokszorosításra. 1869. október 11-én, a 2. napirendnél a miniszterelnök felvetésére a minisztertanács döntött az egyesületi törvényjavaslat előterjesztéséről is, ami azonban nem történt meg, s a téma jó időre lekerült a napirendről. Csak az 1889. július 14-i ülésen (1. pont) vették ismét elő, amikor újra az igazságügyi minisztert bízták meg a javaslat előkészítésével. Érdemes megfigyelni azt is, hogy az egyes üléseken milyen cím alatt említik a törvényjavaslatot. Először egyesületi (1867, 1869), később viszont egyesületi és gyülekezési (1889) törvényjavaslatként szólnak róla. Lásd MTNP, 2001.

10 Csak kettőt kiemelve. Várady Gábor az országgyűlésben meg is jegyezte: „...azt is tudom, és ez már az igen t. belügyminiszter ur közvetlen működésére vonatkozik, a mit mondok – tudom, hogy bizonyos egyesületi törvény bocsátatott szárnyra... ámbár ugyanezen törvény, midőn szárnyra bocsátatott volna, a mint egy kisé szabaddabb levegőt szívatott be, szárnya szegetten hullott alá...”. Képviselőházi Napló V. 1870. 225. Gonda László interpellációja pedig egy egyesületi törvényjavaslat mielőbbi országgyűlési tárgyalását sürgette. Képviselőházi Napló II. 1870, 4–5.

A javaslat ennek ellenére nem került tárgyalásra, sőt a körülötte lévő csend már-már meglepő. Az 1870-es években – vélhetően ideiglenes jelleggel – végül néhány miniszteri rendelet¹¹ látott napvilágot az egyletekkel kapcsolatos eljárás tárgyában, s ezek aztán több évtizeden keresztül hatályban is maradtak, s ha pár, az egyesületekre vonatkozó szabályt a dualizmus idején törvénybe is foglaltak,¹² az általános szabályozás azonban megmaradt a politikai igény szintjén.¹³

AZ EGYESÜLETI ÉS GYÜLEKEZÉSI TÖRVÉNY TARTALMA

Az egyesületi törvényjavaslat elkészülte több okból is jelentős. Egyrészt így egyértelművé válik, hogy az 1867-es osztrák egyesületi törvény mellett legalább a szándék megvolt egy hasonló szintű szabályozás Magyarországon történő megalkotására is. Másrészt viszont a Javaslat igen kidolgozott jogdogmatikai része jelentős segítséget nyújt a korabeli egyletek közötti eligazodásban, azok csoportosításában. Az sajnos nem tudható, hogy volt-e, és ha igen, mekkora és milyen körben jelentkező hatása a korabeli gyakorlatra, s nem ismerjük alkotóját sem.

1. Az egyesülés szabadsága és a törvény hatálya

A Javaslat két részből áll: az egyesülési és a gyülekezési jogot (folyamatos szakaszszámolás mellett) különböztetve tárgyalja, majd a végén egy általános rendelkezések résszel zárul. A tagolás abból a második világháborúig nyomon követhető megközelítésből táplálkozik, amely a gyülekezési jogot nem önmagában, hanem az egyesületi szabályozás előszobájaként tekintve vizsgálta. Vagyis ha a gyülekezési jogot szabályozták, akkor igyekeztek az egyesülési szabályozást is ehhez igazítani, de ha mégsem, a gyülekezési szabályok megalkotásánál figyelembe vették annak az egyesülési jogra gyakorolt hatását.

11 Vö. az egyletek ellenőrzése tárgyában kiadott 1394/1873. BM körrendelet, illetve az ennek végrehajtása tárgyában kiadott 774/1874. BM rendelet. Későbbi változásaival együtt lásd Páskándy [1931], 105–111.

12 Pl. a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában kiadott 1868:44. 26. §.

13 Lásd Domaniczky, 2009, 39–41.

Az egyesülési jogról szóló rész az egyesülési szabadság deklarálásával kezdődik – amelyet a Javaslat későbbi paragrafusai, az egyleti formákat felsorolva, tovább pontosítanak. „Magyarország polgárai a törvények korlátain belül bizonyos célok elérésére szervezett egyesületeket szabadon alkothatnak, s ezen jog gyakorlata – a politikai célú, valamint a jelen törvény 10-ik §-ában felsorolt egyletek kivételével – a [...] bejelentésen kívül előleges engedélytől nem feltételeztethetik.”

A következő paragrafus ezt a képet kissé árnyalja: „[m]inden megalakult egyesület köteles a történt megalakulást [...] bejelenteni...”, vagyis így válik egyértelművé, hogy az egyesület megalakulásához – ha a Javaslat hatályba lépett volna – semmilyen más jóváhagyás nem szükséges, de mégis ahhoz, hogy működhessen, jogokat viselhessen és kötelezettségeket vállalhasson,¹⁴ be kell jelenteni a létezését.¹⁵ E szavakkal való játéknak tetsző fogalmazás mögött a korabeli jogirodalom egyik kedvelt, s évtizedekig nyugvóponton nem jutott vitája rejlik. A megfogalmazás egyértelművé teszi, hogy ebben az időszakban engedélyezési egyesülési jogi rezsim volt életben.¹⁶

A Javaslat több egyesületi formát név szerint kivesz a törvény hatálya alól. A 10. és 11. §-ban ugyanis két nagyobb csoportot képez. Azon szervezetekről beszél: a.) amelyek nem; és b.) amelyek ideiglenesen, a különös törvényi szabályozás megalakításáig tartoznak a törvény hatálya alá.

Lássuk előbb a konkrétan kizárt típusokat, amelyeknél egyébként többnyire az irányadó jogszabályt is megjelöli a Javaslat. Ezek a következők: a.) az országgyűlés tagjainak „párt árnyalataik szerinti egyesüléseik az országgyűlés helyén”, vagyis a mai frakciók; b.) a bank-, hitel-, biztosítási, járadék-, takarékpénztár- és zálogkölcsön egyletek;¹⁷ c.) az ipartársulatok;¹⁸ d.) a bányatörvény szerint alakuló társulatok és bányapénztárak;¹⁹ e.) a folyamszabályozási egyletek;²⁰ f.) az egyházi célból működő szervezetek, illetve világi papok vallási célú egyesülései.

14 Érdemes megjegyezni, hogy a Javaslat 1868-ban az egyesületről mint jogi személyről beszél! 3. §.

15 Ezt az értelmezést erősíti meg a Javaslat 4. § (1) bekezdése is, amikor kimondja: „[a] törvényhatóság elnöke [...] legkésőbb 48 óra alatt elismervényt ad az egyesületnek, mely annak vételével működését azonnal megkezdheti”.

16 Bővebben lásd Domaniczky, 2009, 63–65. A különböző megközelítéseket végül Szladits Károly oldotta fel.

17 Ezek a kereskedelmi törvények hatálya alá tartoznak. Ez alatt a Javaslat keletkezésének időpontjában az 1840-es kereskedelmi törvénycsomagot kell érteni, lásd 1840:15–1840:22. törvénycikkek.

18 Ezek előbb az 1851. április 1-jén hatályba lépett ideiglenes iparszabályzat, majd az 1860. május 1-jén hatályba lépett ún. új iparrend hatálya alá tartoztak. Közvetéve: Országos Kormánylap, 1851. VI. d. 50. szám, illetve Országos Kormánylap, 1859. XLVI. d. 237. szám.

19 Vö. az általános bányatörvényről szóló 1854. május 23-i császári nyltparancs. Országos Kormánylap, 1854. XIV. d. 300–354.

20 Vö. a vizekről és csatornákról szóló 1840:10. tc.

Ideiglenesen a törvény hatálya alá tartoznak: a céljuk szerint előleg- és hitel-, nyersanyag- és fogyasztás-, illetve termelési célú, összefoglalóan kooperatív egyleteknek nevezett formációk. Ezeknek ambivalens természetét a kodifikátor is érzékelte, ugyanis a Javaslat szövege így szól: e szervezetek „természetüknél fogva a tulajdonképpen nyereségre szánt társulatok sorába nem tartoznak”, hiszen fő céljuk a hasonló sorban lévők – többnyire munkások – segélyezése, kisegítése, nem pedig profit termelése, de mégsem szokásos társulások. Éppen ezért az e csoportba tartozó szervezetekre egyelőre az egyesületi törvényt és a kereskedelmi törvényeket egyaránt alkalmazni kell.

Még egy fontos, tárgyi hatályt érintő rendelkezésről kell említést tennünk. Ez a szakszervezetekre vonatkozó szabályozás, amely – végigtekintve az elmúlt kétszáz év hazai egyesületi jogszabályait – mindenképpen kuriózumnak számít. A Javaslat ugyanis deklarálja a szakszervezet alakításának szabadságát, de megtiltja az ezen jog gyakorlásával való visszaélést. A Javaslat szövegét érdemes eredetiben végigolvasni: „[a] gyári és kézmű ipar munkásai anyagi helyzetük javítása ’s kedvezőbb munka feltételek elérése céljából a jelen törvény alapján ’s annak határai között szabadon egyesülhetnek ugyan, – mi végből az ezen szabadsággal ellenkező rendszabályok ezennel hatályon kívül helyezettnek – azonban ezen jog gyakorlatánál a szabad elhatározás ellen intézett bármi nemű kényszer, erőszak, fenyegetés s.a.t. szigoruan tiltatik”.²¹

2. Az alapszabály és kellékei

A Javaslat az alapszabály két példányban²² történő benyújtásáról rendelkezik,²³ s pontokba szedve meghatározza az alapszabály tartalmi minimumát. Ezek a következők: a.) az egyesület céljának meghatározása; b.) a cél elérésére szolgáló eszközök leírása; c.) az egyesület képviselőire kijelölt személyek neve és lakcíme; d.) az egyesületi tagok jogainak és kötelezettségeinek leírása; e.) az egyesület székhelye; f.) az egyesület megszűnésének formái és a vagyon hovafordításáról való rendelkezés.²⁴ Az alapszabályt az egyesület képviselőire kijelölt személyeknek kell aláírniuk, s csatolni kell – két példányban – az egyesületi tagok névsorát is.²⁵

21 Vö. 12. §. Az említett korlátozó rendelkezések magyarázatára lásd Galgóczi, 1860, 45–47.

22 Vö. 2. §.

23 Érdemes belegondolni, hogy az évtizedek során módosított rendeletek az 1920-as évekre már 4, illetve 5 példány benyújtását írták elő! Lásd 77.000/1922. BM rendelet II/A szakasz 1. pont. RT, 1922, 238.

24 Vö. 4. §.

25 Vö. 2. §.

Az egyesületi tagokra nézve a Javaslat csupán egy megszorítást tartalmaz, mégpedig hogy idegenek és 24. évüket be nem töltött állampolgárok politikai céllal alakult egyesület tagjai nem lehetnek.²⁶

3. Az egyesület bejelentése és az alapszabály felterjesztése

Az általános szabály szerint az egyesület megalakulását a törvényhatóság elnökénél²⁷ kell bejelenteni, erre a Javaslat határidőt nem ír elő.²⁸ Annál szorosabb határidő áll viszont a törvényhatóság elnökének rendelkezésére, hogy formailag ellenőrizze a benyújtott iratsomót. A benyújtástól számított 48 órán belül ugyanis az átvételi elismervényt ki kell adni, s az iratok egy példányát fel kell terjeszteni a belügyminiszternek.²⁹

A politikai célú egyletek esetében a Javaslat speciális szabályokat állapít meg. A beadott iratokat ugyanis vizsgálat nélkül kell 48 órán belül a belügyminiszterhez továbbítani, elismervény helyett pedig a kérelmezőt értesítenie kell a továbbításról azzal, hogy *„...működésüket tényleg csak akkor kezdhetik meg, ha a belügyminister irásban kijelenti, hogy az egylet alapszabálya ellen törvényes észrevétele nincs”*.³⁰

A bejelentéssel kapcsolatban a Javaslat elszórva néhány más szabályt is tartalmaz – az egységes gyakorlat kialakulását elősegítendő. Az egyik ilyen rendelkezés, hogy az egyesületnek nem csupán a megalakulását, hanem a feloszlását, vagyis az önkéntesen elhatározott megszűnését is be kell jelentenie, per analogiam a megalakulás mintájára.³¹ A másik értelmezést könnyítő szabály szerint pedig, hogy az alapszabály módosítása újabb bejelentést von maga után.³²

Itt kell megemlíteni az ún. fiókegyletek kérdését is. A Javaslat e téren politikai és más egyletek között tesz különbséget. Az előbbi kategóriába tartozó egyesületnek

26 Vö. 5. § (2) bekezdés.

27 Törvényhatóság elnöke alatt a korszakban az alispán és a polgármester mellett a főkapitányt és a gróft kellett érteni.

28 Vö. 2. §.

29 A másik példány helyben maradt volna. A helyi példányok rendszerét praktikus okokból a Javaslat hatályba lépése nélkül is alkalmazták.

30 Vö. Javaslat 5. § (1) bekezdés.

31 Vö. 3. § (2) bekezdés.

32 Vö. 4. § (3) bekezdés.

fiókegylete nem lehet, a többi egyesület viszont minden egyes tagegyesületet külön-külön tartozik bejelenteni az általános eljárás szerint.³³

4. A működés engedélyezése vagy betiltása

Az egyesület működését – az alapszabály vizsgálatát követően – a belügyminiszter engedélyezi. Az egyesület működését a belügyminiszter csak a Javaslatban felsorolt okok miatt tagadhatja meg, ilyenkor az egyesület működését betilthatja vagy az alapszabály módosítását írhatja elő. Ha az alapszabályt módosítani szükséges, a miniszter erről a törvényhatóság elnöke útján tájékoztatja a kérelmezőt, ha viszont az egyesület működését tiltja meg, erről indokolt határozatot kell hoznia, s ezt az indokolással együtt a hivatalos lapban közzé kell tennie.

A tilalmi okokat a Javaslat részletesen felsorolja. Szigorú és pontos megfogalmazása miatt ezt a részt a Javaslat 7. § (1) bekezdése alapján szó szerint, de pontokba szedve idézzük: „a.) ha az egyesület célja az állam alapelve, törvényesen fennálló alkotmánya, vagy biztonságával ellenkezik; b.) ha az egyesület oly célt tűz maga elé, mely természeténél fogva csak az állami hatalmat illelheti; c.) ha az egyesület törvényeken alapuló magán jogot egyesületi izgatás, fenyegetés tárgyává tesz; d.) ha az egyesület az állam büntető hatalmának következményeit egyleti úton meghíúsítani akarná; e.) ha az egyesület idegen hatalomnak, saját ügyeire bár csak közvetett befolyást engedni vagy ellenkezőleg idegen hatalom ügyeibe bármi módon elegyedni kíván, ezáltal az államhatalmat idegen államokkal súrlódásba hozhatná; f.) ha az egyesület működése – egy bizonyos konkrét esetben – az általános helyzetnél vagy az idők s helyi viszonyok körülményeinél fogva a közrend 's békére vagy az egyes vallásfelekezetek vagy nemzetiségek között létező békés együttlétre komolyan veszélyes lehetne; g.) ha az egyesület célja a közérkölcsiséggel ellenkezik; h.) ha az egyesületnek, illetve vezetőinek az egyes tagok fölött a törvényekkel ellenkező hatalom tulajdonítottatik, nevezetesen ha valamely politikai egyesület más hasonló irányú vagy fiókegyletekkel közös cselekvésre szövetségzni, hasonló egyleteket országszerte vagy vidékekre hálózatként kiterjeszteni és ezáltal a törvényhozásra vagy felelős kormányra fenyegető hatást gyakorolni akarna, ha a tagok feltétlen engedelmességre vagy bizonyos cselekvények vagy mulasztásokra, titoktartásra s. a. t. esküvel vagy anélkül köteleztetnének, ha a nem engedelmeskedő tagok vagy éppen az egyleti kapcsolaton kívül álló személye irányában erőszak, megfélemlítés vagy fenyegetés használtatnának, s. a. t.”

33 Vö. 7. § (2) bekezdés.

5. A működés felügyelete és a szankciók

A Javaslat a már létező egyesületek vizsgálatát is előírja. Külön kiemeli az „egyszerű bejelentés” után működő szervezetek, vagyis a nem politikai egyesületek vizsgálatát. Ha e szervezetek alapszabálya a tilalmi okok valamelyikébe ütközik, „...kötelességében áll a belügyministernek [...] az egyesület működését tüzetes indokolással vagy betiltani vagy felfüggeszteni, és az alapszabályok módosítását kívánni”.³⁴

A Javaslat részletesen szól – mint általában a korabeli jogszabályok – a szabályokat megsértők szankcionálásáról is. Négy különböző tényálláscsokor kerül itt – súlyossági sorrend szerint – említésre.

Az első körbe a Javaslat 2–5. és 10. paragrafusait megsértők tartoznak, akiknek cselekménye kihágásnak minősül és alkalmanként 100 és 1000 forint közötti bírsággal,³⁵ fizetéseképtelenség esetén maximum félévi fogsággal büntetendő. Az 5. § áthágása, vagyis a politikai egyletek bejelentésével való visszaélés súlyosító tényezőnek minősül.³⁶

Az egyleti működés megtiltása vagy felfüggesztése „rendes bűnper” alapját képezi, és akár karhatalommal is végrehajtható. A büntetés e tényállások esetében 100 és 1000 forint közötti bírság és egy hónaptól egy évig terjedő fogság.³⁷

Jogtörténeti érdekesség, hogy az egyesület „részéről elkövetett bárminemű erőszak, fenyegetés vagy megfélemlítés, mint a személyes szabadság ellen elkövetett merénylet” a büntetőtörvény hatálya alá tartozik. A sértettek körét a Javaslat tágan vonja meg: az egyleti tagokon és az egyesületen kívüli magánszemélyeken kívül ide tartoznak a testületek is.³⁸

Végül pedig a Javaslat rendelkezik még azon esetre nézve is, amikor a fent említett vétségek mellett a büntetőtörvény hatálya alá tartozó cselekményeket is elkövettek. Ilyenkor a büntető törvényszék e cselekmények megítélésénél „az egyleti úton történt megvalósulást” súlyosító körülményként fogja értékelni.³⁹

34 Vö. 9. §.

35 A Javaslat gyülekezési jogról szóló része említést tesz a bírságok megosztásáról. A bírság egyik fele ugyanis az eljáró hatóság házipénztárát illeti, a másik felét pedig az adott község vagy járás szegényalapjának kell befizetni. Az adott, a Javaslat szerint „illető község vagy járás” véleményünk szerint azon közigazgatási egység, ahol az egyesület székhelye van vagy ahol a gyűlést megtartották. Vö. 30. §.

36 Megjegyzendő, hogy e kihágásokat nem csupán a bejelentők, hanem a manapság hivatalos személynek nevezett hatósági közegek is elkövethették. Következik ez például a 4. § szankcionálásából, amely egyedül a törvényhatóság elnökének bejelentéssel kapcsolatos feladatait írja körül. Vö. 13. §.

37 Vö. 14. §.

38 Vö. 15. §.

39 Vö. 16. §.

6. Egyéb rendelkezések

Az egyéb rendelkezések körének vizsgálata már átvezet bennünket a gyülekezési jogról szóló rendelkezések vizsgálatához. Itt ugyanis két, az egyesületi jogról szóló részben említett szabályra hívjuk fel a figyelmet.

A Javaslat 8. §-a külön kiemeli az egyesületi közgyűlések bejelentési kötelezettségét. A közgyűléseket a szabad királyi városokban kettő, a vármegyékben nyolc nappal korábban kell a törvényhatóság elnökének bejelenteni.

Csak az egyesületi rész utolsó paragrafusának felsorolása teszi egyértelművé, hogy a fenti szabály az alakuló közgyűlésekre vonatkozik. A Javaslat az alapszabályok megvitatása vagy a megalakulás céljából történő nyilvános gyűlésekre, illetve általában véve a közgyűlésekre a gyülekezési rész rendelkezéseit kell alkalmazni.⁴⁰

Itt kell szólni továbbá, hogy a Javaslat végén, a ma záró rendelkezéseknek nevezett rész helyén 'Általános rendelkezések' alatt a kodifikátor az értelmező és hatályba léptető rendelkezések mellett néhány további, az egyesülési jogra vonatkozó szabályt is elhelyezett.

Ezek szerint a törvényhatóság elnöke felhatalmazást kap, hogy az egyesületi jegyzőkönyvekbe, illetve valamennyi ügyiratba betekintszen.⁴¹ Mint az a Javaslat eddigi részeiből is kitűnt, a politikai célú egyesületekre az államhatalom kiemelt figyelmet szándékozott fordítani, és működésüket még akkor is szemmel kívánta tartani, ha nem kívánt abba beavatkozni. Ez a megkülönböztetett figyelem tükröződik abban a rendelkezésben, hogy az ilyen egyletek névsorát teljes terjedelemben (értsd: valamennyi módosítást tartalmazó változatban) évente két példányban be kell mutatni a törvényhatóság elnökének.⁴²

40 Vö. 17. §.

41 Vö. 34. §.

42 Vö. 34. §.

A GYÜLEKEZÉSI JOG SZABÁLYOZÁSA

1. Papíron maradt – a Javaslat gyülekezési jogról szóló része

A Javaslat – a későbbi jogszabályoktól eltérően, ideértve a jelenleg hatályos törvényt is – a gyülekezési jog részletes szabályozására törekszik. Bár tanulmányunk elsődleges célja az egyesületi rész ismertetése volt, tekintettel a két alapjog konjunktív voltára, röviden a gyülekezési szabályok ismertetésére is kitérünk. Kitérőnket annál inkább indokoltnak tartjuk, ugyanis kezünkben van a horvát szábor által 1875-ben elfogadott gyülekezési törvény is, amellyel, mint közel egykorú anyaggal, a Javaslat e részét össze tudjuk vetni.

1.1. A Javaslat hatálya

Nem tartoznak a Javaslat hatálya alá azon nyilvános gyűlések, amelyeket hivatalos személyek hivatalos célra hívnak össze, továbbá a „*nyilvános vigalmak, nászmenetek, szokott népünnepek 's menetek, temetési gyászmenetek, processziók, bárcán járások, 's oly gyülekezések, melyek egy törvényesen bevett vallás szertartásai szerint, a vallás külső gyakorlása végett az egyházi törvények 's az eddigi szokás korlátain belül tartatnak*”. A fejezet hatálya alá tartoznak viszont – mint ezt az egyesületi részben kiemelték – az egyesületi célból tartott nyilvános gyűlések és a közgyűlések.⁴³

1.2. A gyülekezési jog

A Javaslat biztosítja a békés jellegű, fegyvertelen gyülekezés szabadságát, s e jog gyakorlásánál csak bejelentési kötelezettséget ír elő. A 17. § (1) fennkölt szavaival szólva: „*Magyarország polgárai a törvény korlátain belül békésen és fegyver nélkül szabadon gyülekezhetnek, és ezen jog gyakorlása [...] előleges hatósági engedélytől nem feltételezhetik*”. Gyülekezési jog alatt a Javaslat a nyilvános helyen tartott gyűlések megtartását kívánja szabályozni. Gyülekezet alatt egyébként – mint az a Javaslat rendelkezéseiből kitűnik – tizenkét főnél több személy nyilvános helyen való egyidejű tartózkodását kell érteni.

43 Vö. 17. §.

1.3. A bejelentés

A már az egyesületi alakuló gyűlésnél megismert bejelentést írásban a gyűlés megtartása előtt a szabad királyi városokban három, a vármegyékben hat nappal korábban kell megtenni a főpolgármesternél, illetve a szolgabírónál.⁴⁴ A bejelentésnek tartalmaznia kell: a.) a gyűlés helyét; b.) idejét (nap és óra); és c.) „*tűzesen meghatározott célját*”.⁴⁵ A bejelentést politikai célú gyűlés esetében hét, egyéb esetben három olyan személynek kell aláírnia (továbbiakban: bejelentők), akik magyar állampolgárságúak, 24. évüket betöltötték és legalább egy éve az adott városban vagy járásban laknak. A bejelentést legalább két bejelentőnek személyesen kell átadnia a polgármesternek, illetve a szolgabírónak, aki a bejelentésről helyben elismervényt állít ki – ezt kell adott esetben a rendfenntartóknak felmutatni. Ha a gyűlés a megadott időpontban nem kerül megtartásra, új bejelentésnek van helye.⁴⁶

A bejelentés alkalmával az illetékes személy meghatározza a gyűlés megtartásakor figyelembe veendő „*közrendészeti feltételeket*”, amelyeket a bejelentők vita nélkül kötelesek elfogadni. Néhány elhatárolási támpontot maga a Javaslat 20–21. §-ai nevesítenek is. Így közrendészeti vizsgálat alá kell vonni – elsődleges tűzrendészeti vizsgálat mellett – a körmeneteket és fáklyás zenéket is. Közrendészeti okból nincs helye gyűlésezésnek: a.) országos vásár helyszínén és időpontjában; b.) utcákon vagy utakon.⁴⁷ Ugyanezen okból nem tartható politikai célú gyűlés az országgyűlés helyszínén azon napokon, amelyeken egyik vagy másik vagy mindkét ház ülészik. Külön kiemelendő, hogy a Javaslat a tilalmat az országgyűlés kapujától számított egy mérföldes körben rendeli el.⁴⁸

A Javaslat felsorol továbbá három olyan okot, amelyeket a bejelentés alkalmával az illetékesnek vizsgálnia kell, és indokolt esetben ezek alapján a gyűlés megtartását fel kell függesztenie, és egyidejűleg részletesen tájékoztatnia szükséges a végső döntést meghozó belügyminisztert. E kizáró okok a következők: a.) a gyűlés célja nyilvánvalóan törvénszegésre, a törvények és alkalmazásuk elleni izgatásra irányul;

44 Tehát gyűlekezési jognál a megyében a döntést járási szinten, egyesülési jognál viszont megyei szinten hozták volna meg.

45 Vö. 18. §.

46 Vö. 22. §.

47 Vö. 20. § (3) bekezdés.

48 Vö. 21. §. Megjegyzendő, hogy a korban mérföld alatt általában magyar vagy osztrák mérföldet értettek, amely átszámítva 8,3536, illetve 7,5859 kilométert tett ki. Vö. a métermérték behozataláról szóló 1874:VIII. tc. 9. § a.) pont, illetve Bogdán, 1990, 164–167.

b.) a gyűlés célja az állam kül- és belbiztonsága, valamely törvényesen bevett vallás vagy valamely hazai nemzetiség ellen irányul; c.) a gyűlés a közrendet és köznyugalmat komolyan veszélyeztetné.⁴⁹

1.4. A gyűlés megtartása

A gyűlés helyszínén és ideje alatt a rend fenntartásáért a gyűlés elnöke és az összehívók a felelősek. Ha ők rendet tartani nem tudnak vagy akarnak, a Javaslat exemplifikatív módon felsorolja azokat az eseteket, amikor a hatóságnak be kell avatkoznia és a gyűlést fel kell oszlatnia. Ilyen eset áll fenn, ha a gyűlés: a.) bejelentett céljától eltérne; b.) tanácskozása zajongásba menne át, amely a személyes vagy a közbiztonságot fenyegetné vagy megsértené; c.) az uralkodó vagy az uralkodóház tagjai, az állam alaptörvényei vagy törvényhozása ellen izgatna vagy lázítana; d.) kizárólag a törvényhozás vagy a kormány hatáskörébe tartozó feladat megvalósítására buzdítana; e.) a közrendet és köznyugalmat veszélyeztető lázadássá fajulna.

A hatóság embere ilyenkor két, csak oldalfegyverrel felszerelt rendőrrel jelenik meg és egy előre megszabott szöveget⁵⁰ felmondva követeli, hogy a gyűlés résztvevői azonnal oszoljanak szét. Ha a gyűlés résztvevői harmadszori felszólításra sem engedelmeskednek, és az utolsó felszólítás után negyedórával a gyűlés helyszínén tizenkettőnél többen tartózkodnak, szétosztatásukra karhatalom is bevethető, s az érintetteket lázadóként büntetőeljárás alá kell vonni.⁵¹

A Javaslat a választási gyűléseket – egyszerűbb és megengedőbb – különös szabályozás alá vonja. E szerint „*bárminemű országos, megyei, városi vagy községi választási nyilvános gyűlések, értekezletek*” a választás kihirdetésétől a választásig tarthatóak. E gyűléseket egy választópolgár a gyűlés helyének és idejének megadása mellett jelentheti be, azonban a gyűlés tárgyát csak a választási kérdések képezhetik. A választási gyűlésen csak választójoggal rendelkezők vehetnek részt, az ilyennel nem rendelkezőket a hatóság embere távozásra szólíthatja fel, illetve karhatalommal is elvezettetheti.

49 Vö. 19. §.

50 A szöveg a következő: „Urunk Királyunk és a törvény nevében ezennel rendelem, hogy minden egyes jelenlevő ezen gyülekezetet rögtön békésen elhagyva lakába vagy rendes foglalatosságához térjen, a nem engedelmeskedők, mint lázadók fognak büntettetni.” Vö. 24. § (2) bekezdés.

51 Vö. 24–26. §.

1.5. Egyéb szabályok

A nyilvános gyűléseken a fegyverrel,⁵² illetve a katonai rendben történő, valamint – a választási gyűléseket kivéve – a jelvényvel, zászlóval való megjelenés tilos.⁵³

A Javaslat kitér a petíciók átnyújtására is. Ha a gyűlés törvénynek megfelelően zajlott le, és határozatait megszerkesztették, a gyűlés széteszlása után a gyülekezet legfeljebb tíz tagja nyújthatja át azokat az „illető törvényes helyen”.⁵⁴

A Javaslat lehetőleg minden gyűlésen biztosítani kívánja a hatóság jelenlétét. Ennek érdekében egy helyettesítési rendet vezet be, amikor kimondja, hogy a megyékben és kerületekben a községi előjárók rendfenntartási kötelezettsége a gyülekezetek fenntartása idején is fennáll, különösen pedig akkor, *„ha a gyülekezet alkalmazásával a szolgabíró vagy kapitány vagy a megye ’s kerület más megbízottja jelen nem volna”*.⁵⁵

Meg kell említeni, hogy a Javaslat bizonyos szakaszait⁵⁶ – büntetés terhe mellett – minden gyűlés előtt fel kell olvasni. E rendelkezés megszegése esetén kétszáz forintig terjedő pénzbüntetéssel kell sújtani a gyűlés elnökét, illetve a bejelentőket.

Végezetül szólnunk kell néhány, manapság a záró rendelkezések között elhelyezkedő szabályról is. A Javaslat részletesen elemzi az egyesületi és gyülekezési jog felfüggesztésének eseteit,⁵⁷ s fennállásuk esetén felhatalmazza a belügyminisztert, hogy *„jelen törvényt egészben vagy részben, az egész országra vagy annak egyes részére nézve felfüggeszteni, ha a törvényhozás az alkalommal együtt nem leendene, kötelességében állván ez intézkedését a törvényhozás legközelebbi ülészakájában igazolni”*.⁵⁸ Felhatalmazást kap továbbá a bel-, illetve az igazságügyi miniszter a végrehajtási utasítások elkészítésére is.⁵⁹

52 A Javaslat a fegyver fogalmát részletesen meg is határozza: bárminemű vágó, szúró vagy lőfegyver, fókos, buzogány, füttykös. Vö. 28. §.

53 Vö. 28. §.

54 Vö. 29. §.

55 Vö. 37. §.

56 E szakaszok a következők: 23–26. § (választási gyűlésen a 27. § is), valamint a 28–32. §. Vö. 38. §.

57 A két esetkör a következő: a.) háború vagy belforrongás esete (az erre vonatkozó törvényi felhatalmazás majd csak a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szóló 1912:63. tc.-kel született meg); b.) e jogok nem rendeltetésszerű gyakorlásának esete, amelyet a Javaslat részletesen körül is ír: *„ha az egyesületi vagy gyülekezési jog nem egyes kérdések vagy érdekek megvitatására, kölcsönös felvilágosításra, s egyéb törvényes célokra, hanem tervszerűen és kiszámítással csak arra kívántatnék használni, hogy a békés kifejlődésre szükséges kedély-nyugalom helyre ne állhasson, hanem az ország vagy annak egyik része folytonos izgatottságban tartassék, mely a haza lakóiban a jóra változott alkotmányos élet, s annak fejlődési képessége iránti hitet megintatná, s ez által a közrendet s nyugalmat veszélyeztetné”*. 37. §.

58 Vö. 36. §.

59 Vö. 39. §.

1.6. Szankciók

A Javaslat gyülekezési jogról szóló része ugyancsak többrétű szankciórendszerrel kívánja elősegíteni a rendeltetésszerű joggyakorlást.

Kihágási jellegű tényállást tartalmaz a Javaslat 30. §-a. E szerint száz forinttól ötszáz forintig terjedő bírsággal, illetve nyolc napon belüli be nem fizetés esetén „megfelelő fogsággal” büntetendők, akik: a.) „bejelentés vagy nem törvényszabta módon történő bejelentés s erről adandó elismervény nélkül tizenkét egyénnél többől álló nyilvános gyűlést tartanak;” b.) „a felfüggesztés dacára tizenkettőnél nagyobb számban gyülekeznek;” c.) „a gyűlés bejelentett tárgyától eltérnek, s elnöki vagy más oldalról jött figyelmeztetés dacára az eltérés mellett maradnak;” d.) „az elnökök, kik a szólókat azzal, hogy a tárgytól eltértek, figyelmeztetni, s általában a gyűlésben a jó rendet fenntartani vonakodnának;” e.) a közrendészeti feltételeket megszegik.

Lázítóként büntetőeljárás alá kell vonni, s akár a helyszínen el is lehet fogni azt, aki: a.) „a hatóság felhívására le nem csendesül, s tovább zajongva a felhívás megértését lehetetlenné teszi;” b.) a felhívásra a gyülekezetet nem hagyja el; c.) aki a karhatalomnak tevőlegesen ellenszegül; illetve d.) ha a petíciót tíz tagnál többen nyújtják át.⁶⁰

A Javaslat itt is kitér rá, hogy amennyiben a fenti vétségek⁶¹ alkalmával súlyosabb, a büntetőtörvények hatálya alá tartozó cselekményt is elkövetnek, ezeket büntetőeljárásban kell elbírálni, s azt a tényt, hogy a cselekmény a gyülekezési jog gyakorlása alkalmával történt, súlyosbító körülményként kell értékelni.

2. A horvát gyülekezési törvény

Tekintettel arra, hogy a Magyarország, s Horvát-, Szlávón- és Dalmátországok közt fennforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény becikelyezéséről szóló 1868:30. tc., vagy másképpen szólva a horvát–magyar kiegyezési törvény 10. §-a közös törvényhozási ügyként⁶² jelöli meg az egyesületi jogot, külön

60 Vö. 31. §.

61 Itt a kodifikátor értelemszerűen az enyhébben büntetendő, általunk kihágási jellegűnek nevezett cselekményekre célzott. Megjegyzendő, hogy a Javaslat összeállítása idején már folytak a büntető törvénykönyv előkészítési munkái, ám azok csak mintegy tíz évvel később értek törvényjavaslattá. Éppen ezen „exlex állapotnak” köszönhetően a büntetőjogi fogalmak alkalmiak, esetlegesek, s éppen e miatt nem törekedtünk – mivel ez a Javaslatot olvasva sem tűnt lehetségesnek – egységes fogalomrendszer használatára. Bővebben lásd Béli, 1999, 329–339, 354–359.

62 Pontosabban szólva olyan közös törvényhozási ügyként, amelyre nézve a végrehajtás a helyi szintnek van fenntartva.

horvát egyesülési törvényt a dualizmus korában nem találunk. A gyülekezési jog viszont – mivel a tc. hallgat felőle – nem esett ilyen korlátozás alá, s a szábor hamarosan élt is törvényhozói hatáskörével.⁶³

Jelen tanulmányunkban több okból tartjuk szerencsésnek e gyülekezési törvény (továbbiakban: törvény) rövid bemutatását. Egyrészt mert a korszak egyetlen törvényi szintű szabályozásáról van szó a gyülekezési és egyesülési jog körében. Másrészt a Javaslattal közel egy időben keletkezett, így kiváló összehasonlítási alapul szolgál ahhoz, hogy a késői olvasó döntést hozhasson arról, vajon a Javaslat a korban szigorú vagy engedékeny volt-e. S végül a hazai jogtörténetírás felé egy jelzés e törvény, hogy az önálló horvát törvényalkotási tárgykörök feldolgozása még várat magára, pedig Horvátországban a CIH-hez hasonlóan évente kiadták és összegyűjtötték a törvényeket, amelyekből magyar nyelvű gyűjtemény is megjelent.⁶⁴

2.1. A gyülekezési jog tartalma

A horvát gyülekezési törvény minden gyülekezet – legalább három nappal korábbi – bejelentését írta elő. A szabad ég alatti gyűléseket ezenfelül előzetes hatósági engedélytől tette függővé. Gyülekezet alatt a törvény a népgyűlést vagy az általában a közönség által hozzáférhető s nem a meghívott egyénekre szorítkozó gyülekezetet, valamint a nyilvános felvonulást értette.⁶⁵ Nem tartoztak a törvény hatálya alá a közvigalmak, lakodalmi menetek, a szokásos népünnepélyek, a vallásos körmenetek, a törvény által elismert vallásfelekezetek gyülekezetei, amennyiben az eddig szokott módon kerülnek megrendezésre.⁶⁶ Közügyeket tárgyaló gyülekezetet külföldiek nem hívhattak össze, és azt nem vezethették, azon nem elnökölhettek.⁶⁷ A törvény kimondja a fegyveres gyülekezés tilalmát.⁶⁸

2.2. A hatóság intézkedése a bejelentés és engedély alapján

A bejelentésben, illetve engedélyben meg kellett jelölni a gyűlés célját, helyét, idejét és – felvonulásnál – az útvonalat is.⁶⁹ A hatóság az engedélyt megtagadhatta,

63 Lásd a gyülekezési jogról szóló 1875. évi január 14-én kelt törvény. HSZTGY, 1901–1904, 3–7.

64 Vö. HSZTGY, 1901–1904.

65 Vö. törvény 1–3. §.

66 Vö. törvény 5. §.

67 Vö. törvény 8. §.

68 Vö. törvény 9. §.

69 Vö. törvény 3. §.

ilyenkor azonban határozatát indokolnia kellett. A törvény három esetben a gyűlés megtiltását írja elő: a.) ha a gyűlés célja a büntetőtörvénybe ütközik; b.) ha a gyűlés a közbiztonságot veszélyezteti; c.) ha a gyűlés a fennálló szabályokba ütközik.⁷⁰

2.3. A gyűlés megtartása és feloszlata

A rend fenntartásáért a gyülekezet elnöke és a gyülekezet vezetője felelnek, kötelességüket a törvény részletesen körülírja.⁷¹ A gyülekezetre a hatóság egy vagy több biztost is kirendelhet, számukra „*tisztességes hely biztosítandó, s nekik [...] a szónokok és indítványozók személyéről felvilágosítás adandó*”.⁷²

A törvény megsértésével egybehívott vagy összegyűlt gyülekezetet a hatóság betiltotta, illetve feloszlatta. Fel kellett oszlatni a törvényesen összegyűlt gyülekezetet is, „*ha azon törvényellenesség történik vagy ha a gyülekezet a közrendre veszélyessé válik*”.⁷³ Ilyenkor a gyűlést feloszlattottnak nyilvánították, s ha a résztvevők nem távoztak, nem részletezett kényszereszközök alkalmazásával is végre kellett hajtani az oszlatást.⁷⁴

2.4. Hatósági hatáskörök és szankciók

A gyűlésekkel kapcsolatos hatáskörök gyakorlására a gyűlés helye szerinti főispán, alispán, illetve polgármester jogosult, de „*[h]a a közrendet és biztonságot erős veszély fenyegeti*”, a törvényesen összehívott gyülekezetet bármely más hatóság is betilthatja vagy feloszlathatja, ám erről az illetékes hatóságot azonnal tájékoztatni köteles.⁷⁵ A törvény – megszegése esetére – egy általános kihágási szankciót tartalmaz, miszerint ha a büntetőtörvény szerint a cselekmény nem büntethető, akkor hat hétig terjedő elzárással vagy 200 forintig terjedő pénzbírsággal sújtandó az elkövető.⁷⁶

70 Ez utóbbi eset elég tág mérlegelést tett lehetővé. Vö. törvény 6. §.

71 „Ők kötelesek a törvényellenes nyilatkozatoknak és cselekedeteknek ellenszegülni s a gyülekezetet feloszlantni, ha rendelkezéseik engedelemre nem találhatnak.” 11. §.

72 Vö. törvény 12. §.

73 Vö. törvény 13. §.

74 Vö. törvény 14. §.

75 Vö. törvény 16–17. §.

76 Vö. törvény 19. §.

2.5. A politikai tartalmú gyűlésekre vonatkozó szabályok

A törvény külön szól a választási gyűlésekről és a választási értekezletekről. Bejelentés és engedély csak ez utóbbi esetében szükséges, feltéve, ha azt a szabad ég alatt tartják.⁷⁷

Érdemes összevetni a horvát törvény és a Javaslat országgyűlés idejére szóló rendelkezéseit. A Javaslat egy, a törvény öt mérföldes körzeten belül nem engedélyezi gyülekezeti megtartását.⁷⁸

A horvát törvény is szól a petícióról, ám itt szűkszavúan csak a petíciót átnyújtó személyek számának tíz főben történő maximálását találjuk.⁷⁹

2.6. Egy újítás: jogorvoslat a hatóság döntéseivel szemben

Egy lényeges különbséget kell még megemlítenünk a Javaslat és a törvény között, miszerint ez utóbbi általános fellebbezési jogot biztosított a hatósági döntésekkel szemben az „*alsóbb hatóságok intézkedései ellen az országos kormányhoz*”. E fellebbezést nyolc napon belül kellett benyújtani.⁸⁰

2.7. Egyéb rendelkezések

A törvény két rövid – felhatalmazó – szakasszal zárul: háború vagy zavargások esetében a kormány a törvény hatályát „*bizonyos időre és helyre nézve*” felfüggesztheti.⁸¹ A törvény végrehajtása pedig a bán feladata.⁸²

2.8. A Javaslat és a törvény összevetése

Tekintsük át most röviden a Javaslat és a törvény gyülekezési szabályait! Az első lényeges különbség, hogy az előbbi tervezet maradt, az utóbbi viszont hatályba is lépett.

⁷⁷ Vö. törvény 4. §.

⁷⁸ Vö. törvény 7. §. Lásd még a 48. lábjegyzetet.

⁷⁹ Vö. törvény 10. §.

⁸⁰ Vö. 18. §.

⁸¹ Vö. 20. §. Érdemes itt a Javaslat szépen kimunkált vonatkozó szakaszait is megnézni, ahol a kodifikátor csak keretek mellett engedte meg az egyesületi és gyülekezési jog felfüggesztését. Vö. 1.5. pont, valamint 57. jegyzet.

⁸² Vö. 21. §.

Tárgyi hatályukat tekintve a gyűlések megrendezését, lefolyását, betiltását és felosztatását, valamint a jogszabálysértések szankcionálását kívánták szabályozni. Hasonló, de nem egyező a hatályon kívül eső rendezvények felsorolása – e tekintetben a Javaslat kimunkáltabb.

A gyülekezési jog tartalmáról mindkét anyagban találunk rendelkezéseket, de míg a törvény alapján a gyülekezet definícióját is megalkothatjuk, a Javaslat csak a gyülekezési szabadságot deklarálja.

A gyülekezés szabadságát tekintve a Javaslat a megengedőbb: itt csupán bejelentési kötelezettség áll fenn a szervezők részéről, míg a törvény ezenfelül a gyűlés megtartását engedélyhez is köti. A Javaslat kidolgozottabb a bejelentés szabályozásánál, taxatív felsorolja azon okokat, amikor a gyűlés megtartását fel kell függeszteni. A törvény sokkal általánosabban fogalmaz, széles mérlegelési jogkört biztosít a hatóság részére, ha a gyülekezetet betiltani szándékozna. A Javaslat részletesen szabályozza a bejelentéshez kapcsolódó formai szabályokat: hány személy, hány nap alatt, kinél, milyen tartalommal köteles a bejelentést megtenni, erről a hatóság mikor és kit köteles tájékoztatni. A törvény viszont csak az időpontról és a bejelentés kötelező tartalmi elemeiről szól. A Javaslatban olvashattunk a közrendészeti okokról is, ez a rész a törvényből teljesen hiányzik, miként a gyűlés elmaradása esetén benyújtandó újabb bejelentésre utalás is.

A gyűlésen való rendfenntartás szabályai szinte teljesen megegyeznek, ám a törvény a hatóság jogainak is szentel pár mondatot. A Javaslat részletekbe menően felsorolja a felosztatás okait és menetét (felszólalás, annak pontos szövege, időtartam, fokozatosság), míg a törvény pár rövid sorban annyira szorítkozik, hogy a törvény megszegésével egybehívott vagy egybegyűlt gyülekezetet fel kell osztatni, miként a törvényesen egybehívottat is, ha az törvényellenes irányt vesz, vagy a közrendet veszélyezteti.

Mindkét dokumentum részletesen említi az egyes hatóságok lehetőségeit, hatáskörét, de ezen a téren talán a törvény a gyakorlatorientáltabb, amikor a gyűlés felosztatását szükséghelyzetben bármely hatóságnak engedélyezi. A Javaslat itt a mögöttes felelősséggel operál, vagyis az egyébként mindenkes községi előljárók általános rendfenntartási kötelezettsége körében kívánja megoldani a gyűlés rendjének fenntartását. A törvény a hatósági döntés elleni jogorvoslati jog biztosításával – amelyre a Javaslat még utalást sem tartalmaz – egy fontos garanciális szabályt foglalt törvénybe, még ha nem is tudjuk, hogy ez a korszakban mennyire ment át a gyakorlatba.

A szankciórendszert nézve viszont a Javaslat egyértelműen bővebb és részletesebb szabályozást tartalmaz.

Néhány hasonlóság is található: különös szabályok – amelyek persze némiképp eltérőek – vonatkoznak a választási gyűlésekre, s mindkét esetben szó esik az gyülekezési jog országgyűlés helyén és idején történő gyakorlásáról, a petíciós jogról, valamint a gyülekezési jog háború vagy belviszály esetén történő felfüggesztéséről – bár ez utóbbi tekintetben a Javaslat a törvénytől sokkal kidolgozottabb.

Összességében annyit mondhatunk, hogy a Javaslat elméleti részeit tekintve kidolgozottabb, míg a törvény egyértelműen gyakorlati oldalról ragadja meg a gyülekezési jog lényegét és problematikáját.

Összegzés

Az 1868-as egyesületi törvényjavaslatot kívántuk bemutatni, s ehhez kapcsolódóan – mivel a Javaslat az egyesületi joghoz szorosan kapcsolódó gyülekezési jogra is tartalmazott szabályokat – a Javaslat gyülekezési részét is elemeztük és egyúttal egybevetettük a korabeli horvát gyülekezési törvény rendelkezéseivel.

A célunk azonban mindvégig az egyesületi rész, valamint a szabályozási koncepció bemutatása volt. Úgy véljük, csak ezzel a módszerrel lehet elősegíteni a jelenleg hatályos törvény újrakodifikálását is, amelyet – s ezt e kerek évfordulón is ki kell mondani – még a rendszerváltás előtti struktúra ihletett. Mielőtt azonban külföldi mintákhoz nyúlnánk, érdemes talán végiggondolni, hogy magyar földön létezett legalább két korábbi anyag, amelynek megoldásai akár ma is használhatóak lennének. Ezek egyike a Javaslat.⁸³ Láthattuk, hogy igen szabatos fogalmazásával – ha hatályba lép – valószínűleg komoly hatással bírhatott volna a korabeli gyakorlatra, és a dogmatikára is.

Újításai között említsük csak meg magát a koncepciót, amely egyszerre kívánja e két alapjogot szabályozni. Vagy az egyesületi formák csoportosítását, amelyet a tárgyi hatály kapcsán végez el a Javaslat. A szakszervezetekre való utalást, a tilalmi okok részletesen kidolgozott rendszerét vagy az alapszabály kötelező tartalmi elemeinek felsorolását. Külön kiemelendő, hogy a Javaslat az egyesület jogi személyiségéről is megemlékezik (miközben erről a jogirodalomban még élénk vita zajlott), s – az alaposan kidolgozott szankciórendszer keretében – lehetővé kívánja tenni az egyesület mint jogi személy büntetőjogi szankcionálását is!

83 A másik véleményünk szerint az egyesületi pátenst, de érdemes egy pillantást vetni az 1919:III. néptörvényre és a 77.000/1922. BM rendeletre is.

A Javaslattal szembeni legfőbb kritika: az egyesületekkel kapcsolatos hatáskörök közigazgatás keretein belüli megtartása a koncepció ismeretében már korántsem tűnik olyan rossz megoldásnak, hiszen a hatáskörök gyakorlásának kereteit törvényben kívánták szabályozni.

Nagyobb problémának tűnhet, hogy ezzel a törvényi szintű szabályozással adós maradt a törvényhozás végig a korszakban, s bár a gyakorlat sokban hasonlított a Javaslatban írtakra, az egyéb kuszább és nehezebben áttekinthető rendeleti szabályozás a törvényt nem pótolhatta, s egy idő után már a jogszerű alkalmazást is veszélyeztette.

Mindezeket látva, ha a mai rendszerrel alapjában véve azonosulni is tudunk, a továbbfejlesztéshez ötleteket meríteni, és az egykori közjogi kodifikáció nagyságáról merengeni, forgassuk bátran e Javaslatot!

Felhasznált források és irodalom

Források

HSZTGY 1901–1904	Horvát- és Szlavonországok autonóm törvényeinek gyűjteménye 1867–1900. II. (Kiadja a Horvát-Szlavon-Dalmátországi m. kir. minister). Budapest: Franklin
Képviselőházi irományok III., 1873	Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok III. Buda: Magyar Királyi Államnyomda
Képviselőházi irományok XII., 1872	Az 1869-dik évi april hó 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai XII. Pest: Deutsch Testvérek
Képviselőházi napló I., 1869	Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója I. (Szerk. Greguss Ágost) Pest: Légrády Testvérek
Képviselőházi napló II., 1870	Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója II. (Szerk. Greguss Ágost) Pest: Légrády Testvérek
Képviselőházi napló IX., 1870	Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója IX. (Szerk. Nagy Iván) Pest: Légrády Testvérek
Képviselőházi napló V., 1870	Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója V. (Szerk. Greguss Ágost) Pest: Légrády Testvérek
Képviselőházi napló VIII., 1868	Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója VIII. (Szerk. Greguss Ágost) Pest: Atheneum
MTNP 2001	A minisztertanácsi ülések napirendi pontjai 1867–1944 (CD, Arcanum Kiadó, 2001)

Irodalom

- Béli G. (1999): *Magyar jogtörténet*. Pécs: Dialóg Campus
- Bogdán I. (1990): *Magyarországi hossz- és földmértékek, 1601–1874*. Budapest: MOL
- Domaniczky E. (2009): *A jogállam és a civil szektor Magyarországon, különös tekintettel a helyi önkormányzatokra*. Pécs: Publikon
- Galgóczi K. (1860): *Az új iparrend az Osztrák Birodalomban*. Pest: Ráth Mór
- Horváth A. (2007): 'A gyülekezési jog elméletének és gyakorlatának története Magyarországon 1989-ig', *Jogtörténeti Szemle*, 9 (1) 4–15. o.
- Mérei Gy., Pölöskei F. (szerk.) (2003): *Magyarországi pártprogramok 1867–1919. I.* Budapest: ELTE Eötvös
- Óriné Fodor M. (1983): 'Vizsgálódás az egyesületi igazgatás kialakulása és az 1868-as egyesülési jogról szóló törvénytervezet létrejöttében közreható tényezők körében', in Csizmadia Andor (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok V.* Pécs, 219–236. o.
- Páskándy J. [1931]: *Egyesületi (egyesülési) és gyülekezési jogszabályok kézikönyve*. Budapest
- Révész T. M. (2005): 'A gyülekezési jog magyarországi fejlődéséhez', in Mezey B. (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Kovács Kálmán egyetemi tanár emlékére*. Gondolat: Budapest, 105–119. o.

A civil szektor szerepe a településen az Ötv. tükrében

Idén ősszel lesz húszéves a helyi önkormányzatokról szóló 1990:LXV. törvény (Ötv.), bár az évfordulót nem biztos, hogy megéli. Az előrehozott születésnap többek között az Ötv. egy jól sikerült részének megőrzése mellett emelne most szót – ez pedig a civil szervezetekre vonatkozó szabályozás, amelynek legfeljebb egyes esetekben való kiegészítését, pontosító értelmezését javasolnánk elsősorban az eltelt két évtized gyakorlatának tükrében.

1. A helyi önkormányzat és a civil szektor kapcsolata

Az Ötv. a települési önkormányzat feladatairól szólva a 8. § (5) bekezdésében a következőképpen rendelkezik: „[a] települési önkormányzat a feladatai körében támogatja a lakosság önszerveződő közösségeinek a tevékenységét, együttműködik e közösségekkel. A képviselő-testület a szervezeti és működési szabályzatában határozza meg, mely önszerveződő közösségek képviselőit illeti meg tevékenységi körében tanácskozási jog a képviselő-testület és bizottsága ülésein.”

Bár csak két mondat az egész bekezdés, ebben rejlik – helyesebben: az első, a törvény hatályba lépése óta változatlan mondatban¹ – jelenleg a helyi közigazgatás és a települési civil szektor közötti kapcsolatrendszer kulcsa.

A legfontosabb talán az első mondat értelmezése, amely rögtön több kérdést is felvet. Mi az az önszerveződő közösség? Mit jelent a támogatás, az együttműködés, milyen formában valósulhat meg? S egyáltalán: milyen feladatról van itt pontosan szó: ez most lehetőség vagy kötelezettség?

¹ Az első mondat már az 1990. szeptember 30-i hatálybalépéskor szerepelt az Ötv.-ben, a második mondatot az 1994. évi LXIII. törvény iktatta be, 1994. december 11-i hatállyal.

1.1. Önszerveződő közösségek

Az önszerveződő közösség a civil szervezetekre használt átfogó fogalmak (non-profit, harmadik szektor, civil szektor) közül talán a leginkább lényegre törő. Közösségekről, több személy alulról történő, önkéntes szerveződéséről van itt szó, melyben már benne rejlik az őket mozgató cél létezése is. Ez az önszerveződő közösség fogalma is egyúttal, melyet törvény jelenleg nem definiál.

Azt is mondhatnánk, hogy a civil szervezetek szinonimáját teremtette meg a rendszerváltás idején a jogalkotó, de érdemes egy pillanatra itt megállni. Jogi értelemben önszerveződő közösség ugyanis nemcsak a civil szervezet – egyesület, alapítvány, civil közösség – lehet, hanem az egyház is, hiszen az – amellett, hogy nem az egyesülés, hanem a szabad vallásgyakorlás alkotmányos jogából ered – nem más, mint saját hitelvek mentén önkéntesen létrejövő szervezet. Az eltérő alapjog mellett a közös cél megvan, csak speciális: az egyház közös céljai csak a saját hitelvein átszűrve nyernek értelmet, így lesz szociálisan érzékeny, így jótékonykodik, így vállal kulturális missziót vagy oktatási tevékenységet. Ezek a hitelvek a civil szervezeteknél hiányoznak.

Közigazgatási szempontból tehát az önszerveződő közösség fogalma jól használható mindazon alulról építkező szerveződések leírására, amelyekkel az önkormányzat a településen kapcsolatba kerül.² Ha azonban közigazgatási jogi szempontból, a civil szervezetek szinonimájaként szeretnénk használni, érdemes kiegészíteni azzal, hogy önszerveződő közösség, kivéve: egyházak, felekezetek, vallási közösségek.

1.2. Az önkormányzat kapcsolata a lakosság önszerveződő közösségeivel

Az Ötv. nem általában említi az önszerveződő közösségeket, itt kifejezetten a lakosság helyi közösségeiről van szó, a nem helyi szervezetek ezen kívül esnek. A lakosság civil szervezetei viszont nem is olyan szűk kategória, mint első ránézésre tűnik. Ide tartozik mindenekelőtt a településen székhellyel rendelkező civil szervezet, továbbá civil szervezet helyi szervezete, valamint a másutt székhellyel rendelkező, ám itt működő szervezet, ha helyi lakosok (is) a tagjai.

² Más kérdés, hogy – mint látni fogjuk – a jogalkotó e szerencsés indítás után nem vitte következetesen végig e fogalom használatát az egész törvényben, hiszen önszerveződő közösség helyett általában társadalmi szervezetet vagy helyben érdekelt szervezetet említ.

Nagy kérdés, hogy a gyakorlatban honnét tudható, hogy a lakosság önszerveződő közösségéről van szó. Szigorúan véve a törvény alkalmazásához szükség van arra, hogy a kapcsolatrendszer kiépítése során az önkormányzat megismerje a szervezetek tagságát. Tagnyilvántartás bekérésére felhatalmazása nincsen, azonban a jogszabályoknak megfelelő önkéntes adatszolgáltatás keretében érdemes rákérdezni mind az adott szervezet taglétszámára, mind arra, hogy ezen belül hány települési lakosa van.³

A kapcsolatrendszer egyik pontján tehát a lakosság önszerveződő közösségei állnak. A másik fél a települési önkormányzat, vagyis elsősorban képviselő-testületi, illetve átruházott hatáskörben bizottsági, polgármesteri feladatról van szó. A jegyzőnek e területre – ellentétben egyes gyakorlati megoldásokkal – ráhatása, törvény alapján, nincs!

Az önkormányzat mindenekelőtt támogatja e közösségeket, pontosabban azok tevékenységét; nem tetszés szerint, hanem kötelező jelleggel, hiszen a törvény kijelentő módon fogalmaz. A támogatás körében azonban csak az önkormányzat feladatainak ellátásához⁴ kapcsolódó tevékenységi körű, helyi lakosokból szerveződő közösségek támogatása a kötelessége, a más tevékenységi körű szervezeteké nem. A támogatás formája nincs meghatározva, hanem esetenként változhat – leggyakrabban természetesen a pénzbeli támogatás fordul elő.⁵

Érdemes pár szót szólni általában a támogatásról. A lakosság önszerveződő közösségeinek tevékenységét kell kötelezően támogatnia az önkormányzatnak, a működésüket azonban nem. Az önkormányzatok azonban általában a működéshez is nyújtanak segítséget, de ez mindenképpen csak önként vállalt feladatként

-
- 3 Ugyanígy érdemes eljárni a pályázatok kiírásakor, hiszen a támogatásnál a döntéshozóknak érdemes figyelemmel lennie, hogy a település pénzből mennyi hasznosul az adott közösség javára. Egyébként a települési lakosság taglétszámáról a megbízhatóbb információk a rendezvények rendszeres látogatása révén szerezhetők be.
 - 4 Ez a feladatellátásban való részvétel lehetne a kapcsolatrendszer újraértelmezésének kulcsa is, legalábbis helyi szinten. A támogatást, a közpénzt ugyanis nem azért adja az állam, hogy a szervezet fennmaradjon, hanem mert elvár tőle valamit. Egy, még le nem zajlott szemléletváltásról van itt szó: nem a civil szervezetek fenntartására, hanem az állam, a közigazgatás szempontjából való hasznosság alapján való hozzájárulásra lenne szükség a támogatási rendszerek működtetésénél. Ehhez azonban a civilek mellett az államnak is változnia szükséges: bővíteni kell a feladatokat, amelyeknél elsődlegesen civil szervezetek részvételére számítana.
 - 5 A civil szervezetek támogatására szinte minden település elkülönít valamekkora összeget az éves költségvetésben, az azonban, hogy milyen célokra és hogyan adja oda, szinte követhetetlen. Jelenleg az országban mintegy száz településen létezik civil rendelet, amely legalább az eljárásra és támogatotti körre vonatkozó keretszabályokat rögzíti. A civil rendeletek hatálya azonban nem minden esetben terjed ki valamennyi támogatásra, tehát statisztikák készítésénél általában csak közelítő becsléseket kaphatunk. Vö. Domaniczky, 2009, 205–222.

jelentkezik. Főleg válság idején, a források beszűkülésével merül fel a kérdés, hogy hol és mit lehet meghúzni; elsődlegesen ennek az önként vállalt feladatok látják kárát! Ha van rá mód, érdemes elgondolkodni, hogy a működési támogatás egyes esetekben kiváltható az NCA-hoz benyújtott pályázattal. A legelesettebbek: az általában idősekből álló, pályázati tapasztalattal nem rendelkező civil közösségek (nyugdíjas klubok, körök, asztaltársaságok) azonban – jogi személyiség híján – támogatást csak helyben remélhetnek. E szerveződések általában egy csoport, korosztály társadalmi életének és szabadidős tevékenységének központjai, amíg lehetséges, érdemes számukra támogatási lehetőséget biztosítani, hiszen a település életének színfoltjai.

Az Ötv. megfogalmazása szerint az önkormányzat együttműködik a lakosság önszerveződő közösségeivel. Ebben a mondatban rejlik a lényeg: két egyenrangú fél tud csak együttműködni, s ez az együttműködés a közösségeket összességükben érinti. Az együttműködés folyamatos. Mindezekből előbb-utóbb a gyakorlat intézményesült formákat farag; minél nagyobb településről van szó, annál hamarabb. Így jön létre – szigorúan elméletben – egy civil kerekasztal, így kerülnek majd bevonásra a civil szervezetek pályázatokba, projektekbe, így teremődik meg bizonyos feladatok átadása e közösségek számára.

Tömören megfogalmazva: így bontakozik ki – kellő politikai akarat esetén – a helyi civil kapcsolatrendszer, az önkormányzat civil politikája erre a rövid kis mondatra építve! Az egyes elemek helyenként eltérőek, időről időre cserélődnek, de a lényeg a törvény alapján a közös szándék, közigazgatás és helyi társadalom együttműködése, közös gondolkodása a település érdekében, amely a gyakorlatban aztán számtalan formában valósulhat meg.

A buktató ugyanaz, amely az egészet magasba emelheti: képes-e a hierarchizált közigazgatás e sokszínű és folyamatosan változó másik oldalt – a civil szervezeteket – egyenrangú partnernek tekinteni. Nyitott-e kezdeményezéseikre vagy csak a látszat érdekében, egy szlogen jegyében nyújt időlegesen kezdet? Ez a dilemma végigkíséri az elmúlt két évtizedet, azonban a jogalkotó minden segítséget – elsősorban mozgásteret – megadott annak érdekében, hogy a kísérlet hosszú távon eredményes legyen.

2. A civil szervezetek részvétele a közügyek intézésében

2.1. Önszerveződő közösségek a testületi és bizottsági munkában

Az együttműködés egy területét a törvény konkrétan megnevezi: az önszerveződő közösségek részvételét a képviselő-testületi és a bizottsági munkában. Nem kötelező ezt lehetővé tenni, ha viszont a testület mégis szeretné, csak az itt leírt módon és garanciákkal teheti ezt meg.⁶ Tanácskozási jogról van szó, és a testület mérlegelési jogába tartozik, mely önszerveződő közösségeket emeli be – elsődlegesen tevékenységi körük alapján – az önkormányzati munkába. A képviselő-testület tehát szabadon választhat – akár még a saját többségéhez kötődő szervezetek közül is –, egyvalamit azonban köteles megtenni: rendeletben, méghozzá a képviselő-testületi működés alapidokumentumában: a szervezeti és működési szabályzatban kell megnevezni e szervezeteket, illetve – értelemszerűen – rögzíteni e jog gyakorlásának alapvető eljárás szabályait.

Az Ötv. ezenkívül több esetben említi a civil szervezetek valamely körét a közügyek intézésével kapcsolatban, ilyen mélységű szabályozást azonban csak a 8. §-ban alkalmaz. Az egész törvényre nézve tehát azt is mondhatnánk, hogy a civil szervezetek közügyekben való részvételének az Ötv. szerinti általános formája a testületi és bizottsági üléseken tanácskozási joggal való részvétel, egyéb intézmények kapcsán azonban léteznek különös szabályok is.

A képviselő-testület évente egyszer közmeghallgatást tart.⁷ Ezen – mint testületi ülésen – a szervezeti és működési szabályzatban meghatározott önszerveződő közösségeken kívül a „helyben érdekelt szervezetek képviselői” is jelen lehetnek, közérdekű kérdést és javaslatot tehetnek. Civil szervezetek szempontjából itt egy, az előzőhöz képest tágabb fogalomról van szó: ide tartoznak a helyben székhellyel rendelkező, itt tevékenykedő, illetve nem itt tevékenykedő civil szervezetek, valamint a helyben

6 Egyes településeken a civil szervezetek képviselő-testületi részvételét úgy oldották meg, hogy a civil szervezet jelöltje lett képviselő vagy egy párt támogatásával és frakciójába ülve vagy függetlenként. Előnye e megoldásnak, hogy a civil szervezeti jelöltön keresztül a civil szervezet, netán a helyi civil szektor tanácskozási jog helyett döntési jogot kap. A civil szervezeti jelölt mint települési képviselő afféle civil szervezeti szószólóként is működhet. Hátránya lehet, hogy a civil szervezet(ek) közelebb kerülnek a politikához, s tevékeny aktor helyett könnyen díszletté válhatnak.

7 Ötv. 13. §.

székhellyel nem rendelkező, de itt tevékenykedő civil szervezetek – akkor is, ha tagságuk teljes mértékben, részben vagy egyáltalán nem helyi lakosokból áll. Ha a törvény betűjéhez ragaszkodunk, érdemes a civil szervezetek adatbázisából e kategóriákat külön-külön leválogatni.

2.2. Civil szervezetek a képviselő-testület bizottságaiban

Az Ötv. ajánlás szintjén szól a képviselő-testület bizottságainak összetételéről. Ha kötelező erővel bírna, akkor is ki lehetne játszani, ezért úgy tűnik, érdemes az önkormányzatokra hagyni, mennyire veszik figyelembe ezeket a szakaszokat. Az Ötv. a nem képviselő bizottsági tagok kiválasztásához kíván szempontokat nyújtani, amikor megemlíti a társadalmi szervezet képviselőjét is.⁸ Az Ötv. az önszerveződő közösségek kiválóan alkalmazható fogalmát itt beszűkítette az évtizedek óta megfoghatatlan társadalmi szervezet kifejezésre. Miről is van szó? Ha szigorúan nézzük, és valóban társadalmi szervezetet keresünk,⁹ akkor ki kell zárunk az alapítványokat és a civil közösségeket a keresési körből, s maradnak csupán az egyesületek. A jogalkotónak valószínűleg nem ez volt a célja, hiszen például egy szociális bizottságba teljesen indokoltnak tűnik a település nyugdíjas klubjának egy képviselőjét beválasztani akkor is, ha a szervezet éppen civil közösség. Alapítványból pedig szintén nem egyet találni, amely az adott közösség érdekében munkálkodik. A társadalmi szervezet kifejezés használata tehát még így, ajánlás szintjén sem célravezető.

Lássuk azonban tovább, hogyan működhet a gyakorlatban egy ilyen bizottsági tag jelölése? Az Ötv. erről hallgat, így településről településre változhatnak a megoldások. Egy fogódzkodót azonban találhatunk: a szervezet küldöttjéről beszél a törvény, tehát valamiféleképpen igazolni kell a küldöttnek a szervezettel való kapcsolatát. Erre szolgálhat a megbízólevél, amelyet formai és tartalmi vizsgálat alá kell vonni. Előbbi keretében meg kell győződni arról, hogy az erre feljogosított egyesületi szerv (taggyűlés, elnökség, intézőbizottság) adta-e ki a megbízólevelet. Ez csak az alapszabály ismeretében dönthető el teljes bizonyossággal, ezért egy, az elnök által hitelesített, hatályos alapszabály-másolatot is be kell kérni. A tartalmi vizsgálat kö-

8 Ötv. 24. § (2) bekezdés

9 Természetesen ez csak elméleti síkon zajló keresés. Az Ötv. e passzusa csak ajánlás, nem kötelező, bármely civil szervezet képviselője helyet kaphat ettől még a bizottságban. A gyakorlatban sokkal nagyobb probléma, hogy nemhogy alapítvány, civil közösség, de általában civil szervezet sem merül fel a bizottságok tagjainak összeállítása során, pedig mind a szubszidiaritás, mind a lokálpatriotizmus felé hatna a megválasztásuk, s tagságukkal például bekapcsolható lenne az önkormányzati munkába a civil kerekasztal vagy idősgyűjti tanács is.

rében pedig vizsgálni szükséges, hogy milyen tartalommal és milyen időtartamra adták ki a megbízólevelet.

Láthattuk: nem kötelező civil szervezet küldöttjét beválasztani. Ha azonban mégis erre kerül sor, a legitimáció érdekében meg kell győződni a szervezet és a küldött kapcsolatának létéről, valamint a megbízás tartalmáról és a felhatalmazó személyéről. Időigényes munkáról van tehát szó egy kevésbé (ki)használt, ám nagyreményű területen, s első ránézésre a törvény szűkszavúsága akadályozónak tűnik.¹⁰ Mégis, ha végiggondoljuk, ennél a szakasznál csak a társadalmiszervezet-fogalom problematikus, mind az ajánlás jelleg, mind a megbízólevélről való hallgatás ellenére – politikai igény esetén – működőképes konstrukció hozható létre a bizottságokban.

2.3. A képviselő-testület tájékoztatása egyes civil rendezvényekről

A kapcsolatrendszer kiépülésével idővel létrejönnek különböző fórumok az önkormányzat és egyes civil szervezetek között. Ilyen a civil kerekasztal, civil tanács, civil fórum és más hasonló elnevezés alatt működő, folyamatos kapcsolattartásra szolgáló, általános gyűlés. Ennek a fórumnak az értelmét az Ötv. 8. § (5) bekezdése adja meg: az együttműködés biztosítása, területeinek meghatározása a célja önkormányzat és a civil szektor között. Ennélfogva az ilyen gyűlést az önkormányzat hívja össze és működteti, hiszen apparátussal, információval és anyagi erőforrásokkal a két fél közül ő rendelkezik, és – nem mellesleg – nála van a helyi közhatalmi monopólium is, amelynek egyes részeit a civil szervezetek számára elérhetővé kellene tenni.¹¹

Az Ötv. 18. § (2) bekezdése¹² két kötelezettséget állapít meg – látszólag a fent említett civil fórumokkal kapcsolatban: a testület meghatározza bizonyos fórumok

10 Megemlítendő, hogy a háború előtti közigazgatás ilyen esetekben – tehát például tág keretszabályozással élő törvényi rendelkezések esetén – minisztériumi körrendeletekkel próbálta a gyakorlatot egységesíteni, s a jogértelmezési vitákat mederbe terelni – erre ma is lenne igény és szükség. Azt is meg kell említeni, hogy a helyi közigazgatást jogi munkájára behatással bíró minisztériumi személyzet annak idején többéves igazgatási gyakorlattal rendelkezett.

11 Itt jegyzendő meg, hogy a szerepek ez idő tájt divatos félreértelmezésére utal, amikor az önkormányzat még támogatást is ad egyes települési civil szervezeteknek, hogy civil kerekasztalokat működtessenek. Ezekben az esetekben a civil szektor önmagával kommunikál, hiszen hiányzik a másik fél: a helyi közigazgatás, amely a helyi hatalmi monopóliummal rendelkezik. Bármily kényelmesnek tűnik tehát, a közigazgatás nem spórolhatja meg, hogy e fórumok működtetését magára vállalja, az ott folyó munkába érdemben beszálljon.

12 Ötv. 18. § (2) bek.: „A képviselő-testület meghatározza azoknak a fórumoknak a rendjét (község-, várospolitikai fórum, városrész tanácskozás, falugyűlés stb.), amelyek a lakosság, a társadalmi szervezetek közvetlen

rendjét, illetve a testületet tájékoztatni kell e fórumok állásfoglalásáról és a kisebbségi véleményekről. Felemásra sikerült e szabályozás, a gyakorlatban nehezen kivitelezhető, s a megfogalmazása még tovább nehezíti az alkalmazását.

A törvény szerint a testület meghatározza azon fórumok rendjét, amelyek a társadalmi szervezetek közvetlen tájékoztatását, a fontosabb döntések előkészítésébe való bevonását szolgálják. Az első probléma a szövegezéssel van: érthetően az önszerveződő közösségekre gondolt a jogalkotó, de a társadalmi szervezetek fogalmának használata miatt csak az egyesületekre szűkítette le a szabályozást. Tehát csak azon fórumoknál kell a testületnek – mert ez kötelessége – a fórumok rendjét meghatároznia, amelyek csak egyesületek részvételével szerveződnek. Az önkormányzati kapcsolattartás elsődleges fóruma: a civil kerekasztal kifejezetten ide tartozna, de ezen nemcsak egyesületek vesznek részt, hanem az adott település civil szektorának összes szervezete, tehát alapítványok és civil közösségek is.

Kérdéses az is, hogy mit értünk fórumok rendjének meghatározása alatt. Ha azt, hogy időről időre a napirendet előzetesen jóvá kell hagynia, akkor talán jobb is így, hogy a civil kerekasztal nem ide tartozik, hiszen működését a testületi ülésekre való várakozás megbéníthatná. Ha viszont azt értjük alatta, hogy ügyrendjüket a testület hagyja jóvá, akkor már kicsit más a helyzet, bár aggodalmunk nem csökken. Arról van szó ugyanis, hogy a civil szektor jelenleg igen erősen kiszolgáltatott a politikának, helyi szinten jobban, mint országosan. Minél több hatáskör marad a testületnél a civil szektorral kapcsolatban, annál nagyobb az esélye a civilek politikai polarizációjának.¹³

Mindezek alapján a jelenlegi szabályozás magvát szükséges lenne megőrizni, de pontosítva és átalakítva.

Egyik lehetőség, hogy kikerülne a civil szervezeti fórumok rendjének meghatározása a testület hatásköréből, viszont megmaradna a tájékoztatási kötelezettség az ülésekről.

A másik variáció szerint pontosítani kellene a fórumok rendjének meghatározása fogalmát úgy, hogy az az ilyen fórumok szervezeti alapidokumentumára vonatkozzék, s ez maradna a testületnél. Mindkét esetben érdemes lenne a társadalmi szervezet helyére az önszerveződő közösség fogalmát állítani.

tájékoztatását, a fontosabb döntések előkészítésébe való bevonását szolgálják. Ezek állásfoglalásáról és az ott felmerült kisebbségi véleményekről tájékoztatni kell a képviselő-testületet.”

13 Emiatt javasoltuk többször is, hogy a lehetőségekhez képest a legtöbb, civil szektorral kapcsolatos hatáskört a polgármesterhez kellene telepíteni, hiszen önálló és helyi szinten legerősebbnek számító legitimációja viszonylag semlegessé teheti őt politikai irányultsága ellenére is. Lásd még: Domaniczky, 2006, 65–90.

2.4. Civil szervezetek a helyi népszavazásban

Az Ötv. szerint a helyi népszavazás kezdeményezésére jogosult a helyi társadalmi szervezet vezető testülete is.¹⁴ A szándék érthető, de e rövid mondatban több szó értelmezésre szorul.¹⁵ Indokolatlannak tűnik itt is a kezdeményezés jogát csupán az egyesületekre leszorítani, már csak amiatt is, mert tudjuk, hogy egy egyesületet akár három-négy személy is életben tarthat, ha mögötte tíz fő aláírása alapítóként szerepel. Mennyivel reprezentatívabb ez a forma, mint például egy iskolai alapítvány vagy egy valóban akár száz-kétszáz főt számláló, civil közösségként működő nyugdíjas klub kezdeményezése? Érdemes lenne megfontolni itt is az önszerveződő közösség használatát (kivéve: egyház, felekezet, vallási közösség), és valamiféle időbeli és számbeli korláttal élni, s így például kezdeményezési jogot adni a településen legalább öt éve székhellyel rendelkező, és ott dokumentálhatóan működő, ez idő alatt legalább harminc fő¹⁶ taglétszámmal rendelkező, a település életében tevékenyen részt vállaló önszerveződő közösségnek.

A jelenlegi törvényszöveg alapján a gyakorlat úgy alakulhat, hogy a kezdeményezéshez be kell nyújtani egy, a vezetőség által hitelesített, hatályos alapszabály-másolatot is, amelyből kiderül, hogy az adott szervezetnek melyik a vezető testülete, valamint annak a kezdeményezésről szóló döntését, amelyből kiderül, hogy azt tényleg a feljogosított szerv hozta meg. A helyi szervezet fogalmat itt is szükséges kibontani: helyi szervezet e paragrafus esetében a helyi székhelyű, de nem itt működő, illetve a nem helyi székhelyű, de itt működő szervezet, valamint a máshol székhellyel rendelkező és máshol működő szervezet helyi székhelyű tageszervelete (ha ennek címe a bírósági kivonaton szerepel). Látható, hogy a jelenlegi megfogalmazás alapján olyan szervezet is kezdeményezhet népszavazást, amely egyébként nem vesz részt a település életében, de székhelye mondjuk valamelyik tag lakásával azonos. Felmerül tehát annak a lehetősége, hogy magánérdekek mentén, civil szervezeti köntösbe öltöztetnek egy kezdeményezést – mindenesetre a lehetőség erre adott.

Az Ötv. módosítása pont ezeket a kiskapukat zárhatná be, ha meghatározott ideig székhelyet és működést is előírna, valamint meghatározott taglétszámot és tevékeny

14 Ötv. 47. § (1) bekezdés c.) pont.

15 Jelen tanulmányban csak jelezni kívánjuk, hogy a civil szervezetek országos és helyi népszavazással és népi kezdeményezéssel kapcsolatos jogositványait – a jelenleg több ponton is téves gyakorlat vizsgálatával egyidejűleg – érdemes lenne újragondolni, és egységesen szabályozni.

16 Itt el lehet gondolkodni egy település lakosságszáma alapján emelkedő taglétszámról, de – ha a többi elem a szabályozásba bekerül – a taglétszám megkövetelése el is maradhat.

részvételt. Megjegyzendő, hogy a cél az adott szervezet mögött álló valódi társadalmi támogatottság megismerése, ehhez elsősorban a települési civil adatbázisok nyújthatnának segítséget, amelyek több évre visszamenően bizonyíthatják a tevékeny részvételt.

3. A törvényszövegtől eltérő gyakorlat: a civil tanácsnok és a településrészi önkormányzat

3.1. Civil szervezetek a településrészi önkormányzatban

Bár az Ötv. figyelme kezdettől fogva kiterjedt a lakosság közügyekbe való bevonására, érdekesnek tűnik, hogy pont a településrészi önkormányzatnál nem említi a törvény külön a civil szervezeteket, csak a képviselőket és más választópolgárokat.¹⁷ Ugyanakkor viszont a településrészi önkormányzatról szóló rész a bizottságokra vonatkozó szabályok között található, amelynél már említettük, hogy a jogalkotó ajánlás formájában felhívta a figyelmet a társadalmi szervezet küldöttjének bizottsági munkába való bevonására, és a gyakorlat egyes esetekben ennek megfelelően is alakult.¹⁸

Mégis úgy látjuk, hogy lenne értelme a nyomatékosításnak, külön a részönkormányzati szabályozásnál. Ha erre sor kerül, akkor ajánlás formájában vagy – ha a bizottsági résznél az ajánlást kötelező rendelkezés váltja fel – kötelezően, valamennyi civil szervezet számára (de legalább a jogi személyiséggel rendelkező szervezetek részére) lehetővé kellene tenni a részvételt, ha a részönkormányzat területén székellyel rendelkeznek vagy ott működnek, és a település(rész) életében tevékenyen részt vesznek.

17 Vö. Ötv. 28. § (1) bekezdés: „A képviselő-testület – szervezeti és működési szabályzatában – településrészi önkormányzatot hozhat létre települési képviselőkkel, más választópolgárokból. A településrészi önkormányzati testület vezetője települési képviselő.”

18 Arról nem beszélve természetesen, hogy általában a politikai egyensúly jegyében páros számban hívnak meg a részönkormányzatba is szervezeteket. Ám a helyzet mégsem teljesen elkeserítő, mert a civil politikai köntösbe bújtatva is civil marad, s e szervezetek több esetben képesek elszakadni az adott párt álláspontjától.

3.2. A civil tanácsnok

Az Ötv. konkrét rendelkezése nélkül¹⁹ a gyakorlatban létrejött hibridről van szó. A civil és egyházi terület kiválóan alkalmas arra, hogy politikailag jól csengő hozadékkal járjon – kevés érdemi munkával, mert az apparátus, a hivatal nem a képviselő (tanácsnok) alá van rendelve, ezért annak működése behatárolt. A testület egyébként az esetek jelentős részében csak a támogatásokról szóló döntéseket tartja magánál, a tanácsnok így értelemszerűen az együttműködés érdemi részére – ami a polgármesteren/alpolgármesteren keresztül zajlik – nem lát rá.²⁰

A gyakorlatban mindazonáltal többféle megoldás alakult ki, és az Ötv. megfogalmazása alapján szinte bármilyen variációban beilleszthető a kapcsolatrendszerbe a civil tanácsnok. Működése ott lehet előnyös, ahol a civil terület a polgármesteri/alpolgármesteri feladatelosztás során háttérbe szorul, és van rá lehetősége, hogy kezdeményezőként léphessen fel. Általában azonban, ha tanácsnokot választanak, szerepe a bizottsági előterjesztések figyelemmel kísérésére korlátozódik.²¹

A törvény megfogalmazása rugalmas, helyi szokásoknak teret engedő, éppen ezért e problémákat nem jogszabály-módosítással, hanem a gyakorlat letisztulásával véljük megoldhatónak.

4. Az Ötv. és az alapítványok

Eddig az alapítványokról csak érintőlegesen esett szó, az Ötv. vizsgált rendelkezései vagy a civil szervezetekről általában vagy csak az egyesületekről szóltak. Az alapítványok azonban háromféleképpen is megjelennek a törvényben: a.) alapítvány; b.) közösségi célú alapítvány; c.) közalapítvány.

19 Vö. Ötv. 21. §: „A képviselő-testület a polgármesternek, bármely települési képviselőnek a javaslatára a települési képviselők közül tanácsnokokat választhat. A tanácsnok felügyeli a képviselő-testület által meghatározott önkormányzati feladatkörök ellátását.” Nem pont a civil szervezetekkel kapcsolatban találták ki, a törvény konkrétan nem is említi, de a jelenlegi szövegezés alapján tanácsnok bármilyen önkormányzati feladatra választható.

20 Általában ez nem is probléma, mert a tanácsnok sokszor nem ismeri vagy nem elég mélyen ismeri a civil szektor működését.

21 Ha már mindenképpen szükségesnek tűnik civil tanácsnok választása, akkor a támogatások képviselő-testületi és bizottsági koordinációját érdemes számára feladatként meghatározni.

Mindjárt a közalapítvánnyal kezdve: a helyi önkormányzat még jelenleg is létrehozhatna közalapítványt,²² bár ennek lehetőségét 2006-ban megszüntették.²³ A közalapítvány – és az alapítvány – szerepel az összeférhetetlenséggel kapcsolatos rendelkezések között is,²⁴ azonban érdemes erről a formáról egy kicsit részletesebben is szólni, még ha divatja le is áldozott.

Az Ötv. megalkotásakor a közalapítvány fogalma még nem létezett, az csak 1994-ben jelent meg a magyar jogban. Addig viszont a közszéfera ugyanúgy alapítványt hozott létre, mint a „civilék”, csak itt a cél megjelölésében, valamint az alapító és kezelő személyében némi eltérés volt, az elnevezésben azonban nem.²⁵ Mivel közösségi célra elkülönített vagyont tömörített, értelemszerűen a képviselő-testület döntésével lehetett e vagyont mozgatni, átvenni és átadni. Miután a forma egyre népszerűbb lett, a jogalkotó egyértelműen el kívánta különíteni a közszéfera által alapított alapítványokat a magánalapítványoktól, így megszületett a közalapítvány. Az Ötv.-n azonban nem vezették át az elnevezést, ott az elmúlt másfél évtizedben továbbra is az eredeti szöveg található, nevezetesen a képviselő-testület kizárólagos hatáskörébe tartozik „a közösségi célú alapítvány és alapítványi forrás átvétele, és átadása”.²⁶ Ez a rendelkezés a gyakorlatban azt eredményezte, hogy minden alapítványi pénzügyi támogatásról a testület dönt, ami véleményünk szerint eltér a jogalkotó szándékától. Jelenleg ráadásul az alapítvány–egyesület–civil közösség között a helyi közigazgatás oldaláról nézve a formán kívül semmilyen különbség nem tapasztalható. Ha az önkormányzat pályázatot ír ki a civil szervezeteknek, azon egy alapítvány ugyanúgy elindulhat, mint egy egyesület, és az alapítványok pénzosztó funkciója helyi szinten tényleg háttérbe szorul, mert sokuk ugyanúgy szervez közösségi programokat, kitérőket, mint a személyegyesítő formációk. Ha viszont a gyakorlatban tényleg csak az elnevezés különbözik, de a tevékenység nem, mi az indoka a támogatási eljárásban történő különbségtételnek?

Ha az Ötv. egyes részei módosításra kerülnek, megfontolásra érdemesnek tűnik a jogszabálysöveg pontosítása, hogy egyértelművé válhasson, hogy csak a közalapítványok²⁷ tartoznak kizárólagos testületi hatáskörbe. A támogatásoknál pedig – amellyekről az Ötv. csak említés szintjén szól – valószínűleg abba az irányba érdemes

22 Illetve az általa alapított közalapítvány alapítói jogainak gyakorlását csak a polgármesterre, bizottságra, kisebbségi önkormányzatra, társulásra, részönkormányzat testületére ruházhatja át.

23 Vö. Ötv. 88. § (1) bekezdés a.) pont, illetve az államháztartásról szóló 1992. évi XXXVIII. törvény és egyes kapcsolódó törvények módosításáról szóló 2006. LXV. törvény 1. §.

24 Vö. Ötv. 33/A. § (1) bekezdés n.) pont, 33/A § (2) bekezdés bd.) pont.

25 Az Ötv. 88. §-ában csak 2003-ban jelent meg a közalapítvány elnevezés. Vö. 2003:XXIV. törvény.

26 Ötv. 10. § (1) bekezdés d.) pont.

27 Pontosabban: az önkormányzat által alapított vagy átvett alapítványok.

elmozdulni, hogy önkormányzati rendeletben kellene összehatárokat rögzíteni, amely alatt átruházott hatáskörben is adható támogatás, és amely felett pedig kizárólagosan csak a testület dönthet.

5. A civil szektorral kapcsolatos feladatok megosztása az önkormányzatok között

Egy témáról még nem esett szó, pedig gyakorlati szinten – különösen Budapesten – jelentős hatással bírhatna a civil kapcsolatok intézésére. Vizsgálódásunk tárgya egyrészt a kerület és főváros közötti feladatmegosztás, másrészt pedig a hatásköri törvény még hatályos egyes rendelkezései, amelyek bár két évtizede léteznek, gyakorlati hatásuk eddig elenyésző volt.

5.1. A civil kapcsolatok a főváros és a kerület közötti feladatmegosztás tükrében

Jelenleg Budapest 24 önkormányzat laza halmaza, amelyek néhány ügycsoport kivételével élik saját életüket. A civil szektorral való kapcsolattartás szempontjából sincs ez másképp: az uniós csatlakozás utáni divathullám nyomán több kerület önálló civil politikát hirdetett.²⁸ A kerületek nyomában elkészült végül a főváros civil rendelete is,²⁹ s így most már teljes a káosz. Vannak kerületek, amelyeknek nincs civil rendeletük, de különböző módokon támogatják a civil szervezetek működését. Vannak, akik mindezt legalább a felszínen átláthatóvá kívánták tenni – ők civil rendelettel is rendelkeznek. Bár a kerületek egy része hasonló mintát követett a kapcsolatrendszer kialakításánál, előfordul, hogy az egyik kerületben valamely szervezet igényelhet támogatást, máshol ugyanezt viszont nem tehetné meg.

Vagyis Budapest különböző pontjain különböző szabályok érvényesek azokra a szervezetekre, amelyek működési területe egyébként sok esetben túlnyúlik egy-egy kerület közigazgatási határán. Mindez azonban önmagában még nem lenne meglepő, hiszen más területeken is előfordulhat hasonló. Ám az Ötv. tartalmaz egy érdekes

28 Négy önkormányzat kivételével: IV., V., VIII. és XIII. kerület, amelyek még az 1990-es években alkották meg civil rendeletüket. Bővebben lásd Domaniczky, 2009, 196–199.

29 Lásd a Fővárosi Önkormányzat és a fővárosi civil szervezetek kapcsolatrendszerének egyes kérdéseiről, pályázati rendszeréről szóló 61/2008. (XI. 21.) fővárosi közgyűlési rendelet.

passzust, méghozzá másfél évtizede változatlan formában, mely szerint: „a fővárosi önkormányzat ellátja azokat a kötelező és önként vállalt helyi, települési önkormányzati feladat- és hatásköröket, melyek a főváros egészét vagy egy kerületet meghaladó részét érintik [...] e körben rendeletalkotási jog illeti meg”.³⁰

Ha léteznek olyan önkormányzati ügyek, amelyek nem állnak meg a kerülethatároknál, a civil szervezetekkel kapcsolatos – részben kötelező – feladatok tipikusan ilyenek. Ha csak a belső kerületeket nézzük, helyi civil szektorról valóban nehezen beszélhetnénk. Kicsit más a helyzet az ún. külvárosi kerületekben, amelyek korábban önálló települések voltak, de itt is található olyan szervezetek, amelyek több kerületben is működnek. A fővárosnak a törvényi felhatalmazás révén könnyű dolga lehetne: az egész fővárosi civil szektorra nézve felállíthatna egy egységes szabályozást, meghatározva többek között olyan kérdéseket, amelyekben a kerületek rendeletet alkothattának,³¹ más területeken pedig maga élhetne a felhatalmazással. Egyszóval az Ötv. alapján Budapesten a főváros lenne jogosult egységes szabályozást alkotni, s a feladatokat – a kerületekkel egyeztetve, a fővárosi civil szektor sajátosságait is figyelembe véve – elosztani. Ehelyett a civil kapcsolatok területén párhuzamos szabályozás létezik, amely átláthatatlan és pazarló.³²

5.2. A civil kapcsolatok megosztása a megye és település között

A megyék tekintetében a fővárosnál hasonló utalószabálynak nem találjuk nyomát, de ez érthető is, hiszen a megyei önkormányzatok jogállása, illetve feladat- és hatásköre még a fővárosénál is gyengébb. Látszólag – a törvény alapján – a civil szervezetekkel nincs is teendőjük. A gyakorlatban viszont több megye is támogatja a területén működő civil szervezeteket. Ennek kapcsán több kérdés is felmerül: miért teszik, vannak-e támogatási párhuzamosságok, és ha igen, ezek csökkenthetőek-e ezekben a forráshiányos időkben. Ezen töprengve érdemes egy pillantást vetni a hatásköri törvényre,³³ s összevetni azt az Ötv. rendelkezéseivel – hátha a gyakorlatban is

30 Ötv. 63. § (2) bekezdés.

31 Csak néhány kérdést megemlítve: kerületi és fővárosi támogatások egymáshoz való viszonya, milyen tevékenységi körű civil szervezetek, melyik helyről, milyen formában juthatnának plusz forrásokhoz, együttműködési szerződések és ezek finanszírozása.

32 Elegendő itt arra utalni, hogy egyidejűleg léteznek a kerületi és fővárosi civil támogatási „alpok”, a szervezetek nyugodtan pályázhatnak egyidejűleg ide is, oda is, akár ugyanazon programmal.

33 A helyi önkormányzatok és szerveik, a köztársasági megbízottak, valamint egyes centrális alárendeltségű szervek feladat- és hatásköreiről szóló 1991:XX. törvény.

lehetne hasznosítani ennek eredményét, akár költségmegtakarítási, akár szervezési szinten.

Az Ötv.-t vizsgálva megállapítható, hogy a megyei önkormányzatra az Ötv. 8. § (5) bekezdésében foglaltak nem vonatkoznak. Nem kell tehát kötelezően támogatni az – egyébként szűkre szabott – feladatokhoz kapcsolódó civil szervezetek tevékenységét sem. A megyei önkormányzat rendeletalkotási jogosítványai is gyengébbek, mint azt a főváros és kerületei vonatkozásában láthattuk.³⁴ Mindez jól mutatja a megye és a megyerendszer jelenlegi gyengeségét.

Nézzük meg azonban az Ötv. mellett a hatásköri törvényt is. Ennek néhány, egyelőre még hatályban lévő passzusa szerint: „*a települési önkormányzat és a megye önkormányzatának önként vállalt feladata lehet különösen: a) a közösségi kulturális hagyományok és értékek ápolásának, a művelődésre, társaséletre szerveződő közösségek tevékenységének, a lakosság életmódja javítását szolgáló kulturális célok megvalósításának támogatása; b) a művészeti intézmények, továbbá a lakosság művészeti kezdeményezéseinek, önszerveződéseinek támogatása, a művészi alkotó munka feltételeinek javítása és a művészeti értékek létrehozásának, megőrzésének segítése*”.³⁵

Látható, hogy önként vállalt feladatokról szól a törvény, amelyeket akár a települési, akár a megyei önkormányzat felvállalhat, ezekből is csupán példálódzva emeltek ki párat. A törvényt szöveg leginkább annak a felismeréséhez segít hozzá, hogy az önkormányzati civil támogatási rendszerek feladatellátás szempontjából kettébontandók: egyes, civil szervezetek által végzett feladatok támogatása kötelező, míg a működéshez és a programok másik részéhez való hozzájárulás önként vállalt önkormányzati feladat. Ez utóbbi rész sokszínű és összetett világ, amelyből a hatásköri törvény két szeletre hívja fel hangsúlyosan az önkormányzat figyelmét: közösségi kulturális hagyományok, a társaséletre szerveződő közösségek (rég neveükön: társas egyletek), valamint a lakosság művészeti önszerveződéseinek támogatása. A harmadik, mintegy másfél évtizede hatályon kívül helyezett pontban a sportszervezetek és a természetjárás támogatására figyelmeztetett a jogalkotó.

A felsorolást nézve szembevetendő az is, hogy bár többnyire – lakossági és civil szervezeti – tevékenységek támogatását ajánlja figyelmünkbe a jogalkotó, „*a lakosság [...] önszerveződéseinek támogatása...*” fordulat nem csupán programokat, hanem működési támogatást is takar. Ráadásul az önszerveződés fogalmába az egyesület és alapítvány mellett a jogi személyiség nélküli szervezet (civil közösség) ugyanacsak belefér.

34 Vö. Ötv. 65/A. § (2) bekezdés, 71. § (2) bekezdés.

35 Lásd 1991:XX. törvény 121. §.

Létezik tehát egy – önként vállalható feladatot meghatározó – a megye és település számára egyaránt felkínáló paragrafus. Ez egyrészt kijelölheti a megyei önkormányzat civil kapcsolatainak irányát, másrészt pedig lehetővé teszi a civil szervezetekkel kapcsolatos feladatok jelenleginél arányosabb elosztását. Ami egyértelmű: érdemes az adott megye területén fekvő valamennyi önkormányzattal egyeztetni és hasonló szabályozást, valamint gyakorlatot kialakítani.

A települési önkormányzattól a feladatokhoz kapcsolódó civil szervezetek támogatása nem vehető el, s valószínűleg érdemes helyben egy általános, csak helyi szervezetek számára elérhető működést és programot egyaránt dotáló pályázati lehetőséget is meghagyni. Az egy településen túlnyúló programmal vagy működési területtel rendelkező szervezeteket azonban legcélszerűbb a megyei önkormányzat támogatási körébe vonni, és egyúttal szigorúan elzárni – a kivételes eseteket leszámítva – a párhuzamos finanszírozás lehetőségét. Helyben érdemes meghagyni a civil közösségek működési és programtámogatását egyaránt, ugyanis e szerveződések más helyről forrást szinte egyáltalán nem kaphatnak.

A hatásköri törvény alapján egyértelműnek tűnik, hogy ha a megyei önkormányzat felvállal egyes, civil szervezetekkel kapcsolatos feladatokat, azon a területen rendeltalkotási jog is megilleti. Ilyen esetben általában a normatív szabályozást leginkább igénylő támogatási rendelkezések rögzítésére kerülhet sor. Ha a megye civil pályázati lehetőséget (köznyelven szólva: „civil alapot”) biztosít, ez elsősorban a települési támogatások melletti, kiegészítő támogatási formaként képzelhető el, kifejezetten az egy településen túlnyúló, esetleg – az Ötv. szövegéhez szorosabban illeszkedve – a „megye egész területére vagy nagy részére kiterjedő” működési területtel vagy programmal rendelkező civil szervezetek számára. A kiegészítő támogatásoknál azonban érdemes figyelembe venni, hogy létezik egy országos forrás is, a Nemzeti Civil Alap-program, ahonnan a jelentősebb programokra és működésre pályázni lehet.

Fontos lenne tehát valamiféle középút megtalálása a település, a megye és az országos szint civil támogatásai és ezek arányai tekintetében, ehhez azonban csak hosszabb távon, jogszabály-módosítás révén lehet hozzájárulni. Addig is létezik viszont a keretszabályozás, amelyre építve, önkormányzati kooperációval, a közigazgatás belső kommunikációjának fejlesztésével, a kettős finanszírozás és a párhuzamososságok csökkentésével egy egyértelmű és a helyi igényeknek leginkább megfelelő gyakorlat építhető.

6. Néhány javaslat a civil szektorral kapcsolatban az Ötv. születésnapja alkalmából

Mindenekelőtt ezt a két évtizede létező szabályozást helyi szinten élővé kellene tenni, tartalommal megtölteni, építkezni rá az önkormányzati munka során. Látható, hogy a jogalkotó – önmérséklettől hajtva és a helyi sajátosságok érvényre jutását elősegítendő – leginkább keretszabályokat alkotott. Ennek azonban hátránya is van: ha csak díszletként szeretnénk az állampolgárokból álló formációkat használni, azt is megtehetjük, hiszen kevés a konkrétum a jogszabályban, s az elvi célkitűzés: az állampolgári részvétel új formáinak megteremtése a helyi közügyek intézése során a magyar gyakorlattól még idegen. Kicsi tehát az esélye, hogy önként, sok energiával valamely döntéshozó tényleg elkötelezze magát e szemléletmód mellett, még ha arra büszkén lehet is hivatkozni, hogy az itteni sikerekhez inkább odafigyelésre, mint pénzre van szükség.

Mégis egy fény sugar megjelent már: az Országgyűlés 2010 februárjában elfogadta a Helyi Önkormányzatok Európai Chartájának kiegészítő jegyzőkönyvét, amely a helyi közéletben való állampolgári részvétel erősítéséről szól. Az Európa Tanács hosszú úton jutott el idáig, különböző ajánlások mentén, hogy most mindez törvénnyé érjen. A többféle eszköz és intézkedés közül, amelyet a jegyzőkönyv említ, kiemelendő a „személyek bevonására szolgáló eljárások” létrehozásának biztosítása.³⁶ E körben sor kerülhet majd akár a civil kerekasztalok általános fórummá való alakítására, szabályozására, de mindenekelőtt elősegítheti a forma elterjedését. Ehhez nyilvánvalóan évek szükségesek, ám a tapasztalatok végül részletes jogi szabályozássá, új intézménnyé érhetnek.

Ha lesz még Ötv., akkor érdemes ennek majd ott helyet szorítani, de ha készül addig állam és civil szektor kapcsolatrendszerét részleteibe menően szabályozó törvényjavaslat, akkor a civil kerekasztalt természetesen annak egyik intézményeként kellene megemlíteni.

A lényegi kérdések egyike pontosan ez: maradjon-e az Ötv.-ben a civil kapcsolatokra vonatkozó szabályozás, vagy kerüljön máshová, és ha igen, akkor hová. Szerintem az Ötv. mindaddig a legmegfelelőbb jogszabály ebből a szempontból, amíg egy központi és helyi kapcsolatrendszert átfogóan szabályozó törvény el nem készül. Fontos újra hangsúlyozni: a törvény e részei jól átgondolt, a gyakorlat számára teret

³⁶ Vö. 2010:XXVI. törvény 3. §.

engedő szabályok. Nem újraírásukra, kitörlésükre, hanem kiegészítésükre, leporolásukra, s – ennyi idő után kissé félve mondva – alkalmazásukra lenne szükség.³⁷

Ha az Ötv. reformja során e terület egyáltalán szóba kerül, el lehetne gondolkodni valamiféle hangsúlymódosításon, mondjuk önálló fejezet kialakításával és egy ezt elemző részletes indokolás elkészítésével, amely a jogalkalmazó figyelmét helyben ráirányítja a kérdés fontosságára.

E fejezeten belül szükséges lenne megőrizni és végigvezetni az önszerveződő közösségek fogalmát, annak mindkét értelmében, ugyanis így egyértelművé válna, hogy a települési egyházakkal, felekezetekkel, vallási közösségekkel a civil szervezetekéhez hasonló, jól működő együttműködés alakítható ki több területen.³⁸ Jelképes lehetne, ha a civil közösségek helyi támogatási lehetőségének megteremtésére külön is felhívna a törvény az önkormányzat figyelmét.

Fontos lenne hangsúlyozni a civil szervezetek önkormányzati feladatellátásban való részvételét, akár az Ötv.-ben megnevezve egy-egy kiemelt területet, amelyek részletszabályait az ágazati jogszabályok bonthatnák ki.

A törvény szövegét – a gyakorlat és az elnevezések egységesítése érdekében – azzal is érdemes lenne kiegészíteni, hogy minden önkormányzat készítsen civil koncepciót, stratégiát. Ennek megalkotása során ugyanis végig kell gondolni, és a civilekkel meg kell vitatni, hogy az adott település milyen mértékben, milyen területeken és milyen módon számít a civil szervezetekre, számukra mit kíván nyújtani az együttműködés keretében, s cserébe mit vár el. Rövid, közép- és hosszú távú terveket egyaránt rögzíteni kellene, mert az együttműködés alapja a kiszámíthatóság. A minisztérium pedig erre építve mintakoncepciót készíthetne és bocsáthatna ki ajánlasként a települések számára, amelyek figyelembevételével az önkormányzatok saját szabályozásukat elkészíthetnék.

A civil szervezetek szerepének növekedése magával hozza – sőt, a gyakorlatot látva már magával is hozta – a civil referens feladatkörének kialakítását. Az önkormányzatok helyben eldönthetik, hogy mely szervezeti egységhez rendelik a civil referenst, de az együttműködés sikere azon is múlik, hogy e sokrétű feladatok szétaprózódnak-e resztlíként a hivatalon belül, vagy egy kézbe futnak-e össze. Sok helyütt

37 Ehhez azonban más hozzáállás, politikai akarat is szükséges, ezt azonban nem lehet semmilyen törvényben előírni.

38 Csak két példát említve: a helytörténeti, városképi szempontból jelentős egyházi ingatlanok (ide nem értve az egyházi hivatalokat – plébániákat, parókiákat) felújítása, karbantartása az egész közösség érdeke, és ezáltal új közösségi terek nyerhetőek. Ezt ugyanúgy, mint a civil szervezeteknél, pályázati rendszerben, egy külön költségvetési soron meg lehetne valósítani. Az egyházak ezenkívül bekapcsolhatóak az önkormányzati feladatellátásba is, így például szociális és kulturális programjaik egy része az önkormányzat által pályázati rendszerben támogatható.

már most is van a rendszerben párhuzamosság, ezeket is lehetne csökkenteni úgy, hogy az esélyegyenlőségi, időügyi, civil és egyházi kapcsolattartási feladatokat egy személyre telepítik, hiszen ezek teljesen összefüggenek. Az is nyilvánvaló azonban, hogy az önkormányzatok egy bizonyos méret alatt nem tudnák kihasználni a referens előnyeiket, ezért a törvény kötelezően azt mondhatná ki, hogy húszezer fő lakosságszám felett kötelező civil referens kinevezése. Ha pedig van a területnek gazdája, át kellene gondolni, hogy a civil szervezetekkel kapcsolatos nyilvántartási feladatok egy részének intézését újra az erre leginkább hivatott helyi közigazgatásra lehetne bízni.³⁹

Végül meg lehetne próbálni a helyi civil támogatások átláthatóságának növelését is. Erre már volt egy törvényhozási kísérlet az ún. közpénzes törvény módosítása kapcsán.⁴⁰ A cél: a civil szervezetek sokféle és különböző, településről településre változó támogatási rendszerét átfogóan, önkormányzati rendeletben kellene szabályozni:⁴¹ milyen szervezetek milyen eljárás keretében, mire pályázhatnak. A részletszabályok nyilvánvalóan a helyi sajátosságok fényében változnak, ezt a képviselő-testület tudja megítélni, azonban egy ilyen rendelettervezetet érdemes lehet véleményeztetni a települési civil szervezetek képviselőivel is.

Ha pedig az Ötv.-hez amúgy is hozzá kell nyúlni, az alapítványi támogatások szabályozását fontos lenne aktualizálni, s el kellene gondolkodni a szervezetek képviselő-testületi és bizottsági munkában való részvételének kiszélesítésén is – ez utóbbi esetben azonban lehet, hogy meg kellene várni egy új, kapcsolatrendszeréről szóló törvény tervezetének elkészültét.

7. Összegzés

Az Ötv. előrehozott születésnapja kapcsán a civil szervezetekkel kapcsolatos legfontosabb rendelkezéseket próbáltuk röviden áttekinteni. Úgy látszik, hogy a létező szabályozás alapjaiban nagyrészt továbbra is alkalmas arra, hogy a helyi gyakorlat építkezni tudjon rá. Egyes elemeket azonban pontosítani és bővíteni, magának a civil kapcsolatrendszernek a fontosságát pedig tovább hangsúlyozni érdemes lehet. Ez

39 A civil szervezetekkel kapcsolatos statisztikák ellentmondásai, megbízhatatlanságuk leginkább a centralizált adatgyűjtési rendszerből adódik. Bővebben lásd Domaniczky, 2009, 178–186. Magyarországon 1873-tól 1989-ig a helyi közigazgatás – mindig változó mértékben – részt vett a civil szervezetek nyilvántartásában.

40 Lásd a T/6665. számú törvényjavaslatot, www.mkogy.hu (Hozzáférés: 2010. március 20.).

41 A civil támogatások talán legnagyobb problémája ugyanis a párhuzamos támogatások létezése, amely szinte ellenőrizhetetlen és átláthatatlan mind helyi, mind központi szinten, horizontálisan és vertikálisan egyaránt.

azonban csak időleges megoldást jelenthet, amely egy lökést ad az együttműködéshez, de valamennyi területet és problémát szabályozási tárgyánál fogva sem ölelhet fel. A terület határai, problematikái eközben egyre dinamikusabban változnak.

A gyakorlatnak a következő években háromirányú kihívásnak kell megfelelnie: az egyik a külső: az európai jogalkotás – mind az EU, mind az Európa Tanács – részéről jelentkezik, amely a szubszidiaritás mentén egyre több döntés helyi meghozatala során az azokhoz való lakossági hozzászólás igényét veti fel. A másik, belső kihívás az állam és a közigazgatás oldalán tűnik fel: a civil szervezetek élonyeire, elsősorban éppen ötleteikre és lokálpatriotizmusukra építve szeretne feladatokat átadni – amelyre azonban a magyar civil szektor még nem készült fel teljesen. A harmadik kihívás pedig a tudomány felől közelít, amely az első két kihívásra reflektálva, azt kiegészítve jelentkezik az igénnyel: a helyi megoldások kialakítása során mindenekelőtt az egykori magyar megoldásokat, jogi technikákat kellene hasznosítani. Ilyenek ugyanis léteztek már a dualizmus korában, amikor különösen a támogatási formáknak alakult ki széles választéka helyi szinten, amelyekből egyes esetekben a jelenlegi gyakorlat is merítkezhetne.

Az e kihívásokra adott válaszok keresése során merülhet fel – hosszabb távon – az Ötv. már aktualizált civil kapcsolatrendszerre vonatkozó részeinek újrakodifikálása. Ez valósulhatna meg az ún. civil kapcsolatrendszeréről szóló törvényben, amely – a 2007-es kormányhatározat nyomán – közigazgatás és civil szektor sokrétű kapcsolatait országos és helyi szinten szabályozhatná, teret nyitva ezzel valamennyi szinten az állam és társadalom közötti párbeszéd új formájának: a civil együttműködésnek.

Irodalom

- Domaniczky E. (2006): 'Önkormányzati civil politika kialakítása Budapest XVIII. kerületében', *Civil Szemle*, 3 (2), 65–90. o.
- Domaniczky E. (2009): *A jogállam és a civil szektor Magyarországon, különös tekintettel a helyi önkormányzatokra*. Budapest: Publikon

A különleges jogrend magyar szabályozásának történeti fejlődése

1. A magyar szabályozás a kezdetektől 1949-ig

1.1. Korai szabályozás a magyar és az európai jogrendszerekben

1.1.1. A kivételes hatalom és különleges jogrend fogalmi keretei

A kivételes hatalom és a különleges jogrend nem újkeletű intézmények a magyar közjogban. A kivételes hatalom nem más, mint a végrehajtó hatalom számára az alkotmányos rend felfüggesztése révén biztosított túlhatalom. A különleges jogrend pedig a kivételes hatalom időszakában fennálló jogrend, amelynél a különleges szó az állami működés megszokott rendjétől való eltérésre utal.¹

A kivételes hatalom fogalmának lényegi elemei: (a) az alkotmányos rend; (b) a felfüggesztés és (c) a túlhatalom. Az alkotmányos rend egy stabil, többszereplős államszervezetet feltételez, ez az európai államoknál általában az újkorban alakult ki. Alkotmányos rend alatt gyakran az írott alkotmány meglétére gondolunk, ezek azonban csak a 18. század végétől kezdenek elterjedni. Alkotmányos rend azonban írott alkotmány hiányában is létezhet, ezt éppen a kivételes hatalommal kapcsolatos korai magyar példák igazolják (1.1.3. pont). A felfüggesztés az alkotmányos rend kikapcsolásának időleges, korlátozott voltára utal. A kivételes hatalom gyakorlása tehát csak bizonyos célok elérése érdekében lehetséges, a végrehajtó hatalmat a többi alkotmányos tényező korlátozásával e célok miatt ruházzák fel – a normál alkotmányos keretek között elfogadott szabályok által – többletjogosítványokkal. A túlhatalom kifejezés a többletjogosítványok tartalmát magyarázza. Normál esetben a végrehajtó hatalom intézkedései más hatalmi ágak által kontrolláltak. A túlhatalom ehhez képest tesz lehetővé bizonyos intézkedéseket, eljárásokat, amelyeket az elérendő célok kivételessége, rendkívülisége indokol.

Bár a fogalom lényegi elemei között nem szerepelt a kiemelt állami vagy társadalmi cél meghatározása, érdemes erről is néhány szót ejteni. A kivételes hatalom átfogó szabályozásának igénye a polgári államok kiteljesedését követően, a

1 A különleges szó akár a különös szinonimájaként is felfogható, hiszen az általánostól eltérő, speciális jogi rezsimre alkalmazzák.

19. század második felében jelentkezett. A mai jogállam-fogalom több eleme, előfeltétele ekkor már létezett a közjogban.² Ezek időleges korlátozásának, kiiktatásának lehetősége révén nyerte el a kivételes hatalom és a különleges jogrend a mai jelentés-tartalmát. E közjogi garanciák felfüggesztésével csak kiemelten fontos állami, társadalmi érdek, afféle állami végszükség-helyzet állítható szembe.³ Ilyenek lehetnek a mai szóval a közrend, a nemzetbiztonság, a közegészség és a nemzetgazdaság védelmének esetkörei, amelyek nagyrészt a 20. század államokat és közösségeket egyaránt fenyegető eseményeire reflektálva kristályosodtak ki és épültek be – szten-derdként – a jogállam fogalmának ismérvei közé (a 20. század második felében). A kivételes hatalom ugyanis egy korlátozott eszköz, ahogy a jogállamban „*maga a közhatalom sem korlátlan*”.⁴

Összegezve a fogalmi elemeket látható, hogy a kivételes hatalom és a különleges jogrend fogalmai a polgári államok kialakulásával fokozatosan nyerték el mai tartalmukat. Mindez nem jelenti azt, hogy e jogintézménynek ne lettek volna korábbi jogtörténeti előzményei. Az alábbiakban vázlatosan ezek szabályozását követem nyomon elsősorban Magyarországon, de kitekintéssel egyes európai államokra is.

1.1.2. A kivételes hatalom megjelenése az európai országok jogában

A rendi keretek között kivételes hatalommal elsősorban büntetőjogi vagy katonai szempontból találkozhatunk.⁵ A kivételes hatalom szabályozásának egységesülését, a jogállam fogalommal párhuzamos fejlődését a 18. század végén bekövetkező amerikai és a francia forradalom alkotmánytörténeti folyamatai segítették elő.

Az Egyesült Államok alkotmánya (1787) már biztosította – szűk körben – az elnök számára a kivételes hatalom lehetőségét,⁶ egyúttal a későbbi alkotmányozási folyamatoknál a hatalommegosztás tekintetében hivatkozási alappá vált. Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata (1789) pedig felsorolta azokat a jogokat, amelyek lassanként egyetemes emberi jogokká válva lehetővé tették „*az egyéni szabadság megalapozását és biztosítékokkal való körülbástyázását*”.⁷

2 Így például a hatalommegosztás elve, a polgári szabadságjogok egy része, a parlament szuverenitásának elmélete.

3 Lásd még: Jogtudományi Közlöny, 1916, 86–87.

4 Lásd 11/1992. ABH IV/2.

5 Lásd bővebben: Mezey, 2015.

6 Vö. Art. II., Sec 3, Cl 3. – ez ma is létezik. Lásd: Jánosi, 1867, II/60–61.

7 Polner, 1917, 25.

Nem véletlen, hogy Franciaországban viszonylag korán, már az 1799-es alkotmányban meghatározták az alkotmány felfüggesztésének esetköreit,⁸ hiszen a hatalmi ágak (együtt)működését e szabályozás nagymértékben megkönnyítette. Napóleon 1815-ös alkotmánytörvénye ugyancsak foglalkozott a különleges jogrend kérdésével, amikor kimondta, hogy az ostromállapot csak külhatalom támadása, illetve belső zavargások esetén vezethető be.⁹ A 19. század nagy részében azonban a kérdést alkotmányi felhatalmazás alapján törvényi szinten szabályozták.¹⁰

Németországban a kivételes hatalom egyik korai szabályozása az 1851-es porosz alkotmányban található, amely miután felsorolja az állampolgári jogokat, háború vagy belső zavargások esetére ezek felfüggesztését is lehetővé teszi.¹¹ A kérdést az alkotmány felhatalmazása alapján 1851-ben külön törvény bontotta ki, amelyet azért kell megemlíteni, mert az 1871-es német birodalmi alkotmány kivételes hatalomról szóló szabályozása e törvényre épült.¹² Hasonló az 1912-es bajor törvény által alkalmazott megoldás is.¹³

Oroszországban, ahol *„egészen a XX. század elejéig a cári hatalom teljességét jogi értelemben semmiféle formális norma vagy intézmény nem korlátozta”*,¹⁴ az 1906-os alkotmány megemlítette a háborús helyzetet, illetve a kivételes állapotot, mint a különleges jogrend alá tartozó kategóriákat, és az uralkodó jogkörébe utalta az alkalmazási terület meghatározását.¹⁵ Az alkotmány egyúttal rögzítette, hogy a részletszabályokat törvényi szinten kell rendezni, de ez a törvény az első világháború kitöréséig nem készült el, az alkotmányt pedig 1917 végén hatályon kívül helyezték.¹⁶ Jogtörténeti érdekességként említendő, hogy a szovjet államra a vég-

8 Lásd 92. §, https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_the_Year_VIII (Hozzáférés: 2020. június 10.).

9 Lásd: 66. pont, https://www.napoleon-series.org/research/government/legislation/c_additional.html (Hozzáférés: 2020. június 10.).

10 Vö. Polner, 1917, 29–34. A francia szabályozás alkotmánytörténeti fejlődésére lásd még Ságvári, 2017, 179–188.

11 Lásd 36. cikk, https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_the_Kingdom_of_Prussia (Hozzáférés: 2020. június 10.).

12 Lásd 66. cikk és https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_the_German_Empire (Hozzáférés: 2020. június 10.). Lásd még Tóth, 1967.

13 Vö. Buza, 1915, 313–314. és Polner, 1917, 33–34.

14 Sz. Bíró, 2017, 137. Az oroszországi alkotmányfejlődés alapvonásaira lásd Sz. Bíró Zoltán idézett művének 2. fejezetét: Sz. Bíró, 2017, 135–180.

15 Lásd 15. és 83. pont, www.imperialhouse.ru/en/dynastyhistory/dinzak1.html (Hozzáférés: 2020. június 5.).

16 Oroszországban egy 1881-es törvény meghatározta a fokozott védelem és a rendkívüli védelem állapotát, és a kormányzókat feljogosította egyes állampolgári jogok korlátozására. 1892-ben ezen túlmenően megjelent a hadiállapot fogalma is, amely a kormányzók számára a belső rend helyreállítása érdekében bármilyen intézkedést lehetővé tett. Az 1906-os alkotmányban említett külön törvény hiányában a gyakorlatban az említett 1881-es törvényt alkalmazták. Bővebben lásd Tóth, 1967, 10–11.; Buza, 1915, 305.

rehajtó hatalom túlsúlya volt jellemző, függetlenül a különböző alkotmányokban rögzített államberendezkedéstől.

Végezetül itt kell röviden megemlékezni a brit szabályozás jellegzetességeiről is. Nagy-Britannia (1801-től Egyesült Királyság) kivételes jogrend tekintetében az eddig felsorolt országoktól némiképp eltérő utat követett. Maga az alapidokumentum is más, mint a kontinentális országokban. Az angol történeti (íratlan) alkotmány¹⁷ ugyanis nem egyetlen írott jogszabály, hanem századokon keresztül létrejött, organikus konstrukció, amelynek tartalmát folyamatos jogértelmezés révén határozzák meg.¹⁸ A brit kivételes hatalommal kapcsolatos szabályozás gyökerei a közép- és a kora újkorra nyúlnak vissza¹⁹ (míg a fenti példák általában újkori eredetűek). Fontos különbség az is, hogy a kivételes hatalmat lehetővé tevő jogszabályok már a 18. század második felében is léteztek, évtizedekkel megelőzve a többi ország hasonló megoldásait.²⁰

Magyarország a 19. században az Osztrák Császárság, majd az Osztrák–Magyar Monarchia része volt. A kivételes hatalom korai osztrák szabályozásának jellemzőit ezért a következő pontban, a magyar kodifikációs kísérletekhez kapcsolódva mutatom be.

17 „Angliában ugyanis az alkotmány nem egy törvénynek vagy egyes főtörvényeknek egyenes teremtménye, hanem az összes, évszázadokon keresztül alkotott parlamenti végzemények, a százados nemzeti közszokás visszfénye, melynek helyes visszatükröztetése azért nehéz, mert az egyes főszervek működése, melyekből az alkotmány áll, inkább mint időleges irány, sem mint élesen megvont hatalmi kör jelentkezik.” (Concha, 1888, II, 177.)

18 Az angol jog az alapvető emberi jogok katalógusszerű felsorolásától ezért is idegenkedik, azok elsődleges forrása ugyanis a common law (bírói jog), bár tartalmukra egyes jogi aktusok (Magna Charta, Petition of Rights, Bill of Rights, Habeas Corpus Act) is jelentős hatással bírtak. Az eltérő eredet talán a legfontosabb oka annak, hogy a 18–19. században az angol és a kontinentális „alapjogi katalógus” némiképp eltért egymástól (például a levéltitok, a tanszabadság, a vallásszabadság és a sajtószabadság kérdésében). Lásd még Concha, 1888, II, 14–172.

19 E tekintetben talán a legfontosabb különbség a kontinentális országokhoz képest, hogy a törvény előtti egyenlőség, amely a kontinensen a polgárosodás egyik fő célkitűzése volt, a szigetországban már a középkor folyamán elismerést nyert. „...az angol társadalom századok óta a törvény előtti egyenlőség elvén nyugszik. Az angol egyéni szabadság bástyái, a Magna Charta óta, a szegényt és gazdagot, a hatalmas főurat s az egyszerű parasztot egyaránt védelmezik, a törvény előtti jogegyenlőség az alkotmány alapvonása.” (Concha, 1888, II, 121.)

20 Lásd: Coercion Acts, www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.2011080309562 1949 (Hozzáférés: 2020. június 10.). Az angol jogfelfogás szerint a kivételes hatalom gyakorlásának feltétele a Habeas Corpus Act (a törvényes eljáráshoz való jog) felfüggesztése volt. Az intézményről bővebben lásd Concha, 1888, II, 172–174.

1.1.3. A kivételes hatalom megjelenése a magyar jogban

A kivételes hatalomra vonatkozó általános szabályozás csak a 20. század elején készült, ám a törvényhozás egyes konkrét esetekben már jóval korábban lehetővé tette az ügyek kivételes eljárásban történő kezelését.²¹ A leggyakrabban²² ide sorolt jogszabályok a 18. századból származnak, a legkorábbi ezek közül az alapvető törvényhozási hatásköröket érintő, a felkelésről és az adózásról szóló 1715. évi VIII. törvény, amely váratlan háborús helyzet esetén lehetővé tette és szabályozta az uralkodó fenti tárgyokban való eljárását.

A kivételes hatalom szabályozásának ügye az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszakában vált központi témává, amikor mind az osztrák, mind a magyar kézben lévő területeken kivételes állapot bevezetésére került sor. Magyar részről az első kivételes hatalomról szóló törvényjavaslatok (egy képviselői indítványként, egy pedig a Deák Ferenc vezetésével működő Igazságügyi Minisztérium által jegyzett előterjesztésként) is ekkor készültek. Mindkét – az 1848 júliusában benyújtott – javaslat a kivételes hatalom (korabeli elnevezéssel: az ostromállapot) átfogó szabályozását célozta. Általános szabályozás helyett azonban végül csak az igazságszolgáltatás területén a rögtönítélő bírászkodás törvényi szabályozására került sor 1849 elején.²³ Bár törvényi szabályozása elmaradt, a rendkívüli helyzetek kezelése a gyakorlatban kormánybiztosok²⁴ kiküldése útján történt.

1.1.4. Kitekintés: az osztrák különleges jogrend érvényesülése Magyarországon (1848–1865)

1848 októberében az osztrák–magyar ellentétek kieleződésével az uralkodó királyi leirattal feloszlatta a magyar országgyűlést, egyúttal teljhatalmú királyi biztost nevezett ki a Magyar Királyság teljes területére, és deklarálta, hogy „Magyarország

21 Lásd összefoglalóan: Tóth, 1967.

22 A 19. századi jogtudósok véleménye megoszlott az e körbe tartozó jogszabályokról, azok tartalmáról, egyáltalán a kivételes hatalom fennállásáról. Erdemes itt még megemlíkezni Molnár Kálmán jogászprofesszor *Kormányrendeletek* című monográfiájáról (1911) is, amely szintén foglalkozik a kérdéssel.

23 Lásd 1849. évi I. törvénycikk a rögtönítélő hadi s polgári vegyes bíróságok felállítására, szerkezete, eljárása, s ítéletek alá tartozó esetek meghatározása tárgyában. Lásd még Mezey, 2003.

24 A végrehajtó hatalom szervei és a törvényhozás elsősorban a különböző szervek közötti koordináció elősegítésére vagy rendkívüli helyzetek kezelésére gyakran biztosokat küldtek ki, akikre vélhetően a korábbi királyi biztosok elnevezésének mintájára általában kormánybiztosként hivatkoztak. Az első biztosok kiküldésére még 1848 márciusában sor került. A kormánybiztosok 1848/49-es szabályozására és működésére lásd Csizmadia Andor és Hermann Róbert munkáit.

hadi törvények alá vettetik”.²⁵ A királyi biztos (báró Jellasics) kiűzését követően 1848 novemberében herceg Windischgrätz kapott teljhatalmat, amit decemberben az új uralkodó, Ferenc József is megerősített. Windischgrätz 1848 decemberétől a – katonai igazgatásnak alárendelt – közigazgatás megszervezésére királyi biztosokat nevezett ki. Az alkotmányos szintű felhatalmazást majd csak az olmtüzi alkotmány biztosította 1849 tavaszán,²⁶ amely a birodalmi gyűlés akadályoztatása esetén felhatalmazta a császárt ideiglenes szabályok megalkotására.

Bár az olmtüzi alkotmányt 1851-ben hatályon kívül helyezték,²⁷ az ostromállapot (katonai igazgatás) csak 1856 elején szűnt meg Magyarországon. Az 1860/1861-es, magyar alkotmányosság helyreállítását célzó kísérletek kedvezőtlen fogadtatását követően azonban az uralkodó újra a különleges jogrend bevezetése mellett döntött. Bár az 1861 októbere és 1865 júniusa között létező provizórium a korábbi ostromállapotnál enyhébb szabályozást eredményezett, a különleges jogrend egyik esetköreként kell számításba vennünk.²⁸

1.1.5. Kivételes hatalom a dualizmus korában

A kiegyezést követően az Osztrák–Magyar Monarchia mindkét felében felmerült a kivételes hatalom szabályozásának igénye,²⁹ Magyarországon azonban hosszú időn keresztül csupán eseti jelleggel, egyes törvényekhez kapcsolódva biztosították a kivételes hatalom lehetőségét, ugyanis „...*törvényhozásunk egész szelleme tanúsítja, hogy hazánkban a szükségrendeleteknek csak igen szűk mérvben lehet jogilag helye*”.³⁰ Az elméletben szűk körűnek tartott kivételek azonban a honvédelem és a közigazgatás területére estek,³¹ és a gyakorlatban akár jelentős mértékű beavatkozást is lehetővé tettek volna.³²

25 Idézi Tóth, 1982, 17.

26 Vö. olmtüzi alkotmány 87. §, www.verfassungen.at/at-18/verfassung49-i.htm (Hozzáférés: 2020. június 5.).

27 Hatályon kívül helyezték 1851. december 31-én (MTK, 1852, 1. kötet 1. szám).

28 Lásd bővebben: Tóth, 1982, 33–34.

29 Az osztrák szabályozást lásd lentebb. Magyarországon 1868-ban egy egyesületi és gyülekezési törvényjavaslat (továbbiakban: Javaslat) készült, amely e jogok felfüggesztéséről is rendelkezett. A Javaslat – háború vagy belforrongás, illetve az egyesülési vagy gyülekezési jog nem rendeltetésszerű használata esetén – az eljárásra az országgyűlés tájékoztatása mellett a belügyminisztert jogosította volna fel. (A Javaslatra bővebben: Domaniczky 2010, 26–34.)

30 Lásd Kiss, 1886, 20.

31 A honvédelem területén a honvédség, illetve a népfelkelés határokön kívül történő felhasználása, közigazgatás területén pedig a kormány határozatainak végrehajtása volt az a kiemelt cél, amely a kivételes hatalom biztosítását indokolta. Vö. 1868. évi XLI. tv., 1886. évi XX. tv., valamint 1870. évi XLII. és 1886. évi XXI. tv., valamint Kiss, 1886, 20. és Moskovitz, 1906, 25–27.

32 Például az 1905/1906-os válság idején, amikor a kormány egyébként is „[k]ivételes állapot kihirdetését javasolta...” (Katus, 2012, 562.).

1.2. A különleges jogrend első átfogó magyar szabályozása: a kivételes hatalomról szóló 1912. évi LXIII. törvénycikk

1.2.1. A törvény keletkezése

A századfordulón, a nagyhatalmak közötti feszültségek növekedésével elsősorban katonai, hadügyi kérdésként került előtérbe a kivételes hatalom ügye.³³ A kiegyezési törvény alapján ez ún. közös ügynek számított,³⁴ ezért a közös hadügyminisztérium megkeresései egy önálló magyar tervezet elkészítésének irányába hatottak.³⁵ A kormány koncepciójának egyik legfontosabb eleme az volt, hogy a kivételes hatalom gyakorlását Magyarországon a katonai helyett polgári hatóságokra kell bízni.³⁶

A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szóló 1912. évi LXIII. törvénycikket (továbbiakban: Kit) – mint arra már a cím is utalt – eredetileg a háború vagy arra történő előkészület időszakában szükséges rendkívüli intézkedések megalkotása céljából³⁷ fogadta el a magyar országgyűlés. A tárgyi hatály – összevetve a Monarchia ciszlajtán részében létező szabályozással – kifejezetten szűk volt, csak a legszükségesebb területre (a háborús helyzetre és arra való felkészülésre) szorított.³⁸ Azon belül viszont egy szigorúan korlátozott, valóban kivételes hatáskört konstituált: ez volt a kivételes hatalom.

1.2.2. A kivételes hatalom korlátai

A Kit. szerint tehát a kivételes hatalom: (a) háború vagy háborús előkészület³⁹ időszakában; (b) kormányzati döntést követően; (c) a Kit. alapján; (d) a szükséges mértékben vehető igénybe. A kivételes hatalom létezése időben korlátozott: legkésőbb a

33 Bővebben lásd Mezey, 2016, 11–18.

34 Lásd a magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fenforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról szóló 1867. évi XII. törvénycikk.

35 Az 1912-es törvény megszületése tehát elsősorban nem organikus jogfejlődés eredményeként, hanem egy adott közjogi problémára adott válaszként értelmezhető. A szabályozás időszerűsége vitán felül állt, viszont a saját javaslat megalkotása a magyar szuverenitást demonstrálta. Az egyeztetési folyamat állomásaira és a magyar álláspont alakulására lásd Galántai, 1981, 195–222.

36 Részletesen lásd Galántai, 1981, 196–197.

37 Kit. 1. § (1) bek.

38 „Az 1912:63. t.c [...] világos intencióval megkonstruált törvényünk s különösen abból a szempontból méltányolható, hogy mint lehet a possibiliis garanciák szoros védőfala között is biztosítani a kormányhatalomnak azt a szabad kezet, azt a rugalmas postestast, mely háborús viszonyok között eminens érdekünk.” Felszeghy, 1914, 474., illetve Polner, 1914, 489–512.

39 A Kit. törvényjavaslatának indokolása szerint a katonai előkészületek az az időszak, „...a midőn a helyzet komolysága általánosan és kétségbevonhatlanul megállapítható”. (Részletes indokolás az 1. §-hoz.)

háború befejezésével megszűnik. Ekkor a Kit alapján tett intézkedések is hatályukat veszítik, azaz a már folyamatban lévő ügyekre nézve is azonnal a rendes törvényes állapot áll helyre.⁴⁰ A kivételes hatalom alapján hozott intézkedések időbeli hatálya korlátozott és feltételes: ha a háború nem törne ki, legfeljebb 4 hónapig maradhatnak hatályban, hacsak az országgyűlés⁴¹ jóvá nem hagyja őket.⁴²

A kivételes hatalom alapján hozott intézkedések tárgyát, hatályát és a hatályba lépés időpontját a kormány állapítja meg, de ezeket az intézkedéseket a legszélesebb körben ismertetni kell: (a) egyrészt az állampolgárokkal a hivatalos lapban való közlés útján, illetve minden érintett községben a helyben szokásos módon; (b) másrészt utólag az országgyűléssel, amelynek a „*kivételes hatalom igénybevételét, valamint azt, hogy a kivételes hatalomból folyó intézkedések mely területre terjednek ki [...] a legközelebbi ülésben be kell jelenteni*”.⁴³

1.2.3. A kormánybiztosok hatásköre

Az 1848/49-ben a gyakorlatban bevált kormánybiztosok intézménye Kit.-be történő beépítése jelzi, hogy a sietség ellenére az előterjesztő a magyar jogi hagyományoknak is megfelelő tervezet készítésére törekedett. A kormánybiztos itt már egyértelmű feladat- és hatáskörökkel rendelkezik, ugyanakkor teljhatalmát a jogalkotó több eszközzel – így például az intézkedései ellen biztosított jogorvoslati joggal – korlátok közé szorította.

A Kit.-ben rögzített felhatalmazáson alapuló közigazgatási feladatok végrehajtására Magyarországon a kormány, Horvát–Szlavónországokban a bán kormánybiztosokat⁴⁴ nevezhet ki.⁴⁵ Kormánybiztosok „*csak magyar honos polgári egyének*” lehetnek.⁴⁶ A kormánybiztosok a kormánynak közvetlenül alárendelve működnek, de az illetékes katonai parancsnokokkal összhangban kötelesek eljárni. A kormánybiz-

40 Vö. Kit. 1. § (2) bekezdés és 3. §.

41 E tekintetben a kormány államérdekre hivatkozással kérheti a vita mellőzését (vagyis a gyorsított országgyűlési döntéshozatalt). Lásd Kit. 4. § (4) bekezdés.

42 Lásd Kit. 1. § (3) bekezdés.

43 Lásd Kit. 2. §, valamint Részletes indoklás a 2. §-hoz. Bár a Kit. csak az állampolgárok esetében írja elő a kormány tájékoztatási kötelezettségét, „ha intézkedéseit kiterjeszti, korlátozza vagy hatályukat megszünteti”, a törvénycikk és a törvényjavaslat indoklásából a jogalkotónak a legszélesebb nyilvánosság biztosítását célzó szándéka olvasható ki, vagyis ez esetben is szükséges az országgyűlés utólagos tájékoztatása.

44 A kormánybiztosok intézményének komoly hagyományai voltak a magyar történelemben, illetve a közjogban. Az 1848/49-es szabadságharc alatti működésükre lásd bővebben: Hermann, 1998, 28–77., valamint Hermann, 1999.

45 Vö. Kit. 4. § (1) és (12) bekezdéseit.

46 Vagyis a Magyar Királyság állampolgárai, akik nem tagjai a hadseregnek.

tosok illetékességi területét a kormány állapítja meg: állandó székhely esetén egy vagy több törvényhatóság területére terjed ki, katonai parancsnok mellé kirendelt kormánybiztos illetékessége viszont a katonai parancsnok teljes működési területére is kiterjedhet.⁴⁷

Feladatuk általánosságban, hogy „szükség esetén a közrend és a közbiztonság fenntartásáról gondoskodjanak, és hogy azokat a rendes közigazgatási intézkedéseket is megtegyék, amelyek a hadviselés sikere érdekében szükségesek”.⁴⁸ Ennek érdekében közvetlenül utasíthatják a törvényhatósági alkalmazottakat, az állami erdészet személyzetét, a rendfenntartó erők (csendőrség és rendőrség), valamint a pénzügy- és a határőrség alkalmazottait, akik a kormánybiztostól a Kit. alapján kapott feladatokat soron kívül kötelesek végrehajtani. E közegek az illetékes miniszter jóváhagyásával hatáskörükön kívüli feladatokra is igénybe vehetőek.⁴⁹ A kormánybiztos intézkedései azonnal végrehajtandóak, viszont velük szemben a Kit. jogorvoslati jogot biztosított az illetékes miniszterhez. A megtámadott döntés ellen annak meghozatalától számított 15 napon belül lehetett fellebbezéssel élni.⁵⁰

1.2.4. A kivételes hatalom által érintett jogágak, jogszabályok

A Kit. érdemi része mai jogi szakszóval nevezve alapjogi korlátozások lehetőségét teremti meg (5–12. §§), illetve egyes cselekmények vagy mulasztások szankcionálását vagy azok általában szokásos büntetési tételének megemelését teszi lehetővé (15., 18–30. §§).⁵¹

A Kit. által lehetővé tett alapjogi korlátozásokat az alábbi táblázat szemlélteti.

47 Kit. 4. § (3)–(4) bekezdései.

48 Vö. Kit. 4. § (2) bekezdése.

49 A késlekedő, nem engedelmeskedő alkalmazottat a kormánybiztos felfüggeszthette, másokkal helyettesíthette, a feladat ellátására alkalmatlannak vélt személyt pedig rendelkezési állományba helyezhette. Ezen intézkedések hatálya a rendkívüli állapot megszűnéséig tartott, de a vétkes magatartása miatt felfüggesztett alkalmazott ellen hivatalból fegyelmi eljárást is kellett indítania (az erre egyébként általában hatáskörrel rendelkező személyeknek). Vö. Kit. 4. § (5)–(10) bekezdései.

50 Vö. Kit. 4. § (11) bekezdés, valamint Részletes indokolás a 4. §-hoz. A két szöveg összevetéséből következően fellebbezéssel az érintett élhetett.

51 A törvény biztosítja továbbá a rendkívüli állapot kezeléséhez szükséges pénzügyi mozgásteret (a hadviseléshez szükséges költségek megelőlegezését) is a kormány számára, amíg az országgyűlés azokat meg nem állapítja. Lásd Kit. 17. §.

A Kit. által lehetővé tett alapjogi korlátozások	
Helyi önkormányzashoz való jog	(a) A kormány rendelettel ideiglenesen hatályon kívül helyezheti az önkormányzati szabályrendeletek rendőri természetű rendelkezéseit, ezek helyére belügyminiszteri vagy kormánybiztosi rendelettel ideiglenes szabályozás alkotható; (b) a belügyminiszter a törvényhatósági bizottság vagy a községi (rendezett tanácsú városi) képviselő-testület minden határozatát, amely hadviselési érdeket sért vagy a közrend és a közbiztonság fenntartását veszélyezteti, hivatalból megsemmisítheti, és <i>„amennyiben a fenti szempontból intézkedésre szükség van, ezt saját hatáskörében megteheti”</i> (Kit. 5. § (2)–(3) bek.).
Jogorvoslathoz való jog	A helyi önkormányzatok szabályalkotási jogának elvonásával kapcsolatos rendelkezések és intézkedések ellen jogorvoslatnak nincs helye (Kit. 5. § (3) bek.).
Külföldre utazáshoz való jog	A kormány az útlevél-kiállítás jogát az állam egész területén vagy egy részén a törvény szerint eljáró hatóságok hatásköréből kiveheti, és Magyarországon a belügyminiszter, Horvát–Szlavónországokban a bán hatáskörébe utalhatja (Kit. 6. § (1) bek.).
Szabad mozgás és tartózkodási hely szabad megválasztása	(a) A belföldön megszálló külföldi állampolgárok 24 óra alatt történő bejelentését, valamint a bejelentés megtörténtének ellenőrzését törvény már korábban kötelezővé tette. Ezt a kötelezettséget a szállásodóra is megállapítja és a mulasztást vagy hamis adatok bejelentését kihágásként büntetni rendeli. (b) A Kit. alapján a kormány ezt az általános bejelentési és nyilvántartási kötelezettséget terjesztheti ki a belföldön megszálló belföldiekre (magyar állampolgárokra), <i>„akiknek tartózkodási, sőt törvényben biztosított települési szabadságát ez a rendelkezés kétségkívül korlátozza, ezt a korlátozást azonban az állam érdeke, illetőleg a közrend és közbiztonság fenntartásának a célja nagyon is indokoltá teszi.”</i> (Kit. 6. § (2) bek., valamint Tj. indokolása). (c) A bejelentési kötelezettség a rendelet megalkotását megelőzően 3 hónappal korábban történt bejelentésekre is előírható (Kit. 6. § (3) bek.). (d) Nem állandó lakos az adott község területéről kitiltható, ha ott tartózkodása az államérdekre, a közrendre és a közbiztonságra aggályos (Kit. 6. § (4) bek.). (e) Állandó lakos számára elrendelhető – államérdekre, a közrendre és a közbiztonságra tekintettel – az adott község területén való tartózkodás (Kit. 6. § (5) bek.). (f) A kormány elrendelheti, hogy hadviselési célból <i>„a hadi felszerelést felvett, illetőleg hadiállapotba helyezett erődített helyekről a lakosságnak az a része, amelynek jelenléte a hadviselés szempontjából hátrányos, eltávolítható legyen”</i> (Kit. 6. § (7) bek.).
Tulajdonhoz való jog	A kormány korlátozhatja vagy megtilthatja olyan tárgyak birtoklását vagy használatát [...], amelyek a hadviselés érdekeinek vagy a közrendnek és a közbiztonságnak veszélyeztetésére használhatók (fegyverek, lőszer, lőpor, robbantó anyagok stb.) és az ily tárgyak beszolgáltatását elrendelheti (Kit. 7. § (1) bek.).
Vállalkozáshoz való jog	Ha tartani lehet attól, hogy egyes fogyasztási cikkek ára a katonaság bevonulása, elvonulása, katonai előkészületek vagy háború nyomán aránytalanul és indokolatlanul emelkedni fog, a kormány hatósági árat rendelhet el (Kit. 7. § (4)–(5) bek.).
Személyi szabadsághoz való jog	(a) Ha az a gyanú merül fel, hogy valaki a hadviselés érdekeinek vagy a közrendnek és a közbiztonságnak veszélyeztetésére használható tárgyat (fegyverek, lőszer, lőpor, robbantó anyagok stb.) jogosulatlanul tart birtokában, ennek megállapítása végett nála személymotosás és házkutatás tartható. A jogosulatlanul birtokolt tárgyakat el kell kobozni (Kit. 7. § (2)–(3) bek.).

A Kit. által lehetővé tett alapjogi korlátozások	
Magántitok védelméhez való jog	A kormány a nemzetközi egyezmények korlátai közt megteheti mindazokat az intézkedéseket, amelyek szükségesek avégből, hogy a postai, távirtdai és távbeszélő-forgalom és érintkezés a hadviselés érdekeinek megóvása céljából ellenőrzés alá veyessék (Kit. 8. § (1) bek.).
Szabad véleménynyilvánítás joga	(a) A kormány elrendelheti, hogy az időszaki lapoknak és más sajtótermékeknek a sajtóügyi közvadrólhoz benyújtandó sajtórendészeti köteles példányait a szétküldés előtt kell a legközelebbi ügyészségnek, illetve rendőrségnek kézbesíteni, és hogy a szétküldés, amennyiben korábban meg nem engedik, időszaki lapoknál csak a sajtórendészeti kötelespéldány kézbesítésétől számított három óra múlva, más sajtótermékeknel a kézbesítés napjától számított egy hét múlva veheti kezdetét. (b) Ha az illetékes ügyészség vagy rendőrség arról győződik meg, hogy valamely sajtótermékkel a hadviselés érdekeit érintő bűncselekmény valósul meg, a sajtótermék szétküldését megtilthatja, ám ezzel egyidejűleg köteles a tilalom megszegésének a 25. §-ban megállapított (büntetőjogi) következményeit a sajtótermék előállítójával közölni. (c) A kormány egyes belföldi időszaki lapok megjelenését és terjesztését – amennyiben közleményeik a hadviselés érdekeit veszélyeztetik – betilthatja. (d) A kormány a külföldről érkező sajtótermékeket rendeltetési helyükre érkezésük előtt ellenőrizheti, és amennyiben tartalmuk a hadviselés érdekeire veszélyes, azokat lefoglaltathatja. (e) Külföldi időszaki lapoknak behozatala és terjesztése egészen is megtiltható. (Kit. 11. § (1)–(5) bek.)
Egyesületi jog	Ha az „állam biztonsága szempontjából szükséges”: (a) új egyesületek vagy fiókegyesületek alakítása megtiltható; (b) már meglevő egyesületek vagy fiókegyesületek gyűlése ellenőrizhető, működésük korlátozható vagy felfüggeszthető; (c) a hatósági ellenőrzés alatt nem álló kereskedelmi társaságok vagy más társulatok, pénztárak rendőri ellenőrzés alá vonhatóak, ha az a gyanú merül fel, hogy működésük jogszabályba vagy alapszabályukba ütközik, avagy államellenes irányzatot vesz. A gyanú beigazolására esetén gyűléseik betilthatóak, vagy feloszlathatóak, jogellenes határozataik végrehajtása pedig megtiltható (Kit. 9. § (1) bek.).
Gyülekezési jog	Ha az állam biztonsága érdekében szükséges, a kormány politikai jellegű népgyűlések, felvonulások, körmenetek stb. tartását megtilthatja és – a közigazgatási hatóságok gyűléseinek kivételével – egyéb gyűlések tartását hatósági engedélytől teheti függővé, tekintet nélkül arra, hogy bejelentésük rendes körülmények között kötelező-e, vagy sem (Kit. 10. § (1) bek.).
Polgári eljárásjogi garanciák	A kormány a magánjogi követelések érvényesítése tekintetében – ideértve a váltókövetelések érvényesítését is –, továbbá a polgári peres és nem peres eljárás és általában a polgári igazságszolgáltatás, végül a jegybank ügyvitele tekintetében rendkívüli intézkedéseket tehet és e végből a fennálló törvényektől eltérő rendelkezéseket is állapíthat meg (Kit. 16. §).
Büntetőjogi garanciák	Kit. alapján: (a) egyes büntetőeljárás szabályok kormány vagy miniszteri rendelettel is megalkothatóak; (b) egyes bűncselekmények a bűnvádi perrendtartástól (Bp.) eltérő szabályok alapján is elbírállhatóak; (c) „a polgári büntető bíróságok akkor is eljárhatnak, ha a Bp. szerint illetékességgel nem is bírnak” (Kit. 12. § 1–4. pontok, 31. § és Részletes indoklás a 12., 31. §§-okhoz).

Forrás: Kit.

A Kit. által bevezetett szankciók alapvetően háromirányúak voltak: (a) kihágási (szabálysértési) tényállások szigorítása, bővítése; (b) büntetőjogi szigorítások létező tényállások kiegészítése, új tényállások megalkotása révén; (c) rendes eljárások statáriális körbe vonása.

A kihágási tényállások egy része az alapjogi korlátozásokhoz kapcsolódik (6–7., 9–11. §§), de a Kit. tartalmaz egy generális klauzulát is a kormánybiztos intézkedéseinek nyomatékosítása érdekében (15. § (1) bekezdés). A büntetőjogi szigorítások célja az állam érdekeinek háború idején történő „*hathatós büntetőjogi védelme*”,⁵² ennek érdekében a törvény több helyen szigorítja és pontosítja a büntető (1878. évi V. törvény) és a kihágási (1879. évi XL. törvény) törvényeket. A rendes eljárások statáriális körbe vonása körében a Kit. anyagi és alaki szabályoktól való eltéréseket is engedett a kormány számára, amikor lehetővé tette, hogy egyes bűncselekményekre a rögtönítélő bíraskodás szabályait alkalmazzák,⁵³ másrészt e szabályokat a szokásostól eltérően rendeleti úton is megalkothassák.⁵⁴

1.2.5. A törvény a gyakorlatban: kivételes hatalom alkalmazása és kiterjesztése (1914–1918)

A szarajevói merényletet követő válsághelyzet eszkalálódásával az Osztrák-Magyar Monarchia a háborús előkészület (vö. 1.2.2. pont) szakaszába lépett. A jogforrások alapján a Kit. alkalmazására először az 1914. július 26-i rendeletcsomag kapcsán került sor.⁵⁵ E rendeletcsomag egyes elemeinek hatályát aztán 1914. augusztus 1-jével kiterjesztették,⁵⁶ és ezzel megkezdődött a Kit. felhatalmazása alapján készült rendeletek kiadása. A háború állandósulásával a Kit. és „rendelet-bokrai” a hétköznapi élet egyre több területét fonták át.⁵⁷ A törvény szinte állandó hivatkozási alappá vált,⁵⁸ ezért a szövegét a gyakorlati tapasztalatok alapján és az újonnan felmerülő helyzetek kezelése érdekében a háború ideje alatt többször is módosították.⁵⁹

52 Lásd Kit. Részletes indokolás a II. fejezethez.

53 Lásd Kit. 12. § 4. pont és Részletes indokolás a 12. §-hoz.

54 Lásd Kit. 31. § és Részletes indokolás a 31. §-hoz, valamint a polgári büntetőbíráskodás alá tartozó egyéneknek a honvéd büntetőbíráskodás alá helyezéséről szóló 5491/1914. ME rendelet (RT, 1914, 1990.) és a gyorsított bűnvádi eljárás szabályairól szóló 12002/1914. IM rendelet (RT, 1914, 1976–1989.), továbbá a gyorsított bűnvádi eljárás életbeléptetéséről szóló 5488/1914. ME rendelet (RT, 1914, 1434–1437.).

55 Lásd RT, 1914, 1410–1413.

56 Lásd RT, 1914, 1448–1450.

57 Vö. pl. a házasságkötésre vonatkozó kivételes intézkedésekről szóló 647/1915. ME rendelet (RT, 1915, 70–72.), illetve az Élesztőipari Bizottság alakításáról szóló 119/1918. ME rendelet (RT, 1918, 3–6.).

58 Lásd pl. a háború fogalmát az 1915. évi XIX. törvényben.

59 Vö. 1914. évi L. tv., 1915. évi XIII. tc., 1916. évi IV. tv., 1917. évi VII. tv.

1.2.6. Kitekintés: a különleges jogrend szabályozása az Osztrák–Magyar Monarchia másik felében (1867–1918)

Amíg Magyarországon a kivételes hatalom átfogó szabályozására csak a dualizmus utolsó évtizedében, és akkor is csak a honvédelem érdekeihez kapcsolódóan került sor, Ausztriában a kiegyezést követően kibocsátott alaptörvények már általános jellegű szabályokat tartalmaztak a különleges jogrendre.⁶⁰ A máig hatályos, a polgárok alapvető jogairól szóló törvény⁶¹ az egyes jogok korlátozásával kapcsolatban a részletszabályok kidolgozását külön törvényre bízta, amely 1869-ben el is készült.⁶²

A törvény egészen a világháború végéig hatályban volt,⁶³ 1914 májusa és 1917 eleje között ez alapján kormányozták a Monarchia osztrák felét.⁶⁴

1.3. A különleges jogrend továbbélése a két háború korában

1.3.1. Biztos pont a válságban (1918–1922)

A háború végén a Károlyi-kormány a Kit.-et – az 1918. november 16-i néphatározatnak megfelelően – kétféleképpen használta. Egyrészt megkezdte a szabadságjogokkal kapcsolatban bevezetett korlátozások (például egyesülési, gyülekezési jog, sajtószabadság) feloldását,⁶⁵ másrészt viszont továbbra is használta a Kit által biztosított felhatalmazásokat már létező szabályozások fenntartásához.⁶⁶ A szabadságjogokra vonatkozó korlátozásokat a Friedrich-kormány visszaállította.⁶⁷

60 Lásd az 1861. február 26-i alaptörvényt módosító állam-alaptörvény 14. § (korabeli magyar fordítását lásd Pesti Napló, 1867. december 28. 96.).

61 Korabeli magyar fordítását lásd Pesti Napló, 1867. december 29. 99., valamint Deák, 2001, 238–243.

62 Ez volt az 1869. május 5-i törvény, eredeti szövegét RGBL, 1869/31. 303–306., magyar nyelvű összefoglalását Polner, 1917, 38–40., valamint Tóth, 1967.

63 A magyar fél részére tehát viszonylag korán rendelkezésre állt volna egy szabályozási minta, amelynek alkalmazása azonban az alapjogok törvény általi szabályozását is szükségessé tette volna, amellyel azonban a törvényhozás az egész korszakban adós maradt. Az alapjogi szabályozással – amely tehát a kivételes hatalom szabályozásának előfeltétele is lett volna – kapcsolatos osztrák és magyar felfogás különbözőségét jól demonstrálja Eötvényi, é. n. Az egyesülési és gyülekezési jog tekintetében lásd még Domaniczky, 2010., Domaniczky, 2012.

64 Lásd bővebben: Szinai, 1986., valamint Murber, 2018, 1293–1320.

65 Vö. 4802/1918. ME rendelet (RT, 1918, 2198–2199), 4969/1918. ME rendelet (RT, 1918, 2199–2200), 4970/1918. ME rendelet (RT, 1918, 2200).

66 Vö. pl. a burgonya, tengeri és árpa szesztermeléshez való felhasználásának eltiltásáról szóló 4878/1918. ME rendeletet, vagy a fa- és faszénkészletek bejelentésére és nyilvántartására, valamint felhasználásuk és forgalomba hozataluk szabályozására vonatkozó 1851/1917. ME számú és 2.086/1917. ME számú rendeletek egyes intézkedéseinek módosításáról szóló 5034/1918. ME rendeletet (RT, 1918, 2197, 2201.).

67 Vö. 5499/1919. ME rendelet (RT, 1919, 874–875.), 5084/1919. ME rendelet (RT, 1919, 729–730.).

A Kit. és a hozzá kapcsolódó joganyag rendeltetése szerint a háború végéig maradt volna hatályban, de a békeszerződés megkötéséhez közeledve a hatályát meghosszabbították. Az erről szóló 1920. évi VI. törvény⁶⁸ a meghosszabbítás lehetséges időtartamát a „*békeszerződés megerősítésétől*” számított 1 évben határozta meg, amely 3 hónappal még meghosszabbítható volt.⁶⁹ A békeszerződés becikkelyezésére azonban csak az 1921. évi XXXIII. törvénnyel került sor, amely 1921. július 26-án lépett hatályba,⁷⁰ tehát az 1920-as törvény alapján a Kit.-féle joganyag legkésőbb 1922 júliusának végéig maradhatott volna hatályban.

Fontos megjegyezni, hogy a kivételes hatalom alapján keletkezett joganyag hatályának fenntartását csak részben indokolta a békébe történő átmenet zökkenőmentessége. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a különleges jogrend a számtalan nehézséggel küzdő ország újrászervezését könnyítette meg. Erre utalt az 1920. évi VI. törvény, amikor a kivételes hatalom fenntartásának alapjául szolgáló érdeket a belső rend, a közbiztonság és a külpolitikai érdekek biztosításában határozta meg.⁷¹ Fontos szemléletbeli változásnak számít az is, hogy a jogalkotó felismerte, hogy egyes jogviszonyok a háború időszakában (vagy azt követően) oly mértékben változtak meg, hogy az eredeti állapot visszaállítása (az összes Kit.-tel kapcsolatos jogszabály hatályon kívül helyezése) már nem lehetséges.⁷²

1.3.2. A kivételes hatalom állandósulása (1923–1939)

Az 1920. évi VI. törvényből is kiolvashatóan a Bethlen-kormányának szüksége volt a kivételes hatalomra, még a törvényben biztosított határidő után is, ezért végül egy költségvetési törvénybe beépítve tette lehetővé a különleges jogrendre épült szabályozás fenntartását.⁷³ Az 1922 augusztusában hatályba lépő, az 1922/23. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról szóló 1922. évi XVII. törvény 6. §-a egyszerre írta elő – szoros határidőhöz kötve – a Kit.-féle joganyag deregulációját,⁷⁴ illetve adott időbeli korlát nélküli, ám a Kit.-re épülő ren-

68 Hatályba lépett: 1920. május 13.

69 Lásd A háború esetére szóló kivételes hatalom meghosszabbításáról szóló 1920. évi VI. törvény 1. §.

70 Lásd a trianoni békeszerződés életbeléptetéséről szóló 7200/1921. ME rendelet (RT, 1921, 241–242.).

71 Lásd 1920. évi VI. törvény 1. § (2) bekezdés.

72 Vö. 1920. évi VI. tv. 2. §. A háborús joganyag hatályon kívül helyezése vagy hatályban tartása valamennyi hadviselő államban problémát okozott. A kérdésre országonként eltérő válaszok születtek (például Magyarország és Új-Zéland a hatályban tartás, Ausztrália a hatályon kívül helyezés mellett döntött).

73 Lásd még Takács, 1973, 407–411.

74 Lásd 1922. évi XVII. tv. 1. § (1)–(2) bekezdései.

deletalkotási jogot a kormánynak a „*békeszerződés végrehajtása vagy a békeszerződés rendelkezései következtében előállott helyzet rendezése céljából*”.⁷⁵

A Kit.-féle joganyag első deregulációja ezt követően 1923-ban megtörtént,⁷⁶ de a korszak végén, az 1939-es honvédelmi törvény (továbbiakban: Hvt.) hatályba lépéséhez kapcsolódva még egy deregulációs hullám következett, és a kormány végül számos (közel száz) Kit. alapján hozott rendeletet továbbra is hatályban tartott.⁷⁷ Ezekre nézve a Hvt. megengedte, hogy a kormány tetszőlegesen módosítsa és kiegészítse azokat.⁷⁸

Meg kell jegyezni, hogy a gazdasági világválság kezelésére – a „*gazdasági és hitelélet rendjének megóvása*” érdekében – a kormány törvénnyel egy a Kit.-hez képest szűkebb körű felhatalmazást is kapott 1931-ben.⁷⁹

1.3.3. A különleges jogrend újabb szabályozása: A honvédelemről szóló 1939. évi II. törvény

Az újabb konfliktushelyzet kapujában került sor a honvédelemről szóló 1939. évi törvény megalkotására, amely végül a Kit.-et és az azt módosító valamennyi törvényt, továbbá a Kit. hatályát fenntartó törvényi rendelkezéseket is hatályon kívül helyezte.⁸⁰ A Hvt. ugyanakkor lehetővé tette a Kit. alapján létrejött jogszabályok további hatályban tartását is, a Teleki-kormány deregulációs rendelete e felhatalmazás alapján készült (vö. 1.3.2. pont).⁸¹

A Hvt. egyúttal újrakodifikálta a kivételes hatalom intézményét.⁸² A kivételes hatalomnak a honvédelmi törvénybe való inkorporálása rendszerektől függetlenül hosszan tartó hagyományt teremtett.⁸³ A Hvt. – a Kit. alkalmazása során, több mint

75 Lásd 1922. évi XVII. tv. 1. § (3) bekezdés.

76 Lásd a kivételes hatalom alapján kibocsátott egyes rendeletek hatályának megszűnéséről szóló 960/1923. ME rendelet (RT, 1923, 29–38.). Az 1939-es dereguláció alkalmával a jogalkotó utalt arra, hogy a 6976/1922. ME rendelet készítésekor a jogszabályok listájába hiba csúszott, ezt 1939-ben próbálták korrigálni (vö. RT, 1939, 282. 2–3. §§).

77 Lásd a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvények, valamint a kivételes hatalom meghosszabbításáról és kiterjesztéséről szóló törvényi rendelkezések alapján kibocsátott, illetőleg fenntartott rendeletek közzétételéről szóló 8270/1939. ME rendelet (RT, 1939, 1281–1355.).

78 Lásd Hvt. 232. § (3) bekezdés.

79 Lásd a gazdasági és hitelélet rendjének, továbbá az államháztartás egyensúlyának biztosításáról szóló 1931. évi XXVI. törvény, amelyet egészen 1944. december 31-ig időről időre folyamatosan meghosszabbítottak (utoljára: 1944. évi IV. tv.).

80 Lásd Hvt. 231. § (2) bekezdés

81 Hvt. 232. §, valamint 8270/1939. ME rendelet (RT, 1939, 1281–1355.).

82 Hvt. 141–170. §§, lásd még: táblázat.

83 Vö. a honvédelemről szóló 1960. évi IV. tv., 1976. évi I. tv., 1993. évi CX. tv., 2004. évi CV. tv., 2011. évi CXIII. tv.

két évtized alatt összegyűlt tapasztalatokra építve⁸⁴ – a korábbinál jóval tágabb körben vonta meg a kivételes hatalom korlátait.

Alapesetben a Hvt. szerint a kormány kivételes hatalommal élhet: (a) háború vagy az országot közvetlenül fenyegető háborús veszély idején; (b) a törvényhozás további rendelkezéséig; (c) a szükséges mértékben, de (d) a Hvt.-ben meghatározott rendelkezések révén.⁸⁵ Ez alól kivételként, „ha a késedelemben veszély van”, a Hvt. egy tág felhatalmazást is biztosít a kormány részére: (a) honvédelem érdekében; (b) a közigazgatási, magánjogi, eljárási és a törvényhozás hatáskörébe tartozó egyéb intézkedések meghozatalára.⁸⁶ E tág felhatalmazással szemben a Hvt. egy tárgyi⁸⁷ és eljárási⁸⁸ korlátot állapít meg. A kivételes hatalom általános korlátjaként a Hvt. rögzíti, hogy elrendelése négy hónapra szólhat, és azt csak az országgyűlés hozzájárulásával lehet alkalmanként négy hónappal meghosszabbítani.⁸⁹ A Hvt. ugyancsak a Kit.-re épülő jogszabály-bokrok tapasztalataiból okulva törvényi felhatalmazást biztosít a kormány részére a háborút követő átmeneti időszak intézkedéseinek megtételére.⁹⁰ A Hvt. fenntartotta továbbá a kivételes hatalommal kapcsolatos büntetőjogi szabályozásra vonatkozó igényét, bár ezek a rendelkezések a Kit.-tel ellentétben a törvényen belül nem különülnek el.⁹¹ A Hvt. szankciórendszerrel kapcsolatos legfontosabb újítása a kormánybiztos kihágási jogkörrel történő felruházása volt.⁹²

A Hvt. által meghatározott, kivételes hatalom révén szabályozható területeket területmi okok miatt táblázatos formában tekintjük át.

84 A tapasztalatok beépítését – számos esetben a konkrét jogszabályi helyek megjelölése mellett – egyébként a Hvt. javaslatához készült indokolás is hangsúlyozza. Lásd bővebben: Hvt. javaslatának Részletes indokolása (a 141–170. §§-hoz).

85 Hvt. 141. § (1) bek.

86 Hvt. 141. § (2) bek.

87 A Hvt. 141. § (3) bekezdése szerint az állami főhatalom szervezetét és működését érintő, a törvényhatósági és községi önkormányzat rendszerét módosító vagy megszüntető rendelkezéseket kibocsátani, továbbá az egyébként fennálló törvényi felhatalmazásokon túlmenően anyagi büntetőjogi szabályokat megállapítani nem lehet.

88 A Hvt. 141. § (3) bekezdése szerint. A (2) bekezdés alapján kibocsátott rendeleteket haladéktalanul be kell mutatni az alábbi rendelkezések értelmében az országgyűlés mindkét Házából alakítandó országos bizottságnak, amelynek összehívása iránt elnökei nyolc napon belül intézkednek.

89 Hvt. 141. § (8) bek.

90 Hvt. 141. § (9) bek.

91 A szankciórendszerrel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a Kit. mellett már az 1920-as évektől több külön törvényt is elfogadtak, ezek egymáshoz való viszonyának bemutatása jelen tanulmányban nem lehetséges. Bővebben vö. a Hvt. tervezetéhez készült Részletes indokolást.

92 Hvt. 145. §.

A Hvt. által meghatározott, kivételes hatalom révén szabályozható területek				
Közigazgatással kapcsolatos hatáskörök	Rendészeti hatáskörök	Pénzügyi hatáskörök	Igazságszolgáltatással kapcsolatos hatáskörök	Egyéb kivételes hatáskörök
közigazgatási szervezet módosítása (Hvt. 142. §)	útlevéllel kapcsolatos jogkörök (Hvt. 146. §)	államháztartási hitelműveletek (Hvt. 155. §)	polgári jogi igazságszolgáltatás (Hvt. 159. §)	határidők elmulasztásából vagy meg nem tartásából származó jogkövetkezmények elhárítása és enyhítése (Hvt. 162. §)
közigazgatási határozatok megsemmisítése, illetve intézkedési jogkör (Hvt. 143. §)	egyesületi jog korlátozása (Hvt. 148. §)	penzforgalom szabályozása és korlátozása (Hvt. 156. §)	büntető eljárásjogi szabályok kiegészítése és módosítása, büntető eljárásjogi garanciák (törvényes bíróhoz való jog) korlátozása (Hvt. 160. §)	közegészségügyi intézkedések (Hvt. 163. §)
kormánybiztos utasítási és rendelkezési joga (Hvt. 144. §)	gyülekezési jog korlátozása (Hvt. 149. §)	közszolgáltatásokkal kapcsolatos jogkörök (Hvt. 157. §)	bírók beleegyezés nélküli áthelyezése (Hvt. 161. §)	temetőkkal kapcsolatos intézkedések (Hvt. 164. §)
kormánybiztos kihágási jogköre (Hvt. 145. §)	kiűrités (Hvt. 147. §)	nemzeti hitelintézetek működésével kapcsolatos jogkörök (Hvt. 158. §)		kötelező biztosításokkal kapcsolatos intézkedések (Hvt. 165. §)
	kitiltás, felügyelet, őrizet (Hvt. 150. §)			érdekképviselői szervekkel kapcsolatos jogkörök (Hvt. 166. §)
	sajtóellenőrzés (Hvt. 151. §)			kereskedelmi társaságokkal és kereskedőkkel kapcsolatos jogkörök (Hvt. 167. §)

A Hvt. által meghatározott, kivételes hatalom révén szabályozható területek				
Közigazgatással kapcsolatos hatáskörök	Rendészeti hatáskörök	Pénzügyi hatáskörök	Igazságszolgáltatással kapcsolatos hatáskörök	Egyéb kivételes hatáskörök
	posta, távíró, távbeszélő-forgalom, valamint a rádió ellenőrzése (Hvt. 152. §)			tanintézetek tanulmányi és vizsgarendjével, valamint a képesítő vizsgákkal kapcsolatos jogkörök (Hvt. 168. §)
	fegyverekre, lőszerekre, robbanószerekre és más veszélyes tárgyakra vonatkozó korlátozás (Hvt. 153. §)			ipari és gazdasági foglalkozások gyakorlásához szükséges előfeltételektől való eltérést biztosító jogkörök (Hvt. 169. §)
	szeszes italok kiszolgálásának korlátozása (Hvt. 154. §)			vagyontárgyak biztonságba helyezésével kapcsolatos jogkörök (Hvt. 170. §)

Forrás: Hvt.

1.4. A kivételes hatalom a második világháború alatt (1939–1945)

A Hvt. kivételes hatalomról szóló rendelkezéseire hivatkozással a világháború időszakában folyamatosan készültek rendeletek. Ezek egyik része általában a kivételes hatalom igénybevétele érdekében,⁹³ másik része pedig az egyes konkrét

93 Hvt. 141. §, vö.: 8100/1939. ME rendelet (RT, 1939, 1266–1267.), 11710/1939. ME rendelet (RT, 1939, 2348.), 3650/1940. ME rendelet (RT, 1940, 926.), 6090/1940. ME rendelet (RT, 1940, 1881.), 9420/1940. ME rendelet (RT, 1940, 3344.), 3130/1941. ME rendelet (RT, 1941, 1112.), 6320/1941. ME rendelet (RT, 1941, 2119.). Lásd még Vargyai, 1979, 756–764.

felhatalmazási szakaszok (142–170. §§) alapján került kiadásra. A Hvt. kivételes hatalomról szóló rendelkezéseire 1945-ben még az Ideiglenes Nemzeti Kormány is hivatkozott,⁹⁴ de ezek a hivatkozások rövid időn belül elmaradtak.⁹⁵ A Hvt.-t majd csak az 1960. évi honvédelmi törvény helyezte hatályon kívül.⁹⁶

1.5. A kivételes hatalom a Rákosi rendszerben⁹⁷ (1945–1956)

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 21-től az 1945-ös választást követően létrejött Nemzetgyűlés 1945. november 29-i alakuló üléséig volt a szuverenitás legfőbb letéteményese,⁹⁸ ám ebből eredő jogosítványait csak korlátozottan gyakorolta.⁹⁹ Bár a rendkívüli körülmények között a kivételes hatalomra az új államhatalomnak is égető szüksége lett volna, ezzel kapcsolatos törvénykezésre csak 1946-ban került sor. Miután a születőben lévő államhatalom nem a jogfolytonosságra épült, a Hvt. felhatalmazására való hivatkozás sem jelentett megoldást. Az egyetlen járható útnak egy *sui generis* gyakorlat kialakítása tűnhetett; végül ezt szentesítették az 1946 és 1949 közötti törvények.¹⁰⁰

A kivételes hatalom gyakorlása kezdetben azon alapult, hogy „[a]z Ideiglenes Nemzetgyűlés felhatalmazta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt az ország ügyeinek vezetésére. Ez a felhatalmazás 1945. szeptemberig szolgált a kormány rendeletalkotó és -kibocsátó tevékenységének alapjául [...] 1945 szeptemberében a kormány újabb felhatalmazást kapott azzal a kiegészítéssel, amely a gyakorlatban már korábban is működött, hogy a rendelettervezeteket előzetes jóváhagyásra be kell mutatni az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának.”¹⁰¹

94 Vö. a közalkalmazottak igazolásáról szóló 15/1945. ME rendelet (MK, 1945/1. 3.), a közszolgálatban álló tisztviselők és egyéb alkalmazottak illetményei, továbbá a nyugdíjasok, özvegyek és árvák ellátási díjai tárgyában 800/1945. ME rendelet (MK, 1945/22. 1.).

95 1944. december 21-től a szuverenitás kizárólagos letéteményese – így a kivételes hatalom szabályozására jogosult szerv – az Ideiglenes Nemzetgyűlés volt (MK, 1945/1. 1.). A jogfolytonosság kérdése nemcsak 1945-ben, hanem már 1918–1920-ban is felmerült. Terjedelmi okok miatt itt csupán említés szintjén hivatkozunk Molnár Kálmán munkáira, valamint újonnan megjelent életrajzára (Schweitzer, 2018.), továbbá Polner Ödön egyik tanulmányára (Polner, 144–151.).

96 1960. évi IV. tv. 127. §.

97 A korszakolásra lásd Gyarmati, 2011., valamint Palasik, 2000., újabban pedig Palasik, 2017.

98 A változást az 1945. december 16-án hatályba lépett 1945. XI. törvény szentesítette (1. § (1) bekezdés).

99 Így például nem alkotott törvényeket. Föglein Gizella megfogalmazásában az „Ideiglenes Nemzetgyűlés – a háborús körülményekből adódóan, önmagát korlátozva – még nem hozott legmagasabb szintű jogszabályokat, vagyis törvényeket, csak határozatokat; mivel a budapesti és a dunántúli képviselők, azaz a teljesség híján még »csonka« volt. Így törvényalkotásra tulajdonképpen nem is volt jogosult, pontosabban nem jogosította fel önmagát.” (Föglein, 1992, 5.). Bővebben az Ideiglenes Nemzetgyűlésre: Feitl, 1995.

100 Lásd a 105. lábjegyzetet.

101 Palasik, 2000. 36–37. Lásd még uo. 47–48.

A kivételes hatalomról szóló törvény megalkotására (vagyis a már létező gyakorlat törvénybe foglalására) – az állam gazdasági, pénzügyi és közigazgatási rendjének biztosítása érdekében – az 1946. évi VI. törvénnyel (továbbiakban: Kht.) került sor. A Kht.-nek az 1912-es és 1939-es szabályozással való összevetése révén látható, hogy 1946-ban elsősorban egy ideiglenes, az állami és nemzetgazdasági érdekek megvalósítását lehetővé tevő felhatalmazás készült.

A törvényben meghatározott időbeli és tárgyi hatály csak látszólag szoros, ugyanis a kivételes hatalom időben akár több mint 5 hónapig vehető igénybe, és a kibocsátott rendeletekhez csupán a nemzetgyűlés (a valóságban az Ideiglenes Nemzetgyűlés, majd az Országgyűlés Politikai Bizottsága) utólagos jóváhagyására volt szükség.¹⁰²

A tárgyi hatály tekintetében a kivételes hatalom alapján csak: (a) az államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében; (b) a Nemzetgyűlés által alkotott törvények kivételével bármely magánjogi, büntetőjogi, közigazgatási és a törvényhozás hatáskörébe tartozó egyéb rendelkezéstől eltérő; (c) a közjogi természetű rendelkezéseket nem érintő szabályozás megalkotására nyílik lehetőség.¹⁰³

A Kht. által biztosított kivételes hatalom a gyakorlatban hasznosnak bizonyult, erre tekintettel lejárt után újabb törvény készült,¹⁰⁴ amelynek hatályát több alkalommal is – utoljára 1949. december 31-ig – meghosszabbították.¹⁰⁵

Ezt követően a kivételes hatalom újabb átfogó szabályozására csak az új honvédelmi törvény megalkotásához kapcsolódóan, 1960-ban került sor.

1.6. Összegzés

1.6.1. Az alkotmánysegény ország

A kivételes hatalommal kapcsolatos korai szabályozás részben alkotmányokhoz kötődött. A több tekintetben példaértékűvé váló francia szabályozás például számos francia alkotmányban is megjelent. Magyarország alkotmánytörténetének egyik jel-

102 Kht. 1. § (2)–(3) bek., illetve 1947. évi XXVI. tv. 2. §. Ez az ellenőrzési jogkör az 1940-es évek második felében többször változott. Palasik 1944. december és 1945. szeptember között a kormány rendelettervezeteinek előzetes jóváhagyásáról írt (lásd 101. lábjegyzet). A Kht.-ben negyedévenkénti utólagos jóváhagyást kodifikáltak. Az 1947. évi XVI. tv. viszont – a rendeletek elfogadásától számítva – 15 napos határidőt írt elő a kormány számára, hogy a jóváhagyást megkérje.

103 Kht. 1. § (1) bek.

104 Lásd 1946. évi XVI. tv.

105 A Kht.-vel (1946. évi VI. tv.) kapcsolatos szabályozás tartalmán azonban az élesedő politikai harcok egyre látványosabb nyomot hagytak. Vö. 1946. évi XVI. tv., 1946. évi XXVIII. tv., 1947. évi VIII. tv., 1947. évi XXVI. tv., 1948. évi XXIV. tv., 1948. évi LVI. tv., 1949. évi XVII. tv.

legzetessége, hogy különböző alkotmánytervezetek kidolgozása ellenére tartós írott alkotmányt csak a 20. század közepére sikerült létrehozni.¹⁰⁶

A kivételes hatalommal kapcsolatos szabályozás így kezdetben a történeti alkotmányban foglalt szabályozás részeként jelent meg,¹⁰⁷ az első kodifikációs kísérlete, valamint a gyakorlati alkalmazás is katonai érdekek mentén valósult meg a 19. század közepén. Az első részletes szabályozásra viszonylag későn,¹⁰⁸ ugyancsak katonai érdekből és törvénnyel került sor. Az 1912-ben garanciákkal szilárdan körülbástyázott Kit. az első világháború alatt gyorsan általános hivatkozási alappá vált. Az összeomlást követően pedig kiderült, hogy felhatalmazása, illetve az ennek alapján már létrejött „jogszabály-bokrok” alkalmazása nélkülözhetetlen az államszervezet és a nemzetgazdaság újjászervezéséhez, erre tekintettel hatályát folyamatosan meghosszabbították.

1.6.2. A kivételes hatalom jogszabály-bokrai

Rövidesen az is nyilvánvalóvá vált, hogy a Kit. felhatalmazása alapján kibocsátott rendelettömeg önálló életre kelt, szinte minden passzusából különböző, többször módosított rendelet-bokrok nőttek ki. Ezek deregulációjával az 1920-as és az 1930-as években is megpróbálkoztak, de még a Rákosi-rendszerben is előfordult, hogy egyes, Kit.-re tekintettel kibocsátott jogszabályokat külön hatályon kívül kellett helyezni.¹⁰⁹

Az 1930-as években a Kit. utódjául szolgáló Hvt.-ben a jogszabályi hierarchia biztosítása érdekében már külön beépítettek az átmeneti időszakra, illetve a kivételes hatalom alapján kibocsátott joganyag további sorsára vonatkozó szabályokat.¹¹⁰

A Hvt. alapján a második világháború időszakában szintén jelentős mennyiségű joganyag keletkezett, ám ezek hatályon kívül helyezését a jogalkotó helyett végül a történelmi helyzet oldotta meg. Az 1945-ben megalakult Nemzetgyűlés viszonylag korán szabályozás alá vonta a kivételes hatalom intézményét,¹¹¹ ám a Kht.-t eredetileg is csak átmeneti jellegű jogszabálynak szánhatták.

106 Lásd még: Domaniczky, 2009.

107 Vö. Virozsil, 1861, 132–133.

108 Ehhez képest lásd a nemzetközi példákat az 1.1.2. pontban.

109 Vö. például az egyesülési jogról szóló 1955. évi 18. tvr. 16. §.

110 Lásd Hvt. 141. § (9) bek.

111 1946. évi VI. tv.

1.6.3. Kivételesből általános jellegű keretszabályozás

A Kit. megalkotásakor a kormány és a jogalkotók nagy része is egy adott háborús helyzet kezelésére készült, amelynek végeztével a kivételes hatalom időszaka is véget ér. Sajnos már a háború első hónapjaiban rá kellett döbbeniük, hogy a kivételes hatalomra és az általa biztosított eszközrendszerre – a közösség érdekében – hosszabb ideig is szükségük lehet; ez a felismerés jelenik meg a törvény 1914-es módosításában.

A háború végén pedig a döntéshozók újabb és újabb – előre nem látott – rendkívüli helyzetekkel találkoztak: háborús megszállás, államterület és -határok rapid változása, polgárháború, gazdasági válság. Ezek kezelése évekig eltartott, és mind-egyikük a korábban látott és megszokott módszerektől eltérő megközelítést, gyors reagálást és újfajta eszközrendszert igényelt. A kivételes hatalomról szóló törvény és az azon alapuló alacsonyabb szintű jogszabályok egy része önmagától is elvesztette aktualitását,¹¹² más részük azonban a világháború után is hatályban maradt, hosszabb távon is állandósítva a kivételes helyzetet.

1.6.4. Rendszereken átívelő szabályozási tárgy

A kivételes hatalom, és a Kit. felhatalmazása alapján létrejött különleges jogrend – láthattuk – még a folyamatos rendszerváltásoktól terhelt 20. századi magyar történelemben is állandónak bizonyult. A jogintézmény megjelenési formája: a jogforrás időről időre változott, de 1912 és 1949 között szinte folyamatosan éltek vele. Sőt, a kormányzás e nélkülözhetetlen eszközét rendszereken átívelően fejlesztették.

Az 1912-es alapjogszabály hatályát 1914 és 1918 között többször is kiterjesztették. A Károlyi-kormány kivonta a hatálya alól az alapjogok egy részét, amely – ha a korlátozásukat *lex specialis*ként külön rendezik, mint az például az 1867-es osztrák törvényben történt – akár egy új jogfejlesztési irányvá is válhatott volna, ha néhány hónapon belül zárójelbe nem teszik.

Az 1920-as években a háború alatt megszilárdult jogkört gyakorolták, a Hvt.-ben pedig a két évtizedes gyakorlatot rendszerbe foglalva újra szabályozták. Az 1940-es

112 Ahogy az 1920. évi VI. törvény javaslatának indokolása megfogalmazta: „Ezek az intézkedések nagyrészt olyan természetűek ugyan, hogy a háború megszűntével céljukat veszítették és vagy már is hatálytalanoknak tekinthetők, vagy nehézség nélkül hatályon kívül helyezhetők; mindazáltal nagy számmal vannak közöttük olyanok is, amelyek a háború által teremtett rendkívüli helyzet kényszerítő hatása alatt olyan viszonyokat szabályoztak, amelyek a háború következtében újonnan keletkeztek vagy a lényegesen átalakult körülmények miatt új szabályozást kívántak, s amelyekre nézve a kivételes hatalom alapján alkotott szabályoknak egyszerű és rögtönös megszüntetése zavarok és bonyodalmak felidézése nélkül egyáltalában nem lehetséges.” Vö. 1920. évi VI. törvény 1. § (3) bekezdés.

évek második felében – elsősorban az 1930-as években bevezetett gazdasági jellegű kivételes hatalom mintájára – egy ideiglenes szabályozást fejlesztettek ki, majd kodifikáltak.

Az 1949-es alkotmány ezt a kérdést megkerülte,¹¹³ helyette a kivételes hatalom az 1960-as honvédelmi törvényben kapott helyet, ahol – bár az 1939-es Hvt. rendszerét tükrözi – a szabályozás jelentős mértékű visszalépéssel járt a korábbi Hvt. koncepciójához képest. Ez a negatív irányú jogfejlődés elsősorban a kivételes hatalom elérték-telenedésére utalhat. A pártállam látszólagos jogrendjében ugyanis a kérdés elvesztette jelentőségét. Nem kellett szabályozni, mert a hatalommegosztás csak papíron létezett, és a gyakorlását sem kellett korlátozni, mert a párt minden szervben és intézményben korlátlan hatalommal rendelkezett.¹¹⁴

1.6.5. A kivételes hatalommal kapcsolatos kodifikáció dinamikus időszaka

A kivételes hatalom szabályozásának történetét kísértük figyelemmel a kezdetektől 1949-ig. Látható volt, hogy Magyarországon – bár több nemzetközi (köztük 1867-től az osztrák) példa is rendelkezésre állt – a szabályozás későn és honvédelmi kérdésként jelentkezett. A kérdéshez a tárgyalt időszakban mindvégig az államérdek oldaláról közelítettek, az emberi jogokkal való összekapcsolódás – mint például 1867-ben Ausztriában – itthon (egy rövid kivételtől eltekintve) nem történt meg (erre majd csak 1989 után került sor).

Bár a kivételes hatalom szabályozási koncepciója 1912 és 1939 között folyamatosan változott, és közben egyre részletesebbé vált, a kivételes hatalom polgári irányítás (kormány) alá rendelésének elve állandósult. A törvény megalkotásának célja kezdetben az állam működtetésének megkönnyítése volt, ám a második világháború alatt fokozatosan az államszervezet totális irányítását lehetővé tévő eszközzé vált. A kivételes hatalom 1946–1949 közötti ideiglenes szabályozása ugyancsak az államhatalom megszerzésének eszközéül szolgált. Bár a jogintézményt a Kádár-rendszerben újra kodifikálták, eredeti jelentőségét a 20. század második felében már nem sikerült visszanyernie.

¹¹³ Pontosabban a Kht. szabályozása az Elnöki Tanács hatásköreinek megvonásánál szolgálhatott mintaként. Vö. 1949. évi XX. tv. 20. § (4)–(5) bekezdései.

¹¹⁴ Bővebben lásd Bihari, 2005.

Felhasznált források és irodalom

Források

MTK Magyarországot illető Törvény- és Kormánylap
RT Rendeletek Tára

Irodalom

- Alkotmányos elvek és esetek* (1996). Budapest: Colpi
- Bihari M. (2005): *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Budapest: Osiris
- Buza L. (1915): 'Az államjogi kivételes állapot', *Jogtudományi Közöny*, 50 (27), 305–306. o.; (28), 313–314. o.; (32), 350–351. o.; (33), 361–362. o.; (36), 386–387. o.
- Concha Gy. (1888): *Újkori alkotmányok*. Budapest: MTA
- Deák Á. (2001): 'Az 1867. decemberi ausztriai törvénycikkek a közös ügyekről és azok kezelési módjáról', *Aetas* (3–4) 238–243. o. Online elérhető: http://acta.bibl.u-szeged.hu/41026/1/aetas_2001_003_004_238-243.pdf (Hozzáférés: 2020. június 7.)
- Domaniczky E. (2009): *A jogállam és a civil szektor Magyarországon, különös tekintettel a helyi önkormányzatokra*. Budapest: Publiikon
- Domaniczky E. (2010): 'Az első magyar egyesülési törvényjavaslat. Az egyesülési jogról szóló 1989:II. megalkotásának 20. évfordulójára', *Közjogi Szemle*, 3 (2), 26–34. o.
- Domaniczky E. (2012): 'Adalékok a magyar egyesülési jog szabályozásához a dualizmus korában', *Jogtörténeti Szemle*, 14 (1), 1–17. o.
- Eöttevényi Nagy O. (é. n.): 'Ausztria nemzetiségi politikája', [Online] Elérhető: http://mtda.hu/ADATTAR/cikktar/e_cikk/eottevényi_nagy_oliver_ausztria_nemzetiségi_politikaja.pdf (Hozzáférés: 2020. június 7.)
- Feitl I. (szerk.) (1995): *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944–1945*. Budapest: Politikatörténeti Alapítvány
- Felszeghy B. (1914): 'A belső igazgatást érdeklő kivételes intézkedések', *Közigazgatási Szemle*, 1 (1), 473–485. o.
- Föglein G. (1992): 'Az államfői jogkör ideiglenes szabályozása és gyakorlása Magyarországon 1944–1946 között', *Jogtörténeti Szemle*, 4 (5), 3–15. o.
- Galántai J. (1981): 'A háborús állam. A „kivételes hatalom” kodifikálása és alkalmazása 1914–1916-ban', in Pölöskei F., Ránki Gy. (szerk.) *A magyarországi polgári államrendszerek*. Budapest: Tankönyvkiadó, 195–222. o.
- Gyarmati Gy. (2011): *A Rákosi-korszak*. Budapest: ÁBTL–Rubicon
- Hermann R. (1998): 'A kormánybiztosi rendszer 1848–1849-ben', *Hadtörténeti Közlemények*, 111 (1), 28–77. o.
- Hermann R. (1999): 'A kormánybiztosi rendszer 1848–1849-ben' in Bessenyei J. et al. (szerk.) *Történelmi tanulmányok. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek évkönyve 1999*. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK. (<http://mek.niif.hu/02000/02097/html/hermann.htm>) (Hozzáférés: 2020. április 14.)
- Jánosi F. (1867): *Alkotmányok gyűjteménye*. Pest: Pfeifer
- Katus L. (2012): *A modern Magyarország születése*. Pécs: PTKE–Kronosz
- Kiss I. (1886): *Magyar államjog*. Eger: Lyceum Könyvnyomda
- Mezey B. (2016): 'Az első világháború jogi törvényhozói előkészítése: a kivételes hatalomról szóló 1912. évi 63. törvénycikk', in Kónya P. (szerk.) *Első világháború a Kárpátokban*. Eperjes: Eperjesi Egyetem, 11–18. o.
- Mezey B. (szerk.) (2003): *Magyar alkotmánytörténet*. Budapest: Osiris

- Mezey B. (2015): 'A kivételes hatalom jogi természete', *Jogtörténeti Szemle*, 17 (4) 25–32. o.
- Moskovitz I. (1906): 'A kormánybiztos', *Jog*, 1906, 25 (4) 25–27. o.
- Murber I. (2018): 'Az osztrák és a magyar válságkezelés 1918–1920. Hasonlóságok és különbségek a közös birodalom összeomlását követően', *Századok*, 152, (6) 1293–1320. o.
- Palasik M. (2000): *A jogállamiság megteremtése és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Budapest: Napvilág
- Palasik M. (2017): *Parlamentarizmustól a diktatúráig (1944–1949)*. Budapest: Országgház Kiadó
- Polner Ö. (1914): 'A háború okából tett kivételes intézkedések', *Jogállam*, 7, (7–8), 489–512. o.
- Polner Ö. (1931): 'Jogfolytonosság és ideiglenes alkotmány', *Jogállam*, 30. (3–4) 144–151. o.
- Polner Ö. (1916): [Polner Ödön előadása a Magyar Jogászegyletben]. *Jogtudományi Közlöny*, 51 (9), 86–87. o.
- Polner Ö. (1917): 'A háború esetére szóló kivételes hatalom alkotmányjogi jelentősége', *Jogállam*, 16 (1–2), 25–42. o., (3–4), 129–150. o.
- Ságvári Á. (2017): 'Különleges jogrend a francia jogban', *Iustum, Aequum Salutare*, 13 (4) 179–188 o.
- Schweitzer G. (2018): „A tisztességes jogtanár” – Molnár Kálmán pályaképe. Budapest: MTA TK JTI
- Sz. Bíró Z. (2017): *Az elmaradt alkotmányozás*. Budapest: Osiris
- Szabó I. (2017): 'Különleges jogrend a weimari alkotmányban', *Iustum, Aequum Salutare*, 13 (4), 127–141 o.
- Szinai M. (1986): 'A parlamenten kívüli kormányzás Ausztriában és Magyarországon az első világháború után', *Századok*, 120 (4), 802–805 o.
- Takács Gy. (1973): 'A sajtó és a kivételes hatalom', *Jogtudományi Közlöny*, 28 (7–8), 407–411 o.
- Tóth Á. (1967): 'A kivételes állapot intézményének kialakulása néhány burzsoá állam jogrendszerében', *Acta Universitatis Szegediensis De Attila József Nominatae. Acta Juridica Et Politica. Tomus XIV. Fasciculus 8. Szeged*. http://acta.bibl.u-szeged.hu/6351/1/juridpol_014_fasc_008_003-019.pdf (Hozzáférés: 2020. június 6.)
- Tóth Á. (1982): 'A statárium és az ostromállapot szabályozása 1848-tól a kiegyezésig', in *Acta Universitatis Szegediensis De Attila József Nominatae. Acta Juridica Et Politica. Tomus XIV. Fasciculus 5. Szeged*. http://acta.bibl.u-szeged.hu/6486/1/juridpol_029_fasc_005_001-037.pdf (Hozzáférés: 2020. június 5.)
- Vargyai Gy. (1979): 'A kivételes hatalom és az államszervezet militarizálásának néhány kérdése Magyarországon a második világháború előestéjén', *Jogtudományi Közlöny*, 34 (11), 756–764. o.
- Virozsil A. (1861): *Magyarország nyilván- vagy közjoga mint az alkotmánya eredetétől 1847/8-ig fennállott*. Buda, 132–133.

III.

NEMZETKÖZI JOG

(Diplomáciai jog, konzuli jog, diplomáciatörténet)

Néhány gondolat a külföldön élő magyar állampolgárok nyilvántartásának szabályozásához

A közigazgatás és szabályozóinak többsége évek óta folyamatos változásban van. A jogalkotás felgyorsulása következtében a hatásvizsgálatok szerepét a hatályba lépést követően a gyakorlati tapasztalatok beépítése vette át.

Nincs ez másként az egyszerűsített honosítás szabályaival sem, amelynek gyakorlati alkalmazása több kérdést is felvetett, mint például a nyomtatványok egyszerűsítése, egyes hatásköri és eljárási szabályok átgondolása. Az egyszerűsített honosításhoz kapcsolódóan érdemes felülvizsgálni a külföldön élő magyar állampolgárok nyilvántartásával kapcsolatos szabályokat is.

A külföldön élő magyar állampolgárok nyilvántartásának szabályai

A jogalkotó a közelmúltban az egyszerűsített honosításhoz kapcsolódva szabályozta újra a külföldön élők nyilvántartásának rendszerét.¹ A korábbi állapothoz képest a külföldön élők csoportját kettébontották: az egyszerűsített honosítással (EH) állampolgárságot szerzők, illetve az egyéb, külföldön élő magyar állampolgárok körére. A módosítás valószínűleg az új választójogi koncepcióhoz kapcsolódva,² annak egyik elemeként került az egyszerűsített honosítási szabályok közé,³ azonban

1 Maga a külföldön (nem Magyarországon) élő magyar állampolgár kategória még az Nytv. hatálybalépésével került meghatározásra. A jogalkotó eredeti célja valószínűleg az lehetett, hogy az országot elhagyó vagy azon kívül született, de egy adott időszakban az országban is élő polgárok számára külön kategóriát képezzen; ezt részletezte tovább a 2011-es módosítás. Vö. indokolás az Nytv. javaslatához, részletes indokolás a 4–5. §-hoz.

2 Vö. MA, XXIII. cikk.

3 Bár a 2011-ben benyújtott, az egyszerűsített honosítás szabályait módosító T/2239. sz. törvényjavaslat indoklása szerint az egyszerűsített honosítással állampolgárságot szerzettek eltérő módon kezelésének oka az volt, hogy a kedvezményes honosításhoz nem szükséges magyarországi lakóhely, ezért az így állampolgársá-

– jelenlegi formájában – indokolatlan különbséget teremt a külföldön élő magyar állampolgárok csoportjai között – arról nem beszélve, hogy a személyi adat- és lakcímnyilvántartás (SZL) naprakészségét nem segíti elő.

A polgárok személyi adatainak és lakcímének nyilvántartásáról szóló 1992. évi LXVI. törvény (Nytv.) 4. § (2a)–(2b) bekezdése szerint a külföldön élő magyar állampolgárok lakcímadatai alapesetben kérelemre kerülnek rögzítésre vagy törlésre.⁴ Csak az Nytv. 4. § (2) bekezdésével összevetve válik egyértelművé, hogy a külföldön élő magyar állampolgárok egy csoportja, az egyszerűsített honosítással állampolgárságot szerzők körének lakcímadatait a hatóság hivatalból rögzíti a nyilvántartásban.⁵

A külföldön élő magyar állampolgárok összetétele

A különös szabályok megalkotásának indokát már fentebb láthattuk, most nézzük meg, mit is jelent mindez a gyakorlatban. Mindenekelőtt fontos megjegyezni, hogy pontos számokat nem, arányokat és irányokat azonban meg lehet határozni a hatálybalépés óta eltelt bő egy év alatt is. A külföldön élő magyar állampolgárok színes és összetett csoportja országonként és régióként eltéréseket mutat – itt a tengerentúli, s azon belül is az ausztráliai magyarság körében szerzett tapasztalatokra építünk. A határok megvonása a fogalmi eltérések miatt is nehézkes, a jogszabályban említett külföldön élő magyar állampolgár nem azonos a köznyelvben egyre gyakrabban emlegetett külhoni magyarokkal, hanem azon halmaznak csupán részeleme.

A külföldön élő magyar állampolgárok három legjelentősebb csoportja: a már eredetileg is külföldön született, de magyar állampolgárságú szülő(k)től származó, magyar állampolgárságot szerzett személyek; a Magyarországról külföldre távozó

got szerzők nem szerepelnek egyetlen hatósági nyilvántartásban sem, ez az érv kevésbé meggyőző, hiszen a Magyarország mai területét egykor elhagyók, illetve ezek magyar állampolgárságú, külföldön élő utódai sem szerepelnek egyetlen nyilvántartásban sem.

4 Vö. Nytv. 4. § (2a)–(2b) bekezdései: „(2a) A külföldön élő magyar állampolgár adatai a nyilvántartásban akkor szerepelnek, ha a) Magyarország területén kívül élő állampolgár kéri adatai nyilvántartásba való felvételét; b) Magyarország területét külföldi letelepedés szándékával elhagyó magyar állampolgár kéri meglévő adatai további kezelését, vagy c) az (1) bekezdés c) pontja szerinti külföldön élő polgár magyar állampolgárságot szerz. (2b) A külföldön élő magyar állampolgárok adatait kérelmükre – az archív adatok kivételével – a nyilvántartásból törölni kell.”

5 A magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény 4. § (3) bekezdése vagy 5. §-a alapján honosított vagy visszahonosított külföldön élő polgár adatai az állampolgársági ügyekben eljáró szerv értesítése alapján hivatalból szerepelnek a nyilvántartásban.

magyar állampolgárok; a magyar származású, a mai Magyarország területén kívül született vagy ilyen felmenőkkel rendelkező magyar állampolgárok (egyszerűsített honosítással állampolgárságot szerzett személyek). A negyedik – a többihez képest kicsiny – csoport pedig a külföldön, nem magyar állampolgárságú szülőktől született, külföldön élő, ám honosítással magyar állampolgárságot szerzett személyek köre.⁶ Vessünk egy pillantást a fenti csoportok összetételére és arányára is!

A tengerentúli magyar diaszpórákban a magyar származásúak köre a legjelentősebb csoport, bár a jelenlegi szabályozás alapján a magyar nyilvántartásban csak elvtve szerepelnek, hiszen adataikat csak kérelemre kell(ene) rögzíteni az SZL-ben. E lehetőségéről többségük nem is tud, s miután hosszadalmas és költséges eljárásról van szó, az esetek többségében a konzuli szolgálat sem ajánlja fel külföldön élő magyarként történő regisztrálásukat. Az első útlevél megszerzésekor vagy lejárt útlevél megújításakor kitöltött nyomtatványaik adattartalma így a közigazgatás számára nem hasznosul teljes mértékben. Ez azt jelenti, hogy a magyar hatósággal való minden egyes találkozásor újra és újra rögzítenünk kell a lakcímadatokat, amelyek például egy személyi adat- és lakcímnnyilvántartással nem rendelkező ország esetében – mint például Ausztrália – akár a mindennapi kapcsolattartásban, akár az itthoni hatóságok munkájának segítségével nehézséget okozhatnak.

A Magyarországról külföldre távozó állampolgárok köre a kivándorlási hullámok több generációját öleli magába. Az SZL – a hatóság akkori jogalkalmazási gyakorlata szerint – az egyes generációk adatait részlegesen tartalmazza.⁷ Az SZL adatai – értelemszerűen – a jelenhez közeledve egyre pontosabbak. A kivándorlók legújabb csoportja nagyrészt hibátlanul került benne rögzítésre, ám itt egy másik, az évek múltával egyre súlyosbodó problémával kell szembenéznünk. A legújabb, jelenleg is zajló, még felfelé ívelő hullám tagjai sem távozásuk előtt, sem azt követően nem rendezik a státuszukat.⁸ Ennek oka egyrészt az ismeretek hiánya, másrészt a régi hazával szembeni passzivitás. Harmadrészt viszont az anyagi teher: nehezen értik meg, miért is kell fizetni azért, ami leginkább nem is a saját, hanem a közigazgatás érdeke:⁹ az adatok frissítéséért – hiszen a külföldön élő magyar állampolgárok

6 Tipikusan: a korábban az állampolgárságról szóló törvény 4. § (3) bekezdése vagy (2) bekezdése alapján kedvezményesen honosított személyek, akik az állampolgárság megszerzését követően külföldre költöztek.

7 Így például a legtöbb esetben – de nem teljeskörűen – szerepelnek benne az 1970-es és 1980-as években távoztak adatai, általában passzíválva, de több esetben aktív találattként. Jelentős számban azonban engedély nélkül távoztak, ám e csoport esetében is egyaránt találni aktív és passzív találatot.

8 Pedig az Nytv. 26. §-a alapján ezt kötelező lenne megtennie.

9 Ahogy ezt az Nytv. 1. § (2)-ben, a törvény céljai között rögzíti is: „A nyilvántartás azokat az alapvető személyi és lakcím adatokat tartalmazza, amelyek a polgárok egymás közötti jogviszonyaiban személyazonosságuk igazolásához, továbbá a közigazgatási és igazságszolgáltatási szervek, a helyi önkormányzatok, valamint más

esetében voltaképpen erről van szó.¹⁰ A bejelentési hajlandóságot azonban az állam mégoly távolból is képes befolyásolni: az adózási szabályok változása és az adótar-
tozások behajtása ezt a kört ösztönzi az adatok pontosítására – ám az ügyfelek a
számukra legolcsóbb és legegyszerűbb módot választják, s nincsenek tekintettel a
közigazgatás érdekeire. Ennek következtében a konzul látókörébe kerülő ügyfelek
túlnyomó többsége az adatok törlését kezdeményezi, nem törődve azzal, hogy a kül-
földön élő magyarként történő regisztráció hosszabb távon mind számára, mind a
közigazgatás számára hasznosabb lenne. Összegezve a Magyarországról távozottak
csoportjáról mondottakat: esetükben az SZL adatai részben már most pontatlanok,
részben viszont a jelenlegi szabályozás hat abba az irányba, hogy a pontos adatokat
is elveszítsük, s esetleg később pontatlan formában rögzítsük újra.

A fentiekől jelentősen eltér az egyszerűsített honosítással állampolgárságot
szerzők csoportja. Esetükben hivatalból rögzítésre kerülnek adataik, mintha ők vagy
felmenőik mindig is magyar állampolgársággal rendelkeztek volna. A tengerentúli
diaszpórák tekintetében az ún. határon túli (vagyis a kárpát-medencéből származó)
magyarok csoportja a harmadik helyen áll.¹¹ Az egyes angolszász országokban eltérő
tájokról, más-más időben, különböző társadalmi háttérű csoportok távoztak kül-
földre – ezek egy része (arányukhoz képest jelentős része) őrizte meg magyar iden-
titását. Ausztráliában például a határon túli magyarok döntő többsége délvidéki
származású.¹² Ebben az esetben – bár nem kérik, és személyi adat- és lakcímnnyilvántartás létezése és jelentősége többségük számára nem ismert – az állam hivatalból
rögzíti a magyar állampolgárságot kérelmezők adatait az SZL-ben, és bocsát ki az
ügyfelek részére lakcímkártyát. Ennek köszönhetően a határon túli, magyar állam-
polgárságot igénylők körének adatai az anyakönyvi kivonatokkal frissen egyeztetve
kerülnek az adatbázisba.

Végezetül néhány szót a negyedik csoportról is szólnunk kell: miután a törvény
rájuk nézve a magyarországi lakóhelyet kötelezővé tette, adataik szerepelnek az
SZL-ben. Eltérések, változások azonban itt is adódnak, amelyek átvezetése azonban
– hiába észleli hivatalból a hatóság – kérelemre történhet(ne).

természetes és jogi személyek, illetve jogi személyiséggel nem rendelkező szervezetek törvényen alapuló adat-
igényeinek kielégítéséhez szükségesek.”

10 Az állampolgár érdeke általában magyarországi ingatlanvásárláskor kerül előtérbe, ilyenkor rendszerint az útlevéllel egyidejűleg igénylik a személyi azonosító számot is.

11 Hézagos, leginkább csak arányokra vonatkozó adatokra lásd az USA esetében: Puskás, 1982 és Várdy, 2000; Kanada esetében: Ruzsa, 1940.

12 Adatokra lásd Kunz, 1997.

Az eltérő szabályozás jogi háttere

A külföldön élő magyar állampolgárok összetételének áttekintése után vessünk még egy pillantást a jogszabályok szövegére. Az előbbieken láthattuk, hogy a látszólag aprócska (másfél bekezdés) módosítás, amely az EH kérelmezők körére speciális szabályok alkalmazását rendelte, jelentős változásokat idézett elő. Az érintettek összetételét vizsgálva pedig eltűnődhetünk, vajon van-e, és ha igen, milyen alapja közel azonos vagy lényegileg hasonló csoportok eltérő módon való kezelésének, s egyáltalán: létezik-e, és ha igen, miben rejlik a társadalmi haszna az eltérésnek.

A jogalkotó törvényi szintű szabályozás alá vonta az állampolgársági kérelmezők egy csoportját, ezek adatainak kezelésére ugyancsak törvényi szinten speciális szabályokat alkotott. E szabályozás eljárási szempontból két csoportra bontotta a külföldön élő magyar állampolgárokat. Az egyik csoport esetében az SZL-be történő felvétel hivatalból¹³ történik, s ingyenes,¹⁴ a másik csoport esetében kérelemre,¹⁵ emellett pedig díjköteles.¹⁶ Vagyis: azon magyar állampolgárok, akik magyar állampolgárságukat elvesztették vagy külföldön születtek, de felmenőjük magyar állampolgár volt, ebből a szempontból más eljárás alá esnek, mint akik a jelenlegi országterületen születtek vagy innét származnak. Ez nem más, mint származási alapon történő megkülönböztetése a magyar állampolgárok egyes csoportjainak, amely amellett, hogy ellentétes az állampolgársági törvénnyel,¹⁷ a magyar állam érdekeit sérti, a magyar közigazgatás munkáját pedig megnehezíti.

13 Megjegyzendő egyébként, hogy az egyszerűsített honosítással állampolgárságot szerzők köre esetében a leszármazottak – a jelenlegi szabályozás fenntartása esetén – az első kategóriába fognak kerülni, s az adataik a közigazgatás számára – néhány évtizednyi késéssel – ugyancsak elvesznek.

14 Az SZL-ben rögzítésre kerülő adatok a honosítási kérelem nyomtatvány részét képezik, annak benyújtása pedig mentes a konzuli díj megfizetése alól. Vö. a konzuli költségekről szóló 5/2010. (XII. 31.) KÜM rendelet 14. § (1) bekezdés g.) pont.

15 A fenti négy kategóriát tekintve: a harmadik csoport, amelynek tagjai esetleg több generáción keresztül nem tartoztak az állam kötelékébe, tehát gépesített adatelőzmények szinte egyáltalán nincsenek, ingyenesen kerülnek a rendszerbe. A másik három csoport közül az első kettő esetében vagy az ügyfél vagy a felmenő rendelkezik előzményi adatokkal, amelyek tisztázása és frissítése nem csupán a saját, hanem a közigazgatás érdeke is. Arról nem beszélve, hogy a frissen távozottak adatai frissességének megőrzéséhez ugyancsak állami érdek fűződne, de míg az egyik csoport a nyilvántartásról nem is hallott, a másik pedig korábbi tapasztalatai alapján tartózkodó vele szemben. A jogalkotó pedig pont e két csoport esetében vár önkéntességet és anyagi kötelezettségvállalást.

16 Vö. a konzuli költségekről szóló 5/2010. (XII. 31.) KÜM rendelet 4. § (1) bekezdés, valamint Melléklet 4. pont.

17 Vö. a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény 1. § (1) bekezdés.

Az állam érdeke, a közigazgatás haszna, az ügyintézés egyszerűsítése

Amikor az SZL-be való adatfelvétel és adatfrissítés hivatalból és ingyenesen történő megvalósítását javaslom a külföldön élő magyar állampolgárok valamennyi kategóriája számára, e három szempont egybeesik. A gyakorlati tapasztalatok, amelyek egy része vázlatosan fentebb említésre került, azt mutatják, hogy az SZL jelenlegi állapotában is folyamatos adategyeztetésre és továbbfejlesztésre szorul,¹⁸ a külföldön élő állampolgárok jelentős része viszont ebben nem érdekelt, a közigazgatás (a konzuli szolgálat) viszont képes lenne, és legtöbb esetben meg is kapja ezeket az adatokat, de – kérelem hiányában – azokat nem rögzítheti. Nincs szó tehát több-letteherről a közigazgatás oldalán, viszont az állam pontos adatokhoz juthat akár minden alkalommal, amikor az ügyfél a nagykövetséget felkeresi. Fontos megjegyezni, hogy a külföldre távozott állampolgár érdeke is az, hogy adatai naprakészek legyenek, s Magyarországhoz való viszonya (külföldi letelepedés, ideiglenes külföldi tartózkodás) egyértelműen feltüntetésre kerüljön.¹⁹

Kodifikációs javaslat

A külföldön élő magyar állampolgár és a magyar közigazgatás közti találkozás alapesete az útlevélkérelem külképviseleten történő benyújtása. Az útlevélügyek intézése – az okmány érvényességi idejétől függően – alapvetően kétféleképpen történhet: érvényes úti okmány vagy ennek hiányában más érvényes okmány megléte esetében az útlevél közvetlenül megújítható. Érvényes okmány hiányában állampolgársági eljárást követően kerülhet sor az útlevél kibocsájtására. A jelenlegi szabályozás szerint ilyen alkalmakkor rögzítik az ügyfél elmúlt időszakban történt

18 Az állam pedig minden korábinál nyitottabb az új megoldások közigazgatási hasznosítására. Vö. MA, XXVI. cikk. Ehhez kapcsolódóan érdemes megjegyezni, hogy a külföldön élők körében is egyre népszerűbb ügyfélkapu regisztráció adattartalmát és a lakcímadatokat is össze lehetne egyeztetni, esetleg a regisztrációs lapon megadott lakcímet is el lehetne fogadni a bejegyzés alapjául külföldi lakcímadatként.

19 Természetesen a jogalkotónak mérlegelnie szükséges a másik lehetőséget is: nevezetesen azt, hogy a speciális szabályozást megszüntetve az EH kérelmezők számára is díjkötelessé teszi a lakcímkártya kibocsátását, egységes szabályokat alkotva a külföldön élő magyar állampolgárok valamennyi csoportjára. Emellett szólna a kiadások csökkentése, hiszen a lakcímkártya előállítását az állam számára is pénzbe kerül, ezt növelik a külföldre továbbítás költségei. Az Nytv. fentebb már idézett rendelkezése – amely szerint a nyilvántartás adattartalmának naprakészsége az ügyfél mellett a közigazgatás érdeke is – nyomos érdeknek tűnik a mellett, hogy a pluszterheztől (a konzuli díj megfizetésétől) az állam eltekintsen.

házasságát, válását, névváltozását. Ehhez kapcsolódva – ugyanis a lakcím az állampolgársági nyomtatvány részét is képezi²⁰ – kerülhetne sor a lakcímadatok egyeztetésére is, majd ez alapján a létező lakcímkártya érvénytelenítésére/bevonására és új lakcímkártya kibocsátására.

Az egyértelműség érdekében: a lakcímadatok hivatalbóli egyeztetésére lenne szükség, vagyis aki külföldi letelepedést kér, továbbra is maga dönthessen adatai további kezeléséről (de ha azok megtartása mellett dönt, akkor azt díjmentesen tehesse meg), és természetesen ingyen kapja meg a lakcímkártyát. A módosítás – a 2011. évi javaslat mintájára – minimális változtatást igényelne az Nytv.²¹ és a konzuli díjakról szóló KÜM rendelet szövegében.

Az Nytv. módosítása a következőképpen történne:²²

„(2) A magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény 4. § (3) bekezdése vagy 5. §-a alapján honosított vagy visszahonosított külföldön élő polgár, továbbá a Magyarország területén kívül élő állampolgár adatai az állampolgársági ügyekben eljáró szerv értesítése alapján hivatalból szerepelnek a nyilvántartásban. Az állampolgársági ügyekben eljáró szerv értesítése alapján a nyilvántartott adatainak változását a nyilvántartáson hivatalból át kell vezetni.

(2a) A külföldön élő magyar állampolgár adatai a nyilvántartásban akkor szerepelnek, ha

a) Magyarország területén kívül élő állampolgár kéri adatai nyilvántartásba való felvételét,

b) Magyarország területét külföldi letelepedés szándékával elhagyó magyar állampolgár kéri meglévő adatai további kezelését, vagy

c) az (1) bekezdés c) pontja szerinti külföldön élő polgár magyar állampolgárságot szerez.”

A KÜM rendeletben pedig a konzuli díj alóli mentességek körének bővítését érdemes megfontolni. Mentés lenne tehát a konzuli díj alól a *„személyi azonosítót és lakcímet igazoló hatósági igazolvány kiállítására és cseréje, kivéve ha arra az igazolvány megrongálódása, megsemmisülése vagy elvesztése miatt kerül sor”*.

²⁰ Bővítése esetleg indokolt lehetne egy sorral: külföldön letelepedett vagy ideiglenes külföldi tartózkodás.

²¹ A törvénymódosítás révén nemcsak a külképviseleten, hanem a Magyarországon benyújtott kérelmek esetében is alkalmazni lehetne.

²² Elfogadása esetén a változásokat át kellene vezetni az Nytv. végrehajtási rendeletén is.

Összegzés

A jogalkotás felgyorsulása mellett az elmúlt években egyre erősebben jelentkezik a deregulációs szándék is. A jelenleg folyó háttérmunkák a gyakorlati tapasztalatok alapján célozzák az egyes jogszabályok, az azokban rögzített eljárások és nyomtatványok egyszerűsítését a konzuli joganyag vonatkozásában is. Az itt felvázolt probléma: a külföldön élő magyar állampolgárok adatainak nyilvántartásba vétele, az adatváltozások nyomon követése révén az SZL adattartalmának naprakészségének biztosítása egyaránt szolgálná az állampolgárok és a közigazgatás érdekeit. Erre tekintettel a jogalkotónak érdemes lenne megfontolnia az e csoportokra vonatkozó joganyag egységesítését, a jelenleg az egyszerűsített honosítással állampolgárságot szerzett személyekre vonatkozó különös szabályozás általánossá tételét.

Rövidítések

EH	egyszerűsített honosítás
KÜM	Külügyminisztérium
MA	Magyarország Alaptörvénye
Nytv	polgárok személyi adatainak és lakcímének nyilvántartásáról szóló 1992. évi LXVI. törvény
SZL	személyi adat- és lakcímnnyilvántartás

Felhasznált források és irodalom

- Kunz E. (1997): *Magyarok Ausztráliában*. Budapest: Teleki László Alapítvány
- Puskás J. (1982): *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Budapest: Akadémiai
- Ruzsa J. (1940): *A kanadai magyarság története*. Toronto
- Várdy B. (2000): *Magyarok az Újvilágban*. Budapest: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága

Centralizációs és decentralizációs tendenciák a délkelet-csendes-óceáni magyar külügyi hálózatban

Magyar szemmel nézve a csendes-óceáni térség még mindig maga a „nagy kékség”. *„[N]em egymásba öszve tsatoltatott tartományokból, hanem széllyel szóratott nagyobb és apróbb szigetektől áll...”,* ahogy ezt 1794-ben már az első magyar nyelvű leírás szerzője megállapította.¹ A területet azonban több régióra lehet osztani, az, ahová Ausztrália, Új-Zéland, Új-Guinea és az általunk Óceániához sorolt, Hawaiiától délre található nagyobb szigetek (Új-Kaledónia, Salamon-szigetek, Vanuatu, Fidzsi, Szamoa) tartoznak, Budapestről délkelet-csendes-óceáni, Sydney-ből nézve dél-csendes-óceáni (Southern Pacific) térségnek nevezhető. Alábbiakban a magyar külügyi hálózat itteni kiépülésének szakaszait és további fejlődési irányait vonjuk vizsgálat alá.

Korai idők – az első diplomáciai hálózat kialakulása és széthullása (1871–1945)

Az első, Magyarországhoz is kötődő diplomáciai hálózat létrehozása 1871-ben kezdődött meg. Ekkor az Osztrák–Magyar Monarchia rövid időn belül két konzulátust létesített az ausztráliai brit gyarmatokon. Egyet a victoriái Melbourne-ben, egyet pedig az új-dél-wales-i Sydney-ben. A két város már akkor is a térség két legjelentősebb településének számított: Sydney-t mintegy négy évtizeddel korábban alapították, mint déli szomszédját, Melbourne viszont a kontinens leggazdagabb és legnagyobb városa volt. A két városba egy-egy tiszteletbeli konzult nevezett ki az uralkodó. A tiszteletbeli konzulok kiválasztásánál kezdetben elsősorban saját korábbi állam-

¹ Idézi: Domaniczky, 2018, 59.

polgárokat próbáltak felkutatni, akik munkájuk mellett a Monarchia képviselőjét is el tudták látni. Ha helyettesítésre került a sor, akkor általában a német birodalmi konzulokat bízták meg ügyvivőként. A konzuli hálózat kiépülésével a 20. század elején a küldő állam honosai helyett egyre inkább a fogadó ország állampolgárai kerültek kinevezésre. Közülük volt, aki több ország képviselőjét is ellátta.²

A 19. század utolsó évtizedei Sydney ausztráliai helyzetének megerősödésével jártak. Az 1901-ben létrejött egységes Ausztrália fővárosát is a keleti parthoz közel jelölték ki. Canberra felépítése és „talpra állítása” – az egyik leghosszabb ausztrál projekt – fokozatosan történt, ezért a gyarapodó számú külképviseletek számára kézenfekvő döntésnek tűnt a majdani fővároshoz legközelebb fekvő nagyvárosba költözés. A Monarchia vélhetően e folyamatokat értékelve döntött végül úgy, hogy a Sydney-ben működő konzulátust főkonzulátusi rangra emeli, élére pedig hivatásos diplomatát küld főkonzulként.

Az első hivatásos térségbeli magyar képviselő – az Osztrák–Magyar Főkonzulátus – tehát 1902-ben jött létre. A kis létszámmal működő képviselő a mai Martin Place-en, a főposta épületével szemben álló épületben (ma is áll) kezdte meg a működését, de rövidesen átköltözött a tér másik sarkába (azt az épületet később lebontották). A főkonzulátus 1914-ben beszüntette működését, az utolsó főkonzul a konzuli irattárat az amerikaiakra bízva távozott az országból, de az épület bérleti díját a Külügyminisztérium még egészen 1917-ig fizette.

A Monarchia térségbeli konzulátusi hálózata lassan, a kereskedelmi kapcsolatok bővülésével épült ki (a konzulok ekkoriban még elsősorban a kereskedelmi érdekek képviselőjeivel foglalkoztak). Legnagyobb kiterjedését 1910-ben érte el, ekkor a Sydney-i Főkonzulátus irányítása alatt öt konzulátus, valamint egy alkonzulátus működött.³ A főkonzulátus konzuli kerülete kiterjedt az egész kontinensre, Új-Zélandra és a csendes-óceáni szigetvilágra is.⁴

Az első világháború kitörésével a több mint négy évtizeden keresztül építgetett konzuli hálózat egy pillanat alatt széthullott, és túlnyomórészt nyom nélkül elenyészett.

2 Így például Perthben Alfred Edward Morgans (1850–1933), aki 1901-ben rövid ideig Nyugat-Ausztrália állam miniszterelnöke is volt. Vö. <http://adb.anu.edu.au/biography/morgans-alfred-edward-7653> (Hozzáférés: 2018. december 19.). További példákra lásd: Domaniczky, 2017.

3 Konzulátusok: Ausztráliában Melbourne, Adelaide, Perth, Brisbane, Új-Zélandon Auckland. Az alkonzulátus a Sydney-hez közeli Newcastle-ben került felállításra, élén egy alkonzullal, akinek joghatósága csak a városra terjedt ki. Vö. Budapesti Közlöny, konzullisták (1914-ben: 1914. február 7. 10.).

4 Vö. KSZÉ, 1914.

A függetlenné vált Magyarország a két világháború közötti időszakot az európai és amerikai hálózat kiépítésével és újjászervezésével töltötte, e távoli reláció, ahol egyébként is csak néhány száz magyar élt, megszervezésére nem maradt már energiája.

A félrecsúszott nyitás: az első saját magyar képviselet (1945–1975)

Magyarország először az 1950-es évek közepére ért el odáig, hogy egy önálló ausztráliai képviselet megnyitását megfontolja. Ekkorra már több mint tizenötezer magyar élt az országban. A második világháborút követően dipiként⁵ érkezők már elkezdték létrehozni szervezeteiket, megszervezni saját intézményeiket.⁶ Egy magyar külképviselet nem csupán az emigrációról való közvetlen információszerzés, hanem a gyarapodó számú konzuli ügyek intézésének megkönnyítése miatt is fontos lett volna a Föld másik felén. A közelgő 1956-os melbourne-i olimpia jó alkalmat kínált egy sportattasé kiküldésére, aki így könnyen tájékozódhatott egy melbourne-i konzulátus felállításának feltételeiről. Az 1956-os forradalom és szabadságharc a melbourne-i képviselet felállítását megghiúsította. Ausztrália a „magyar ügy” melletti kiállás részeként egy évtizedig nem volt hajlandó tárgyalni a diplomáciai és konzuli kapcsolatok felvételéről Magyarországgal. A magyar vezetés előbb egy másik szocialista országgal együttműködve próbált tájékozódni (1963–1965), de a másfél éves csehszlovák–magyar együttműködést szervezési és elszámolási nehézségek árnyékolták be. Az ausztrál–magyar kapcsolatok enyhülése felé mutató első jelként az ausztrálok hozzájárultak egy magyar kereskedelmi képviselet felállításához (1965). A helyszínt Melbourne és Sydney közül Magyarország választhatta ki. A külügyi vezetés Sydney mellett döntött, és már kezdettől fogva úgy tekintett az irodára, mint amit később konzulátussá lehet fejleszteni. Ez a taktika végül sikerre vezetett. Amikor ugyanis a forradalom leverésének tizedik évfordulóján Ausztrália hozzájárult a konzuli

5 A dipi elnevezés az angol displaced person (hontalan, menekült értelemben) kifejezés magyarosított változata. Azokra a Kelet- és Közép-Európából érkező személyekre használták, akik a második világháború végén, illetve az azt követő években menekültként vagy kitelepítettként érkeztek Nyugat-Európába. A dipik közül sokan általában néhány éves európai tartózkodás után továbbköltöztek a különböző angolszász országokba, így Ausztráliába is.

6 Lásd Kunz, 1997, illetve a korabeli ausztráliai magyar újságok (különösen: Dél Keresztje, Becsülettel, Független Magyarország).

kapcsolatok felvételéhez, a kereskedelmi iroda volt az első székhelye az 1968-ban megnyíló magyar főkonzulátusnak is. A külképviselet azonban hamarosan új helyre költözött,⁷ de egészen 2009-es bezárásáig a metropolisz keleti részén maradt (Eastern Suburbs), ott, ahol korábban a baráti szocialista államok képviselőinek többsége is működött.

Néhány év közvetlen tapasztalatszerzést követően Ausztrália hozzájárult a diplomáciai kapcsolatok felvételéhez is, Magyarország ekkor nyithatott nagykövetséget a kontinensen, a fővárosban, Canberrában, ahol a második világháború óta gyarapodott a külképviseletek száma.⁸

Ausztráliában a magyar képviselet tehát egy speciális helyzetben jött létre két alkalommal is. Az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában a még nem létező, de Sydney közelében felépíteni tervezett ausztrál főváros miatt tűnt észszerűnek főkonzulátust nyitni a metropoliszban. A második világháborút követően pedig az 1956-os forradalom negatív hatásaként csak jelentős késéssel, és először csak konzuli képviseletet sikerült nyitni Ausztráliában. Canberra építése ekkor már nagy erővel haladt, a sydney-i magyar képviselet számára egyrészt az ausztrál külügyminisztériumhoz, másrészt a szovjet nagykövetséghez⁹ való közelség fontos szempont lehetett.

Canberra és Sydney, a két szomszédvár (1975–2009)

Sydney szerepének a canberrai magyar nagykövetség 1975-ös megnyitását követően csökkennie kellett volna, hiszen a feladatok nagy részét a nagykövetség is el tudta volna látni, illetve ellátását a fővárosból is meg tudta volna szervezni.¹⁰ Ehelyett azonban a két szomszédvár – egymástól mintegy 300 km-es távolságban egy Európa-nagyságú kontinensen – egymást gyengítő pozíciói még több mint négy év-

7 Az Eastern Suburbs-ön belül a Külkereskedelmi Iroda eredetileg Bellevue Hill városrészben nyílt meg. A főkonzulátus később Woollahrában bérelt irodákat (végül az utolsó székhelye volt Edgecliffe-ben).

8 Az első külképviseleteket Nagy-Britannia, valamint az akkori brit domíniumok (Kanada és Új-Zéland) hozták létre High Commission formájában (1936, 1939, 1943). A külföldi államok közül Japán (1941) és az USA (1943) nyitott elsőként képviseletet Canberrában. Vö. <http://guides.naa.gov.au/records-about-act/part1/chapter5/5.5.aspx> (Hozzáférés: 2018. december 19.).

9 A szovjet külképviselet (követségként) 1943-ban nyílt meg Canberrában. Vö. www.webcitation.org/5fpozLp-hU?url=http://www.australia.mid.ru/oimg/60_Years.pdf (Hozzáférés: 2018. december 19.).

10 A nagykövetség már az 1980-as években felvetette kihelyezett konzuli fogadónapok szervezésének lehetőségét.

tizeden keresztül fennmaradtak. A főkonzulátus szerepét erősítette az ausztráliai viszonylatban nagy létszámú és politikailag aktív magyar közösség, illetve a metropolisz kikötőváros-kereskedelmi központ jellege – ezzel Canberra, a szárazföldi adminisztrációs centrum sosem versenyezhetett. Sydney jó megközelíthetősége okán közlekedési csomópontnak is számított, emiatt a főkonzulátus Magyarország egyik legfontosabb vízumkiadó állomáshelyeként működött 2004 előtt, azonban az uniós csatlakozással a vízumok száma a töredékére esett vissza.

A sydney-i főkonzulátusnak a canberrai nagykövetség megnyitása utáni erős pozícióit tehát elsősorban a jelentős konzuli tevékenység indokolta. Az emigrációs jelentőmunka 1989 utáni megszűnése, majd a helyi magyar közösség legnépesebb korosztályainak 1990-es évekbeli kiesése, végül a vízumszámok 2000-es évekbeli csökkenése azonban a főkonzulátus bezárásához vezetett.

Váratlan centralizáció és rapid decentralizáció (2010–2018)

A térségben így hosszú idő után 2010-ben egyközpontúvá vált a diplomáciai hálózat, a nagykövetség azonban e régóta esedékes szerepkört kellő felkészülési idő nélkül kellett, hogy átvegye. A főkonzulátus bezárására egy olyan időszakban került sor, amikor a konzuli szolgálatra generálisan és a térség vonatkozásában speciálisan is új feladatok hárultak,¹¹ amelyek ellátásához ráadásul az eljárásokat is ki kellett dolgozni.¹²

A főkonzulátus megszűnésével hatalmas terület került Canberrához: 2013-ig Ausztrália, Új-Zéland és az egész csendes-óceáni szigetvilág¹³ ide tartozott, ennek átgondolt – diplomáciai és konzuli szempontú – felosztására azonban nem maradt idő, ugyanis Magyarország 2013-ban Melbourne-ben, 2018-ban Sydney-ben konzuli irodát, 2015-ben Új-Zélandon nagykövetséget nyitott. Az új képviseltek konzuli kerülete, egymáshoz való viszonyuk – különösen Ausztrálián belül – még képlékeny,

11 A 2010-es években a magyar konzuli szolgálat előtt álló két legfontosabb kihívás a külföldre költöző magyarok (potenciális ügyfelek) nagy számában, illetve a már létező eljárások elektronizálásában (és ezáltal gyorsításában) rejlett.

12 A legfontosabb konzuli feladatok a régió vonatkozásában (2010): a) biometrikus útlevelek bevezetése; b) honosítási kérelmek bevételeinek megkönnyítése; c) a konzuli szolgálat könnyebb elérhetőségének biztosítása (konzuli fogadónapok rendszere); d) a tiszteletbeli konzuli hálózat újjászervezésének előkészítése.

13 Elsősorban az óceán déli medencéje, de Hawaiiit és néhány szigetországot leszámítva az északi medence nagy része is.

és várhatóan csak hosszabb idő múlva, a gyakorlati tapasztalatok fényében fog megszilárdulni.

A keleti és a déli nyitás nyomán bekövetkező leglátványosabb változások a csendes-óceáni térségben történtek. Az új-zélandi nagykövetséghez került a dél-csendes-óceáni szigetállamok többsége. A Franciaországhoz tartozó területekért (Új-Kaledónia, Francia Polinézia, Wallis és Futuna) viszont a párizsi magyar nagykövetség lett felelős.¹⁴ A 2015-ben létesített manilai nagykövetség is kapott egyet a korábban Canberrához tartozó államok közül, ehhez a konzuli kerülethez csatolták Palaut. A térség legnagyobb szigetének keleti része, Pápua Új-Guinea 2015–2018 között a wellingtoni nagykövetséghez tartozott, utána visszakerült Canberrához, hiszen innen látható el legkönnyebben.¹⁵

Ausztrálián belül a melbourne-i konzuli iroda 2013-ban három ausztrál államra kiterjedő joghatóságot kapott. Bár a székhely, Melbourne hatása a déli partvidéken egészen Perthig érezhető, Nyugat-Ausztrália Canberra konzuli kerületében maradt. A 2018-ban nyitott sydney-i konzuli iroda esetében a konzuli kerület elhatárolása még nem történt meg. Amennyiben ez a kérdés a kormány asztalára kerül,¹⁶ érdemes a hosszú távú elképzelések és a gyakorlati tapasztalatok fényében megvonni a kerületek határait.

Magyarország csak 1989-ben szabályozta újra a saját jogában a tiszteletbeli konzul jogintézményét. Az ezt követő években a térségben néhány év alatt kiépült a tiszteletbeli konzulok által vezetett konzulátusok hálózata. Az új, 1997-re hat elemből¹⁷ álló rendszer állomáshelyei nagymértékben megegyeztek a Monarchia idején létezőkkel. A konzulátusok élére is elsősorban magyar állampolgárok kerültek kinevezésre. Az első generáció távozását követően azonban Magyarország – a Monarchia által követett gyakorlattól eltérően – hivatásos konzulokkal kívánta a hálózatot meg-

14 A francia óceániai területek mellett szükség lenne az USA (a lakott szigetek: Amerikai Szamoa, Guam, Északi-Mariana-szigetek, Wake-sziget), illetve Nagy-Britannia (Pitcairn-szigetek) csendes-óceáni területei vonatkozásában a konzuli kerületek meghatározására. Az előbbi esetben a Los Angelesi Főkonzulátushoz (amelyikhez Hawaii is tartozik), az utóbbi esetben a Wellingtoni Nagykövetséghez rendelés tűnne a legjobb megoldásnak.

15 Pápua Új-Guinea 1975-ben vált függetlenné, előtte 1883-tól (déli rész, Pápua Terület), illetve 1914-től (északi rész, Német Új-Guinea) ausztrál fennhatóság alá tartozott. A két rész közigazgatását 1949-ben egyesítették. A két szomszédos országot: Ausztráliát és Pápua Új-Guineát mai napig szoros szálak fűzik össze, ezért is fontos, hogy konzuli szempontból az ország a Canberrai Nagykövetséghez tartozzon.

16 A konzuli irodák felállításáról a kormánynak kell döntenie, ez a döntés értelemszerűen magába kell hogy foglalja a konzuli kerület meghatározását is. Vö. a külképviseletekről és a tartós külszolgálatról szóló 2016:LXXI-II. törvény 3. § (2) bekezdés. Amennyiben az ügy a kormány elé kerülne, érdemes lenne a konzuli kerületeket valamennyi térségbeli képviselő esetében (tehát külön Ausztrália és külön Óceánia) egyszerre részletesen meghatározni.

17 Ausztráliában Melbourne, Brisbane, Adelaide, Perth, Új-Zélandon Wellington és Auckland.

erősíteni. Melbourne és Sydney esetében a másfél évszázaddal korábbi állapot állt vissza: a két metropoliszban két konzulátus működik, melyek szervezetenként a canberrai nagykövetséghez tartoznak, s csupán azok konzuli ügyintézési ablakaiként működnek.

Ha tehát jobban szemügyre vesszük a 2010–2018 közötti időszak eseményeit, a következőket fogjuk látni. Az önálló sydney-i főkonzulátus bezárásával a canberrai nagykövetség hegemón pozícióba került egy közel a Föld területének egyharmadára kiterjedő térségben, amely azonban méreténél és összetételénél fogva sem diplomáciai, sem konzuli szempontból nem tűnt kezelhetőnek. Erre tekintettel Canberráról több lépcsőben leválasztották a csendes-óceáni térséget, amely azonban konzuli és diplomáciai feladatok mentén további részekre vált szét. Ausztrálián belül viszont a nagykövetség pozíciói a jogszabályváltozások és egyedi döntések révén tovább erősödtek. 2018-ra Canberra tulajdonképpen olyan térségi központtá vált a kontinensen, mint amilyen a 20. század elején a sydney-i főkonzulátus volt. Az újjászervezett konzuli hálózat már egyértelműen a nagykövetség alá tagozódott, annak részévé vált, és a hivatásos konzulok alkalmazásával a konzuli és diplomáciai tevékenység egységesült és professzionalizálódott. Az ügyintézési ablakok megnyitásával – a korábban részben önálló konzulátusok beolvasztásával – a nagykövetség kiterjedhetett a szárazföldi elszigeteltségből és a tengerparti nagyvárosokban is közvetlenül megjelenhetett.

A jövő útjai

Az eddigi lépések szakmai-hatékonysági értékelését követően érdemes elgondolkodni a további fejlesztés irányain. Jelenleg a délkelet-csendes-óceáni térség két magyar nagykövetség érdekszférájába tartozik. Ausztrálián belül a nagykövetség centrális helyzetét megerősítették. A konzuli irodák nyitásával a konzuli munkát decentralizálták, a diplomáciai tevékenységet viszont egy központba szervezték. A jelenlegi hálózat igény szerint további elemekkel bővíthető,¹⁸ így például a távoli Perthben érdemes át gondolni egy konzuli iroda¹⁹ felállítását. Természetesen felmerülhet a konzuli munka centralizálása is, de ezt a könnyebb megközelíthetőség miatt

18 Elképzelhető lenne egy Pápua-Új-Guineára kiterjedő konzulátus megszervezése Port Moresbyben, amennyiben alkalmas jelentkezőt sikerülne tiszteletbeli konzulnak felkérni.

19 Nem feltétlenül konzuli irodát kell nyitni, a közös konzuli és külgazdasági irodák felállítását Perthben, Sydneyben és Melbourneben egyaránt hozhat eredményeket.

az egyik metropolisz, Melbourne vagy Sydney konzuli irodájára építve lehetne a legkönnyebben végrehajtani.²⁰

Új-Zéland esetében a nagykövetség tevékenységének értékeléséhez legalább egy teljes ciklus (4–5 év) áttekintésére lenne szükség. A 2010-re a szigetországban teljessé váló konzuli hálózatot²¹ vajon érdemes-e újjászervezni (Aucklandben és Christchurchben) akár konzuli irodák felállításával, akár tiszteletbeli konzulok közreműködésével, vagy az igények kezelhetőek rendszeres fogadónapok által is? Az erre a kérdésre adott válasz egyúttal kijelöli a wellingtoni nagykövetség előtt álló utat is, hiszen ha konzuli irodák létrehozatala mellett születne döntés, az a konzuli tevékenység decentralizációjával járna. Az óceániai területen a Monarchia korábban Nouméában (Új-Kaledónia) fontolgatta egy tiszteletbeli konzul kinevezését – ez ma a térség Párizstól való távolsága miatt a francia területek vonatkozásában megfontolandó lehet. A jelenleg Wellingtonhoz tartozó szigetországok közül 1989 után felmerült egy tiszteletbeli konzul kinevezése Fidzsin. A nagyobb területű szigetállamokban (Fidzsi, Vanuatu, Szamoa) ez segítséget jelenthetne elsősorban a konzuli védelem ellátása során, de kérdéses, hogy az alkalmas személy felkutatása mennyi idő alatt járna sikerrel.

Összegzés

Ha végigtekintünk a térségbeli magyar (korábban: osztrák–magyar) konzuli és diplomáciai jelenlét másfél évszázados történetén, látható, hogy a konzuli jelenlét az 1914–1968 közötti időszak kivételével folyamatos volt. A diplomáciai jelenlét egészen 1972-ig a londoni külképviseleten keresztül valósult meg, azt követően egy rövid időre a dzsakartai, 1975-től pedig a canberrai nagykövetségen keresztül.²²

A térség 1871–1902 között konzuli munka szempontjából decentralizált volt, 1902–1914 között Sydney központtal egy centralizált modell valósult meg. Az elhúzódo kapcsolatfelvétel miatt a Sydney-ben 1968-ban megnyitott magyar főkonzulátus egészen 2009-ig speciális erős jogosítványokkal rendelkezett, ami lelassította az

20 A két metropolisz közül elsősorban Melbourne-t lehetne egy ilyen esetben konzuli szempontból fejleszteni, mert Sydney túl közel esik Canberrához. A konzuli ügyintézés Melbourne-be összpontosítása esetén viszont megfontolandó a rangemelés, illetve az egyre magasabb biztonsági elvárásoknak jobban megfelelő ingatlan kiválasztása.

21 2010-ben Aucklandben (Északi-sziget) és Christchurchben (Déli-sziget) működött magyar konzulátus.

22 A Londoni magyar külképviselet vezetőire lásd <https://london.mfa.gov.hu/assets/72/27/98/73da19f1607534cfbd52b45f2057ea66b2338acf.pdf> (Hozzáférés: 2018. december 19.). A Canberrába is akkreditált dzsakartai, valamint a canberrai nagykövetekre lásd Domaniczky, 2018, 352., életrajzaikat pedig: Baráth és Gecsényi, 2015.

1975-ben megnyitott canberrai nagykövetség kiteljesedését. A Canberra-központú, diplomáciai és konzuli szempontból centralizált modell csak rövid ideig, 2010–2013 között létezett, ezt követően a nagykövetség hatásköre a kontinensre szűkült, azon belül viszont pozíciói fokozatos erősödésnek indultak. A két konzuli iroda megnyitásával a konzuli munka decentralizációja megtörtént, miközben a diplomáciai hatáskörök továbbra is Canberrában maradtak. A 2010–2015 között Canberrához tartozó óceániai térség új központját Wellingtonban hozta létre Magyarország, az óceániai terület kisebb területekre osztása megindult, de még nem fejeződött be.²³ Az új-zélandi nagykövetség joghatóságán belül egyelőre mind diplomáciai, mind konzuli szempontból centralizált modell valósult meg, de ez a tapasztalatok fényében és a korábbi formák újragondolásával a közeljövőben módosulhat még.

Felhasznált irodalom

A Cs. és Kir. Külügyi Szolgálat Évkönyve (KSZÉ 1914) Budapest: Franklin

Baráth M., Gecsényi L. (szerk.) (2015): *Főkonzulok, követek és nagykövetek 1945–1990*. Budapest: MTA BTKK

Domaniczky E. (2017): 'Magyarország konzuli és diplomáciai kapcsolatai Ausztráliával', *Jura*, 23 (1), 219–228.

Domaniczky E. (2018): *Ausztrália magyar szemmel*. Budapest: Fakultás

Kunz E. (1997): *Magyarok Ausztráliában*. Budapest: Teleki László Alapítvány

23 Lásd a 14. lábjegyzetet.

A konzuli munka továbbfejlesztésének lehetséges útjai a délkelet-csendes-óceáni térségben

Cikksorozatunk első részében a magyar diplomáciai és konzuli hálózat fejlődéstörténetének főbb állomásait tekintettük át a délkelet-csendes-óceáni térségben.¹ A második (befejező) részben a konzuli munka továbbfejlesztésének lehetséges útjait vesszük szemügyre, tehát elsősorban a jelenre és a jövőre koncentrálunk. Vizsgálódásunk továbbra is a délkelet-csendes-óceáni térségben mozog, de konzuli szempontból mégis átfogóan, a Csendes-óceán teljes medencéjére is kitekintünk.

Öt lehetséges modellt vizsgálunk meg az alábbiakban, ezek előnyeit és hátrányait a diplomáciai és konzuli szempontok szerint próbáljuk meg számba venni, illetve a modellek közül a magyar érdekeknek és ausztrál adottságoknak leginkább megfelelőt kiválasztani.

Magyar érdekek – ausztrál adottságok

Mindenekelőtt azonban fontos megjegyezni, hogy az egyes modellekben rejlő lehetőségek felismeréséhez és kihasználásához elengedhetetlenül szükséges bizonyos ausztrál adottságok, helyi sajátosságok ismerete. Itt csupán a témánk szempontjából legfontosabbak említésére nyílik lehetőség.

1 Lásd Domaniczky, 2019, illetve Domaniczky, 2018.

Ausztrália fővárosa: Canberra

Bár Ausztrália fővárosát több mint egy évszázaddal ezelőtt, 1913-ban alapították, a fiatal ország alapító atyái merészet álmotdakt.² A semmiből nagyjából fél évszázad alatt felépített főváros saját szerepkörét csak az 1990-es években kezdte megtalálni. Ezt követően még újabb pár évtizedre volt szükség, mire országon belül egyértelmű és elsődleges politikai, közigazgatási és diplomáciai³ központtá vált (2010-es évek),⁴ azonban városként még mindig nem érte el a fejlődési csúcspontját.⁵

A „felcseperedés” évtizedei alatt a főváros szerepkörét először Melbourne, majd később Canberra funkcióit kiegészítve Sydney és Melbourne töltötte be. A technikai fejlettségnek köszönhetően Canberra⁶ egyre közelebb kerül a közúton tőle mintegy két órára fekvő, nyugat felé is erőteljesen terjeszkedő metropoliszhoz, Sydney-hez.

Az ausztrál gazdaság- és társadalom két pillére: Melbourne és Sydney

Ausztrália története, gazdasága és társadalma két pilléren épül: ez a két tengerparti metropolisz, amelyben az ország lakosságának több mint 40%-a él: Melbourne és Sydney. Sydney a legkorábbi európai település a kontinensen, jelenleg az ország legnagyobb városa, a gazdasági élet központja. A 19. századi aranyláz nyomán meg-

- 2 A svéd antropológus, az 1947-es Kon-Tiki expedíció egyik tagja, Bengt Danielsson (1921–1997) az 1950-es évek közepén hosszabb időt töltött Ausztráliában. Canberráról később magyarul is megjelent könyvében – találóan – így fogalmazott: „Griffin tervének egyetlen hibája, hogy túlméretezett Ausztrália anyagi erőihez képest. [...] Így aztán a 30 ezer lakosú város körülbelül olyan, mint a nagyok ruhájába öltözött kisgyerek. Ha majd valamikor a baba belenő a ruhájába, ha ez a város egyszer mégis megépül, bizonyosan nem lesz se mesterkelt, se furcsa...” Lásd a teljes idézetet: Domaniczky, 2018, 411–412.
- 3 A főváros az 1940-es évek óta növekvő számban fogadta be a diplomáciai képviselőket, amelyek súlya az általában régebben működő, Sydney-ben székelő konzuli képviselők mellett csak lassan növekedett. Jelenleg az ausztrál protokoll szerint diplomáciai képviselő csak a szövetségi fővárosban alapítható.
- 4 Fontos felidézni itt egy szimbolikus változást 2009-ből. Bár az ausztrál miniszterelnökök 1927 óta kevés kivételtől eltekintve Canberrában tartották a hivatalos rezidenciájukat (The Lodge), John Howard ausztrál miniszterelnök (1996–2007) megválasztása után nem költözött el a fővárosba, hanem Sydney-ben maradt. A Lodge helyett ezekben az években az itteni – egyébként másodlagos székhely (Kirribilli House) – lett az elsődleges kormányfői rezidencia. Howard innét járt le Canberrába, ami jól jellemezte a miniszterelnököknek az ausztrál főváros súlyával és szerepkörével kapcsolatos nézeteit. Howard leköszönése után az új miniszterelnök, Kevin Rudd (2007–2010) visszahelyezte székhelyét Canberrába.
- 5 A félmillió lakosság szám, amelynek elérését az 1960-as években még 1990-re várták, valószínűleg csak 2035-re válik valóssá. Lásd még: Brown, 2014, 222.
- 6 Sydney és Canberra, illetve Sydney, Melbourne és Canberra egymáshoz való viszonyát lásd bővebben: Domaniczky, 2020.

erősödött Melbourne viszont az egységes Ausztrália első fővárosa és legnagyobb közlekedési csomópontja. A város mai napig adminisztrációs központ, sokszínű programkínálata miatt a kontinens kulturális fővárosaként is emlegetik.

Az egykor folyamatosan civakodó két metropolisz kapcsolatrendszere szoros és összetett, mindkét város fejlődését és működését csak a másik ismeretében lehet megérteni. A „harmadik testvér”, a legnagyobb szárazföldi város, a jelenlegi főváros, Canberra mindkét városhoz szorosan kötődik, de fekvésénél fogva a jövő egyre inkább Sydney-hez köti, ezért a két várost együttesen Sydney–Canberraként érdemes szemlélni.

A két pillér tehát valójában három várost takar: Melbourne-t, a déli metropoliszt, valamint az egymáshoz viszonylag közel található Sydney-t és Canberrát. Diplomáciai szempontból tehát nem elég csak Canberrában jelen lenni, a canberrai jelenlét mellett folyamatosan követni és értékelni szükséges a két metropolisz eseményeit ahhoz, hogy az ausztrál viszonyokról teljes képet kapjunk. Konzuli szempontból viszont a potenciális ügyfelek, illetve ügyek száma, a diaszpóra összetétele, feltártsága⁷ eltérő, ezek alapos vizsgálata szükséges a konzuli hálózat fejlesztéséről való döntést megelőzően.

A távolságok kényszerítő ereje

Ausztrália a Föld hatodik legnagyobb területű országa. Az egyetlen olyan ország, amely egy egész kontinenst befed (kontinens-ország). Ausztrália a második világháború vége óta tervezett bevándorlási politikával próbálja növelni lakosságát, de a népsűrűség még mindig csupán 3 fő/km² körül jár.⁸ A lakosság nagy része a két metropoliszban (Sydney és Melbourne) és Canberrában,⁹ valamint a tagállami fővárosokban,¹⁰ továbbá a keleti partvidéken él. Az ország több mint 80%-a gyéren vagy

7 Sydney-ben, ahol 1968 és 2009 között főkonzulátus működött, a magyar diaszpóra konzuli szempontból jól feltárt, az ügyfelek jelentős részének már voltak konzuli ügyei, elsősorban csak az újabb események „követésére” van szükség. Ezzel szemben Melbourne konzuli szempontból kevésbé ismert, hiszen állandó hivatásos konzulátus csak 2013-tól működik a városban. Ott megfelelő technikával az ügyfélkör jelentős mértékben bővíthető új ügyfelekkel. Canberra környékén az 1950–1970-es években zajló építkezéseknek köszönhetően egy időben ezernél is több magyar élt szervezett keretek között: volt magyar házuk, egyesületeik, rendezvényeik. Az ezredfordulóra a szervezett közösség teljesen eltűnt, s bár Canberra környékén jelenleg is ezer fő körül van a magukat magyarnak vallók száma, ők már többnyire többedik generációsok.

8 Magyarországon 105 fő/km².

9 E három városban él az ország lakosságának fele!

10 Sydney (New South Wales), Melbourne (Victoria), Brisbane (Queensland), Perth (Western Australia), Adelaide (South Australia), Hobart (Tasmania).

egyáltalán nem lakott,¹¹ a közlekedés a repülő és kocsik kivételével nehézkes, költséges és időigényes. A hat tagállami főváros között a repülőforgalom folyamatos, ami azt a látszatot kelti, mintha ezek a települések néhány órányira lennének egymástól. A valóságban repülőgép nélkül a nagyvárosok legkevesebb ezer kilométerre fekszenek egymástól,¹² de például a dinamikusan fejlődő Perth a hozzá legközelebb fekvő Adelaide-től 2700, Brisbane-től viszont 4300 km-re található.¹³

Mindezen adottságokat például a konzuli munka tervezése során fokozottan figyelembe kell venni. A távolságok és a magas költségek miatt törekedni kell az egyablakos ügyintézésre és az elektronikus megoldások minél szélesebb körű használatára.

A szétszóródott magyar diaszpóra

Ebben a hatalmas országban a magyarság többsége a tagállami fővárosokban, azon belül is Melbourne-ben és Sydney-ben él, kisebbik része azonban szétszóródva az egész kontinensen megtalálható – a sivatagszéli tanyáktól (South Australia) a hegyvidéki kis falvakig (Tasmania). A városi közösségek összetételében felfedezhetőek kisebb különbségek (ki honnét, mikor és hova érkezett), azonban ennél fontosabb, hogy az első generációsok, akik korábban éltek valamennyit Magyarországon, minden közösségben megtalálhatóak. A magyar diaszpóra ausztráliai megoszlása a konzuli kerületek meghatározásánál szempontként kell, hogy számításba jöjjön. Az elsőgenerációsok – akiknek általában a legtöbb magyar vonatkozású ügyük van – szétszóródása miatt a magyar közösség számára a legnagyobb segítséget az elektronikus szolgáltatások szerepének növelése jelentené.¹⁴

11 Ez az ún. Outback (Pusztaság), térképét lásd Domaniczky, 2018, 369.

12 Így például: Brisbane Sydney-től, Sydney Melbourne-től, Melbourne Adelaide-től.

13 Viszonyításképpen: Budapesttől London (Egyesült Királyság) közúton 1700, a skóciai Aberdeen (Egyesült Királyság) 2700, Kuvaitváros (Kuvait) 4200, Omszk (Oroszország) 4500 km-re található.

14 Egy egyszerű gyakorlati példát hozva: az elsőgenerációsok az ausztrál vízumuk meghosszabbításához, az ausztrál állampolgárság megszerzéséhez rendszeresen igényelnek magyar erkölcsi bizonyítványt. Ennek az elintézési ideje az elmúlt években 8 hétről 2–3 napra rövidült, azonban az igényléshez még mindig szükség van a személyes megjelenésre és azonosításra. Ezért az ügyfelek közül van, aki egy egész napot utazik az erkölcsi bizonyítvány kérelem benyújtása érdekében, holott már elektronikusan is kérelmezhetné azt ügyfélkapun keresztül, ha a program lehetővé tenné a külföldre kézbesítést (a magyar külképviseletekre, ahonnan azután irattovábbítással az ügyfélhez eljuttathatnánk). Vagyis az elektronikus ügyintézés fejlesztésében (különösen az e-SZIG bevezetése óta) nagy lehetőségek nyíltak, amelyeket pontosan az ilyen nagy területen szétszórta élő diaszpóra ügyintézésének megkönnyítésére lehetne hasznosítani.

A térségbeli diplomáciai és konzuli feladatellátás lehetséges modelljei

Többközpontú diplomáciai és többközpontú konzuli hálózat

Ezt nevezhetjük történeti modellnek is,¹⁵ hiszen a canberrai nagykövetség megnyitásával két, jogszabályi szinten ugyan hierarchikusan szerveződő, de a gyakorlatban szinte egyenrangú magyar képviselet működött Ausztráliában: a canberrai nagykövetség és a sydney-i főkonzulátus.¹⁶ A kettős képviselet időszaka közel négy évtizedig tartott (1975–2009 között), és bár ez idő alatt a diplomáciai munka elsősorban Canberrához, a konzuli munka pedig elsősorban Sydney-hez tartozott, mindvégig voltak átfedések a két állomáshely között.

Diplomáciai síkon a „zavaró interferenciák” csak részben eredtek a magyar fél döntéseiből. A kétértelmű helyzet ausztrál oldalon is fennállt, mégpedig a két város, Sydney és Canberra eltérő súlya és szerepköre miatt, ahogy erre fentebb az ausztrál adottságok között már utaltunk.

Az ausztrál oldalon végbemenő változások ismeretében a Sydney-i Főkonzulátus magyar oldalról rapid módon levezényelt bezárása a lehető legjobb időben történt. A canberrai nagykövetség kizárólagos aktorrá tétele ugyanis egybeesett az ausztrál főváros megerősödésével. Az Ausztráliában zajló folyamatok egyébként visszaigazolták e modell „történeti” jellegét: Canberra mint főváros megerősödése miatt a kettős képviselet modellje akkor sem lenne már visszaállítható, ha a magyar fél történetesen újrainyitná a főkonzulátust Sydney-ben.¹⁷

Ami azonban diplomáciai szempontból visszatekintve jól időzítettnek tűnik, az a konzuli munkában hosszú távú zavart és bizonytalanságot okozott. Az egyik legna-

15 Lásd Domaniczky, 2019.

16 A Sydney-ben nyitott konzuli képviselet erős pozíciói a megnyitás körülményeire is visszavezethetőek. Bár általában a diplomáciai kapcsolatok felvételére kerül először sor, és ez hallgatólagosan magában foglalja a konzuli kapcsolatok felvételét is (ezért fogalmaz úgy a bécsi konzuli egyezmény, hogy „Két állam között a diplomáciai kapcsolatok felvételében történt megegyezés – ellenkező utalás hiányában – magában foglalja a konzuli kapcsolatok felvételét is.” – BKE 2. cikk 2. pont), az ausztrál–magyar relációban előbb történt meg a konzuli kapcsolatok felvétele, és a konzuli képviselet megnyitása, amelyet évekkel később követett a diplomáciai kapcsolatfelvétel. A Sydney-i Főkonzulátus tehát szokásjogi alapon – ahogy erre egyébként a bécsi konzuli egyezmény 17. cikke lehetőséget is ad – hosszabb ideig diplomáciai feladatokat is ellátott.

17 Egy újrainyitott főkonzulátus diplomáciai súlya és szerepköre még akkor sem közelíthetné meg a korábbi főkonzulátusét, ha a magyar fél szándékai erre irányulnának. Canberra mint diplomáciai központ „szívóhatása” a két város közelsége miatt jelentős: hiába működik tehát az ausztrál külügyminisztérium honlapja szerint több külképviselet Sydney-ben, mint Melbourne-ben, a fővárostól távolabb fekvő déli metropolisz konzuli testülete jóval karakteresebb, míg Sydney-ben a programok egy része Canberrához is kötődik.

gyobb ausztrál közlekedési csomópontban¹⁸ működő – tehát nemcsak városon belül, de az ország különböző részeiből is könnyen megközelíthető – főkonzulátus helyét és szerepkörét egy kisebb, nehezebben¹⁹ megközelíthető helyen lévő külképviselet – ráadásul azonnal – nem tudta átvenni.²⁰

Egységes diplomáciai és konzuli központ

A Sydney-i Főkonzulátus bezárásától a melbourne-i konzuli iroda megnyitásáig tartó időszak (2009–2013)²¹ az egyközpontú, egységes diplomáciai és konzuli képviselő kora volt. Ez azt jelentette, hogy a már létező, elsősorban reprezentációs célokra szolgáló, de konzuli részleggel is rendelkező, az ausztrál főváros Deakin városrészében fekvő nagykövetségi épület számított ebben az időszakban a diplomáciai és konzuli munka központjának.

A diplomáciai munka szempontjából ez a megoldás, amely a politikai központhoz legközelebb fekvő helyen csatornázza be az összes releváns információt, kétségkívül hatékony munkavégzést tesz lehetővé. A főváros és a két metropolisz kapcsolatrendszere azonban nemcsak a múltban, de a jelenben is összetett. Canberra megerősödése továbbra sem jelenti azt, hogy a két legnagyobb városban, Sydney-ben vagy Melbourne-ben zajló események figyelmen kívül hagyhatóak lennének. Ellenkezőleg: Ausztrália szerkezeténél fogva nem egyközpontú, ezért a diplomáciai munkát ebben a modellben sem lehet egy központból intézni. A canberrai súlypont mellett egyaránt jelen kell lenni a két metropoliszban is. A feladat – amennyiben megfelelő színvonalon kívánják ellátni – nem kiszervezhető: a teljes politikai kép megértéséhez a canberrai diplomatáknak kell egyszerre három hangszerezen játszaniuk. A magyar döntés alapján létrehozott egységes diplomáciai központ egyedüli korlátját tehát az ausztrál viszonyok jelentik, amelyek a központosítást csak bizonyos mértékig teszik lehetővé.

18 Ebben a nagyvárosban található az ország egyik legnagyobb magyar közössége, amely ugyanakkor politikailag (mind Magyarország, mind Ausztrália irányába) a legaktívabb.

19 A „nehezebben megközelíthető” fordulatnak Canberra vonatkozásában csak Sydney-hez viszonyítva van értelme. Egy 5,5 milliós, tengerparti kikötőváros értelemszerűen forgalmasabb és könnyebben elérhető, mint a szárazföldi, 350 ezer fős Canberra, amelynek reptere csak 2010-es évektől fogad nemzetközi járatokat. Canberra kisebb mérete ellenére jól megközelíthető közúton, vasúton (Sydney-ből) és repülővel (elsősorban Sydney-ből és Melbourne-ből).

20 Az optimális megoldások kidolgozása (konzuli fogadónapok rendszere, helyszínei, ezek kommunikációja) hosszabb időt vett igénybe, és mire az új rendszer megszilárdult volna, a magyar fél más megoldások irányába mozdult el.

21 Szinte pontosan négy év (2009. szeptember 30. – 2013. október 23.) telt el a Sydney-i Főkonzulátus bezárása és a Melbourne-i Konzuli Iroda megnyitása között.

Az egységes diplomáciai és konzuli központ megszervezésének konzuli szempontból jelentős előnyei és hátrányai is vannak. Egy ilyen központ kialakítása általában komoly, hosszabb távon megterülő beruházással jár. A koncentrált ügyintézés magas színvonalú konzuli (szakmai és infrastrukturális) háttérrel igényel, ugyanakkor az eljárásokat az egy központból szervezett fogadónapok gyorsabbá és egységessé tehetik. Vagyis a Canberra-központú magyar konzulátusnak többfős – lehetőleg rutinos – személyzetre és a nagyszámú ügy feldolgozásához szükséges modern – a biztonsági és technikai követelményeknek egyaránt megfelelő – konzuli részlegre lenne szüksége.²² Nem kötelező előfeltétel, de az ilyen centrumokat általában jelentős magyar közösséggel bíró településeken szokták kialakítani.²³

Egységes diplomáciai központ – decentralizált konzuli hálózat

A 2013–2018 között megnyitott két konzuli irodával Magyarország jelenleg e megoldás megvalósítása mellett döntött. A Melbourne-ben (2013) és Sydney-ben (2018) nyitott két szervezeti szempontból nem önálló iroda mellett tovább működik a nagykövetség konzuli részlege is. Az egységes canberrai diplomáciai központ mellett így jelenleg hárompontos konzuli hálózat (Canberra, Melbourne, Sydney) található. Bár a konzuli központok jogi státusza,²⁴ személyi

- 22 Ehhez fel kell mérni a meglévő épületeket, átgondolni, hogy a jelenlegi terek elegendőek lennének-e egy nagyobb ügy-, illetve ügyfélforgalom számára, vagy esetleg új, különálló épületre lenne szükség.
- 23 Konzuli szempontból az ügyintézés ugyanis a tájékoztatással kezdődik, a potenciális ügyfelek pedig legkönnyebben a magyar rendezvényeken érhetők el. Canberra viszont egy viszonylag kicsiny és szervezetlen magyar közösséggel rendelkezik, a nagyobb magyar közösségekhez tehát utazni szükséges. Amennyiben egyetlen konzuli központban gondolkodunk, érdemes a jó megközelíthetőségre is figyelemmel lenni: a konzulátust tömegközlekedési szempontból könnyen megközelíthető helyen érdemes kialakítani, ami Canberrában a jelenlegitől eltérő helyszín választását tenné szükségessé.
- 24 A jogi státusz tekintetében a magyar jogi és a nemzetközi jogi szabályozás, valamint a két ország gyakorlata eltérő. A magyar szabályozás tekintetében a külképviseletekről és a tartós külszolgálatról szóló 2016. évi LXXIII. törvény egyértelműen fogalmaz: „A külképviselet részeként [...] alkonzulátus, valamint konzuli iroda működhet. Az alkonzulátus és a konzuli iroda önálló költségvetéssel és vezetéssel nem rendelkezik.” (3. § (2) bekezdés). Ezzel szemben a bécsi diplomáciai egyezmény (amelyet Magyarország 1965-ben, Ausztrália 1968-ban ratifikált) szerint „A küldő állam a fogadó állam előzetes kifejezett hozzájárulása nélkül nem létesíthet a képviselet részét alkotó hivatalt más helységben, mint ahol magát a képviseletet létesítette.” (12. cikk). Magyarország a külügyi törvényben elsősorban a munkaszervezés és a gazdálkodás egyszerűsítése érdekében egy sajátos, hibrid formát alkotott meg (konzuli iroda), amely azonban a két bécsi egyezmény megoldásával – amely diplomáciai és konzuli képviseleteket különböztet meg (BDE 3. cikk, BKE 3. cikk) – ellentétes. Ausztrália mint fogadó állam a külföldi missziókkal kapcsolatos protokollját a bécsi egyezmények alapján határozza meg: tehát a magyar jog szerint nem önálló képviselet ausztrál oldalon önállóan, a bécsi konzuli egyezmény szerinti besorolásnak megfelelően, egy vezetővel jelenik meg. A jogi státuszbeli eltérés egyébként nem szükségszerű, azt magyar részről a bécsi egyezményekkel ellentétes tartalmú azonos szintű (törvényi)

állománya²⁵ és feladatai²⁶ között vannak eltérések, munkájukat azonos szabályok alapján, a megállapított konzuli kerületükben²⁷ kell végezniük. A fentiek miatt a hálózat elemei csak látszólag egyenrangúak,²⁸ mert közülük – strukturálisan és koncepcionálisan is – kiemelkedik a nagykövetség konzuli részlege.²⁹ Ezt a különbséget következetesen érvényre kellene juttatni: vagy központi szerepkörbe emelni (vagyis visszatérni a korábban fennálló *egységes diplomáciai és konzuli központ modellhez*) vagy tovább kellene lépni a két konzuli iroda felállításával megkezdett úton, és magát a nagykövetséget kellene a konzuli munkától teljesen mentesíteni.³⁰ Canberrában – a halaszthatatlan, illetve a diplomáciai szempontból kiemelten fontos konzuli ügyek

szabályozás okozza (vagyis a külügyi törvényben nem lett volna szabad kimondani a két forma egyesítését, hanem alsóbb szintű szabályokban más technikával kellett volna a kormányzati célt, a munkaszervezési és gazdálkodási szempontokat érvényre juttatni).

- 25 A személyi állomány tekintetében a bécsi egyezmények megkülönböztetnek diplomáciai képviselőt konzuli ügyekkel foglalkozó diplomatákat (vö. BDE 1. és 3. cikk, BKE 1. és 3. cikk) és konzulátusokon dolgozó konzuli tisztviselőket (BKE 1. és 3. cikk). Az ausztrál gyakorlat is ennek megfelelően alakul: a nagykövetség konzuli munkát végző munkatársai diplomata, a konzuli képviselőtöketen dolgozó konzuli munkatársai konzuli besorolásba kerülnek.
- 26 A feladatok szempontjából Canberra egyrészt a jogi szabályozás, másrészt az ausztrál protokoll előírásai miatt kiemelt helyzetben van. A nagykövetség konzuli részlegének feladatai értelemszerűen eltérőek, hiszen diplomáciai jelentőséggel is bíró konzuli ügyekben elsősorban az itt dolgozóknak kell eljárniuk. Az eltérő feladatok adódhatnak a bécsi egyezményekből is (lásd pl. BKE 21. cikk). Ám az ausztrál protokoll szerint a nagykövetség konzuli részlegének munkatársai konzuli kerülettől függetlenül eljárhatnak az ország egész területén. (<https://dfat.gov.au/about-us/publications/corporate/protocol-guidelines/Pages/3-Diplomatic-missions-consular-posts-and-other-representative-offices.aspx> [Hozzáférés: 2019. július 14.]). Visszafelé ez a fogadó állam külön engedélyezéshez kötött (BKE, 6. cikk), tehát egy konzulátuson dolgozó konzul másik állomás-helyre küldéséhez elvileg a fogadó állam beleegyezésére is szükség van.
- 27 A magyar és ausztrál szabályozás e tekintetben is eltérő. Bár a jogforrást mindkét esetben a bécsi egyezmények jelentik, magyar részről a nagykövetség konzuli részlege is saját konzuli kerülettel rendelkezik (mert a BKE 3. cikke azt mondja, hogy a konzuli „...feladatokat az Egyezmény rendelkezéseinek megfelelően diplomáciai képviselők is végezhetik”, vagyis rájuk is vonatkoznak a BKE konzuli kerületekről szóló rendelkezései). Az ausztrál protokoll szerint viszont a nagykövetségek konzuli részlegének munkatársai (sőt: diplomatái!) konzuli kerülettől függetlenül eljárhatnak az ország egész területén (<https://dfat.gov.au/about-us/publications/corporate/protocol-guidelines/Pages/3-Diplomatic-missions-consular-posts-and-other-representative-offices.aspx> [Hozzáférés: 2019. július 14.]).
- 28 Bármennyire is próbálták még a beosztásokat és a létszámot is egységesíteni az elmúlt években. Vö. 2016.LXXIII. tv. 8. § (2) bekezdés. Ennek alapján mindhárom konzulátus vezetőjét vezető konzullá nevezték ki. Törekedtek továbbá az azonos létszám és konzuli kerületek kialakítására is, ezeket azonban a gyakorlati adatok és eredmények nem igazolják vissza. Lásd még a 43. lábjegyzetet.
- 29 A nagykövetség konzuli részlegének strukturálisan és koncepcionálisan kiemelt helyzetére vö. a 24–27. lábjegyzeteket.
- 30 Abban a pillanatban ugyanis, amikor a két legnagyobb magyar közösséggel bíró városban konzulátusok megnyitására kerül sor, a kicsiny magyar közösséggel bíró és a két tengerparti közlekedési csomópont-hoz képest nehezebben megközelíthető konzulátus fenntartása feleslegessé válik. Az ügyfelek ugyanis az utazási idők és költségek alapján foglalnak időpontokat, hiába is szabnak nekik mértanilag szabályos konzuli kerületeket. Ráadásul a konzuli munkaszervezés az egységes diplomáciai központ legfontosabb feladatától, a diplomáciai munkától von el forrásokat úgy, hogy maga a canberrai konzuli munka egyébként a közeli, kizárólag konzuli feladatokat végző Sydney-ből ellátható lenne.

ellátása érdekében – egy másodkonzuli munkakört is ellátó diplomata foglalkoztatása elegendőnek tűnik, a jelenlegi canberrai konzuli létszámot és állományt pedig szét lehetne osztani Melbourne és Sydney között (erre vonatkozóan lásd az alábbi két modellt). Ez a modell csak a profiltisztítást követően – Canberrában tisztán diplomáciai képviselő és két azonos rangú, különböző városokban lévő konzuli iroda – lenne középtávon is működőképes.³¹

Egységes diplomáciai központ: egyenrangú többközpontú konzuli hálózat

Ez a modell tulajdonképpen a szabályozás valamennyi elemének megfelelő megoldást kínálja³² egy egységes diplomáciai központtal a fővárosban és két önálló konzulátussal a két tengerparti metropoliszban. Tekintettel Canberra Sydney-hez való közelségére, a nagykövetség konzuli részlegét érdemes lenne teljesen megszüntetni, és a fővárosban felmerülő ügyeket Sydney-ből szervezett kihelyezett fogadónapok keretében ellátni. Sydney státusz bővítését egy csendes-óceáni regionális konzuli központ kiépítéséhez lehetne felhasználni. Ehhez az egyik konzul munkakörét a jelenlegi regionális munkakörök³³ (gazdasági régió igazgatásáért felelős diplomata, illetve a regionális rendszergazda) mintájára regionális konzuli státusszá lehetne fejleszteni.³⁴

Ha a canberrai konzuli részleg felszámolásra kerül, feladatait kétféleképpen lehet elosztani: vagy csak az egyik központot fejleszteni a megmaradó kettő közül vagy mindkettőt. Az első esetben egy hierarchizált többközpontú modelltől beszélünk, ahová a konzuli szolgáltatásokat egységesen be lehetne szervezni (lásd utolsó modellt), a második esetben viszont Sydney és Melbourne között el kellene osztani a feladatokat. Ha a regionális konzul Sydney-be kerül, ahová egyébként már kihelyeztek egy regionális rendszergazdát, akkor Melbourne konzuli kerületét kellene bővíteni, e téren pedig az egyetlen lehetséges megoldás Nyugat-Ausztrália Melbourne-höz csatolása lenne.

31 A két, nagykövetség részét képező, de attól eltérő államokban működő konzuli iroda létezése továbbra is ellenőrzés a BDE 12. cikkével.

32 Miután itt többközpontú a hálózat, az egyes elemek legalább konzulátus rangban működnek, így az ausztrál és a magyar szabályozás és gyakorlat már összeegyeztethetővé válik.

33 Vö. a külképviseletek gazdálkodásának részletes szabályairól szóló 223/2017. (VIII. 11.) kormányrendelet 15–17. §§, illetve a 2016:LXXIII. törvény 29. § (1) bekezdés.

34 Ennek a konzulnak a feladata a Csendes-óceán ázsiai részén működő, elsősorban vízumkiadó képviseletek konzuli szakmai munkájának segítése lehetne. Sydney mint a jelenleg legnagyobb forgalmú ausztráliai képviselő viszont csak klasszikus ügyekkel foglalkozik, ezen ügýtípusokkal kapcsolatban a régió egységes gyakorlatának kialakításába könnyen bevonható.

Melbourne bővítése mellett számos érv³⁵ felhozható, ezeket viszont mind annálja a műemléki környezet,³⁶ amely a konzuli fejlesztésekhez szükséges technikai és biztonsági háttér megvalósítását akadályozza.

A két központ fejlesztése természetesen eltérő szempontok figyelembevételével is megtörténhet. A konzuli munkavégzéshez ugyanis szintén kapcsolódnak kulturális és egyéb feladatok.³⁷ Ennek figyelembevételével például a melbourne-i konzulátus – mint az Ausztrália kulturális fővárosában működő magyar képviselet – fejleszthető egy kulturális intézettel egybekötött főkonzulátussá.³⁸ Sydney-ben a Canberrával egyesített forgalmú konzuli képviselet pedig egybevonható lenne – főkonzulátusként – egy turisztikai irodával, amely pontosan a nagyobb ügyfélforgalomra építve Budapestre, illetve akár a V4-es fővárosokba szervezhetne utakat.

Egységes diplomáciai központ: hierarchizált többközpontú konzuli hálózat

Ha Melbourne-ben nem sikerül a konzulátust egy modern, minden szempontból megfelelő épületbe költöztetni,³⁹ a két konzuli központ közül – konzuli szempontból – csak az egyik, a sydney-i fejleszthető tovább. Ebben az esetben is több lehetőség kínálkozik. Sydney konzuli központként lesz főkonzulátus, amely felelős a jelenlegi

35 Melbourne-ben él a legnagyobb és legszervezettebb magyar közösség. Több magyar ház és magyar szervezet működik itt. A város sugaras szerkezetű, könnyű benne közlekedni, a tömegközlekedés Ausztrálián belül itt a legfejlettebb. Melbourne országon belül is közlekedési (légi, vasúti, közúti) csomópont, de nemzetközi járatokkal is elérhető bármilyen irányból.

36 Nemcsak az épület maga, amiben a konzulátus jelenleg működik (<https://vhd.heritagecouncil.vic.gov.au/places/102762> [Hozzáférés: 2019. július 16.]), de az egész városnegyed műemléki vagy városképi szempontból jelentős (ezt hívják North Fitzroy Heritage Overlay Area-nak); mindez a külső és belső átalakítást jelentős mértékben megnehezíti vagy éppen lehetetlenné teszi.

37 Vö. BKE 5. cikk, illetve külügyi tv. 57. § (1)–(3) bekezdései.

38 Magyar részről számos alkalommal felmerül az ötlet, hogy el kell érni, hogy Ausztrália újra nagykövetséget nyisson Budapesten. Ezt a célt reálisan kitűzni sem lehet, Ausztrália mintegy két évtizede folyamatosan építi le a közép-európai diplomáciai hálózatát. Hosszabb távon valószínűleg csak Berlinben (Németország az egyik legfontosabb európai kereskedelmi partner) és Belgrádban (a legnagyobb közép-európai származású diaszpóra a volt jugoszláv államokhoz kötődik) lesznek jelen. Ilyen adottságok mellett sem reménytelen azonban a helyzet, ha például a kulturális diplomácia oldaláról közelítünk. Budapest és Melbourne hasonlóságait kiemelve a magyar fél egy ingyenes telekfelajánlás révén egy ausztrál kulturális intézet felállítását szorgalmazhatná. Vagyis diplomáciai síkon nem, de kulturális vonalon talán lenne esély Ausztrália budapesti jelenlétének helyreállítására. Viszonszerűen alapon Magyarország felajánlhatná, hogy a déli féltekén egyszer amúgy is nyitni tervezett magyar intézetet Ausztráliába, azon belül is Melbourne-be vinné, amihez szintén telket vagy hozzájárulást kér.

39 Itt nyilván azt kell mérlegelni, hogy a reprezentáció vagy a konzuli munkavégzés szempontjai fontosabbak. Amennyiben az előbbi, úgy Carlton vagy Kew patinás városrészei is szóba jöhetnek, amennyiben az utóbbi kap elsőbbséget, a legjobb döntés egy belvárosi irodaházbeli bérlet lehetne.

canberrai ügyek ellátásáért is, illetve esetleg a délkelet-ázsiai, Csendes-óceán környéki magyar képviseletek⁴⁰ regionális konzuli központja is lesz. Főkonzulátusként – amellet, hogy Canberrát is ellátja – alá tartozhat Melbourne mint konzulátus, akár egy megnövelt Nyugat-Ausztráliát is magába foglaló konzuli kerülettel. Nyugat-Ausztráliában továbbra is megfontolandó egy önálló konzulátus felállítása, mert az az állam gazdaságilag számos lehetőséget kínál, ugyanakkor az ottani, mindentől távol eső magyar közösség számára a konzuli ügyek intézése is könnyebbé válna. Ha Magyarország Perthben konzulátus felállítása mellett döntene, legcélszerűbb formában talán egy Melbourne vagy Sydney alá szervezett alkonzulátusként lehetne megnyitni, mert ez ebben a formában a BKE-nek is megfelelné.⁴¹

A konzuli feladatelosztáson túlmenően Melbourne további fejlesztése történhetne a már fentebb jelzett kulturális, Sydney-é pedig turisztikai irányba, így mindkét nagyvárosi képviseletünk a helyi sajátosságoknak megfelelő arculatot kaphatna, ami hosszú távú működésüket is elősegíthetné.

Összegzés

Az ausztráliai magyar képviseletek lehetséges fejlesztési irányait próbáltuk áttekinteni az ausztrál adottságok és a külképviseleti hálózatunkban rejlő jelenlegi lehetőségek függvényében. Amellet érveltünk, hogy a jelenlegi megoldás (*egységes diplomáciai központ – decentralizált konzuli hálózat*) a korábbi állapothoz képest egy jó irányba tett lépés, de még nem a végleges állapot, mert közép- és hosszú távon nem fenntartható. A diplomáciai feladatok Canberrába csoportosítása egy évtizeddel korábban – jó időzítéssel – megtörtént. A diplomáciai munka zavartalanságának biztosításához azonban a diplomáciai központot vagy egyedüli konzuli központtá is fel kellene fejleszteni vagy a konzuli munkától teljes mértékben mentesíteni kellene. Egy canberrai konzuli központ létesítése visszalépést jelentene egy korábbi modellhez, amelyen – azt követően, hogy a két legnagyobb magyar közösséggel rendelkező városban konzuli hivatalok működnek – Magyarország már túllépett; ezen túlmenően felesleges kiadásokkal járna és a diplomáciai munkától vonna el kapacitást.

40 Csak egy lehetőséget felvázolva: Dzsakarta (Indonézia), Szingapúr (Szingapúr), Kuala Lumpur (Malajzia), Manila (Fülöp-szigetek), Hanoi és Ho Si Minh Város (Vietnam).

41 Lásd mintaként Magyarország Vancouveri Alkonzulátusát (<https://toronto.mfa.gov.hu/page/vancouveri-alkonzulatus> [Hozzáférés: 2019. július 16.]).

A canberrai konzuli részleg Sydney-be való olvasztásával viszont megnyílna a lehetőség a legnagyobb forgalmú konzuli képviselet további fejlesztéséhez, esetleg regionális konzuli központtá tételéhez. Ennek kapcsán végig kell gondolni Melbourne helyzetét is. Itt azonban a konzuli iroda jelenlegi székhelye minden további, konzuli szempontú fejlesztés gátját képezi. Amennyiben a székhely azonban új helyre kerül, megfontolandó a melbourne-i konzuli kerület Western Australiával történő kibővítése. Így akár mindkét konzulátus főkonzulátusi rangot kaphatna, és Ausztrália átlósan⁴² kerülne felosztásra a két konzuli hivatal között.

Megfontolásra javasoltuk továbbá a két konzulátus székhelynek profiljának megfelelő, nem konzuli szempontú fejlesztését is. Ez Melbourne, a kontinens kulturális fővárosa esetében egy magyar intézet felállítását, a forgalmas légikikötő, Sydney esetében egy turisztikai iroda kialakítását jelenthetné. Mindkét intézmény hosszú távon kedvező hatással bírna a konzuli ügyfélkörre, továbbá mind a kulturális, mind a turisztikai központ felállítása illeszkedik a jelenlegi magyar kultúrdiplomáciai és turisztikai célkitűzések közé.

Végül pedig dönteni szükséges – a városban rejlő üzleti potenciál és konzuli ügyek intézésének megkönnyítése érdekében – egy esetleges perthi alkonzulátus felállításáról. Ezt – ha Western Australia oda tartozik – a melbourne-i, ha Melbourne fejlesztésére nem kerül sor, a sydney-i főkonzulátus alá lehetne rendelni.

Vagyis a magunk részéről a legutolsó modell (*egységes diplomáciai központ – hierarchizált többközpontú konzuli hálózat*) megvalósítása mellett érvelünk, már csak azért is, mert az önálló főkonzulátusok léte feloldaná a jelenleg a nagykövetséghez csatolt nem önálló konzuli irodák okozta jogi ellentmondást is. A főkonzulátusi rang természetesen nem jelenti azt, hogy a külügyminisztérium az általa legoptimálisabbnak tartott munkaszervezési és gazdálkodási szabályozást – alacsonyabb szintű jogszabályokkal – ne tudná megvalósítani.

Végezetül óvni szeretnénk az olyan általánosító szemlélet alkalmazásától, hogy Melbourne és Sydney csak azonos módon szemlélhető. Ellenkezőleg: bár a két várost érdemes együttesen kezelni, ezt csakis a két város eltérő arculatának figyelembevételével érdemes megtenni.⁴³ Éppen ezért érveltünk a konzuli hálózatnak a magyar

42 Ebben az esetben konzuli kerületként Sydney-hez tartozna: New South Wales, Queensland, Australian Capital Territory és Northern Territory, Melbourne-höz pedig Victoria, South Australia, Tasmania és Western Australia. Magyarok tekintetében ez nagyjából egyenlő elosztást jelentene: 40–40 ezer fővel. Lásd még: Domaniczky, 2018, 309–341.

43 Az a jól hangzó érv, hogy mindegyik képviseleten legyen konzuli részleg, ugyanolyan létszámmal, ugyanazon rangban lévő beosztottakkal, csak papíron mutat jól, de az egyes városok jellegzetességeire nem ad adekvát válaszokat. Bár jól hangzik, hogy KGA-k révén külgazdasági szempontból egy egész kontinentet le lehet fedni, a rendszerváltás óta eltelt időszak eseményeit áttekintve ebben a viszonylatban elsősorban a konzuli munkára,

érdekeknek és az ausztrál adottságoknak egyaránt megfelelő fejlesztése mellett, amikor a diplomáciai munka Canberrába, a kulturális jellegű munka Melbourne-be, a turisztikai jellegű munka Sydney-be csoportosítását javasoltuk. A konzuli munka ezek hátterét és bázisát képezhetné, a főkonzulátusi rangra mindkét esetben pedig nem a cím, hanem a jogszabályi összhang megteremtése miatt lenne szükség.

Felhasznált irodalom

- Brown, N. (2014): *A History of Canberra*. Cambridge, Port Melbourne: Cambridge University Press
Domaniczky E. (2018): *Ausztrália magyar szemmel*. Budapest: Fakultás
Domaniczky E. (2019): 'Centralizációs és decentralizációs tendenciák a délkelet-csendes-óceáni magyar külügyi hálózatban', *Jura*, 25 (1), 257–261. o.
Domaniczky E. (2020): *Ausztrál fővárosok: Sydney, Melbourne és Canberra*. Budapest: Fakultás

másodsorban a kulturális és tudományos együttműködésre érdemes koncentrálni. Külgazdasági eredményeket nagy valószínűséggel e témák „margóján” fogunk tudni elérni, tehát a külgazdaság legjobb helyen a klasszikus diplomáciai központban, Canberrában lenne. A konzuli képviselőkön így megüresedő helyeket a konzuli részlegek bővítésére lenne érdemes fordítani.

Magyarország konzuli és diplomáciai kapcsolatai Ausztráliával

Mohács után Magyarország néhány rövid kivételtől eltekintve csak 1918-ban bukkant fel önálló tényezőként a nemzetközi porondon. A Habsburg, majd 1867 után az Osztrák–Magyar Monarchián belül a kizárólagos uralkodói hatáskörben fenntartott külpolitika szűk mozgásteret biztosított, amely a magyar jelenlétet elsősorban a személyzeti politikában tette lehetővé. A térségbeli magyar diplomáciai hálózat előzményei mégis a dualizmus korába nyúlnak vissza.¹

Kontinuitásról azonban a hektikus 20. században nem beszélhetünk, inkább lassú hálózatépítési törekvésekről, amelyeket minden rendszerváltással újra kellett kezdeni. A Monarchia hálózatát személyzeti és szervezeti értelemben is elmosta az idő, s elvesztek az évtizedeken keresztül alakított tapasztalatok, a kapcsolatrendszer és a helyismeret. A folytonosságot – szervezeti értelemben (s a távolságot tekintve ez roppant nagy siker) – csupán 1989-ben sikerült biztosítani.

A diplomáciai kapcsolatoknál ugyanis a gazdasági érdekek és a külhoni diaszpóra kettősét egy speciális adottság tette relatívvá: az országok közötti roppant távolság, amelyből a kapcsolatok jelentős idő- és költségigénye is származott. Ilyen távolságban különösen hosszú időre – nyugodt, prosperáló periódusra – volt szükség a kapcsolatok felvételéhez, a diplomáciai hálózat kialakításához, alkalmas személyek kijelöléséhez, az együttműködés lehetséges területeinek beazonosításához, a kapcsolatok elmélyítéséhez.

Ezek az előfeltételek az elmúlt két évszázadban voltaképpen háromszor álltak fenn: a kiegyezést követően (1867–1914), a Kádár-rendszerben (1956–1989) és a rendszerváltás után (1989 után).

¹ A Habsburg, illetve Osztrák–Magyar Monarchia külügyeinek szerkezetéről, magyar vonatkozásairól az utóbbi időszakban több alapvető munka is megjelent. Somogyi Éva számos tanulmánya, lásd különösen Somogyi, 2004, 601–672. és 2008, 3–47. és 2014, 119–132. Átfogó jellegére tekintettel a korszakra lásd Diószegi, 2001.

A diplomáciai kapcsolatok kezdeti formái

A diplomáciát megújító 1815-ös bécsi kongresszust követő évszázad Nagy-Britannia felemelkedésének időszaka volt. Ausztriára mint a kontinentális egyensúly fontos szereplőjére tekintettek a La Manche-csatornán túlról. Követek révén a két ország diplomáciai kapcsolatai a 18. századtól kölcsönössé és rendezetté váltak.² Ezt követően a két birodalom: az angol és az osztrák területén – így az Ausztráliában vagy Magyarországon – felmerülő kérdéseket diplomáciai úton képesek voltak megoldani.

A konzulátusok megjelenése

A 19. század közepén előbb az ausztrál gyarmatok önkormányzatának kiépülése, majd a kiegyezés révén az osztrák állam államszervezetének átalakulása, a kereskedelmi kapcsolatok keresése és felívelése a szorosabb együttműködés irányába hatott. A kapcsolatok kiépülésének kezdeti mozgatórugója tehát a kereskedelem volt, ehhez azonban a helyismeret, a helyben lét elengedhetetlen feltételnek számított. A Monarchia térségbeli terveinek kedvezett a Német Birodalom 1871-es megalakulása, amely a korábbi kis német államok diplomáciai személyzetének szélnek eresztésével járt.

Az első két osztrák–magyar tiszteletbeli konzul: Sydney-ben és Melbourne-ben 1871-ben került kinevezésre. A Sydney-ben működő Kummerer Rudolf (Rodolpo) 1868 és 1871 között Bajorország képviselőjeként tevékenykedett,³ és 1871-ben igazolt át az Osztrák–Magyar Monarchiához.⁴ A köztisztletnek örvendő melbourne-i vállalkozó, Thonemann Emil első generációs osztrák volt, halála után testvére szolgált tovább tiszteletbeli konzulként.

A konzuli hálózat kiépülése

Az alkalmas személyek fellelése nem ígérkezett könnyű munkának. A kinevezettek listáját áttekintve látható, hogy az első generációs – az új környezetbe sikeresen beilleszkedett – állampolgárok mellett később megjelentek a született ausztrálok. Ők, a

2 Lásd még: Frank, 1978, 481–507., valamint az osztrák–magyar követek listájára: CSKKÉK, 1914. Az első magyarországi angol képviselő felállítási kísérleteire lásd Waldapfel, 1962, 41. és 47.

3 Vö. The London Gazette, No. 23341. 103. 1868. január 10., illetve Government Gazette, 1871. szeptember 9., The Hay Standard, 1872. január 17. 4.

4 Hasonlóan német szolgálatban kezdett az első adelaide-i osztrák–magyar konzul, Treuer Adolf is. Lásd: The Advertiser, 1894. december 13. 5.

fogadó állam társadalmának avatott ismerőiként, akár több államot is képviselhettek egy időben,⁵ helyismeretükkel pedig nehéz lett volna versenyezni. A hivatásos diplomaták⁶ csak a századfordulót követően jelentek meg az egyre inkább központtá váló Sydney-ben,⁷ ahová a világháború előtti években már Ausztrália mellett Új-Zéland és a szigetvilág is tartozott.⁸

Tiszteletbeli konzulok és székhelytelepüléseik (alapítás éve) a dualizmus korában			
Adelaide (1885)	Perth (-Freemantle) (1910)	Brisbane (1910)	Newcastle (1909)
Adolph Treuer (konzul) (1885–1894)	Alfred Edward Morgans (konzul) (1910–1914)	Edward Bull Wareham ⁹ (konzul) (1910–1914)	Archibald Aloysius Rankin ¹⁰ (alkonzul) (1909–1914)
Karl Ludwig Meyer (1894–1899) (mb. konzul)			
Otto Drehnen (konzul) (1899–1913)			
Fritz M. Marcard (id. ügyvivő) (1913–1914)			

Forrás: korabeli angol, ausztrál és magyar sajtócikkek, valamint levéltári iratok (MNL)

- 5 Lásd pl. Nyugat-Ausztrália, ahol Alfred Edward Morgans az Osztrák–Magyar Monarchia mellett később ellátta Spanyolország, végül az USA képviseletét is.
- 6 Itt szükséges megjegyezni, hogy a gyakran első ausztráliai magyar diplomataként emlegetett br. Forster Pál alkonzulként (1904–1906), majd ideiglenes ügyvivőként (1906–1907) dolgozott az akkor már több fővel működő Sydney-i Főkonzulátuson 1904–1907 között. Bár általában konzulként hivatkoznak rá, a konzuli rangot csak pittsburgi (USA) szolgálata idején, 1911. január 22-ével kapta meg (CSKKÉK, 1914, 235.).
- 7 A korábban tiszteletbeli konzulok által ellátott Sydney-ben 1902-től osztrák–magyar főkonzulátus működött, hivatásos diplomatákkal (CSKKÉK, 1914, 235.).
- 8 Vagyis az 1910-es évekre a Sydney-i Főkonzulátus működési területe már megegyezett a Canberra székhelyű nagykövetség 1975 és 2015 közötti működési területével. A pontos „hivatali kerületet” a külügyi évkönyv a következőképpen adta meg: „Egész Ausztrália, Újzeeland és a szigetek. Alárendelt hivatalai: Adelaide, konzulátus; Auckland, konzulátus; Melbourne, konzulátus.” (CSKKÉK, 1908, 153.). A szigetek kifejezés alatt a következő szigeteket értették: a Cook-szigetek és Niue, amelyek 1901-től Új-Zéland fennhatósága alá tartoztak (az előbbi tagjait rendszerint együttesen és külön-külön is nevesítették). Vö. CSKKÉK, 1908, 153.
- 9 A sors különös firtora, hogy az egykori queenslandi osztrák–magyar konzul (1865–1944) fia az első világháborúban az antant katonájaként Gallipollinál halt hősi halált (Vö. The Sydney Morning Herald, 1944. június 16. 5.).
- 10 A jónévű lokálpatrióta ügyvéd (1872–1951) számos jótékony felajánlását (és a városi kórház érdekében végzett munkáját) máig számon tartja Newcastle közvéleménye. Emléke előtt tisztelegve a város parkot (Rankin Park) is elnevezett az egykori osztrák–magyar alkonzulról. Vö. <http://www.kempseymuseum.org/userfiles/newsletters/newsletter%201408.pdf> (Hozzáférés: 2016. szeptember 14.); <https://rankinellison.com.au/History> (Hozzáférés: 2016. szeptember 15.).

A konzuli hálózat több lépcsőben épült ki a térségben: elsőként Sydney-ben és Melbourne-ben. Második körben Adelaide-ben. Ezt követően Aucklandben (Új-Zéland), majd a negyedik hullámban Brisbane-ben, Perth-ben és az egyre jelentősebb ipari központtá váló Newcastle-ben (alkonzulátus).¹¹

A Monarchia időszakában kiépült térségbeli hálózat tehát nagyfokú hasonlóságot mutat a rendszerváltást követő tiszteletbeli konzuli székhelyekkel. Ennek oka a nagy távolságokban, illetve a gazdasági érdekekben rejlett és rejlik. A gazdaság ugyanis már a 19. század végén is az ausztrál nagyvárosokba összpontosult, a sikeres üzletkötéshez helyben kellett lenni, helyi szinten meg kellett jelenni.

A hálózat kiépülésével egyidejűleg pedig nyomon követhető a központosítási szándék, amely végül a sydney-i főkonzulátus kialakításához vezetett.¹² A hatékonyságot azonban nagymértékben csökkentette a személyzeti fluktuáció: Melbourne és Adelaide kivételével egyetlen helyen sem sikerült rövid időn belül a megfelelő embereket megtalálni, s ezek hiányában például Sydney-ben időről időre a német konzulok látták el a Monarchia képviselőjét is.¹³

A hálózat megszűnése

A hadüzenetet a diplomáciai hálózat gyors szétesése követte. Az ott maradó osztrák–magyar állampolgárokra internálás,¹⁴ a korábban a Monarchiával szoros kapcsolatban lévőkre pedig gyakran önkéntes „száműzetés” várt (így járt például

11 A különálló gyarmatok időszakában a konzuli működés határai egybeestek a gyarmati határokkal. Kezdetben az egy konzul–több állam elv mentén a melbourne-i tb. konzul Victoria és Tasmánia, az adelaide-i konzul Dél-Ausztrália (amelynek ekkor a mai Északi Terület is a részét képezte) és Nyugat-Ausztrália, a sydney-i konzul Új-Dél-Wales és Queensland területén járt el. Az államszövetség létrejöttét és a sydney-i főkonzulátus térségi központtá válását követően az egész régió (beleértve az Aucklandből ellátott új-zélandi részt is) egységesen Sydney konzuli kerületéhez tartozott. Ezen belül a melbourne-i konzul maradt a felelős Victoria mellett Tasmániáért is, a többi konzul joghatósága pedig 1910 után egy-egy államra terjedt ki.

12 Ez Canberra megalapítását, illetve egyértelmű központtá válását (nagyjából a 20. század második fele) megelőzően ésszerű döntés volt.

13 A korabeli utazási lehetőségek miatt a személycserék (váltások) vagy az otthoni szabadságok legalább fél-éves távollétet okoztak (a cs. kir. külügyminisztérium 1914-ben Bécs és Sydney között 41 napos utazási idővel számolt. CSKKÉK, 1914, 489.). Ilyenkor szokásban volt megbízott konzult kinevezni, akit a konzul maga is ajánlhatott (például Sydney-ben Lichtner Emil az üzlettársát), ennek hiányában a német tiszteletbeli vagy hivatásos konzulok képviselték a Monarchia érdekeit (például Sydney-ben 1891 és 1899 között). Ha létezett a Monarchiához kötődő alkalmas személy, akkor ő is eljárhatott megbízott konzulként (mint azt az ausztriai születésű cementgyáros, August Scheidel több ízben is megtette szülőhazája érdekében (rövid életrajzát lásd *The Sydney Morning Herald*, 1932. július 2. 17.).

14 Lásd például Langguth Ede aucklandi tb. konzul sorsát (*Auckland Star*, 1916. március 15., <https://paperspast.natlib.govt.nz/newspapers/AS19160315.2.4> [Hozzáférés: 2016. szeptember 14.]), akit végül az Auckland melletti Motuhi-szigetre internáltak. Rövid életrajzát lásd CSKKÉK, 1913, 297. Hivatalsegédje, Franz Miklavcic közel sem volt ilyen szerencsés, ő végül Ausztráliából szabadult a háború befejezését követően.

1916-ban az akkor már több éve brit alattvaló Pinschoff-házaspár). A hadiállapot beálltával Freyesleben főkonzul a konzuli irattárat, illetve a Monarchia érdekeinek védelmét az USA főkonzulátusára bízta.¹⁵

Tiszteletbeli konzulok és főkonzulok Sydney-ben a dualizmus korában		
Rudolf Kummerer (konzul) (1871–1879)	August Scheidel (konzul) (1899–1902)	Ferdinand Freyesleben ¹⁶ (1913–1914) (főkonzul)
Otto Meyer (konzul) (1879–1885)	Otto Hoening O`Carroll ¹⁷ (konzul, majd főkonzul) (1902–1907)	
Emil Lichtner (konzul) (1886–1891)	Heinrich Jechlitschka ¹⁸ (főkonzul) (1907–1913)	

Forrás: korabeli angol, ausztrál és magyar sajtócikkek, valamint levéltári iratok (MNL)

A két világháború kora

A térségbeli kapcsolatok a két háború között nem is épültek újra, erre az újraszervezésre összpontosító Magyarországnak nem maradt ideje.¹⁹ Egy tétova kísérlet történt a sydney-i magyar konzulátus felállítására 1935-ben, de a tiszteletbeli konzulnak kinevezett Albert Edwin Dalwood (1863–1948) csak átmenetileg tűnt fel magyar képviselőként az ausztrál hírekben.²⁰

Saját hálózat hiányában Magyarország 1930-ban Olaszországot bízta meg a magyar érdekek képviseletével, s ez a kapcsolat egészen a második világháború elejéig működött.²¹

Ezt követően a világháború alatt Svédország vállalta el Magyarország térségbeli képviseletét, s magyar kérésre e feladatát a háborút követően egészen 1948-ig ellátta.²²

15 Lásd Government Gazette of the State of New South Wales, 1914. augusztus 26., 5144. 1237. közlemény.

16 Rövid életrajzát lásd CSKKÉK, 1915, 243.

17 Rövid életrajzát lásd CSKKÉK, 1915, 268.

18 Rövid életrajzát lásd CSKKÉK, 1915, 278.

19 A korszak külügyi struktúrájára lásd Pritz Pál tanulmányait, különösen: Pritz, 1983a, 1983b, 1987, 1989, 1995, 2000. A két korszak – a Monarchia és a két háború időszakának – folytonossági és elhatárolási problémáit egy életút kapcsán tanulságosan elemzi: Tóth, 2016.

20 Lásd például: The Sun, 1935. október 29. 10., és vö. 1935. október 12-i minisztertanácsi ülés napirendjei pontjai.

21 1930. október és 1940. június 17. között.

22 Lásd MNL XIX-j-1-k ADM 1945–1964 (Ausztrália) 3b. csomó, 1954. április 14-i feljegyzés a konzuli kapcsolatokról. E szerint egyébként a svéd képviselet megszűnését követően a magyar kormány először Lengyelországhoz fordult, „de a lengyel kormány válaszjegyzékében 1948. december 17-én közölte, hogy Ausztráliában nem vállalja a magyar érdekek képviseletét”.

Kísérletek a kapcsolatfelvételre

A svédek visszakozását követően merült fel a saját képviselő felállításának lehetősége Magyarországon, a közvetlen kapcsolatfelvétel azonban közel két évtizedig váratott magára (ebben a belpolitikai történések mellett a nemzetközi események, így az 1956-os forradalom, illetve Nagy-Britannia Európához való közeledése jelentős szerepet kaptak). Átmeneti megoldásként Magyarország a londoni magyar követésen keresztül érintkezett Ausztráliával.²³

Az 1956-os melbourne-i olimpia kiváló alkalomnak tűnt a helyi viszonyok felmérésére. A kereskedelmi kapcsolatok mellett egyre fontosabbá váltak a gyarapodó magyar diaszpóra távolból nehezen intézhető konzuli ügyei, illetve az emigrációs tevékenység megfigyelése is. Szóba került egy melbourne-i képviselő felállítása is, sőt 1956-ban egy kiküldött²⁴ személyesen is tájékozódott a helyszínen, de a forradalom kitörése minden korábbi tervet felülírt.

Ausztrália közvetve figyelemmel kísérte Magyarország szovjetizálódását, több alkalommal került sor jegyzékváltásra is,²⁵ illetve két alkalommal is befogadtak nagyobb létszámú magyar menekültcsoportot.²⁶

A forradalom nyomán a kapcsolatok megszakadtak, s Magyarország ezt követően sikertelenül próbálkozott többször is a nyitással, de ekkor erre még nem volt fogadókészség.

Úton a saját képviselő kialakítása felé

1961-ben Magyarország elsősorban az emigrációról való friss információk beszerzése (néhány feljegyzés az ausztráliai magyar diaszpóráról 1945 és 1960 között is készült) érdekében Csehszlovákiát kérte fel érdekeinek képviselésére.²⁷

23 „1948 után az ismert adatok szerint nem tettünk lépéseket, hogy megteremtjük a két ország között a diplomáciai vagy konzuli kapcsolatot, és nem bízunk meg egyetlen kormányt sem érdekeink képviselésével. Ettől az időponttól kezdődően az előforduló ügyeket londoni képviselőtünkön keresztül intéztük.” (MNL XIX-j-1-k ADM 1945–1964 [Ausztrália] 3b. csomó, 1954. április 14-i feljegyzés a konzuli kapcsolatokról.)

24 Molnár József olimpiai attasé, a vele készült beszélgetést rögzítő feljegyzést lásd Feljegyzés, 1958. március 6., MNL XIX-j-1-k ADM 1945–1964 (Ausztrália) 15i. csomó. Molnár részletes beszámolója egy mappában kallódik, lelőhelye: MNL XIX-J-1-j TÜK 1953–1964 (Ausztrália) d. 5a csomó.

25 Például az államosítások nyomán vagy Mindszenty elfogásakor. Ez utóbbihoz lásd MNL XIX-1-s Au-adm. 1945–1964. 4bf csomó, 1949. január 24-i jegyzék.

26 A dipiket és az '56-osokat.

27 Az erről szóló határozat 1962. május 3-án született meg, a mintát a kanadai Montreálban már működő megoldás jelenthette, ahol az ottani lengyel főkonzulátus látta el a magyar érdekek képviselését (MNL XIX-1-j TÜK 1953–1964 [Ausztrália] 6a. cs. 1962. augusztus 21-i és 1962. október 12-i feljegyzések).

Ausztrália ezt csupán konzuli ügyekben és hallgatólagosan tette lehetővé.²⁸ Ezt követően egy diplomáciai vihart kavaró gyilkossági ügy²⁹ miatt 1964-ben Magyarország a Szovjetunió nagykövetségének közreműködését kérte, de ehhez Ausztrália – a már elismert csehszlovák képviselőre hivatkozással – nem járult hozzá.³⁰

A csehszlovák főkonzulátuson 1963–1965 között egy alkonzul foglalkozott magyar ügyekkel, költségeit Magyarország félévente térítette meg.³¹ Az alkonzul működését saját misszióján és a magyar külügyön belül sem övezte osztatlan elismerés, ezért Magyarországon 1965. február 19-én úgy döntöttek, hogy munkájára nem tartanak igényt a továbbiakban. Az alkonzul működésének közel két éve alatt hazaküldött jelentései (különösen a magyar diaszpóra számáról, összetételéről és szervezeteiről) alapos munkát sejtetnek, s hosszú idő után az első friss anyagnak számítottak, amelyekre építeni lehetett.³²

A gyarapodó konzuli ügyek ellátásának kényszere alatt a külügyben felmerült, hogy a már 1964 márciusától Sydney-ben működő magyar kereskedelmi kirendeltség „jó lenne, ha [...] konzuli jogkörrel is fel lenne ruházva. Amennyiben ez nem járható út, megfontolandó lenne ismételten szorgalmazni az ausztrál hatóságok felé a diplomáciai vagy konzuli kapcsolatok felvételének kérdését...”³³

A magyar kereskedelmi képviselő létrejötte felé tett első lépésként az 1963 tavaszán az ausztrál hatóságok hozzájárultak ahhoz, hogy a Hungarotext vállalat állandó irodát létesítsen Ausztráliában Melbourne-ben vagy Sydney-ben, azonban „...az iroda nem rendelkezhet hivatalos státusszal, és létszáma nem haladhatja meg a két főt”.³⁴ 1963 májusában Déry Gusztáv,³⁵ majd 1965 végén Matuska Miklós került kiküldésre. 1964 közepén a magyar külkereskedelmi minisztérium javasolta az ausztrál félnek kereskedelmi képviselők kölcsönös felállítását. Miután ezt az ausztrál fél támogatta, a Hungarotext képviselője – az 1963 novembere óta kint tartózkodó Menyhárt József – 1965 eleje óta

28 „...1962.12.13-án a sydney-i csehszlovák főkonzult értesítették, hogy az ausztrál kormánynak nincs kifogása az ellen, hogy a főkonzulátus, mint kommunikációs csatorna működjön a magyar és az ausztrál kormányzat között konzuli természetű ügyekben” (MNL XIX-J-1-j 1965/23. d.)

29 Szendlai László cigányprímás megölése. Lásd pl. Daily Mirror, 1962. árilis 2-i számának címlapja, illetve a Szendlai haláláról szóló 1962. április 5-i jelentést (MNL-XIX-J-1-j TÜK 1953–1964 [Ausztrália]).

30 Lásd a Szovjetuniót felkérő 1962. április 5-i szóbeli jegyzéket (MNL-XIX-J-1-j TÜK 1953–1964 [Ausztrália]), illetve az ausztrál peranyagot kikérő szovjet jegyzékre adott ausztrál választ (amelynek másolata a magyar külügyben is megtalálható, MNL XIX-J-1-j 1965/23 d.[Ausztrália], 1964. november 24-i jegyzék).

31 Litavsky prágai és budapesti felkészítés után 1963. május 14-én érkezett Sydney-be.

32 A jelentések cseh nyelvű anyaga: MNL XIX-J-1-k 1965/10. (Ausztrália) d., magyar nyelven: MNL XIX-J-1-j TÜK 1953–1964 (Ausztrália) d. 2of csomó. Lásd még: Domaniczky (s. a.).

33 Lásd bővebben MNL XIX-J-1-j 1965/23. (Ausztrália) d.

34 Lásd bővebben MNL XIX-J-1-j 1965/23. (Ausztrália) d.

35 Déry Gusztáv 1954-es (február és július között) több hónapos ausztráliai útjáról részletes jelentést készített, ennek lelőhelye: MNL XIX-J-1-j TÜK 1953–1964 (Ausztrália) d. 5a csomó.

„hivatalos kereskedelmi képviselő minőségben működik Sydney-ben”. A kereskedelmi képviselő jogi helyzetét azonban éveken keresztül nem sikerült tisztázni.³⁶

A magyar kereskedelmi képviselő jogállása körüli egyeztetések előkészítették a konzuli képviselő felállítását. 1966-ban a magyar kereskedelmi képviselő jelentette, hogy az ausztrál fél nem ellenezné a konzuli kapcsolatok felvételét, ennek nyomán, a forradalom 10. évfordulójára időzítve született meg a 226/1966 (XI. 02.) NET határozat a konzuli kapcsolatok felvételéről. Ekkor már zajlottak egy kereskedelmi egyezmény előkészítési munkái, amelynek során az ausztrálok élénken érdeklődtek a magyar gazdasági reform állásáról.³⁷

A kapcsolatfelvétel során az ausztrálok, illetve a magyarok által korábban felvetett Melbourne és Sydney közül Magyarország végül – vélhetően Canberra közelségére, illetve a baráti szocialista országok képviselőinek megoszlására figyelemmel – Sydney mellett döntött.³⁸

A Sydney-i Főkonzulátus felállítása

A konzuli kapcsolatok felvétele érdekében Magyarország által kezdeményezett tárgyalások több hónapra elakadtak az ausztrál külügynél. A kereskedelmi képviselő átminősítése helyett végül annak egy főkonzulátus keretei közötti további működését támogató javaslat került kidolgozásra.

A magyar fél tapogatódzásait nehezítette, hogy Ausztrália ekkoriban jelölte ki az egyes közép-európai országokkal kapcsolatot tartó külképviseleteit, és Magyarország tekintetében hónapokon keresztül hezitáltak a belgrádi, a moszkvai, majd végül a bécsi követség kijelölése kapcsán (a keretek képlékenységét jelzi, hogy a kereskedelmi képviselő felállítását eredményező 1965. márciusi jegyzékváltás a New York-i ENSZ-képviselőten keresztül zajlott, de a magyar fél aktívan használta tokiói és jakartai diplomáciai csatornáit is).

Miután ausztrál részről a bécsi nagykövetség lett a befutó (8 hónapnyi várakozás után), a tárgyalások felgyorsultak, s 1967-ben a magyar külügy már megkezdhette a kijelölt főkonzul, a X. Területi Főosztályon dolgozó Kázmér Zsigmond (1933) felkészítését, aki 1967 decemberében érkezett meg Sydney-be. Az ausztrál jegyzék szerint

36 Például több évbe telt, amíg a kereskedelmi képviselő angol megszólítását sikerült megváltoztatni (a képviselő ezt a magyar külügy utólagos tájékoztatása mellett intézte) trade representative-ről trade commissioner-re, ezt követően viszont a képviselőt már feltüntették a konzuli listában is.

37 MNL XIX-J-1-k 1967/8. (Ausztrália) d., Menyhárt József levele 1967. augusztus 12.

38 Lásd 227/1966 (XI. 02.) NET határozat főkonzulátus felállításáról Sydney-ben.

1968. január 10-től kezdte meg főkonzuli működését. Ha visszaemlékszünk, Sydney-ben már az Osztrák–Magyar Monarchiának volt (több hivatásos) főkonzulja a 20. század elején. A független Magyarország első hivatásos képviselője és képviselője azonban csak fél évszázaddal később látott munkához.³⁹

Az első évek a főkonzulátus tevékenységi körének meghatározásával teltek, az eredeti elhatározás szerint „*jellegénél, valamint létszámánál fogva, hacsak korlátozott mértékben is, bizonyos diplomáciai, politikai jellegű feladatok ellátására felhatalmazást*” kapott.⁴⁰ Az ausztrálokat azonban Kázmér Zsigmond visszaemlékezése szerint jobban érdekelte, hogy milyen kapcsolatot kívánnak kiépíteni a magyar diaszpórával.⁴¹

Főkonzulok Sydney-ben a Kádár-rendszerben és a rendszerváltás után			
Kázmér Zsigmond	1967–1971	Wesely Tibor	1991–1995
Korbacsics Pál	1971–1976	Szilágyi Zoltán	1995–1999
Ujlaki György	1976–1980	Sági Gábor	1999–2003
Illich Lajos	1980–1985	Papp József	2003–2007
Halász András	1985–1989	Nagy Bálint	2007–2009
Varga Sándor	1989–1991		

Forrás: MNL KÜM irattár, illetve Magyar Közlöny

39 Kázmér Zsigmond főkonzul egyik első javaslatként saját tulajdonú ingatlan vásárlását javasolta Bellevue Hill városrészben. Magyarország szempontjából közép- és hosszú távon előnyös javaslatát nem fogadták meg, így végül a főkonzulátus működésének öt évtizede alatt jelentős összegeket költött bérelti díjra.

40 Vö. MNL XIX-J-1-s EPO. 14. d. (Ausztrália), Kós Péter 1967. október 20-i utasítása a moszkvai magyar nagykövetségnek.

41 „...[A]usztrál részről is kíváncsian várták, mi lesz a főkonzulátus feladata: hazacsalogatni a magyarokat, beszervezni őket valamilyen illegális tevékenységre.” (Kázmér, [2002], 75.) Az ausztrál félelem a képzett és munkakedvelő magyarok visszacsalogatásától az iratok alapján valószínű. Nem véletlenül jegyezte meg az athéni ausztrál nagykövet a magyar nagykövetnél tett bemutatkozó látogatásán: az ausztráloknak „...szükségük van munkaerőre, a görög munkásokat jó munkaerőnek tartják. Tapasztalata szerint jobban dolgoznak Ausztráliában, mint Görögországban.” (MNL XIX-1-j 1965/23., az athéni m. nagykövet 1965. szeptember 21-i jelentése.)

A sydney-beli, illetve a melbourne-i magyar diaszpórával Kázmér Zsigmondnak gyorsan sikerült jó kapcsolatokat kiépítenie. Sikeréhez – vagyis az ausztrál–magyar, majd az új-zélandi–magyar kapcsolatok elmélyítéséhez és gördülékennyé tételéhez – kétszeri, egymást követő szolgálata (főkonzulként, illetve nagykövetként) jelentős mértékben hozzájárult.

A diplomáciai kapcsolatok felvétele

A főkonzulátus működésének kedvező tapasztalatai, valamint Ausztrália Európa irányában tanúsított növekvő érdeklődése nyomán 1972-ben sor került a diplomáciai kapcsolatok felvételére.

Kázmér Zsigmond már ezt megelőzően utalt rá, hogy Ausztrália és Magyarország vonatkozásában „...államközi vonalon lényegesen több mindenre kerül sor a két ország között, mint amiről a KÜM-nek tudomása van”.⁴² Valóban, az 1960-as évek végén egyre több területen kezdődtek tapogatódzó tárgyalások (tudományos élet, kutatási programok, kultúra, művészetek, mezőgazdasági tapasztalatcsere), amelyekre a külügyi iratanyagban csak elszórtan találhatóak utalások. Az ausztrál látogatók érdeklődtek az új gazdasági mechanizmus iránt is, s elejtett megjegyzéseikből kitűnik, hogy általában kellemes élményekkel távoztak, többet, magasabb színvonalút láttak, mint amire számítottak.⁴³

A nagykövetségek létesítése még váratott magára (ausztrál részről még egészen hosszú ideig),⁴⁴ viszont a nagykövetek kölcsönös akkreditációja rövidesen megtörtént.

Kezdetben Magyarország indonéziai nagyköveteit akkreditálta Ausztráliába is, akik jakartai székhelyükről tettek utazást a térségben, felkeresve a magyarok lakta nagyvárosokat.⁴⁵

Az első ausztráliai magyar nagykövet, aki már Canberra központtal teljesített szolgálatot, Kázmér Zsigmond volt. Az ő nagykövetsége alatt sikerült az első ál-

42 MNL XIX-1-k 1971.IV.5.d., 1971. március 16-i jelentés.

43 Meg kell jegyezni, hogy az államközi kapcsolatoknak kezdettől fogva létezett egy speciális, személyes kapcsolatokon nyugvó vonulata is. Lajos Szalvátor főherceg (1847–1915) 1881-es ausztráliai útját, melynek során megtekintette a melbourne-i világiállítás is, és sajtóhírek szerint találkozott a victoriai kormányzóval, még a dualizmus időszakában több, mai szóval hivatalosként értékelhető látogatás követte (Vasárnapi Újság, 1881, 603. skk.). Osztrák delegáció utazott már 1879-ben a sydney-i világiállításra is (MNL K26 1879/610). A személyes kapcsolatok hosszú szünet után a Kádár-rendszer konszolidációját követően kaptak új lendületet. Richard Schneemann bécsi ausztrál kereskedelmi képviselő 1965 decemberében Budapesten tárgyalt, John Russell Rowland (1925–1996) pedig még a Szovjetunióba akkreditált ausztrál nagykövetként 1966. október 23-án tájékoztató látogatást tett Magyarországon (MNL XIX-1-k 1969/19. Au). Ő 1972-ben, a diplomáciai kapcsolatok felvételét követően az első Magyarországra akkreditált ausztrál nagykövet lett. Az első ausztrál delegáció John McEwen miniszterelnök-helyettes vezetésével 1967. december 3-án érkezett Budapestre (Nagy, 1993, 78., illetve MNL XIX-1-k-1969.IV.5.d. [Tájékoztató a magyar–ausztrál kapcsolatokról, 1968. január 15.]).

44 A budapesti ausztrál nagykövetség 1985 és 2013 között működött.

45 Az ausztrál reláció indonéziai magyar nagykövethoz rendelése már korábban is felbukkant a forrásokban. A melbourne-i olimpiai attaséval folytatott beszélgetésről készült feljegyzésben megfogalmazott javaslat szerint „...helyes volna utasítani djakartai követünket, utazzon át Ausztráliába és félhivatalos minőségben [...] tárgyaljon a konzuli kapcsolatok létesítéséről.” (MNL XIX-J-1-k Adm 1945–1964 [Ausztrália] 1958. március 6-i feljegyzés és ennek nyomán lásd még: MNL XIX-J-1-j TÜK 1953–1964 [Ausztrália] 5A cs. 1959. február 10-i távirat, illetve 20B cs. 1959. október 10-i távirat). Egy kósza kísérlet történt továbbá a tokiói magyar nagykövet akkreditálására is (lásd Baráth és Gecsényi, 2015, 264–265.).

landó követségi épületet megszerezni (az egyik diplomata-negyedben, Yarralumla városrészben).⁴⁶

Ausztráliába akkreditált magyar nagykövetek			
Molnár István (Jakarta székhellyel)	1974	Pordány László	1990–1995
Uranovicz Imre (Jakarta székhellyel)	1974–1975	Varga György	1995–1999
Kázmér Zsigmond (ezt követően Canberra székhellyel)	1975–1980	Gyürk István	1999–2003
Molnár István	1980–1984	Fodor Lajos	2003–2007
[Szarka Károly]	[1986]	Csaba Gábor	2007–2011
Ipper Pál	1984–1986, 1986–1988	Sikó Anna	2011–2015
Juhár Zoltán	1988–1990	Gruber Attila	2015–2018
[Kótai Géza]	[1990]		

Forrás: Magyar Közlöny, Magyar Nemzeti Levéltár⁴⁷

Innét a rendszerváltást követően költözött át a misszió Deakin kerületbe, a mai komplexumba, amelyet magyar motívumokkal gazdagon díszített fogadóhelysége reprezentációs célra kiválóan alkalmassá tesz.

A tiszteletbeli konzuli hálózat újjászervezése

A dualizmus időszakában lassan kiépülő osztrák–magyar konzuli hálózat az első világháborút követően eltűnt, s a két világháború korában ennek újrászervezésére (egyetlen kivételtől eltekintve) nem is történt kísérlet. A második világháborút követően azonban még a kísérlet lehetősége is elveszett, hiszen 1950-ben magát az intézményt – hasonlóan az alapítvány fogalmához – kiveztették a magyar jogból (a tiszteletbeli konzuli megbízatások megszűnéséről szóló 1950:8. tvr). A tiszteletbeli

⁴⁶ Canberrában a külképviseletek szétszórva több negyedben fekszenek (többnyire Yarralumla, Deakin, O'malley városrészekben).

⁴⁷ Az 1990 előtti adatok ellenőrzéséhez felhasználtuk: Baráth és Gecsényi, 2015.

konzulok kinevezése ezt követően majd a bécsi konzuli egyezmény 1987-es kihirdetését követően vált ismét lehetővé.⁴⁸

A távoli Ausztráliában a rendszerváltást követően először Melbourne-ben, Adelaide-ben és Brisbane-ben neveztek ki magyar tiszteletbeli konzulokat (közel egy időben szervezték meg a wellingtoni konzulátust is). Második körben e hálózat továbbfejlesztéseként Perth-ben (illetve az új-zélandi Aucklandban) nyitotta meg irodáját az új tiszteletbeli konzul.⁴⁹

Magyar konzulátusok székhelyei Ausztráliában a rendszerváltást követően			
Melbourne (1989)	Brisbane (1991)	Adelaide (1992)	Perth (1997)
Ted Lustig (1989–2001)	Borlai Tibor (1991–2011)	Ferdinándy László (1992–1995)	–
Világos István (2004–)	Kovács Lőrinc (2012–)	Tóth Katalin (1995–)	Molnár György (1997–)

Forrás: ausztrál és magyar sajtócikkek, internetes gyűjtés

Harmadik szakaszként lehetne meghatározni a tervezések időszakát, amikor az 1990-es évek közepétől nagyjából egy évtizeden át új területek bevonása is felmerült, e tervek életképességét azonban sem kereskedelmi, sem nemzetpolitikai szempontból nem sikerült alátámasztani. Problémát jelentett továbbá az alkalmas személy kiválasztása is, aki kellő tekintéllyel rendelkezik mind a fogadó, mind pedig a küldő államban, s akinél nem áll fenn annak a veszélye, hogy hivatalát magánérdekeinek érvényesítésére használja fel. Ezzel a nehézséggel – láthattuk – a Monarchia időszakában is szembe kellett nézni, s az első generációs konzul-nemzedék helyét akkoriban a született ausztrálok, illetve az Európából érkező hivatásos diplomaták vették át. E kérdés a rendszerváltást követően is felmerült, s a Melbourne-ben évekig elhúzódó átmeneti állapot némiképp előre vetítette a jövőt.

A második-harmadik tiszteletbeli konzuli nemzedék tagjainak kiválasztása ugyanis összetett, ám a diaszpóra jövője szempontjából kulcsfontosságú kérdés

48 Vö. a tiszteletbeli konzuli tisztviselők intézményéről szóló 2/1988 (VIII. 01.) KÜM rendelet, továbbá: Gresznáryk, 1977 és Éliás 1986.

49 Érdemes megjegyezni, hogy a tiszteletbeli konzuli intézmény 1950-es megszűnését követően az első újonnan kinevezett tiszteletbeli konzul a melbourne-i volt. Theodore Henry Lustig ausztrál üzletembert 1989. június 30-án személyesen fogadta Bényi József külügyminiszter-helyettes Budapesten, majd „[á]tnyújtotta konzuli pántensét, amellyel a külügyminisztérium melbourne-i tiszteletbeli konzullá nevezi ki...” (Népszava, 1989. június 30. 8.).

(nem véletlenül fogalmazott árnyaltan a fent idézett KÜM-rendelet: az „...nevezhető ki, aki társadalmi állása, vagyoni helyzete, feddhetetlensége és képzettsége révén alkalmas az e tisztséggel járó feladatok és kötelezettségek maradéktalan teljesítésére.”).⁵⁰ Ehhez csupán egy kiválasztási szempontot lehet még hozzátenni: a kétnyelvűséget. A térségben kiválasztott tiszteletbeli konzulok többségénél Magyarország az utóbbi évtizedekben gondosan ügyelt arra, hogy a jelöltek az angol mellett a magyar nyelvet is tökéletesen bírják. Ez ugyanis mindkét kultúrában való eligazodásukat, azokhoz való közel kerülésüket megkönnyíti. A csak angolul tudó képviselőnek ugyanis a magyarországi kapcsolattartásban lehetnek nehézségei, a csak magyarul beszélő viszont egy egyre keményebb falakkal övezett zárványba kerül, ami akadályozni fogja Magyarország érdekeinek képviseletét a fogadó államban.

A jövőbe tekintve azonban nemcsak az adott közösségen belül elfogadott, s abban otthonosan mozgó személy kiválasztásáról van szó, hanem magának a hálózatnak a fenntartásáról, megőrzéséről is. A generációváltás közeledtével érdemes e problémakört döntés előtt alaposan megvizsgálni.⁵¹

Konzuli iroda megnyitása Melbourne-ben

Ausztrália két legfontosabb központjának egyikében már az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában működött konzulátus, illetve Ganz-képviselet.

Tiszteletbeli konzulok Melbourne-ben a dualizmus korában	
Emil Thonemann (konzul) (1871–1874)	Georg Stöving (konzul) (1910–1913)
Ludvig Thonemann (konzul) (1874–1882)	Gustav Mayer (íd. ügyvivő) (1913–1914)
Karl Pinschoff (konzul) (1885–1910)	

Forrás: ausztrál és magyar sajtócikkek, CSKKÉK, Magyarország tiszti cím- és névtára

⁵⁰ Lásd 2/1988 (VIII. 01.) KÜM rendelet 2. § (1) bekezdés.

⁵¹ A jelenleg zsugorodó magyar diaszpórán belül szükséges-e fenntartani egy adott helyen egy konzulátust, s ha a nemzetpolitikai szempont nem indokolja, vajon más szempont indokolja-e a fenntartásának szükségességét? Másrészt a nagy távolságok áthidalását is lehetővé tevő elektronikus ügyintézés bővítheti és/vagy könnyebbé teheti-e a konzuli ügyintézését, akár nagyobb területet is lefedve, mint korábban, amikor az egy adott központból történt?

A második világháborút követően neve Sydney mellett több alkalommal is felmerült lehetséges magyar képviseleti központként a külügyi iratanyagban.⁵²

A helyi magyar közösség szervezettebbé válását és a sydney-i magyar főkonzulátus kiépülését követően korán megjelent a rendszeres kihelyezett konzuli fogadónapok iránti igény.⁵³ A főkonzul által támogatott, ám a magyar külügy által elutasított helyi javaslat a jelenleg ismert legkorábbi ilyen jellegű igény a térségben. A magyar közösség elintézendő ügyei az 1980-as években tovább gyarapodtak, s végül – az Antal Ferenc református lelkészről kialakult magyarországi kedvező benyomások, illetve a református gyülekezet épületének városon belüli központi fekvése – egyfajta „kvázi képviselet” kialakulásának irányába mutattak. A rendszerváltást követően azonban a melbourne-i szál elhalványult,⁵⁴ hogy majd 2010-ben, a sydney-i főkonzulátus bezárását követően kerüljön elő ismét.⁵⁵

A főkonzulátus bezárása ugyanis – egy szakmai alapon már jóval korábban is indokolható döntés – az ottani közösség magyarországi politikai beágyazottsága miatt a szükségesnél erősebb reakciót váltott ki valamennyi résztvevőből. Az alapkérdés ugyanis nem a sydney-i magyarok konzuli szolgáltatások nélkül hagyása volt, hanem az, hogy lehetséges-e a térségben lévő magyar képviseleteket a létezőnél racionálisabban elosztani.⁵⁶

Melbourne konzuli központtá (főkonzulátussá vagy konzuli irodává) tételét elsősorban kontinensen belüli kiváló elhelyezkedése indokolja, amelynek révén – bár Canberrától egynapi kocsiútra (600 km) fekszik – nemcsak a victoriai, hanem tas-

52 Elegendő itt csupán a magyar külkereskedelmi minisztériumnak egy, a kereskedelmi iroda megnyitására Ausztráliában tárgyaló Déri Gusztávnak küldött táviratból idézni: „...külügynél eljárhat magyar kereskedelmi iroda Hungarian Trade Delegation vagy Hungarian Trade Representation megjelöléssel való engedélyezése érdekében stop. Tájékoztatósul 1-2 export, 1-2 import kiküldött, összesen 3-4 létszámra gondoltunk Melbourne-ben vagy Sydney-ben...” (MNL XIX-1-k Adm 1945–1964 [Ausztrália] 3b cs. 1962. október 24-i átirat)

53 MNL XIX-1-k 1974.IV. 7.d. 1974. január 30-i feljegyzés, 1974. február 5-i távirat.

54 Ehhez vélhetően a köztisztvisletben álló, magyarországi elismertséggel és kapcsolatrendszerrel is rendelkező Antal Ferenc halála is hozzájárult.

55 Lásd 1221/2013. (IV. 23.) kormányhatározat.

56 Ausztrália, a legnagyobb sziget vagy legkisebb kontinens közel 8 millió km²-es szárazföldi területtel rendelkezik. A népesség döntő többsége a part menti nagyvárosokban, azon belül elsősorban Sydney-ben és Melbourne-ben él. A mai közlekedési viszonyok mellett egy kontinensen belül egymáshoz közel két képviselet (Canberra és Sydney) fenntartása csak a diaszpóra egy részének szolgálja az érdekeit. A már meglévő két képviselet átpozicionálása (Canberra és Melbourne) révén viszont a magyar közösség nagyobb része látható el magasabb színvonalon, hasonló méretű erőforrásokból. Az, hogy egy Magyarországtól távoli, nagy kiterjedésű országban a modern technika világában a konzuli szolgáltatásokért utazni kell (maximum 300 kilométert, mert Sydney és Canberra között ekkora a távolság), nem lehet nyomós érv a fejlődéssel szemben. A magyarok helyzetére lásd még: Domaniczky, 2016a.

mániai, dél-ausztráliai, sőt a nyugat-ausztráliai magyarok számára is könnyen és kedvező áron megközelíthető.⁵⁷

A jelenlegi helyzet (egy melbourne-i iroda irányítása a canberrai központból) továbbfejlesztése a konzuli kerületek délkeletről északnyugat felé húzott tengely mentén történő felosztásával történhetne meg, de meggondolandó opció az egész kontinens egységes konzuli kerületté szervezése Melbourne központtal (mint főkonzulátussal), a jelenlegi technikai fejlettség ugyanis ezt már lehetővé teszi.

A másik fontos szempont a magyarság helyi megoszlásában és rétegződésében lelhető fel. A sydney-i magyarságról – a főkonzulátus öt évtizedes működésének köszönhetően – rengeteg adatot sikerült begyűjteni.⁵⁸ Melbourne-ről ilyen közvetlen, első kézből származó információink korábban nem voltak, viszont most ilyen jellegű tájékozódásra is lehetőség nyílik.

A konzuli iroda egyelőre félkész állapotban lebeg, ebből célszerű lenne továbblépni. Bármilyen közép- vagy hosszú távú döntés születne is azonban, csak a diaszpóra egészét, múltját, jelenét és fejlődésének jövőbeli irányait együtt szemlélve szabad azt meghozni. Célszerű a döntést szakmai érvekre építeni, s mindenekelőtt abból kiindulni, hogy a magyarság két fő térségbeli központja, Melbourne és Sydney nem egymást kizáró, hanem kiegészítő tényezők.

A modern technika és a távoli konzuli képviseleti hálózat jövője

Az információs forradalom révén lehetségessé váló távoli ügyintézés a konzuli ügyek intézését jelentősen megkönnyítheti. Érdemes lenne tehát e szempontot a hosszú távú tervezésnél figyelembe venni, hiszen ily módon csökkenthető a konzuli létszám, részben vagy egészben kiválthatóak egyes konzuli képviseltek, ugyanakkor több ponton is gyorsítható az ügyintézés.

A jövő ugyanis ezen a területen nem a képviseltek számának növelésében, hanem a szakképzett és mobilis gárda fenntartásában rejlik, akik akár egy központból ké-

57 Ezen túlmenően mérete, ausztrál gazdaságon belül betöltött pozíciója, jelentős számú és jól szervezett magyar közössége, továbbá jövőbeli fejlesztési lehetőségei mind kiemelt szerepét erősítik.

58 Ezek értékelése nagyjából egy évszázaddal később, a már levéltárba küldött állampolgársági iratok kutathatóságának megnyíltát követően válik lehetővé. Vagyis a családi iratok hazaküldése révén a konzuli szolgálat legalább olyan hasznos értékmegőrző munkát végez, mint a különböző nemzetpolitikai kezdeményezésekkel kiküldött ösztöndíjasok. Lásd még: Varga, 2012, illetve Domaniczky, 2019.

pesek ellátni egy adott térség (vagy kontinens) konzuli ügyeit.⁵⁹ Ehhez azonban stabil szervezeti és informatikai háttér szükséges, amelyre igény szerint ráépíthetőek vagy leszerelhetőek az „egységek”: a konzuli részlegek. A konzuli struktúra ugyanis ebben a világban már csak maximum 10–15 éves ciklusokra tervezhető, ezt követően a technikai fejlődés a struktúra teljes átalakítását is eredményezheti.

Látva az ausztráliai konzuli hálózat múltbeli központjait és jelenlegi hálózatát, most talán a jövőbeli fejlesztési irányok is könnyebben meghatározhatóvá válnak.⁶⁰

Ausztrália fejlődési irányait nézve az egykori sydney-i képviselőlet feletti kesergés helyett talán egy harmadik, perth-i képviselőlet nyitására lenne szükséges elgondolkodni. Sydney egy múltbeli korszak jelképe, a 21. század más struktúrára igényel, és tesz lehetővé. Lehet, hogy a nyugat-auztráliai régió fejlődése Európából csak 15–20 év múlva lesz érzékelhető, de jó ütemezéssel helyzetelőnyre is szert lehet tenni. Ez pedig egy Magyarország méretű országnál már fél gőllelemmel is felér.

Összegzés

A magyar nyelvű szakirodalomban többször érintett ausztrál–magyar diplomáciai kapcsolatok magyar szálának felvázolása révén jelezni kívántuk a téma történeti mélységét, illetve a történetiség mint módszer és szempont fontosságát a külügyi döntések meghozatalánál. Bár maga a reláció távolinak és Budapestről nézve kissé súlytalannak tűnik, e közel másfél évszázados kapcsolatrendszer eddigi fejlődési irányai hatással bírhatnak a jövőbeli stratégia kialakítására is. Különösen akkor, ha Ausztráliát nem mint egy távoli egzotikus országot, hanem mint a kereskedelmileg fontos Ázsia jövőbeni nyersanyag- és természeti erőforrásraktárát szemléljük.

Rövid áttekintésünk során utaltunk a konzuli szolgáltatások mobilizálásában rejlő fejlesztési lehetőségekre, amelyek az egész kontinensen szétszóródott magyarság ügyintézését valóban megkönnyíthetnék, valamint a külképviseleti hálózat továbbfejlesztésének lehetséges irányaira. A diplomácia komplex és sokszor interdiszciplináris megközelítést igényel, a hosszú távon is megalapozott döntések ki-munkálásához szakértelemmel és tapasztalattal bíró apparátus szükséges.

59 Lásd a 2010 után egyre szélesebb körben alkalmazott konzuli fogadónapok rendszerének tapasztalatait.

60 Bár a hatalmas óceániai konzuli kerület 2015-ben teljes egészében az újonnan megnyíló wellingtoni magyar nagykövetséghez került (lásd 1386/2015. [VI. 12.] kormányhatározat), fontos utalni rá, hogy az itt található egyes államok hagyományosan más relációkkal állnak szorosabb kapcsolatban, ami a jövőbeni feladatellátást esetleg megnehezítheti. Ausztrália vonatkozásában mindenképpen meg kell említeni Pápua-Új-Guineát, amely az első világháború befejezését követően közel hat évtizeden keresztül ausztrál igazgatás alatt állt. Pápua-Új-Guinea máig kötődik Ausztráliához, az ottani magyar érdekek képviselőlete egyértelműen Canberrából látható el legkönnyebben.

Felhasznált irodalom

- Baráth M., Gecsényi L. (szerk.): (2015) *Főkonzulok, követek és nagykövetek 1945–1990*. Budapest: MTA BTKK Császári és királyi Külügyi Szolgálat Évkönyve (CSKKÉK, 1914) Budapest: Franklin
- Diószegi I. (2001): *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája – 1867–1918*. Budapest: Vince
- Domaniczky E. (2016): *Az ausztráliai magyarok*. Kézirat
- Domaniczky E. (2019): 'Magyar emlékek a Melbourne-i Konzuli Iroda konzuli kerületében', *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 20, 2019, 9–22. o.
- Domaniczky E. (s. a.): 'Az '56-osok és a forradalom öröksége a csendes-óceáni térségben', *Jogtörténeti Szemle*, sajtó alatt
- Éliás P. (1986): 'Egy klasszikus jogintézmény: a tiszteletbeli konzul', in *Külpolitika*, 13 (3), 107–121. o.
- Frank T. (1978): 'Apponyi Rudolf londoni követsége (1856–1871)', in Németh M. (szerk.): *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974–1975*. Budapest: OSZK, 481–507. o.
- Gresznáryk P. (1977): 'A Magyar Népköztársaság konzuli kapcsolatai', in *Külpolitika*, 4 (4), 32–41. o.
- Kázmér Zs. [2002]: *Excellencián innen és túl...* Budapest: Minerva
- Nagy M. (szerk.) (1993): *Magyar külpolitika 1956–1989*. Budapest: MTA JKB
- Pritz P. (1983a): 'Az önálló magyar Külügyminisztérium kialakulása 1918–19', in Kovács K. (szerk.) *Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon*. Budapest: ELTE ÁJK MÁJT, 147–161. o.
- Pritz P. (1983b): 'A magyar Külügyminisztérium története a húszas évek első felében', in Horváth P., Révész T. M. (szerk.) *Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Elek-Emlékkönyv*. Budapest: ELTE ÁJK MÁJT, 193–210. o.
- Pritz P. (1987): 'Arisztokraták a magyar külügyi szolgálatban (1918–1944)' *Jogtörténeti Szemle*, 2 (2), 45–64. o.
- Pritz P. (1989): 'A magyar külügyi szolgálat története a harmincas évek első felében', *Történelmi Szemle*, 31, (3–4), 149–178. o.
- Pritz P. (1995): 'A magyar külügyi szolgálat története 1936–1941', in *Külpolitika*, 1 (3–4), 215–243. o.
- Pritz P. (2000): 'A magyar külügyi igazgatás története az első polgári korszakban 1867–1948', in Gergely A., Máthé G. (szerk.) *The Hungarian State 1000–2000: Thousand Years in Europe*. Budapest: Korona, 2000, 279–303. o.
- Somogyi É. (2004): 'Magyar diplomaták a közös Külügyminisztériumban', *Századok*, 138 (3), 601–672. o.
- Somogyi É. (2008): 'Modern bürokrácia a közös külügyminisztériumban', *Századok*, 142, (1) 3–47. o.
- Somogyi É. (2014): 'A levél történeti forrásértéke. A közös külügyminisztérium tisztviselőinek levelei', *Történelmi Szemle*, 56 (1), 119–132. o.
- Varga N. (2012): *A magyar állampolgársági jog a 19. században*. Budapest: Akadémiai
- Waldapfel E. (1962): *A független magyar külpolitika 1848–1849*. Budapest: Akadémiai

IV.

HATÁRTERÜLETEKEN

(Kisebbségi jogok, diaszpórákutató,
kulturális identitás)

Az ember Ausztráliában

Egy kihalásra ítélt népcsoport

„Néhány évtized alatt a mai emberfajták legérdekesebbje el fog tűnni a Föld színéről” – kongatta meg a vészharangot a magyar történelem rejtélyes eseteit is vizsgáló híres antropológus, Bartucz Lajos közvetlenül az első világháború kitörése előtt megjelent cikkében.¹ Valóban, akkor úgy nézett ki – s ez a távoli Magyarországról szemlélve is jól kivehető volt –, hogy az ausztrál bennszülöttek napjai megvannak számlálva.

A bennszülöttek kihalásának veszélyére Magyarországon már az 1870-es években felhívta a figyelmet a szokásaikat és kultúrájukat tanulmányában részletesen bemutató Laky Dániel (1846–1929) középiskolai tanár, aki Ausztráliáról és Polinéziáról (Óceániáról) később tankönyvet is írt. „Az őslakók számát mintegy 50,000-re teszik” – írta Laky, s később az okokat is megpróbálta számba venni, amikor így fogalmazott: „...napról-napra fogynak, pusztulnak, kevesbednek részint vidékeiknek állati és növényi táplálékokban való szegénysége, részint a fehérektől eltanúlt iszákosság s az ezektől átszármazott nyavalyák következtében. S közel az idő, midőn a világ végki-pusztulásukról fog értesülni.”² Laky csak Magyarországon volt az első, a brit parlament különbizottságának 1837-es jelentésében már valószínűsítették az ausztrál őslakók közeli jövőben történő eltűnését.³

A Torres-szoros szigeteinek őslakóit hagyományosan megkülönböztetik a kontinens bennszülött lakosaitól. A közigazgatásilag Queensland államhoz tartozó Torres-szorosban a York-fok csúcsa és Pápua-Új-Guinea (PÚG) között fekvő apró szigetek (a legészakibb sziget mindössze 6 km-re fekszik PÚG partjaitól) népessége a PÚG-on lakó melanéziaiakkal mutat hasonlóságokat, nyelveik viszont részben az

1 TTE, 1914, 397.

2 Laky, 1875, 98. és 106.

3 AB. REP., 1837, 10–11.

Új-Guineában, részben az Ausztráliában beszélt nyelvekkel rokoníthatóak. A szorosban élő népcsoport múltja több ezer évre vezethető vissza, kultúrájuk szoros kapcsolatban áll a partmenti pápua és ausztrál őslakos törzsekével. A Torres-szorosbeli szigetlakók nagyobb része (mintegy 60 ezer fő) Cairns és Townsville környékén él, a jelenleg lakott 18 sziget népessége 6 ezer fő körül mozog. A szigetek megosztásáról 1985-ben egyezett meg Ausztrália és Pápua-Új-Guinea. A szigetek 1992-től saját zászlóval rendelkeznek, amely 1995 óta Ausztrália egyik hivatalos lobogójának minősül.

Talán a tasmániai őslakók intő példája, talán az élni akarás, talán elszánt emberek erőfeszítése révén a történet mégis másként alakult, s mára az őslakosok – ausztráliaiak és Torres-szorosbeli szigetlakók – létszáma 650 ezer fő felett jár (legtöbben Új-Dél-Walesben és Queenslandben élnek), arányuk az összlakosságon belül 3%. Legtöbbjük vidéken (44%), nagyvárosokban (35%), illetve nagyon távoli övezetekben (22%) lakik.⁴

Az ausztrál társadalom egyenjogú tagjai

Az őslakos közösséghez tartozók egyenjogú tagjai az ausztrál társadalomnak, betölthetnek hivatalokat, ápolhatják kultúrájukat és nyelvüket, visszaigényelhetik földjeiket, s történetük feltárásán és megértésén számos tudós munkálkodik.

Első ránézésre az őslakosok követelései megvalósultak, s a fejlődés a rövid – kétszáz éves – írott történelem ismeretében valóban figyelemre méltó. Azonban az őslakos kultúra – a Föld jelenleg ismert legrégebbi kontinuum civilizációja – kezdeteinek, valamint az európaiak megérkezésével bekövetkezett „nagy cezúrának” a megismerése nélkül az ausztrál történelem és a társadalom folyamatai nem értelmezhetőek a maguk teljességében. Terjedelmi okok miatt itt csupán irányok felvillantására nyílik lehetőség, amelyeket később részletes vizsgálatok árnyalhatnak tovább.

Az őslakosok történelmének, társadalmának vizsgálata általában kívül esik a magyar kutatók érdeklődési körén. Pedig számos, elsősorban interdiszciplinárisan megragadható terület lenne kijelölhető, amely a történelem előtti (őstörténeti), illetve történelmi eseményeket, a bennszülött háborúkat, a polgárjogi küzdelmet, annak hullámait, más kontinensekkel való esetleges kapcsolatát (például az afro-amerikai mozgalmak ausztráliai hatását) dolgozhatná fel. Magukat az őslakos közösségeket, életüket, szokásaikat, nyelvüket, kultúrájukat is vizsgálni lehetne mind

4 www.aihw.gov.au/WorkArea/DownloadAsset.aspx?id=60129548209 (Hozzáférés: 2016. augusztus 1.).

a múltban, mind a jelenben, s esetleges hatásukat az európai kultúrára. Az őslakosok jogintézményei, ezeknek az európai jogintézményekkel való kollíziója, eltűnése, esetleges feloldódása, ahogy a polgárjogi mozgalom jogi vonulatainak kutatása (akár annak emberi jogi, akár tulajdonjogi vetületeit, az ún. *native title*-t vizsgálva) szintén hordozhat a magyarok számára tanulságokat, s különösen hasznos lehetne egyes – akár jogtörténeti, akár etnográfiai vonatkozású – források magyarra fordítása is. A polgárjogi mozgalom időszakában átalakuló jelentéstartalmú kifejezések (például *aboriginal, indigenous*) pontos magyar megfelelőinek megállapítását is érdemes lenne megkísérelni. Felmerülhet kérdésként: mi lenne e távoli térség egzotikus lakói vizsgálatának hozadéka a magyar tudomány számára? A válasz egyértelmű: az elmúlt évszázadban a közgondolkodás kisebbségi kérdésekben sokszor saját történelmi érvrendszerének foglyává vált, míg a 21. században a sikerekhez új módszerek, új minták megismerése vezethet el. Ausztrália és – különösen – Új-Zéland külön utat bejáró, ám végül összeolvadó társadalma számos területen jó megoldásokkal segíthetné elő a magyar kisebbségek (értve ez alatt a kisebbségi magyarságot, valamint a Magyarországon élő kisebbségeket egyaránt) értékeinek megőrzését, többségi társadalom felé történő sikeres közvetítését.

Új vizsgálati módszerek és tudományos eredmények

Az egyik legizgalmasabb kérdés, hogy a kontinensen mikor és hogyan jelent meg az ember. A tudomány fejlődése, az új vizsgálati módszerek megjelenése – így különösen a genetika bevonása – számtalan új információval és szemponttal gazdagította az ez irányú kutatásokat. Ami a 20. század elején még csak kézlegyintéssel elintézett néhány ezer éves múltnak tűnt, az mára a Föld legrégebbi, folyamatos kultúrájává nőtte ki magát, melynek ausztráliai előzményeit jelenleg legalább 50 ezer évvel ezelőtre datálják. Az apró mozaikokból összeálló eredmények azonban évről évre jelentős változásokat hoznak magukkal. Itt nincsenek hosszú távra készült tankönyvek, az egyes tudományterületek kutatásai egymást inspirálják. Az őstörténet-kutatás az egyik leggyorsabban fejlődő tudományág Ausztráliában.⁵

5 Néhány évtizeddel ezelőtt például még Ázsia és Európa versenyzett a kőbalták elsőségéért, ma azonban ezen a területen Ausztrália önmagával van csupán versenyben. 2016-ban felröppent a hír, hogy egy 45–49 ezer évesre becsült baltatöredéket találtak Ausztrália északnyugati részén. A 2010-ben fellelt – szintén ausztrál – korábbi rekorder ennél mintegy 10 ezer évvel fiatalabb volt, de így is több ezer évvel korábbi, mint az addig talált legrégebbi darabok!

A legkorábbi Afrikán kívüli populáció

Jelenlegi ismereteink szerint az ausztrál őslakók ősei mintegy 70 ezer évvel ezelőtt hagyták el Afrikát (összehasonlításképpen: nagyjából 24 ezer évvel korábban, mint az ázsiaiak és európaiak ősei), Ázsián keresztül érkeztek a térségbe. A genetika segítségével feltárultak a rokoni kapcsolatok az ausztrál, az új-guineai pápua törzsek és a fülöp-szigeteki mamanwa népesség között, e csoportok több tízezer évvel ezelőtt váltak el egymástól. Létezett tehát egy korai vándorlás és egy korai benépesedés, ám az évszámok – a tárgyi leletek és a rekonstrukciós elméletek fényében – még változni fognak.

Benépesedés több hullámban

Ausztráliába legalább 50 ezer évvel ezelőtt érkezett meg az ember. Északról jött, és lassan húzódott le dél felé. Jelenleg – ugyancsak a genetika eredményeire támaszkodva – úgy vélik, hogy a területen más népesség nem élt, a *Mungo man* csoportja ugyanehhez a vonalhoz tartozott. A kontinens birtokbavételével kapcsolatos datálásokat már nagyban befolyásolja a leletanyag is, így a temetkezések mellett az eszközök, illetve a barlangrajzok, amelyeken több esetben is a néhány tízezer évvel korábban letűnt megafauna képviselőivel rokonítható ábrázolások sejlenek fel.

Egy újabb felvetés egy Indiából útra kelő csoport négyezer évvel ezelőtti érkezését valószínűsíti, a dingót talán ők hozhatták magukkal (esetleg pár ezer évvel még korábban érkezett). A genetika mellett a nyelvészet, a néprajz és a régészet segítségével esetleges későbbi kapcsolatok is kimutathatóak lesznek majd, így az észak-ausztrál vizeket hosszabb távon látogató délkelet-ázsiaiak, valamint az európai felfedezők hajótörötteinek hatása a part menti törzsekre.

Eloszlás a kontinensen

Az ember – több tízezer évvel ezelőtti megtelepedése következtében – együtt változott a kontinenssel, alkalmazkodott a helyi körülményekhez, s ezen adaptációs képességnek köszönhetően a legzordabb feltételek között is képes volt fennmaradni.⁶

⁶ Az észak-ausztráliai leletek 50 ezer évvel ezelőtti megtelepedésre utalnak. Perth környékén 40 ezer, Sydney és Melbourne környékén ugyancsak 40 ezer éves leleteket tártak fel. Tasmániában 30 ezer, a főváros, Canberra környékén, illetve az északnyugati Bungle Bungle-hegységben 20 ezer évnél korábbi nyomokat találtak. Ausztrália belsejében, az Uluru környékén 10 ezer évvel ezelőtti leleteket tártak fel. A Gallus Sándor által kutatótt Koonalda-barlang 20 ezer éves előzményekről mesél.

A nehézségek leküzdése azonban különböző technikákat igényelt, az élelem-szerzés (vadászat és gyűjtögetés) pedig szintén a kis csoportok kialakulásának irányába hatott. Nem volt tehát egységes őslakos kultúra, szokások, nyelv és vallás, a szabályok régióként változtak. Írás híján pedig sokáig minden forrás az ausztrál őslakos társadalmaktól gondolkodásmódban távol eső európai beszámolókra építkezett. A bennszülött kultúra eredeti kereteinek megismerése így lassú és nehézkes, az egyes értelmezési kísérletek nemritkán egymásnak homlokegyenest ellentmondanak.

Az őslakosság az európaiak megjelenését követően

Távoli kultúrák ütközése

Az őslakosok mindennapjairól csupán töredékes hagyományaikból tájékozódhatunk, s társadalmuk és kultúrájuk gyors visszaszorulása, majd eltűnése nem könnyítette meg az európai krónikások dolgát, akik még a legjobb szándék mellett sem biztos, hogy képesek voltak a pontos jelentéstartalom visszaadására, hiszen az őslakos és európai nézőpont és intézmények közötti különbségek jelentősek voltak.

Az alfa és az ómega: a tulajdonjog

Az egyik legjelentősebb különbség talán a tulajdonjog köré csoportosítható, amely a római jogi gyökerű európai kultúrák egyik legfontosabb ismérve. Kizárólagos jog, s számos más dologi jogot – amelyek a társadalmi státuszt és az ennek alapjául szolgáló vagyont biztosítják – ehhez képest határozunk meg. Az őslakók, akik számára furcsa lehetett az európaiak engedély nélküli partra szállása, majd megtelepedése, a földek közös kezelőinek tartották magukat, a magántulajdont nem ismerték, s szokásaikhoz híven ragaszkodtak az eleven kapcsolat fenntartásához az adott csoport és annak területe között.⁷

7 Még közel egy évszázaddal később is az őslakosok kultúrájának egyik fontos jellemzőjeként emeli ki a magántulajdon hiányát Laky Dániel: „[m]indegyik törzsnek meg van a maga vidéke, melyet sajátjául ismer és tart s ezen belől az egyes családoké, melyeknél azonban nehéz meghatározni, hogy birtokukhoz való joguk miben áll és meddig terjed.” Laky, 1875, 97.

Titkos utasítások Cook kapitánynak

Cook kapitánynak a Tahitin végzendő megfigyelésekről szóló utasítás mellett egy titkos parancs is feküdt az asztalán, amely a birtokbavételről a következőképpen rendelkezett: „Alkalmos körülmények között – a helyiek hozzájárulásával – vegyék birtokba Nagy-Britannia királya nevében [a földeket – D. E.]! Vagy ha a vidéket lakatlannak találják, vegyék birtokba Őfelsége számára egy megfelelő jel vagy felirat elhelyezésével, mint első felfedező és birtokosok.”⁸

Cook ennek megfelelően tűzte ki a lobogót a queenslandi Possession-szigeten 1770. augusztus 22-én. Bár naplójában említi, hogy a part mentén látott tüzeket, és többször találkozott is bennszülöttekkel, ő az utasítás második fordulata szerint járt el, s úgy tekintette, mintha a terület lakatlan lenne: kitűzte a zászlót, és visszatért Angliába.⁹

Utasítások Phillip kormányzónak

Az őslakosok iránt érdeklődő Phillip kormányzó (kormányzóként hivatalban: 1788–1792) részletes utasításokkal érkezett, amelyek kitértek a terület lakosságával való kapcsolatok kiépítésére is.¹⁰ „Minden lehetséges eszközzel törekedjen kapcsolatba lépni a vadakkal [eredetiben áthúzza – D. E.] az őslakosokkal, és megnyerésük érdekében parancsolja meg minden alattvalónknak, hogy barátságban és megértésben éljenek velük. És ha bármely alattvalónk önkényesen pusztítaná

8 www.foundingdocs.gov.au/resources/transcripts/nsw1_doc_1768.pdf (Hozzáférés: 2016. július 25.).

9 Cook egyébként gyorsan arra a megállapításra jutott, hogy „[a] bennszülöttek... nem élnek társadalomban, hanem – mint az állatok – elszórtan csatangolnak a parton és az erdőkben” (Cook, 1962, 297.), s döntését e meggyőződése is inspirálhatta. Miután elhagyta a keleti partot, részletes leírást készített az újonnan feltárt földek élővilágáról, s ennek kapcsán hosszan elemezte a bennszülöttekről szerzett tapasztalatait. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy megfigyelései e téren egybevágznak a Dampier által korábban írtakkal. Ezzel az olvasóban azt az érzést erősítette, hogy Ausztrália gyéren lakott, népei a fejlődés alacsony fokán élnek. Dampier nyolc évtizeddel korábbi, Cookéhoz hasonlóan olvasmányos leírása ugyanis így kezdődik: „E vidék lakói a Föld legnyomorultabb emberei.” (<http://gutenberg.net.au/ebooks05/0500461h.html#ch17>) (Hozzáférés: 2016. július 25.)

10 Phillip utódai közül itt érdemes megemlíteni Lachlan Macquarie (1762–1824) kormányzó (1810–1821) őslakosok irányában tett intézkedéseit. Ő Sydney-ben iskolát szervezett a bennszülött gyermekek számára, egy falut építtetett Elizabeth Bay-ben a helyi törzs tagjainak, és egy farmot is létesített számukra. A helyi vezetők elismerésével is próbálkozott, ugyanakkor akárcsak Phillip – keményen fel is lépett, ha a telep békéje érdekében ezt szükségesnek látta. Intézkedéseiben egyes kutatók a későbbi asszimilációs politika előfutárát látták, bár például a kormányzó által alapított iskola látogatása önkéntes alapon történt.

vagy szükségtelenül zargatná őket különböző tevékenységeik gyakorlásában, akarjuk és kívánjuk, hogy e támadókat a cselekményükhöz mért büntetésben részesítse!”¹¹

A hosszú tengerészeti karriert maga mögött tudó Phillip kormányzó (1738–1814), aki az Első Flottával végül Botany Bay helyett Port Jacksonban szállt partra és megalapította Sydney városát, az utasításoknak megfelelően igyekezett eljárni, s már első rendelkezései között előírta, hogy kapcsolatot kell létesíteni a helyi lakossággal, és baráti viszony ápolására kell törekedni. Ő maga is élénken érdeklődött a bennszülöttek kultúrája iránt, a strandja miatt közkedvelt Manly (jelentése: férfias) városrész elnevezése éppen az ott lakók „férfias viselkedése” iránt érzett tiszteletének állít emléket. A kormányzó baráti kapcsolatot próbált kiépíteni több bennszülöttel is. Egyikük, Bennelong – akinek kunyhója egykor a mai Sydney-i Operaház helyén állt – oktatását és angol nyelvben való haladását maga felügyelte, s bár kapcsolatuk hullámzó volt, Bennelong a kormányzóval együtt kelt útra Angliába.

John Batman szerződése

Amikor három évtizeddel Sydney alapítását követően az európaiak végül megindultak a kontinens belseje felé, minden egyes őslakoscsoporttal való találkozáskor újra szembetalálták magukat a föld kérdésével. Csak kizárólagos tulajdonban tudtak gondolkodni, s a birtokba vett földeken nem volt maradása a korábbi lakóknak, akik ráadásul életük fenntartása érdekében gyakran rájártak az állatállományra. Az angolok egyetlen kivételtől eltekintve mindvégig azon az állásponton voltak, hogy ausztráliai jelenlétük alapja Cook kapitány 1770. augusztus 22-i zászlókitűzési aktusa volt; az őslakosok 1788 előtti jogait nem ismerték el, szerződéseket – egyetlen kivételtől eltekintve – velük nem kötöttek.

Az egyetlen kivétel, a Melbourne alapításakor kötött Batman-szerződés azonban jól példázza az eltérő értelmezésből adódó nehézségeket. A tasmániai őslakosokkal kifejezetten sokat kegyetlenkedő John Batman (1801–1839) 1835 júniusában szállt partra a mai Melbourne területén, s a Merri patak mentén táborozó bennszülöttekkel szerződést íratott alá, amely – zavaros terminus technicusokkal ope-

11 www.foundingdocs.gov.au/item-sdid-68.html, 9, 15–16. (Hozzáférés: 2016. július 25.).

rálva – az ő értelmezése szerint évjáradék fejében bérleti jogot biztosított volna az európaiaknak.¹²

Mire a bennszülött álláspont megérthető lett volna (egy-két generáció elteltével), a vizsgálat tárgyát képező nép és kultúra már mindörökre elveszett.¹³

A Bourke-nyilatkozat

A Batman-szerződés nagy izgatottságot váltott ki az ausztráliai gyarmati központokban, Sydney-ben és Hobartban. Bourke kormányzó (1831–1837) nem is késlekedett a válasszal, s már 1835. augusztus 26-án érvénytelennek nyilvánított valamennyi addig kötött, s később kötendő szerződést, így Batmanét is: „E gyarmat határain belül Őfelsége alattvalói közül többen üres koronabirtokok birtokába léptek bennszülött őslakosokkal vásárlás érdekében kötött egyezmény, alku vagy szerződés színlelésével. Ennek okán most én, a kormányzó, a rámruházott hatalomnál fogva és azt gyakorolván kijelentem és közlöm Őfelsége valamennyi alattvalójával, és másokkal, akiket illet, hogy minden ilyen fent említett, bennszülött őslakosokkal birtokért, jogcímért vagy igényért kötött egyezmény, alku vagy szerződés, amely Új-Dél-Wales gyarmat kormányzatának határain belül fekvő vagy található földre vonatkozik [...] semmis, és a Korona jogaival szemben joghatás kiváltására nem képes; és valamennyi személy, aki a fentemlített bármely föld birtokában található, anélkül, hogy Őfelsége kormányzatának ilyen irányú engedélyét vagy felhatalmazását elsőként bírná vagy

12 A bennszülött álláspontot az ott gyermekként jelen levő későbbi törzsi vezető, William Barak leírásából ismerhetjük, aki arról beszélt, hogy az őslakosok az ajándékokat és magát a szerződést saját joguk szerint ún. tanderrum-nak minősítették, amely nem a tulajdonjog átruházására vagy hosszú távú bérlet létesítésére, hanem az idegenek barátságos üdvözlésére, áthaladásának biztosítására (vagyis maximum ideiglenes földhasználatra) szolgált. Bár egyazon ceremónián vettek részt, a két fél, két csoport teljesen mást érthetett alatta.

13 Az a speciális tudás hiányzott, amely a két homlokegyenest eltérő kultúráról csak hosszabb együttélés alatt szerezhető meg. A korai telepések esetében közismert az egykori fegyenc, William Buckley (1780–1856) története, aki 1803-ban az első melbourne-i telepről sikeresen kerekelt oldott. Több mint három, a Port Phillip környéki őslakosokkal eltöltött évtized múltán, Melbourne 1835-ös alapításakor visszatért az angolokhoz, s egy darabig tolmácként, afféle bennszülött-szakértőként segítette a hatóságok munkáját. A Batman kíséretében dolgozó John Helder Wedge (1793–1872) földmérő a bennszülöttek között dolgozva szintén mély ismereteket szerzett az őslakosok kultúrájáról. Mindketten úgy látták, hogy az európaiak nem köthettek volna szerződést a bennszülött vezetőkkal, mert e törzseknek „ilyen főnökeik, akik a föld felett bármely felsőbb jogot igényelnének vagy birtokolnának, nincsenek.” (Idézi: <http://ergo.slv.vic.gov.au/explore-history/colonial-melbourne/pioneers/batmans-treaty> [Hozzáférés: 2016. július 20.]). L. továbbá: az Ausztrál Nemzeti Múzeum állandó kiállítása (tabló John Helder Wedge-ről, 2019. július). Az ilyen mélységű ismeret megszerzése azonban még sokáig kivételesnek számított.

megszerezné, birtokháborítónak tekintendő, és úgy kezeltetik, mint azok, akik a fenti gyarmat üres koronabirtokaira behatolnak.”¹⁴

A kormányzó – implicit módon – tulajdonképpen azt mondta ki, hogy a gyarmat valamennyi földje a Koronát illeti, vagyis egyértelműen Cook birtokba lépésétől vezette le a jogokat. E nyilatkozat vált az ún. *terra nullius* elmélet alapjává Ausztráliában, amely szerint a kontinens földje az európaiak érkezésekor uratlan volt, és azt a gyarmatosok a szerzés jogán birtokolják. Vagyis az őslakosoknak nem volt földhöz való joga, még ha évezredekkel az európai civilizáció kialakulását megelőzően is érkeztek volna szállásterületekre.

A *terra nullius* elmélet egészen 1992-ig hivatkozási alappá számított, amikor az Ausztrál Legfelsőbb Bíróság az ún. Mabo-ítéletben ezzel ellentétes álláspontra nem helyezkedett.

A Dél-Ausztrália törvény

Bár a Bourke-nyilatkozat vált közismertté és hivatkozási alappá a későbbiekben, nem szabad megfeledkezni arról, hogy a brit parlament – felhatalmazván az uralkodót Dél-Ausztrália gyarmat létesítésére – 1834-ben meghozott törvényének preambulumban már egyértelműen szabad (uratlan) földekről beszélt, amelyeket szabad telepesek számára kívánt elérhetővé tenni. „Ausztrália azon része pusztaság és szabad földekből áll...” – fogalmazott a preambulumban, amelyeket – mint a rendelkező rész kifejtette – szabadon adhattak el brit alattvalók számára („...a mondott provincia vagy provinciák összes földje... legyen közföld, amelyet bármely brit alattvaló megvehet”).¹⁵

Itt egy szó nem esett az őslakosokról, sem a földekhez fűződő jogaikról, s ez már a korabeli megfigyelők számára is világossá vált.

A törvény keménységét ezért már a végrehajtása során igyekeztek enyhíteni. Az 1836. februári uralkodói pátens záró rendelkezései az őslakosok által „elfoglalt” földekre és az azokhoz fűződő jogok figyelembevételére céloztak (1836. február 19.), ugyanezt megismételte egy pár nappal később kiadott rendelet (1836. február 23.) is – azonban az új gyarmat létezésének és működésének kereteit a törvény állapította meg. A bennszülöttekre vonatkozó rendelkezések pedig a pár évvel későbbi törvényalkotás (South Australia Act 1842) során sem nyertek törvényi szintű szabályozást.

14 www.foundingdocs.gov.au/resources/transcripts/nsw7_doc_1835.pdf (Hozzáférés: 2016. július 25.).

15 Lásd www.foundingdocs.gov.au/resources/transcripts/sa1_doc_1834.pdf (Hozzáférés: 2016. július 26.).

E jogszabályi háttér tükrében John Hindmarsh kormányzó alapító nyilatkozatának nemes gondolatai, amelyek az öreg gumifa tövében hangzottak el 1836. december 28-án, csupán a távoli jövő számára tett jelzésként értelmezhetőek. Az Ausztráliában egyébként csupán rövid ideig működő kormányzó nyilatkozatát nem véletlenül olvassák fel minden évben Glenelgben. A rövid beszéd mondanivalója, amely többek között az őslakosokat a telepesekkel egyenrangú brit alattvalóknak nevezte, a maga egyszerűségében és tömörségében máig aktuális.¹⁶

Repedések a *terra nullius* elméleten

A közgondolkodás alapját azonban Bourke nyilatkozata képezte, amelyre folyamatosan hivatkoztak az elkövetkező másfél évszázadban, különösen akkor, amikor a bennszülöttek mozgalmái a földkérdést feszegették. A nyilatkozat a maga teljességében rövid ideig tündökölt, hiszen a brit gyarmatügyi miniszter, Henry Grey 1848. februári, Fitzroy új-dél-walesi kormányzónak írt levele többek között kölcsönös jogokról szólt, és utalt az őslakosok földhöz fűződő jogainak tartalmára is:¹⁷ „...az e célból elnyert bérletek a bérlőnek csupán marháinak legeltetésére és e földek művelésére biztosítanak kizárólagos jogot [...] de ezen bérleteknek nem az a célja, hogy megfossa az őslakosokat korábbi jogaiktól vadászni e területeken, illetve vándorolni megélhetést keresve – azon mód szerint, ahogyan mindezideig megszokták – a föld magától előállt termékeiből; kivéve azon földeket, amelyek éppen művelés alatt állnak vagy e célból elkerítették [...] kölcsönös jogaik terjedelmének világos megértése a felek közötti rend és a kölcsönös türelem felé tett lépés...”¹⁸

A tény, hogy az ausztráliai bennszülöttek esetében a fenti jogértelmezés a későbbi viták során elsikkadhatott, jól jelzi a jogértelmezés szubjektív korlátait, hiszen amíg a bíróság nem vonta vizsgálatra körébe, nem fejthetett ki joghatást sem.

16 A 2016-os ünnepségre lásd www.abc.net.au/news/2016-12-28/proclamation-day-for-south-australia-celebrated-at-glenelg/8150866 (Hozzáférés: 2017. február 20.).

17 Henry Grey (1802–1894) egyébként tagja volt a brit parlament azon különbizottságának is, amely az 1837-es jelentést készítette a birodalom bennszülötteinek állapotáról. Ez hosszan sorolta az ausztráliai, tasmániai és új-zélandi bennszülötteket ért sérelmeket, és nyíltan említést tett a fehér telepesek kegyetlenségéről, illetve az európaiak keresztényhez nem méltó viselkedéséről.

18 Idézi: Broome, 2010, 53.

Az őslakosok kultúrája

Cook kapitány – miként azt az Admirális számára pontosan elő is írta – megfigyeléseiről részletesen beszámolt. Az első benyomások a külső jegyekre, a nyelvre, az életmódra és a kultúrára vonatkoztak. Ezeket a későbbi utazók, látogatók lassanként árnyalták, bővítették, s ahogy a tradicionális életmód visszaszorult, s az elsődleges források elapadtak, a meglévő anyagot újabb és újabb elemzéseknek vetették alá. Így formálódott végül interdiszciplináris eszközökkel az ausztrál hagyomány kutatása is, amely több oldalról és egyre újabb eszközökkel vizsgálva számtalan új információval szolgál. Alábbiakban – elsősorban az egyik legkorábbi magyar nyelvű ismeretést követve – vázlatosan vesszük e témákat szemügyre.

A nyelv

A két kultúra egymásra hangolódási szakaszát elnyújtották a nyelvi különbségek. Nem csupán a mindennapi érintkezésekről van szó, hanem a nyelv által a kultúráról közvetített képről is, amely a lehetségesnél lassabban formálódott, és a nyelvi nehézségek okozta bizonytalanságok máig kísértenek. Egyes feljegyzések – még ha részletesek is – teljesen félreérthetőek, mások homályosak, többféleképpen interpretálhatóak.

Az európai–őslakos kapcsolatok kezdetének legfontosabb forrásanyagát a hivatalos és magánlevelezések, illetve beszámolók képezik. Daniel Southwell (1764–1797), az Első Flotta egyik tisztjének levelei már egy kezdetleges szótárt is tartalmaznak, bizonyosságul annak, hogy a kultúrák közötti párbeszéd alapvető eszköze a kommunikáció, s hogy az ennek jelentőségét felismerő első telepések már erőfeszítéseket tettek az őslakók megértése érdekében.

George Fletcher Moore (1798–1886) a nyugat-auztráliai bennszülöttek nyelveinek rögzítése érdekében készítette el 1842-ben szótárát és nyelvtanát. Előtte csupán egy ilyen kísérlet ismert a kontinens nyugati feléből: a kalandos életű többszörös kormányzó, Sir George Grey (1812–1898) is készített fiatalkorában egy szótárt (1840). Dél-Ausztráliában a német származású Clamor Wilhelm Schürmann (1815–1893) és Christian Gottlieb Teichelmann (1807–1888) pontosan ugyanekkor adta ki első szótárát (a kurna nyelvről készített szójegyzékük kétezer szót tartalmazott). Victoriában 1851-ben jelent meg egy bennszülött nyelvtan Daniel Bunce (1813–1872) tollából.

A vonatkozó korai magyar nyelvű irodalomban Laky Dániel kiemelten foglalkozik az őslakos nyelvekkel: „A gondolati tárgyak jelelésére szolgáló szavakban igen szegény,

ellenben gazdag az érzékelhető tárgyakat jelező kifejezésekben. Nyelvtani alakokban igen gazdag. Esetvégezete 4-el van több, mint a latinak, az egyes és többesszám mellett dualisa [kettes szám – D. E.] is van. Igeidőkben oly gazdag, mint a latin...”.¹⁹ Vászolyi Eriknek köszönhetően ma már az egyik legavatottabb nyelvész tollából magyar nyelven is olvashatunk az őslakos nyelvek történetéről és morfológiájáról.

A hagyomány

Az őslakosok hagyatéka, amely összefoglaló névvel *Dreaming*nek (Álomidő) nevezhető, egyszerre vonatkoztatható a régmúltra és a jelenre. Megfejtése csak interdiszciplináris vizsgálatokkal lehetséges, hiszen képekben, nevekben rögzített, illetve sűrített történetei néha európai fejjel elsőre nehezen hihető messzeségbe nyúlnak vissza.

Írott kultúra nem létezett, viszont a több tízezer éves kontinuitásnak köszönhetően az orális tradíciók (énekek, táncok, ábrázolásmódok és tárgyi emlékek közvetítése révén) európai ember számára addig elképzelhetetlen mélységű kifejlődése vált lehetővé. A hagyomány tehát, amely a mindennapokat átszötte, mélységénél és történeti szemléleténél fogva (ehhez képest a magyar történelem ezeréves távlata jelen időnek minősül!) szintén megnehezítette az európai kultúrával való kapcsolatteremtést.²⁰

Az életmód

Az őslakosokról – miután „Ausztrália benszülött lakói testi jellegükre nézve egy egészen külön emberfajtát képeznek”²¹ – számtalan beszámoló, tudósítás készült

19 Laky, 1875, 99.

20 Thomas Mann pátoszos felütése: „Mélységes mély a múltnak kútja. Ne mondjuk inkább feneketlennek?” (*József és tesvérei*) itt élő valósággá vált. Több ezer, ha nem tízezer évvel ezelőtti események (jellemzően természeti katasztrófák) is megőrződtek egyes népcsoportok kollektív emlékezetében. Elegendő itt emlékeztetni a mintegy 4700 évvel ezelőtti 40 ezer km/órával becsapódó meteor kráterére Henbury (NT) mellett, amelynek emléke elevenen él a luritja nép emlékezetében (akik egy tüzes ördög Földre költözéséről beszélnek). Hasonlóan érdekes eredményre vezet, ha a tengerparti szigetekhez kapcsolódó legendákat vesszük szemügyre. A tengerszintváltozások nemritkán több mint hétezer évvel ezelőtti állapotot rögzítenek, amikor az adott sziget még a kontinens része volt! Mindez elsősorban azért érdekes, mert a „benszülött tudást tipikusan a »Dreaming« közvetítette, amely a közösségi szóbeli hagyományok, jog, szokások és kultúra megtestesítője. A benszülött kultúrákban a Dreaming néha olyasmiként tűnik fel, mint a távoli múltnak egy olyan része, amikor szellemi elődök és lények formálták az eget és a földet. Ugyanakkor elképzelhető egy jelenlegi, párhuzamos valóságként is, és általában időben nem lineárisnak tartják.” (Hamacher–Goldsmith, 2013, 295.) Vagyis a rendelkezésre álló „leletanyag” szakszerű dekódolására és értelmezésére van szükség.

21 Laky, 1875, 97.

szinte minden európai nyelven. Mind a látogatók, mind a telepések igyekeztek megörökíteni a benyomásaikat ezen, európai szemmel nézve szokatlan kultúra képviselőiről, életmódjukról, kinézetükről.

Számunkra különösen érdekes lehet, hogy a távoli Magyarországon egy érdeklődő milyen információk kiemelését tartotta fontosnak az idegen nyelvű forrásokból. Laky Dániel összefoglalója nemcsak tárgyilagossága, hanem szókimondása révén is számot tarthat az utókor érdeklődésére.²²

Az őslakosok ügyessége, kreativitása az őket közvetlen közletről megismerők számára gyorsan világossá vált, s még akkor is eljutott az olvasókhoz, ha számtalan cikk a vad és civilizálatlan „feketé” gonoszágáról és primitivitásáról harsogott: „...a természettől nem a legközönségesebb lelki adománnyal vannak meg áldva. Tanúskodnak erről meséik, regéik, s tanúskodik az a körülmény, hogy mindenféle gépies munkákra sikerrel alkalmazhatók s általában véve a mindennapi élet körébe vágó munka s foglalkozásokban ügyeseknek [...] bizonyultak [...] bármely nyelvet könnyen és gyorsan megtanulnak, hogy fegyvereiket és szerszámaikat ügyesen kezelik. Jellemző vonásaik a jószívűség és barátságosság; az európaiak iránt azonban ellenséges indulattal viseltetnek, mert a legnagyobb fokú bizalmatlansággal vannak eltelve irántuk. Ez az oka annak is, hogy ezekkel szemben hallgatagok és tartózkodók. [...] A törzs iránt, melyhez tartoznak, szeretet köti őket. Egymás irányában bizalmasok és békések, de ezen érzelmeket gyakran épen a legvadabb indulatokkal cserélik fel s barátból hirtelen válnak ellenséggé. Utazók állítják, hogy a szeretet, melylyel övéik s különösen gyermekeik és szülőik iránt viseltetnek [...] megragadó, s olyan alakban és példákban nyilvánkozik náluk, milyenre a civilizált embereknél sem mindig akadunk.”²³

Többen kíváncsiak voltak az őslakosok otthonára, ruházatára, fegyvereikre, az ezekkel kapcsolatos ismereteket magyar nyelven Laky így foglalta össze: „Mint hogy az ausztráliai törzsek – csaknem kivétel nélkül – ide s tova vándorolnak, lakhelyeik készítésére kevés helyütt fordítanak gondot. Némely vidéken barlangokban húzzák meg magukat vagy lyukat ásnak a földbe vagy pedig méhkashoz hasonló gunyhókat

22 A kontinensen több száz különböző nyelv, és ezek különböző dialektusai alakultak ki. „A szójárás oly sokféle s oly annyira eltérő egyik a másiktól, hogy az egymástól alig 200 angol mérföldre lakó benszülöttek csak nagy nehezen értik meg egymást.” (Laky, 1875, 97.) Az ún. törzsek számtalan kisebb rokoni egységből épültek fel, egy-egy csoport átlagos létszáma néhány tucat lehetett, de adott esetben ezek különböző nyelveket beszéltek. „A rokonsági alapon számon tartott törzsnél nem volt tehát magasabb szintű egység, ez viszont egy ausztrál szerző szerint bonyolultabb felépítésű volt, mint a General Motors!” – foglalta össze találon Egedy Gergely (Egedy, 2000, 16.), bár itt érdemes megjegyezni, hogy Vászolyi Erik szerint az általános bennszülött közösségi formációt magyarul törzsnek nevezni csupán megfelelő kifejezés híján és több megszorítás alkalmazásával lehet. (Vászolyi, 2003, 18, 27–33.)

23 Laky, 1875, 97–98.

készítenek, melyeken oly alacsony bejárást hagynak, hogy csaknem úgy kell rajta bemászni. Ez oltalmazza őket meleg és hideg ellen. Nyílása előtt tüzet raknak s maguk kénygúrú bőrbe burkolózva a kunyhóban lakoznak. Helyel-közzel azonban kényelmes kunyhókat is készítenek, melyek elég tágasak s fonva vannak és jó fedéllel vannak ellátva; a szárazföld északi és északnyugoti részeiben pedig [...] egészen jól épült lakokat is lehet találni agyaggal betapaszolva s jó tetővel fedve...

Eledelekben az ausztráliak nem válogatnak. Megesznek mindent, mit kapnak. [...] Legfőbb táplálékukat azonban a vadászat és a halászat szolgáltatja. [...]

Ruhát a legtöbb vidéken nem viselnek, hanem egészen fedetlenül járnak; legfelebb egy rövid előkötőt hordanak. [...] a köpenyt használják a nagy esőzések alkalmával, különben pedig semminemű ruhát meg nem szívelnek magukon és csak éjjel bújnak be a köpönyegükbe, hogy az éjszakai hűvös levegőtől s a nagy harmattól magukat megóvhassák. [...]

Legfőbb fegyvereik: 1., a bumeráng, mintegy 3 lábnyi hosszú, fából csinált, félhold alakú készítmény. Ha ügyes kézben van, veszélyes fegyver; 2., a hajító dárda. Ennek több fajtája van. Az, a mit az ellenség ellen használnak, 9–12' hosszú, nyele fából van, a begye pedig éles kőből, mely a nyélhez van erősítve; a vadászatra használt dárda ennél rövidebb; halászatra használt dárda végében pedig kényguru fogak vannak. Szerzásaik: a fejsze és a bárd melyek leginkább kőből vannak készítve s fa nyélbe ütve. Kés gyanánt éles csontot használnak, tű helyet csontszáلكákat, melyen lyuk van fúrva.²⁴

A kultúra

Laky a vallási és szabadidős tevékenységekre is igyekezett kitérni. Vallási téren rögzítette az őslakosoknak a barlangok és kövek iránti vonzódását, amely Ausztrália bármely vidékén járva ma is megfigyelhető. „Cultuszuk nincs, azonban némely barlangokat szent helyekül tartanak. Papjaik sincsenek, hanem vannak köztük varázslók, kiknek feladatuk a gonosz szellemek kiengesztelése s azok ártalmatlanná tétele. E mellett gyógyítással s jóvendöléssel is foglalkoznak.”²⁵

Beszámolt a testfestésről, bőrsebzésről és táncaikról (így – magyar nyelven valószínűleg elsőként – a corroboree-ról). Miután közvetett forrásokból dolgozott, az őslakosok művészetéről (amelyek vidékenként eltérő jellegűek, viszont a zeneszerzőktől a sebzett fákon [*scarred tree*] át a barlangrajzok készítéséig számtalan formában megnyilvánulhattak) nem ejtett szót.

24 Laky, 1875, 102–104.

25 Laky, 1875, 100.

Az őslakosok létszáma 1788-ban

Bár az első európai feljegyzések adatai megbízhatatlanok, ám annyi valószínűsíthető, hogy a 18. század végén az akkor néhány százezer főre (a becslések széles skálán szóródnak egészen a pár százezertől a több millió főig) becsülhető őslakosság legnagyobb számban a délkeleti partok mentén, Sydney és Melbourne vidékén élt.

Az európaiak megtelepedése a keleti parton felért egy biológiai hadviseléssel. A fehérek által hordozott kórokozók keltette járványok meggritkították a helyi lakosságot; ezek egy része azonnali (például a himlőjárvány), más része hosszú távú hatással (például a nemi betegségekkel járó meddőség) járt. Az 1789-es himlőjárvány a Sydney környéki bennszülöttekre gyakorolt hatását jól érzékelteti az alábbi leírás: „Abban az időben egy bennszülött élt velünk; elvittük magunkkal le az öbölhöz, hogy megkeressük korábbi társait. Akik látták arckifejezését és gyötrelmét, sosem fogják tudni elfelejteni. Aggodalmasan nézett körül a különböző öblöcskében, amelyeket meglátogattunk, egyetlen emberi lábnyom sem látszott a homokban. Az üregek a szikláknál tele voltak a betegségnek áldozatul esettek rothadó tetemeivel; egyetlen élő emberrel sem lehetett találkozni. Úgy tűnt, mintha a fertőzés elől menekülve hagyták volna, hogy a halottak temessék el a halottakat. Egy időre csendes fájdalomban felemelte a kezét és felnézett; végre felkiáltott: »mind halott, mind halott«, majd lehorgasztotta fejét a gyászos csendben.”²⁶

A himlőjárvány (egy vagy több hullámban) egyes feltevések szerint végigsöpört az egész kontinensen, egyes területek teljes elnéptelenedését vonva maga után, ennek nyomai a későbbi felfedezők leírásaiból – akik a kontinens belsejében több helyen láttak himlőhelyes bennszülötteket –, illetve az őslakosok dalaiból rekonstruálhatóak.

A járvány hatással lehetett az őslakosok számával kapcsolatos becslésekre is, hiszen a belső területeken csak néhány évtizeddel később kezdődött a megtelepedés, így elképzelhető, hogy a telepések már csak megfogyatkozott számú csoportokkal találkoztak.

Felvilágosult európaiak

Az őslakosok kultúrájának és társadalmának gyors eltűnése megnehezítette szokásaik megismerését, azonban minden korszakban akadtak érdeklődő európaiak, akik a kapcsolatok kiépítésének új módjait keresték, és megpróbálták tapasztala-

26 A későbbi Van Diemen földi kormányzó, az Első Flottával érkező David Collins leírását idézi: <https://candobetter.net/node/3720> (Hozzáférés: 2016. július 18.).

taikat megörökíteni. A fent említett Phillip kormányzó és egyes utódai humánusan és fokozott figyelemmel közelítettek az őslakosok felé, de eseti intézkedéseken túl érdemi megoldást nem tudtak találni (mert ilyen nem létezett). Mások dokumentáltak, illetve missziókat állítottak fel – a rezervátumok létrehozását Henry Grey is sürgette még a 19. század közepén –, a nyelveket próbálták rögzíteni. Egyszerűen csak nem törődtek bele, hogy e kultúra, kultúrák nyom nélkül eltűnjenek.

Joseph Rennard Orton (1795–1842) metodista misszionárius a tasmániai bennszülöttek sorsa feletti aggodalmában megírta *Az Ausztrália bennszülöttjei* című munkáját (1836), melyben a telepeseket az őslakosok kultúrájának védelmére próbálta biztatni. Számtalanszor kiállt az őslakosok jogainak védelme érdekében, még ha a korszakban kevés sikerrel is járt.

Az Osztrák Birodalom szülötte volt a lengyel származású John Lhotsky (1795–1866), aki többek között elsőként rögzített bennszülött dallamokat. Kiadatlan szótárt is készített a tasmániai bennszülöttek nyelvéből, és ő jegyezte fel elsőként a későbbi főváros területén áthaladva a vidék bennszülött elnevezését („Kanbery”).

Eliza Hamilton Dunlop (1796–1880) ugyancsak fokozott érdeklődést tanúsított a bennszülött költészet és dallamkincs iránt. Jegyzetei és szójegyzéke hasznos információkat őriztek meg egy letűnt világból.

A fotográfia megjelenése már a technikai haladás nyitányát jelezte. E művészet mesterei voltak – mint Kunz említi²⁷ – többek között a magyar kivándorlók közül Rochlitz Béla, akinek a bájos Beechworthben, és Baume József, akinek pedig Melbourne központjában volt egyidőben műterme (Baume leszármazottai szép karriert futottak be Ausztráliában és Új-Zélandon egyaránt). A fotográfia nemcsak kenyérkereső tevékenységként, de hobbiként is egyre inkább elterjedt.

A bennszülöttek hétköznapijait olyan hobbifotósok képei őrizték meg, mint Frederic Bonney (1842–1921) Új-Dél-Walesben, illetve az esőerdőnek nevet adó Richard Daintree (1832–1878) Queenslandben készített képei. Később a hangrögzítés is teret nyert az értékek átmentésében. Az utolsó tasmán bennszülöttnak tartott Fanny Cochrane Smith (1834–1905) hangját és anyanyelvének hangzását gramofonfelvétel őrizte meg (ez volt az első ilyen kísérlet).

A misszionáriusok hosszú sorát lehetne említeni, akik az egyház tanításainak átadása mellett az eltűnőben lévő szokásokat is megpróbálták rögzíteni, esetleg a nyelvet fordítások révén, illetve anyanyelvű istentiszteletek által megpróbálták megőrizni. Az első, bennszülött nyelven készült – részleges – bibliafordítás a ngarrind-

27 Kunz, 1997, 61., 66.

jerik között tevékenykedő George Taplin (1839–1879) munkája. Az első teljes Újszövetséget az 1874-ben alapított hermannsburgi misszió fantasztikus munkát végző Carl Strehlow (1871–1922) készítette el. Utóda, Friedrich Wilhelm Albrecht (1894–1984) folytatta munkáját, s a megőrzés mellett sokat tett a helyi törzsek szociális felzárkóztatásáért is. Mindkettejük lelkesedése továbbszállt gyermekeikre. A háborús veterán James Robert Beattie Love (1889–1947) tiszteletes az észak-ausztráliai bennszülöttek között végzett missziós munkát, a worora nyelvtan és mítoszok rögzítése terén végzett munkássága kiemelkedő jelentőségű. Ő rövid ideig dolgozott az 1937-ben alapított, Dél-Ausztráliában fekvő ernabellai misszió is, ahol 1944-re elkészült Márk Evangéliumának pityantyayara nyelvű fordításával. Ugyancsak ott működött Charles Duguid és Robert Trudinger is, erőfeszítéseiknek köszönhetően Love távozása után is folytatódtak a pityantyayara nyelvű Biblia fordítási munkái. A rövidített Biblia végül 2006-ban jelent meg, amely a túlélést biztosítja e nyelv számára. A fordítómunka jelenleg is folyik.

Kegyetlen telepések

A felvilágosult európaiak tevékenysége azonban – bár munkásságuk hatása generációkon átívelő – hosszú időn át tüpontoszerű maradt. A hétköznapi valósága: a pásztoroké, favágóké, katonáké, összefoglalóan: a telepeseké folyamatos konfliktusok között telt. S bár az őslakók több helyen földjeik (s ezzel együtt kultúrájuk és megélhetésük) védelmére keltek, a támadások mögött általában az európaiak megjelenése állt, akik „minden kigondolható módon kesergették őket”.²⁸ Már a brit parlament különbizottságának 1837-es jelentése is kitért arra, hogy „[e]zek az emberek, akik ránk nézve ártalmatlanok voltak, túlzott mértékben – ahogy erre talán számítani is lehetett – szenvedtek büntetőtelepeink középük telepítésétől. Ezen telepek megalakításakor úgy tűnik, hogy a bennszülöttek területhez fűződő jogait nem vették figyelembe, és azóta is meglehetősen kevés figyelmet szentelnek védelmüknek honfitársaink söpredékének szennyével és durvaságával szemben.”²⁹

Ami a korban közismert volt, annak ma már terjedelmes szakirodalma létezik, hogy mely közösségre milyen hatást gyakorolt az európaiak megjelenése, ám az egykor történetek pontos rekonstrukciója még hosszabb ideig el fog tartani. Hogy

²⁸ Laky, 1875, 100.

²⁹ AB. REP. 1837. 10.

a durvaság mennyire általános lehetett akkoriban, jól jelzi, hogy a távoli Magyarországon több tanulmány is megemlíti – egyértelműen az angoloknak róva fel – a kegyetlenkedéseket.³⁰

Az őslakosok lehetőségei

Az európaiak terjeszkedése, a korábban az égetéses földművelés révén karban tartott vidékek feltörése a nyájak, illetve a mezőgazdasági termelés számára az őslakosok tradicionális életmódjának alapjait söpörte el.

Elméletileg több koncepció versenyzett: önkéntes vagy erőszakos beolvadás az európai értékek mentén újonnan formálódó társadalomba, létezés e társadalom peremén vagy az „egyszervolttá” válás. Gyakorlatilag azonban az első időben választási lehetőség nem létezett: a gyarmatosítás sebessége és mélysége még a társadalom peremén való létezést is csak szerencsés esetben tette lehetővé, amikor az egykori törzs az új birtokos farmján meghúzódva hajtóként élhetett tovább.³¹

Nem vethető tehát az egyes törzsek szemére, ha nem kívántak harc nélkül elmúlni, még ha ez a harc már a kezdet kezdetén bukásra is volt ítélve, elsősorban a társadalmi berendezkedés különbségei miatt.³²

30 Laky Dániel tudósítása éles ellentétben áll az éppen akkor zenitjén tündöklő angol birodalomról kialakult képpel. Erre Laky egyébként finoman utal is, amikor a civilizációra nem hajlandó benszülöttek védelmében így fogalmaz: „Ha [...] azt az ellenvetést teszik némelyek, hogy az angolokkal való érintkezés óta sem látszik meg rajtuk a civilizáció hatása, erre meg azt lehet felelni, hogy az épen nem a tehetség hiányának róható fel, hanem nagy részben annak a durva bánásmódnak tulajdonítható, melyet a művelt angolok e szegény vad emberekkel szemben tanúsítottak.” (Laky, 1875, 99.) S tömören össze is foglalja, mit tettek az újonnan érkezettek az őslakosok épülésére: „Ugyan mi jót tanulhatnának a mi gyermekeink titóletek? Kérdé egykor egy benszülött az európaiktól, s e rövid kérdésben súlyos, de sok tekintetben igaz vád foglaltatik a nemes angol nemzet ellen. Nyakukra vitték a deportált gonosztevőket s ezek elterjesztették köztük az erkölcstelenséget, iszákosságot s a legundokabb nyavalyákat. A gyarmatosok is cseppel sem voltak különbek a fegyvereknél. Valódi kannibalizmust folytattak ellenük, nejeiket rabolták el. [...] Vadászatokat rendeztek ellenük, csupa kedvtelésből lelővöldözték őket s fejeiket diadalmi jelvényekül elfogadó termükben állították ki. Ily bánásmód mellett csoda-e ha nem lehetett őket megnyerni az Ausztráliában erkölcsileg elvadult európaiak civilizációjának?” (Laky, 1875, 100–101.) Hogy mennyire nem egyedi esetről, hanem általános problémáról volt szó, azt egy másik, évtizeddel később íródott tanulmány is sejteti. „Ausztráliában némely gyarmatosok arsenikumot keverték a liszt közé s ezt odaajándékozták a benszülötteknek, hogy ily módon gyorsabban szabaduljanak alkalmatlan szomszédaiktól.” (Requinyi, 1884, 189., több hasonló példát olvashatunk az ausztrál szakirodalomban, Broome, 2010.)

31 Paradox módon ez a féllégális lét tette lehetővé a hagyományok, a nyelv továbbörökítését egy olyan korba, amikor az már értéknek számított. Jelentős számú népességre azonban az eltűnés várt, s ezt az újonnan érkezettek nemritkán maguk is elősegítették.

32 Csak vázlatosan közelítve: egy fogyatkozó létszámú, kis csoportokból felépülő törzsi társadalom állt szemben a folyamatosan gyarapodó, s egyre szervezettebb, modern fegyverekkel felszerelt európaiakkal. A törzsi szervezetben – ahol nem halmozódott fel annyi felesleg, hogy a harccal hivatásszerűen foglalkozókat tarthasson el – előbb az élelmet kellett megszerezni, s azután lehetett harcolni, s a folyamatos harc az egyre csökkenő erő-

A beolvadás tehát előbb-utóbb evidenciává vált, de ennek sebessége máig viták tárgyát képezi, hiszen a kisebbség egyszer feloldódik majd a többségben, ám kedvező feltételek esetén átadhatja értékeit vagy azok többségét, amelyek így megőrződnek, tovább hatnak. Kérdéses, hogy a megvalósultnál jóval kedvezőbb feltételek esetén a felzárkózás mennyi idő alatt és milyen veszteségekkel valósulhatott volna meg.

Az őslakosok mozgalmi

A 21. századból visszatekintve látható, hogy az őslakosok létezését (s ezzel együtt értékeiket) megkérdőjelező kihívás tulajdonképpen Cook kapitánnyal megérkezett. Innentől kezdve azonban még évtizedeknek kellett eltelnie, mire az őslakosok számára egyértelművé váltak e kihívás keretei. Ha fenn akartak maradni, harcolniuk kellett, mindenekelőtt az életükért, hiszen számuk egészen az 1930-as évekig csökkent, elsősorban a járványok, rajtaütések, nőrablások, gyermekelvételek, áttelepítések, az alkohol, az alultápláltság következtében.³³

Ám az első évtizedek szörványos ellenállását követően generációról generációra lassanként megismerték az európaiak gondolkodásmódját, megszervezték saját intézményeiket, s megindították polgárjogi harcukat az egyenlő bérezésért, a jogegyenlőségért, a kulturális jogokért, majd pedig a földek tulajdonjogáért.

A kezdetek

Billibellary (†1846), a Melbourne környéki törzsek egyik főnöke a távoli jövőbe tekintett, amikor a bennszülöttek által művelt földekről, a fehérekkel közös jövőről álmodott. Rokonai, Simon Wonga és William Barak az ő nyomdokain továbbhaladva harcolták ki maguknak a rezervátumot a victoriai Coranderrkben. Itt – bár a föld

forrásokat örölte fel. Az európai terjeszkedést nem lehetett megállítani, ennek tudatában születhettek különböző stratégiák. A tasmániai bennszülöttek – akiknek sorsa már hosszú ideje szakmai viták középpontjában áll, hiszen voltaképpen az aktív hatósági asszisztencia vezetett kiveszésükhöz, még ha az intézkedések elsősorban nem is ezt célozták – az egyik legkeményebb ellenfélnek bizonyultak földjeik védelmében. A Melbourne környéki törzsek maradékai azonban harc helyett megkísérelték saját magukat a fehér társadalom elvei szerint megszervezni; a festői szépségű victoriai Healesville környékén fekvő Coranderrk története e kísérletnek állít emléket.

33 Az elismert szaktekintélynek számító Richard Broome 2100 körülre teszi a kontinens meghódítása során az őslakók által megölt fehérek számát, és 20 ezer körülire a fehérek kezétől elesett bennszülöttekét. (Broome, 2010, 54.) A Melbourne környéki bennszülöttek esetében megemlíti, hogy ekkoriban minden tíz halálzásból hat a járványoknak, kettő erőszakos cselekményeknek tulajdonítható, s csak kettő történt természetes okból (bár e természetes okok előállhattak a felgyorsult környezeti változás következtében is). (Broome, 2010, 77.)

tulajdonjogát több évtized alatt sem sikerült megszerezniük – fehérek módjára próbálták élni, miközben saját szokásaikat is meg kívánták őrizni. A kísérlet sikerrel járt, s a telep pár évtizedig virágzott, mintát és reményt adva más közösségeknek is.

A több tucat rezervátum közül a dél-ausztráliai Raukkan, illetve a Murray folyó új-dél-walesi partján fekvő Cummeragunja különös jelentőségre tett szert. Az előbbi 1860-ban jött létre, s a misszionáris George Taplin erőfeszítéseinek köszönhetően indult virágzásnak. Innét származott David Unaipon (1872–1967), az író és feltaláló, akinek portréja a raukkani templommal együtt az ausztrál 50 dolláros bankjegy egyik oldalán található.

Cummeragunja rezervátumot Coranderrk sikerén felbuzdulva hozták létre a főként a Yorta Yorta törzshöz tartozók követelésére. A misszió tanítóként dolgozó tamil származású metodista lelkész, Thomas Shadrach James (1859–1946) keze alól kerültek ki, illetve innét indultak útnak azok a szónokok és emberi jogi harcosok, akik teljesen új taktikát alkalmazva jelentős eredményeket tudtak felmutatni a jog-egyenlőségért vívott küzdelemben.

Bármilyen szép eredményeket sikerült is azonban felmutatni, törvényhozási eszközökkel a rezervátum mozgásterét már a 20. század elejére oly mértékben leszűkítették, hogy a bukás nem volt elkerülhető. A rezervátumot végül 1924-ben zárták be, s a földeket bérbe adták. 1986-ban itt nyitotta meg kapuit Victoria első független aboriginal iskolája, a Worawa Aboriginal College.³⁴

Az asszimiláció színterei és intézményei

A törzsi területek elfoglalását követően a bennszülöttek többsége vagy a farmokon maradt vagy a városokban próbált szerencsét. A 20. század második felére a metropoliszokban (különösen Sydney-ben) nagyobb közösségeik is kialakultak. Kisebb részük folyamatosan csökkenő számban élt rezervátumokban, illetve missziók környékén. A korábbi szokásokat, a nemi és a társadalmi szerepeket, a nyelvhasználatot valamilyen mértékben mindenhol fel kellett adniuk.³⁵

Életmódjukat az európai társadalmi modell általánossá válásától – nagyjából a 19. század közepétől – fokozatosan keretek közé szorította a jogalkotás, illetve az annak

34 A terület egy részét 1920-tól Sir William Colin MacKenzie (1877–1938) vette bérbe, és 1934-ben itt nyílt meg a jelenleg a Melbourne-i Állatkerthez tartozó Healesville Sanctuary (természetvédelmi terület), ahol az ausztrál őshonos állatfajok mellett az őslakosok múltjának bemutatására is figyelmet fordítanak. Kissé eldugva, elhagyottan áll Coranderrk egykori temetőjének maradáka, ahol Barak sírja is található.

35 Az asszimilációs politika egyik legkorábbi intézménye az iskolák mellett a 19. század közepe táján több államban felállított Native Police („bennszülött rendőrség”), amelyre egyes államokban a bennszülöttek számára felkínált útként, máshol viszont a még szabadban élő őslakosok fenyítő eszközeként tekintettek. A Native Police-t pár évtized múltán a bennszülöttek számának megfogyatkozásával felszámolták.

keretein nemegyszer túlterjeszkedő jogalkalmazás. A 19. század végéhez közeledve a fehér Ausztrália faji eszméje emelt egyre merevebb falakat beilleszkedésük elé, s a szabályok tulajdonképpen az 1930-as évekig folyamatosan szigorodtak.

Bár a munka kemény volt, s a fizetés kevés, korábbi értékrendjükből a bennszülöttek legtöbbet a farmokon tudtak átmenteni, ahol a két társadalom – fehér és fekete – egymás mellett élt tovább egészen a második világháborút követő évtizedekig.

A városokban ezzel szemben az asszimiláció gyorsan hatott, s a korán kialakuló nyomortelepek mérete egyre növekedett.

A 19. század közepétől megjelenő missziók egy – kisebbik – része a bennszülöttekhez nem faji előítéletekkel vagy paternalisztikus módon vagy akár a nyílt konfrontációt is vállalva, hanem a természeti egyenlőség alapján közelített. Az egyházi tanítás mellett nyugati orvosságokat alkalmazott, és az európai társadalomban való boldoguláshoz szükséges ismereteket is megpróbálta átadni a saját erőből szervezett iskolákban (az állam ezek fenntartásában majd csak a 20. század közepétől kezdett szerepet vállalni), emellett törekedett a hagyományok és a nyelv rögzítésére is. A missziós munka célcsoportjai a gyerekek voltak, őket próbálták oktatni, nevelni, beilleszkedésüket elősegíteni.

A jogszabályi környezet lehetővé tette és az angolszász gyakorlat is ismerte az őslakos gyermekek elvételét, amely egészen az 1970-es évekig előfordult, és amely mély sebeket ejtett az egész társadalomban.

Az ezredforduló táján nagy társadalmi vitát kiváltó ún. *Stolen Generations* („Ellopott Nemzedékek”) kifejezést mintegy ötvenezer, bennszülött szülőktől elszakított gyermekekre használják, akiket különböző intézményekben neveltek annak érdekében, hogy be tudjanak illeszkedni a többségi társadalomba. A *Stolen Generations*re sokszor a *Forgotten Australians* („Elfeledett Ausztrálok”) kifejezéssel együtt hivatkoznak. Az elfeledett ausztrál gyermekek többsége valamely intézményben nőtt fel, vagy gyermek bevándorlóként (*child migrant*) hajóval érkezett a kontinensre a 19–20. században (jellemzően Angliából vagy Írországból). Mindkét csoport tagjai ellen számtalan erőszakos vagy szexuális cselekményt követtek el, a gyermek bevándorlók egy részét pedig irataik hiánya miatt egész életükben hátrányosan kezelték (például kétségbe vonták állampolgárságukat, szavazati jogukat, nyugdíjukat vagy megtagadták tőlük az orvosi ellátást). A gyermekek elleni visszaélések, amelyek egészen néhány évtizeddel ezelőttig folytatódtak, súlyos és kibeszéletlen örökségét képezik az ausztrál történelemnek, s hatásuk még hosszú ideig érezhető lesz. Nem véletlen, hogy Kevin Rudd ausztrál miniszterelnök 2008-ban előbb a *Stolen Generations* tagjaitól, majd 2009-ben a *Forgotten Australians* nemzedékektől – külön kitérve a gyermek bevándorlókra – is hivatalosan bocsánatot kért (*Apology Speeches*).

Az asszimiláció egyfelől célként tűnt fel, különösen az 1930-as évekig, amíg a bennszülöttekre mint hamarosan eltűnő népcsoportra tekintettek. Másfelől azonban a társadalom szemléletmódja, a diszkriminatív hozzáállás még azt követően is csak lassan változott, hogy a második világháborút követően egyre nagyobb figyelmet kapott életmódjuk, szociális helyzetük, polgárjogi küzdelmük. Az egyes államok törvényhozása eltérő színvonalú szabályozásokat alkotott. Például míg Dél-Ausztrália már a 19. század végén biztosította a választójogot a bennszülött férfiak és nők számára, addig Queensland csak az 1960-as években. Az utolsó személyi korlátozások csak az 1970-es években tűntek el. A társadalmi előítéletek még lassabban oldódtak, s még az 1990-es években is előfordulhatott, hogy nem szolgáltak ki valakit a bőrszíne miatt, e téren valódi változásokat inkább csak a 2000-es évek hoztak.

Az érvényesülés egyéni útjai

A jog- és esélyegyenlőség kivívását megelőzően csak egyesek tudtak tehetségük révén érvényesülni az ausztrál társadalomban. Helyzetük nem feltétlenül járt előnyökkel rájuk vagy népükre nézve, de teljesítményük mégis ráirányította a figyelmet a kisebbségi kultúrákra és ezek helyzetére.

A legnehezebb feladat talán a kínálkozó lehetőség felismerése volt, ám ezt az első, a két kultúrában egyaránt otthonosan mozgó őslakosnak jól sikerült megragadnia. Bennelong – aki néhány évet Nagy-Britanniában is eltöltött, és az európai társadalom szabályait is megismerte – titka az újdonságban rejlett, viszont a varázs eltűntével az őslakosok számára is a sport, az egyház és művészetek jelentették az érvényesülés különböző útjait.

A rövid életű, ám nagy feltűnést keltő bennszülött krikettcsapat sikereitől eltekintve (amely 1868–1869-ben angliai turnén szerepelt) az első őslakos, aki sportversenyt nyert, a victoriai Robert Kinnear (1851–1935) volt, aki 1883-ban aratott győzelmet Stawellben a futóversenyen. Még ugyanebben az évben debütált rögbijátékosként Frank Ivory (1871–1957) Queenslandben (egy Új-Dél-Wales elleni meccsen), s 1893-ban már csapatkapitányként szerepelt. Emlékét őrzi a 2013-ban az őslakos származásúaknak adható Frank Ivory Medal. A fociban Jimmy Melbourne (1876–1837), majd az egy dinasztia megalapozó Joe Johnson (1883–1934), bokszban az 1912-ben ausztrál középsúlyú bajnoki címet elnyerő Jerry Jerome (1874–1943) tekinthető az első bennszülött származású sportolónak.

A később ismert lelkésszé és az első bennszülött származású kormányzóvá váló Sir Duog Nicholls (1906–1988) is focistaként és bokszolóként tűnt fel fiatal éveiben, ahogy több más későbbi aboriginal vezető is.

A világhírré szert tevő Albert Namatjira (1902–1959) első kiállítását 1938-ban tartották Melbourne-ben. 1954-ben Canberrában bemutatták Erzsébet királynőnek is. Ő volt az első aboriginal, aki 1957-ben elnyerte az ausztrál állampolgárságot. Nagy sajtóvisszhangot kiváltó ügye legalább annyira irányította rá a figyelmet az őslakos helyzetére, mint megkapó szépségű képei.

Az ötvenes években tűnt fel a New York-i Metropolitan színpadán Harold Blair (1924–1976), illetve vált filmsztárrá az egyébként sportolónak induló Robert Tudawali (1929–1967).

Az első ausztrál őslakos, aki 1968-ban ökölvívó világbajnoki címet nyert, már a következő generációhoz tartozott. Ő volt Lionel Rose (1948–2011), az első őslakos, aki egyúttal elnyerte a nagy megtiszteltetésnek számító Év Ausztrálja címet. Az 1960-as években (1965) vette át diplomáját az első őslakos a Sydney-i Egyetemen, felvillantva ezzel az egyéni érvényesülés új útját, amelyen a következő évtizedekben több ezren követték: a tanulást.

A polgárjogi küzdelem előrehaladtával pedig az 1970-es évektől, ahogy az őslakosok a jogok teljességét fokozatosan elnyerték, megjelentek a választott képviselők és kormányzati tisztviselők. Elsőként Neville Bonner (1922–1999), aki 1971-ben vált queenslandi szenátorrá, s 1972-ben választással is megerősítették. Sir Doug Nicholls 1976–1977-ben töltötte be a kormányzói méltóságot Dél-Ausztrália államban.

A hetvenes években emelkedett világelső női teniszezővé Evonne Goolagong (1951–), aki 14 Grand Slam győzelmet tudhat magáénak. S bár az őslakos sportolók már többször kijutottak az olimpiára, az első aranyérmes aboriginal olimpikon a női hokis Nova Peris (1971–) lett Atlantában (1996). Ő később szenátorként is tevékenykedett (2013–2016). Az első női őslakos képviselő címét Linda Jane Burney (1957–) nyerte el, amikor a 2016-os választásokon bejutott a Képviselőházba. Az Északi Terület 2013–2016 között regnáló kormányfője, Adam Giles (1973–) tekinthető az első aboriginal származású „miniszterelnöknek” Ausztráliában.

Polgári jogi mozgalom

Az őslakosok – miután megismerték az európai társadalom árnyoldalát – lassan megismerkedtek az európai jog tartalmával és eszközrendszerével is. A jogokért való küzdelem során a közösségi jogérvényesítés dominált. A 19. században ennek jellemző formája a kérvényezés, amelynek legjelentősebb darabjai voltaképp az őslakosokat érintő kérdésköröket bontották ki az évek során. A 20. században, a két háború korában megjelentek az egyesületek is, majd az alulról jövő kezdeményezések

mellett – generációváltással, illetve az elért eredmények fényében – a kormányzati szervezetek, hogy végül egyes formák hosszú távon kapcsolattartási fórumként intézményesedjenek.

Fontos látni, hogy az őslakos küzdelmek eredményre mindig csak a többségi társadalomból érkező támogatást elnyerve vezethettek. Így volt ez Billibellarynál, majd Wongánál és Baraknál, ahol az őslakosok pártfogójának jóindulatát sikerült elnyerni. A sikeres missziók mögött is képzett európaiak álltak vagy bábáskodtak, miként a 20. században, amikor a szemléletmód változása mögött kimutatható az egyházak, a nőszervezetek és tekintélyes tudósok hatása. Amikor majd a 20. század folyamán a fejlődés egy olyan pontra érkezett, hogy a fehéreket kiszorították, a követelések is radikalizálódtak, s a folyamat lelassult vagy éppen ellenállást váltott ki (tipikusan ilyennek tekinthető a Howard-kormányzat működése).

Petíciók

Az angolszász jogban az alattvalók egyik legfontosabb jogaként említik a petíció benyújtását, ennek fontosságára az őslakosok is gyorsan ráébredtek, s egyes jogokat ennek segítségével próbáltak kiharcolni.

1846-ban a Flinders-szigetre telepített taszmániai őslakosok petíciója egészen Viktória királynőig eljutott. Jobb életkörülményeket kértek, amit meg is kaptak, ám a telep sorsán ez már nem segíthetett.

1859-ben Simon Wonga a victoriai őslakos-pártfogóhoz intézett kérvényt, mert európai mintára tulajdonjogot akart szerezni a közösségnek azon a földön, amely egyébként ősidőktől fogva a kezelésükben állt. Nagy nehezen végül földhöz jutottak, ám az nem került a tulajdonukba. Coranderrk mintájára az új-dél-walesi őslakosok 1881-ben az új-dél-walesi kormányzótól kértek földet (Maloga-petíció), amelyen végül létrehozták Cummeragunját.

1886-ban William Barak és társai az ún. coranderrki petícióban személyi szabadságuk biztosítását kérték a victoriai kormányzattól, hogy „...szabad legyen elmennünk nyírni és aratni, és akkor hazatérni, amikor kívánunk, és az egészségünk érdekében, amikor szükséges [...], szabadnak kellene lennünk a fehér lakossághoz hasonlóan...”³⁶

36 <https://museumvictoria.com.au/melbournemuseum/whatson/current-exhibitions/melbournestory/favourite-objects/coranderrk-petition> (Hozzáférés: 2016. július 31.).

Az őslakosok petícióiban már korán megjelent az elvesztett földekhez fűződő kapcsolat, ahogy William Cooper³⁷ (1861–1941) írta 1886-os petíciójában: „Valóban bízom benne, hogy sikerrel fognak járni e hatalmas terület – amely az isteni jognál fogva a miénk – kis darabjának biztosításában.”³⁸ A merész lépéseiről ismert Cooper 1933-ban magához VI. György királyhoz fordult petíciójával. Bár az uralkodó sohasem kaphatta meg, levelében Cooper leírta, hogy földjeiket elveszik és a jogi státust tőlük megtagadják, ezért kérelmezi, hogy egy képviselőt küldhessenek a szövetségi parlamentbe.³⁹

Az 1963-as Kéreg Petíció (*Bark Petition*) tartalmilag és formailag is megújította a korábbi őslakos petíciós kultúrát. A Yolgnu nép angol és gumatj kétnyelvű beadványa gépelt szöveget és tradicionálisan készült képeket tartalmazott, és egy bizottság felállítását kérte, hogy vizsgálja meg, és ismerje el a bauxitbányászat céljából hasznosítani kívánt földjükhöz való jogukat. „A kérdéses föld a Yirrkala törzseinek vadászó és élelemszerző helye időtlen idők óta: mi mind itt születtünk. E helyek a Yirrkala nép szent helyei, és létfontosságúak a megélhetésükhöz...”⁴⁰ Bár a Képviselőház bizottságot rendelt, hogy megvizsgálja a kérdést, végül csupán ajánlásokat fogalmazott meg a bányatársaság számára, amelyeket azonban figyelmen kívül hagytak. A petíciót azonban kiállították a Parlamentben, ma is ott látható, ugyanis fontos mérföldkőnek számít abban a folyamatban, amely az 1992-es Mabo-ítéllethez elvezetett.

Ahogy a polgárjogi mozgalom kibontakozott, az őslakosok szervezetei már nem csupán belföldi címzettekhez, de nemzetközi szervezethez is fordultak petícióval, mint tette azt 1971-ben a VAAL (*Victorian Aborigines Advancement League*), amikor az ENSZ-től kértek támogatást az Ausztráliával kapcsolatos kérelmükhöz.

A petíciózás végül a jogegyenlőség kivívásának, s általában az ausztrál kormányok egyre támogatóbb hozzáállásának köszönhetően okafogyottá vált. A kormányzat ugyanis – a tények ismerete révén – hasonló következtetésre juthatott, mint

37 William Cooper a Victoria északi határán élő Yorta Yorta törzshöz tartozott. Éles eszű gyermekként munka mellett tanult meg írni és olvasni, majd folyamatosan képezte magát, különösen a kisebbségi mozgalmak történetében. Később lépett ki a közéletbe az Australian Aboriginies' League megalapításával (1934, Melbourne). Cooper támogatta az 1938-as Ausztrália Napra megszervezett Gyász Napja-kezdeményezést, amelynek szervezésében az új-dél-walesi William Ferguson jeleskedett. A victoriai őslakosok Cooper vezetésével ugyancsak 1938-ban – a Kristályéjszaka eseményeitől elborzadva – petíciót intéztek a melbourne-i német konzulátushoz, amelyben a németországi zsidókkal szemben tanúsított kegyetlen bánásmód ellen tiltakoztak. Munkáját az általa kiválasztott Doug Nicholls folytatta.

38 <https://www.ulapland.fi/loader.aspx?id=16e4cb2a-502d-4063-a2fb-a29fe8b5f667> (Hozzáférés: 2016. július 31.), Christiansen, 2010, 211.

39 <http://vrroom.naa.gov.au/records/?ID=19521> (Hozzáférés: 2016. július 31.).

40 www.foundingdocs.gov.au/resources/transcripts/cth15_doc_1963.pdf, 4–5. pont (Hozzáférés: 2016. augusztus 1.).

a miniszterelnöki székbe készülő Gough Whitlam (1916–2014), amikor arra hívta fel a figyelmet, hogy a nemzetek közössége Ausztráliát hosszú távon is az őslakosok ügyének kezelése alapján fogja megítélni.

Egyesülési jog

Míg a petíciózás joga egyértelműen szerepelt az angol „alapjogi katalógusban”, illetve mélyen gyökerezett az angol gondolkodásmódban is, s viszonylag kevés formai feltétel teljesítését igényelte, az egyesüléshez való jogot az egyes ausztrál gyarmatok eltérő terjedelemben és formában szabályozták. Az őslakosok számára nehézséget jelenthetett már az általában elvárt alapfeltételek teljesítése is – mint például székhellyel rendelkezés, eljárási illeték lerovása, írott szabályzat elkészítése –, a hatóságoknak mérlegelési jogkörét pedig a szabályozás általában tágan vonta meg.

Az őslakosok első szervezetei az 1920-as és 1930-as években jöttek létre, szerveződések neve vagy alapítóinak előélete alapján többségüket a szakszervezeti mozgalom inspirálhatta, de például William Cooper az amerikai és új-zélandi őslakosok, Fred Maynard pedig az afroamerikaiak mozgalmainak történetében mozgott otthonosan.⁴¹

Az első szervezetek mellett az 1950-es években közös, fehér-őslakos mozgalmak is indultak a polgári jogokért (például Sydney-ben az *Australian Aboriginal Fellowship* 1956-ban vagy Melbourne-ben az *Aborigines Advancement League* 1957-ben), ezek az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején szinte teljes mértékben aboriginal irányítás alá kerültek.

41 Az időbeli elsőség Charles Frederick (Fred) Maynardot (1879–1946) illeti, akinek szervezete, az Australian Aboriginal Progressive Association (AAPA) 1924-ben jött létre Sydney-ben. Célkitűzései között szerepelt a bennszülött gyermekek elvételének megszüntetése, az aboriginal ügyeket vizsgáló bizottság felállítása, a gyermekek iskolai elkülönítésének eltörlése, mezőgazdasági célú földek juttatása az őslakosoknak saját tradicionális területeiken, amelyet nem lehetne tőlük elidegeníteni, s általában az őslakosok kulturális egyenjogúságának elismerése.

William Harris (1867–1931) Aboriginal Uniója 1926 novemberében alakult meg Nyugat-Ausztráliában. Szavazati jogokat követelt, a fehérekre és őslakókra egyenlően vonatkozó szabályokat.

William Cooper, aki 1932-től Melbourne-ben élt, 1934-ben hozta létre az Ausztrál Bennszülött Ligát (Australian Aboriginal League), amely parlamenti képviselőket követelt a bennszülötteknek.

William Ferguson (1882–1950) 1937-ben alapította meg az új-dél-walesi Dubbóban az Aborigines Progressive Association-t (APA), s fő követelésük az állampolgárság és a fehérekkel való egyenlőség volt.

Sztrájk

A szakszervezeti mozgalom hatása érződik a Cummeragunjai Kivonulás mozgalmon (*Cummeragunja walk-off*), amellyel 1939-ben a misszió uralkodó rossz szociális helyzetre és jogaikra kívánták felhívni a figyelmet az ott lakók. A szervezkedésben természetesen részt vett William Cooper és az aboriginal polgári jogi mozgalom következő nemzedékének számos képviselője is.

Az egyenlőtlen bérezés az elhagyatott Pilbara-régióban ekkortájt pattanásig növelte a feszültséget, a tiltakozáshoz a kommunista mozgalomból nyertek ihletet.⁴² A végül a háború után kirobbant regionális sztrájk hároméves küzdelem után csupán részeredményeket hozott.

Jóval hosszabb ideig tartott, viszont a földjogi mozgalom első komoly sikerévé vált a gurindji törzsbéliek sztrájkja Wave Hillnél (NT) 1966 és 1975 között. Ez a sztrájk eredetileg a bérek és az életfeltételek miatt robbant ki, ám a követelések közé gyorsan bekerült az ősi föld visszaszerzése is. Hosszú küzdelem után egykori földjük egy darabját sikerült megszerezniük a Whitlam-kormány közbenjárásával.

A jognak asztalánál...

Az ausztrál történetírásban is felmerült a kérdés, hogy az ausztrál őslakosság sorsát, az egyénekekkel és közösségekkel szemben tanúsított bánásmódot, amelynek legenyhébb formája is sértené az élethez és emberi méltósághoz való jog manapság általánosan elfogadott tartalmát, milyen módszerekkel lehetne leírni, használhatóak-e ezen eseményekre mai nemzetközi egyezményekben nevesített fogalmak (például: népirtás), szemlélhetőek-e ezek a 20. századi humanitárius katasztrófák távoli előzményeiként. A kérdéskört jelentősen árnyalja, hogy a kegyetlenséget a kortársak is látták és rögzítették, s az eltelt időben ausztrál történészek sora tárta fel számos részletét és mozgatórugóját az eseményeknek.

E kérdések fontosságát nem vitatva az alábbiakban a polgári jogi mozgalomnak a jog- és esélyegyenlőség területét érintő felvetéseit vesszük sorra.

42 Broome, 2010, 142.

Harc a béremelésért és az egyenlő bérezésért

Talán a legkorábbi, 19. század közepi tapasztalatok az egyenlőtlen munkabérhez fűződnek. Amint az őslakosok megélhetést keresve elhelyezkedtek korábbi földjeik új birtokosánál vagy a városokban, megtapasztalhatták, hogy a fehér munkások béreinek csupán a töredékéért foglalkoztatják őket. Vagy csupán a földért vagy élelemért cserében, bérezés nélkül. A gyakorlat vidékenként és foglalkozásonként változott, és kezdettől elégedetlenséget váltott ki az őslakosok körében.

Az egyetlen hely, ahol ezen a téren is egyenlőség honolt, a hadsereg a bennszülöttek többsége számára csak távoli álom maradt.

A kilátástalanság nyomán kirobbant, 1946–1949 között tartó Pilbara-sztrájknak köszönhetően a munkaadók végül emelték a béreket, de egyenlő bérezésre továbbra sem voltak hajlandóak. A földelvételek miatt sokszor támadott bányatársaságok megjelenése az ősi földeken a helyzetet tovább súlyosbította. Bár munkalehetőséget egyre többször kínáltak, a negatív diszkrimináció sokszor egészen az 1990-es évekig érvényesült – de a gyakorlat itt is esetről esetre változott. A bérezésben – több mint egy évszázad után – az Ausztrál Arbitrációs Testület 1965-ös döntése hozott előrelépést, amely kimondta, hogy egységes ipari szabályozás létezik az egész kontinensen, amelyet minden ausztrálra alkalmazni kell. Az 1975-ös szövetségi antidiszkriminációs törvény alapján pedig ez a kérdéskör is bírói jogvita alá vonhatóvá vált.

Állampolgárság

Az állampolgárság vagy az abban foglalt jogok teljességének követelése megjelent már az első őslakos szervezetek listáján, annak ellenére, hogy a joggyakorlat szerint a bennszülöttek állampolgárnak számítottak. Az őslakosok állampolgárságát egyértelműen az 1948-as állampolgársági törvényben mondták ki, s akkor is hozzátették, hogy a tényleges tartalmat a *common law* tölti majd ki. A helyzet csak az 1967-es referendumot követően változott meg, amikor az ausztrál választópolgárok több mint 90%-a szavazott az alkotmány módosítása mellett. Ennek köszönhetően az alkotmány mindkét, őslakosokra vonatkozó korlátozását eltörölték, s innentől kezdve egységesnek minősül a szabályozás, bár – mint láttuk – a joggyakorlat és a szemléletmód változásához még további évtizedekre volt szükség.⁴³

43 Az ausztrál alkotmány eredeti szövegében a bennszülöttek két esetben – diszkriminatívan elkülönítve – szerepeltek. Az alkotmány 51. szakasz XXVI. pontja kimondta, hogy a szövetségi parlamentnek külön jogot kell

Nem véletlenül utalt korszakos jelentőségű beszédében Kevin Rudd arra, hogy itt, a Parlamentben „[e]z minden bizonnyal az 1967-es referendum beteljesületlen szelleme. Legalább a mai nappal útjára kellene őt engednünk!”⁴⁴

Választójog

A választójog, illetve a képviselő kérdésének megjelenik az első bennszülött szervezetek követeléseiben, illetve egyes petíciókban. Bénéfoglalt jogról van szó, amely bár tétélesen csak a 20. században kerül kibontásra, a brit alattvalókat megillető alapjogok közé tartozott. Mégis, amikor az egyes gyarmatok elkezdtek megalkotni saját törvényeiket, volt olyan kolónia, amely a bennszülöttek szavazati jogának kizárása mellett döntött (Queensland, Nyugat-Ausztrália). Mások csupán korlátozóakkal éltek.

Dél-Ausztrália – idetartozott akkoriban a mai Északi Terület is – viszont 1895-ben az állam valamennyi felnőtt lakosának biztosította az egyébként már évtizedek óta titkos szavazással gyakorolt választójogot. Így történt, hogy az itteni lakosok az Államközösség megalakulásakor a tagállami és szövetségi választásokon egyaránt voksolhattak. A századfordulót követően megalkotott új választójogi törvény (1902) azonban tétélesen kizárta az őslakosok választójogát (viszont – számítva Új-Zéland csatlakozására – biztosította volna a maorik számára).

Végül a második világháborúban katonáskodó bennszülöttek, illetve egyes államok lakói 1949-ben megkapták a választójogot. 1961-ben egy szenátusi bizottság a kérdést megvizsgálva javasolta az általános választójog megadását az őslakosok számára. 1962-ben a bennszülöttek nem kötelező jelleggel megkapták a szövetségi

alkotnia a bennszülöttek számára, illetve a 127. pont szerint a bennszülöttek nem vehetnek részt a szövetségi vagy tagállami népszámláláson.

„51. A Parlament hatáskörébe tartozik – ezen alkotmány keretei között – jogszabályok megalkotása az Államszövetség jó kormányzata, rendje és békéje számára, figyelemmel: (XXVI) bármely fajhoz tartozó népekre, kivéve bármely államban a bennszülött fajt, akik számára külön szabályozás megalkotása tűnik szükségesnek.”

„127. Az Államszövetség vagy egy tagállam vagy az Államszövetség más részeinek népszámlálásakor a bennszülött őslakosok nem számoltatnak meg.” www.foundingdocs.gov.au/resources/transcripts/cth1_doc_1900.pdf (Hozzáférés: 2016. augusztus 1.)

44 E szavai arra vonatkoztak, hogy bár az ausztrál nemzet már az 1967-es népszavazáson tulajdonképpen támogatásáról biztosította a jogegyenlőséget célzó politikát és a megbékélést is, az „új kezdet” ideje csak 2008-ban érkezett el. Fontos megjegyezni, hogy a miniszterelnök beszéde az őslakosok tekintetében követendő politika új irányainak kijelölését sürgette, politikai összefogást tartva szükségesnek az esélyegyenlőség még létező dimenzióinak leküzdésére. A jogegyenlőség azonban jogszabályi szinten az 1990-es évekre kiépült, s hogy ez végül sikerrel járt, és viszonylag gyorsan lezajlott, abban az állampolgárok egységes fellépésének komoly szerepe volt.

választáson való részvétel jogát. Az utolsó tagállam, ahol a helyi választási részvételt lehetővé tették, Queensland volt. Itt csak 1965-ben biztosították ezt az aboriginalok számára.⁴⁵

Kormányzati képviselet

A gyarmati kormányzatok a 19. század közepétől több helyen kísérleteztek őslakos pártfogók (*aboriginal protector*) kinevezésével, több-kevesebb sikerrel, s végül az őslakosok száma is megfogyatkozott. Az egyszemélyes intézményt még a 19. század második felében felváltották a testületi szervek (*aboriginal board*), amelyek a rezervátumokat igazgatták, ezek a 20. század második feléig fennmaradtak, bár elnevezésük és hatáskörük időről időre változott. Ideiglenes (vizsgáló) bizottságok létrehozása a parlamentáris szervek gyakorlatához tartozott már a 19. században is, de tartósabb kormányzati intézkedésre az aboriginal mozgalmak megjelenése, s különösen második világháborút követő megerősödése nyomán került sor.

Az 1967-es kétigenes népszavazás – amely megnyitotta az aboriginal ügyeket a szövetségi törvényhozás számára – elsőprő sikere nyomán Harold Holt rövid életű kormánya két kormányzati szervet is létrehozott (*Council for Aboriginal Affairs* [CAA] és *Office of Aboriginal Affairs* [OAA]), melyet a következő évtizedekben számos más formáció követett. Innentől a kormányzat fokozatosan átvette a kezdeményezést, beemelve – az 1990-es és 2000-es évek küzdelmei nyomán – a korábbi követeléseket saját tervei és céljai közé.

Az első választott aboriginal képviselet a *National Aboriginal Consultative Committee* (NACC) volt, amely 1972–1977 között működött. 1990 és 2002 között – jelentős újjátásként – külön őslakos választott testületek működtek regionális alapon az egész országban, tagjaikat háromévente választották, és széles jogkörökkel rendelkeztek a bennszülöttek ügyeiben (ATSIC). 2004–2008 között a *National Indigenous Council* a kormány általános tanácsadó testületként működött.

Mára mind szövetségi, mind tagállami szinten intézményesültek az őslakosokkal foglalkozó minisztériumok, és a kormány mellett működő ügynökségek szinte kivétel nélkül foglalkoznak az őslakosokat érintő kérdésekkel. William Cooper követelése az őslakosok parlamenti képviseletéről mára többszörösen is megvalósult, hiszen jelenleg is közel 20 bennszülött származású képviselő dolgozik a tagállami vagy a szövetségi törvényhozásban.

45 www.aec.gov.au/indigenous/files/history_indigenous_vote.pdf (Hozzáférés: 2016. augusztus 1.).

A tulajdonjogért folytatott küzdelem

Az ősi földek és szent helyek tulajdonjogának követelése már a legkorábbi időkben megjelent a bennszülöttek céljai között. Ennek magyarázata az adott nép és földje közötti szoros kapcsolatban rejlik, tulajdonképpen a közösség kultúrája az adott területen kívül nem értelmezhető. Elsődlegesen tehát az identitás egyik lényegi elemének visszaszerzése mellett érveltek, a vagyoni tartalom a dologi jogok európai jelentéstartalmának megismerését követően társult hozzá. Az európai értelmezés még nagyobb hangsúlyt kapott a második világháborút követő években, amikor mindenki számára világossá vált, hogy az értéktelennek tűnő területek alatt is milyen hihetetlen mennyiségű ásványkincs rejtőzhet.

A küzdelem legfontosabb mozzanatai

1963-ban a *Bark Petition* egy bauxitbánya megnyitása kapcsán született. Bár a parlament kompenzációt javasolt a bányászat miatt a petíciózó őslakosok számára, ez nem volt kötelező jellegű, s a földekért aggódó helyiek végül éveken át tartó pereskedésbe kezdtek. Az itt született – a bányatársaságnak kedvező – ítélet tekinthető a bírói jogfejlesztés első állomásának.

Az évek óta tartó Wave Hill-i sztrájk, amelynek során a gurinjik a főkormányzóhoz is fordultak, ráirányította a figyelmet a földjogokra. A bennszülött szervezetek több kampányt is indítottak, melynek során a földek, a szent helyek visszaadását, bányászati haszonvételeket, illetve kompenzációt követeltek. Az ausztrál lakosságnak az 1967-es referendumon kifejtett álláspontja, illetve a változások iránt elkötelezett Gough Whitlam előtérbe kerülése a kormányzati politika lassú fordulatát vetítette előre. Ezekben az években az aboriginal mozgalomnak sikerült visszaszerezni jelképes területeket, a cummeragunjai (NSW), majd Lake Tyers-i (VIC) rezervátumok egyes részeit.

Whitlam az aboriginal ügyek tekintetében teljesen újfajta politikával kísérletezett. Kezdeményezésére állt fel az első, őslakosok által választott testület, elkötelezett volt a szociális helyzet javítása érdekében, és nyitottan állt hozzá a földjogok kérdéséhez is. Ez utóbbi kérdésben a miniszterelnök az Északi Területre kezdett összpontosítani, amelynek tulajdonjogát teljes egészében magának követelte az 1972-ben meginduló *tent embassy*-mozgalom. Az általa felkért Woodward bíró vezette bizottság javaslatai alapján készült el az első földjogi törvény tervezete.⁴⁶

46 A Land Right Act-et 1976-ban – a tervezettnél jóval enyhébb formában – fogadták el (és 1977-ben az Ausztrália Napon lépett hatályba). Az őslakosok e törvény alapján, amennyiben a földhöz való kapcsolatukat bizonyítá-

Jelképes eredmény, a kormányzati szemléletmód változásának kiváló példája volt a miniszterelnöknek a Wave Hill-i sztrájk befejezését elősegítő hozzáállása.

Ezt követően azonban a folyamat lelassult, és csak a bírói ítéletek jogfejlesztésének köszönhetően kapott újra lendületet. Ennek eredményeként született meg a *Native Title Act* 1994-ben.

A földjog terjedelmét kijelölő fontosabb ítéletek

Az angolszász jogban nagy szerepet kap a bírói jogfejlesztés, és az ítélezés során újra és újra vizsgálat alá vonható a korábbi bírói döntések tartalma (precedensrendszer). Az angol birodalom területe az idők során folyamatosan változott, de a joggyakorlat és a jogi gondolkodásmód a *common law* rendszert alkalmazó országokban hasonló elemekre építkezett. A problémák egy része is közös maradt, így az európai hódítással keletkezett tulajdonjog terjedelme, az őslakosok korábbi jogaival való konkurenciája az USA-ban és az egykori domíniumokon (Kanada, Ausztrália, Dél-Afrika, Új-Zéland) egyaránt előkerült. E tekintetben Új-Zéland jogtörténete legalább egy ponton eltért a szomszédos Ausztráliáétól: itt a hódítók viszonylag korán szerződésben biztosítottak jogokat az őslakosság számára (Wai-tangi-szerződés, 1841).

A Gove-ügy

Mint láthattuk, Ausztráliában Bourke kormányzó nyilatkozata látszólag egyértelművé tette a helyzetet 1835-ben, amikor minden jogot a Koronától eredeztetett. Ez mélyen beleivódott a jogi hagyományba, amely – összhangban más angolszász országok ítéleteivel – kezdetben arra az álláspontra helyezkedett, hogy konkrét jogalkotási aktus vagy írásos szabályozás híján az őslakosok nem tudnak sikerrel földjogi igényt támasztani. A Gove-földjogi ügyben (1971) ennek a szemléletmódnak megfelelően született az őslakosok igényét elutasító döntés, amely megállapította, hogy bár létezik a tradicionális jog, valamint igazolható a földhöz való kapcsolat, külön őslakos jogcímet a *common law* önmagában nem ismer.

ni tudták, visszaigényelhetnék a földjeiket. Az Északi Területen négy földtanács alakult, amelyek feladata az őslakosok segítése, a közvetítés és a képviselőlet volt. A törvény fontosságát jelzi, hogy 1980-ra az Északi Terület mintegy 30%-ára nyújtottak be az őslakosok földjogi igényt.

A Koowarta-ügy

A bírói jogfejlesztés ezt követően emberi jogi oldalról tágította a kereteket, amikor 1982-ben kimondta, hogy a felperes (John Koowarta) földszerzésének Queensland állam általi megakadályozása (arra hivatkozással, hogy az őslakos származású felperes nem tudná azt produktívan megművelni) beleütközik a faji diszkriminációról szóló törvénybe. Vagyis a felperes az általa megvenni szándékozott földet megveheti, a vételt nem lehet megakadályozni. Később kiderült, hogy egyelőre ez csak egy kis győzelem volt, Koowarta a megvenni kívánt földet (amely törzsének ősi területe volt) sosem élvezhette, a pásztori bérletek egy részét pedig a queenslandi kormány nemzeti parkká nyilvánította, hogy az eset ne ismétlődhessen meg (1977). Ezt a korlátozást Queensland állam csak 2012-ben oldotta fel.⁴⁷

A Mabo-ügy

Kétségtől Mabo kiállása és elszántsága szükségeltetett ahhoz, hogy a földjog ügyében az európaiak korábbi jogi álláspontja, amely a *terra nullius* elméletben öszszegződött, megdőljön. Az egy évtizedes pereskedés után (Mabo közvetlenül az ítélethirdetés előtt hunyt el) 1992-ben kihirdetett Mabo-ítéletben a bíróság többek között kimutatta, hogy az őslakosok földhöz való jogát Nagy-Britannia kezdettől fogva elismerte. Korábbi véleményével szemben a bíróság azon álláspontra helyezkedett, hogy az őslakosok föld iránti jogcímét („*native title*”) a *common law* elismeri, ezek a jogok az európai gyarmatosítás előtti időből származnak. A Korona általi konkrét kizáró rendelkezés hiányában e jog most is létezik, ám elismertetéséhez esetről esetre hivatkozni kell rá. Amennyiben pedig a Korona és az őslakosok jogcíme ütközne, az elsőbbség a Koronát (vagyis a gyarmatosítás után keletkezett jogcímet) illeti. A kimerítő részletességű ítélet csak a közvélemény számára számított újnak – ám ott nagy meglepetést keltett –, tartalma a többi angolszász jogrendszerű ország jogfejlődésének fényében megelőlegezhető volt.⁴⁸

47 www.abc.net.au/radionational/programs/earshot/the-racial-discrimination-act-at-40/6478198 (Hozzáférés: 2016. augusztus 2.); <http://ia.anu.edu.au/biography/koowarta-john-pampeya-14856> (Hozzáférés: 2016. augusztus 2.).

48 <http://treatypublic.net/content/brief-outline-mabo-judgement-and-its-implications> (Hozzáférés: 2016. augusztus 2.).

A Wik-ügy

1996-os ítéletében a bíróság úgy vélte, hogy az őslakos földjogok a pásztori bérletbe adott területeken is fennállhatnak, ám ütközés esetén a bérleti jogok elsőbbséget élveznek. A pásztori bérletekkel nem feltétlenül jár együtt a kizárólagos birtoklás joga, a bérlőket terhelő jogok és kötelezettségek esetről esetre, szerződéstől, illetve az annak megkötése idején hatályos jogtól függően változhatnak. A bérlet önmagában nem szünteti meg az őslakos földjogokat.⁴⁹

A Yorta Yorta-ügy

Pár évvel a Mabo-ítéletet követően, 1998-ban a bíróság kidolgozta a *native title* igények időbeli kereteit, amelyekre egyébként már a korábbi ítéletek (Gove, Mabo) is utaltak. A bíróság kijelentette, hogy „az ősök, akiken keresztül az igénylők igényelnek, még a 19. század vége előtt felhagytak ősi földjeiknek a tradicionális jogaiknak és szokásaiknak megfelelő birtoklásával. A történelem árja ténylegesen elmosta tradicionális jogaik bármilyen valós elismerését és tradicionális szokásaiknak bármilyen valós megállapítását.” Vagyis a földhöz való kapcsolat megszakadása esetén a *native title* nem állapítható meg az adott terület vonatkozásában.⁵⁰

A Croker-sziget-ügy

2001-ben hozott ítéletében a bíróság kifejtette, hogy az Északi Területen fekvő sziget lakóinak elismert tradicionális jogai és megállapított tradicionális szokásai szerint a tengerhez és tengerfenékhez jogai és érdekei fűződnek, amelyeket a *common law* is elismer. A tenger kifejezés magában foglalja a tenger fenekét és az altalajt is. A bíróság a közösségnek nem kizárólagos jogokat biztosított a terület ősi jogok és szokások szerinti használatához, úgymint: az átutazás joga, a közösségi (nem kereskedelmi) célú halászat, vadászat és gyűjtögetés joga, a kulturális és vallási jelentőségű vallási helyek látogatásának és védelmezésének joga.⁵¹

49 <http://aiatsis.gov.au/publications/products/case-summary-wik-peoples-v-queensland> (Hozzáférés: 2016. augusztus 2.).

50 www.austlii.edu.au/cgi-bin/sinodisp/au/cases/cth/FCA/1998/1606.html, 129. pont (Hozzáférés: 2016. augusztus 3.).

51 <http://aiatsis.gov.au/publications/products/case-summary-yarmirr-v-northern-territory-croker-island-case>, 16. pont (Hozzáférés: 2016. augusztus 3.).

A Miriuwung Gajerrong-ügy

A bíróság 2002-es ítéletében tovább folytatta a *native title* jogok lehatárolását, amikor kijelentette, hogy azok nem foglalják magukban az ásványkincsek kitermelésének jogát. A bíróság azt is szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy önmagában a kulturális ismeret nem keletkeztet *native title* jogcímet a földekkel vagy vizekkel kapcsolatban, a szellemi kapcsolat fenntartása pedig ugyancsak nem elegendő a folyamatos kapcsolat megállapításához. A *native title* egyidejűen létezhet a pásztori bérletekkel vagy bányászati jogokkal, de nem korlátozhatja azokat. A bíróság egyértelműen a keretek szigorú megvonására törekedve jelentette ki, hogy „a Mabo egy bátor jogalkotási kísérlet volt, amely a birtoknélküliségből eredő hibák orvoslását kísérelte meg. [...] számos esetben a *common law* és a *native title* közötti szakadék miatt ez utóbbi, amennyiben elismerték, nem sokkal többet foglal magában, mint jelképeket”.⁵²

Összegzés

Hosszúra nyúlt elemzésünk célja egy több tízezer évre visszanyúló kultúra kereiteinek, valamint egy újonnan létrejövő ország rendszeréhez történő alkalmazkodása főbb állomásainak az áttekintése volt. Ennek a valós mélységeit az egyre újabb módszerek segítségével is csupán tapogatójuk. Ezen európaiktól teljesen eltérő kultúrának Sydney alapítását követően kevés esélye maradt, hogy értékrendjét továbbadja vagy egyáltalán elmagyarazza az újonnan érkezőknek.

Számos kegyetlen, már a kortársak szerint is védhetetlen cselekedetet követtek el a „civilizáció” nevében az egyes emberek és közösségek ellen. Ezek némelyikéről a 20. századi szörnyűségekre reflektáló ismeret- és joganyagunk szempontjából a jelenkori események előzményeként kellene megemlékeznünk. Különös tanulsága az európai civilizációról vallott hitünknek – világgépünk egyik alapvető viszonyítási pontjának –, hogy mézszárlások még a 20. század első felében is megtörténhettek (például 1928-ban Conistonnál), a gyermekelvételek pedig egészen a közelmúltig előfordulhattak. Hasonlóképpen elgondolkodtató az élet számos területére kiterjedő diszkriminatív joggyakorlat fenntartása, és egyes helyeken kormányzati szintű védelmezése.

⁵² www.humanrights.gov.au/publications/native-title-report-2002-implications-miriuwung-gajerrong-wilson-v-anderson#1, 50. pont (Hozzáférés: 2016. augusztus 3.).

A történet másik tanulsága azonban a felvilágosult európaiak tevékenysége, akik bár kevesen voltak, sokszor jó időben álltak jó ügyek mellé, amelyeknek hatása generációkkal később vált érezhetővé. A kevés, bár jól képzett őslakos aktivista nélkül, akik szinte egymásnak adták tovább a lángot, hatásuk nem lehetett volna ilyen átütő. Az egyes társadalmi csoportok: fehérek és feketék mellett a befogadó közegnek az államhatalmat gyakorlók körében is ki kellett alakulnia. Itt nem lehet elvitatni a munkáspárti politikusok kezdeményező hozzáállását. A társadalmi változásokhoz a kezdő lökést azonban – az ausztrál jogtörténet egyik legfelemelőbb eseményeként – maga a nép adta meg az 1967-es népszavazáson, ahol elsöprő többséggel az őslakók mellett foglalt állást.

Az aboriginal ügyekben nagyon intenzív változásokat eredményező 1990-es és 2000-es évekre visszatekintve ugyanakkor nélkülözhetetlennek tűnik a liberálisok visszahúzó, fékező, hosszabb távon kiegyenlítővé váló ereje is.

Az inga végül a régóta várt gesztusok megtételével tért vissza a rendes működéséhez. A 2000-es sydney-i olimpián az őslakosok részvétele a megnyitó és záró ünnepségeken már egy új Ausztráliát vetített előre. A bocsánatkérések (2009-ben a gyermek bevándorlótól a baloldali miniszterelnök és a liberális ellenzéki vezér együtt kért bocsánatot), végül pedig a liberális miniszterelnök látogatása Mabo sírjánál jól jelzik, hogy a társadalom egy teljesen új irányba indult el. Példaértékű a fordulat, ahogyan ez az évszázados hallgatást megtörve pár évtized alatt megvalósulhatott.

A megbékélés azonban nem jelenti azt, hogy a bennszülött ügyeknek kevesebb figyelmet szentelnének, de előtérbe kerültek a szociális, kulturális és hagyományőrzési ügyek, a távoli területek közösségeinek segítése, az egészségügyi helyzet javítása. A bennszülöttek múltja és kultúrája ma már Ausztrália sajátja, s a jelenkori problémák megoldásán is közös erővel dolgoznak.

Felhasznált irodalom

- Broome, R. (2010): *Aboriginal Australians: A History Since 1788*. Crows Nest: Allen & Unwin
- Cook, J. (1962): *Utazások a világ körül*. Budapest: Gondolat
- Hamacher, D. W., Goldsmith, J. (2013): 'Aboriginal Oral Traditions of Australian Impact Craters', *Journal of Astronomical History and Heritage*, 16 (3), 295–311. o.
- Kunz E. (1997): *Magyarok Ausztráliában*. Budapest: Teleki László Alapítvány
- Laky D. (1876): Ausztráliáról. *Földrajzi Közlemények*, 4, 41–53, 89–106. o.
- Report (1837) of the Select Committee on aboriginal tribes (British settlements)*. London: William Ball–Hatchard & Son
- Requinyi, G. (1884): A természetes népek kihalásának okai. *Földrajzi Közlemények*, 12, 187–205. o.
- Vászolyi E. (2003): *Ausztrália bennszülött nyelvei*. Budapest: L'Harmattan

Magyar származásúak az ausztrál társadalomban

Egyéni teljesítmények

A diaszpórában az eredeti identitás csupán átmeneti állapotot jelent, amely legelősebben az első partra szálló generációt köti és mozgatja. A második nemzedék már otthonosabban mozog a többségi társadalomban, s a harmadik generációból már csak egy kisebbség ápol szorosabb kapcsolatokat az óhazával. Amíg azonban e kapcsolat létezik, az egyén mindkét országot, mindkét kultúrát képes megjeleníteni, képviselni a másik országban. Magyarországon a magyar származás számontartása egyébként is hosszú időre visszanyúló hagyományokkal bír; az ausztrál társadalomban viszont a folyamatos bevándorlás révén inkább a minél többfelé nyitást hangsúlyozzák.

A közismertté váló magyar származásúak többsége büszke magyar származására, ehhez azonban a többségi társadalom magyarokról alkotott pozitív képe is hozzájárult. Ausztráliában már az 1960-as években többször hangsúlyozták, hogy az európai, így a magyar bevándorlóknak örülnek, ismerik és elismerik erőfeszítéseiket, munkakedvüket, és büszkék eredményeikre. Nem véletlen, hogy a 20. század közepe óta számos magas rangú ausztrál politikus fordult meg magyar rendezvényeken. A magyarokról alkotott általános kép ma is pozitív, a munkabírás mellett a kreativitás és a szabadságszeretet társul hozzá.

A magyar származásúak meglepően gyorsan és jól beilleszkedtek az ausztrál közéletbe. Az új-dél-walesi miniszterelnöki posztot betöltő (1988–1992) Nick Greiner (1947) gyerekként került Ausztráliába, a család történetéről magyar dokumentumfilm is készült, illetve egy rövid interjú.¹⁸⁵ Mensáros László színész unokatestvére, Mensáros Andor (1921–1991) fiatalemberként érkezett Nyugat-Ausztráliába. 1968-tól haláláig liberális képviselő volt, 1974–1980 között az ásványkincsekben gazdag Nyugat-Ausztrália iparfejlesztési, bányá- és energiaügyi minisztereként szolgált (ő volt az első nem brit származású miniszter a nyugat-auztráliai kormányban). Ő nemcsak a magyar emigrációval, hanem a magyarországi szervekkel és szervezetekkel is folyamatos kapcsolatban állt (1978-as magyarországi látogatásán fogadták a Külügyminisztériumban, a

Külkereskedelmi Minisztériumban és a Magyarok Világszövetségénél is¹). A budapesti születésű Steve Dospot hosszú éveken keresztül képviselőként dolgozott a fővárosi kerületben (ACT). Somlyai Alex (1946) Queensland állam egyik liberális párti képviselőjeként dolgozott az ausztrál képviselőházban (1990–2013), és egy évig (1997–1998) a szövetségi önkormányzati miniszteri posztot is betöltötte John Howard kormányában. Jelenleg Sydney-ben a magyarok által kedvelt Blacktown városrésznek magyar származású polgármestere van Stephen Bali (1964) személyében. Az egyik ausztrál párt, a két nagy párt egyike, a Liberális Párt (Liberal Party of Australia) 2017-ben Nick Greinert választotta elnökévé (szövetségi elnök). Greiner, a korábbi új-dél-walesi miniszterelnök 1983–1992 között a helyi tagállami szervezet első embere volt. A Morrison-kormány megalakulását követően a Liberális Párt elnökhelyettese is magyar származású személy lett: a melbourne-i Josh Frydenberg édesanyja 1943-ban Budapesten született. Frydenberg már 2015-től miniszterként dolgozik a különböző ausztrál kormányokban.

Számos neves ausztrál művész és tudós bírt magyar felmenőkkel. Elegendő itt csupán Orbán Dezsőre (1884–1986) és Kaszab Juditra (1920–2015) utalni, akiknek alkotói pályája Ausztráliában teljesedett ki. Solymossy Kálmán (1930–2014) balettkarrierje kis törést követően magasabbra ívelt fel új hazájában. Halálakor a napilapok kitartására, szenvedélyes munkaszeretetére és magyar gyökereire utalva mint az ausztrál balettművészet úttörőjét búcsúztatták. Rab Erzsébet (1930–2016) operanékesnő több generációnak adta át tudását. Pikler Róbert (1909–1984) hegedűművész új hazájában is közkedvelté vált. A magyar származású nyelvészek (Vászolyi Erik, Káldor Zsuzsanna, Wurm István) bennszülött nyelvek tanulmányozása területén elért eredményei Magyarországon is ismertté váltak. A matematikus Szekeres-házaspár: György (1911–2005) és Eszter (1910–2005) munkásságát Magyarország és Ausztrália egyaránt magas szinten ismerte el. Fabinyi Andor (1908–1978) az ausztrál könyvkiadás megújítójaként vált egész Ausztráliában ismertté. Földváry Gábor (1931–2014) paleontológus 1988-ban holisztikus szemlélettel, angol nyelven, figyelemre méltó jegyzetapparátussal készítette el a Kárpát-medence földrajzi leírását (*The Geology of the Carpathian Basin*). Munkájáról évtizedekkel későbbi búcsúztatásakor is megemlékezett az ausztrál média. A híres agykutató, a sydney-i egyetemen kutató Törk István (1939–1992) emlékét több, egyetemi hallgatók számára alapított elismerés is őrzi (Istvan Tork Prize, Istvan Tork Student Oral Award).²

1 Népszava, 1978. február 21. 4. és Népszabadság, 1978. február 21. 8.

2 www.smh.com.au/comment/obituaries/obituary-palaeontologist-gabor-foldvary-loved-mozart-and-follower-buddhism-20141203-11z8qx.html (Hozzáférés: 2017. január 13.); <http://adb.anu.edu.au/biography/tork-istvan-16278> (Hozzáférés: 2018. július 22.).

Az üzleti életben is számos helyen megjelentek a magyarok. Peter Abeles (1924–1999) és első felesége, Claire Dan (Dán Klára) (1919–2012) közismert volt művészetpártolásáról, utóbbi a Sydney Nemzetközi Zongoraverseny 1977-es alapításában is közreműködött. Abeles mindmáig talán a legsikeresebb magyar származású ausztrál üzletemberként említhető. Vele egy időben több sikeres vállalkozó is működött Sydney-ben (például a Csaroday testvérek, Rocky György, Erwin Graf, Henry Pollack). Léderer András (1918–2004) a húsiparban, Forgács István (1935–2012) a hajógyártásban alkotott kiemelkedőt. Strasser Pál (1911–1989) ingatlanvállalkozóként vált ismertté. A több különböző területen is sikeres Pongrácz Sándor (1923–2000) irányítása alatt érte el kiemelkedő eredményeit a sydney-i magyarok focicsapata, a Budapest (St Georges-Budapest).

A személyes életutak feltárása jelentős könyvtári és levéltári aprómunkával jár, egy-egy közösség kapcsolati hálójának feldolgozása pedig évtizedeket is igénybe vehet. Az időigényességet egyetlen apró példával illusztrálva itt csupán a szállodáiparban évtizedeken át tevékenykedő Tudor Rudolf ausztráliai életútjának főbb állomásait ismertetjük.

A budapesti Tudor Rudolf húszéves korában, 1879-ben érkezett Sydney-be. Korábban a magyar fővárosban szolgált pincérként. Ausztráliában is szállodákban keresett munkát. 1886-ban állampolgárságot szerzett. Az 1890-es években és a századfordulón két jó nevű hotelt üzemeltetett Új-Dél-Wales fővárosának központjában: a The Grosvenort és a Grand Centralt. Az 1900-as évek második felében működésének központját Brisbane-be helyezte át, itt a dinamikusan fejlődő város két patinás szállodájának tulajdonosa lett. A Queen és a George Street sarkán álló, 1884-ben épült Lennons Hotel eredetileg háromemeletes volt, 1941-es felújítását követően MacArthur tábornok lakott itt ausztráliai éveit alatt. A Tudor által megvásárolt másik hotel, a The Gresham 1890-ben nyílt meg, és 1907-ben már Tudor újította fel.

Ebben a hotelben szállt meg 1908 januárjában a csendes-óceáni szigetvilágot beutazó Vojnich Oszkár. Vojnich meglehetősen emlékezett meg Tudorról, aki a szállodája számára háromszínű levelezőlapokat készíttetett. Vojnich a piros-fehér-zöld szegélyes képeslapokat látva jött rá, hogy vendéglátója magyar nemzetiségű. „Isten tartsa az érdekes magyart, aki becsületes munkát végez távol a hazájától és hű maradt a tricolorhoz” – írta róla könyvében.³ Tudor Rudolfnak családi gondjai miatt 1911-ben az USA-ba kellett utaznia. Nem tudjuk, hogy onnét később visszatért-e (Gubányi 1913-ban megjelent könyvében nem tesz róla említést), de szándékainak ko-

3 Vojnich, 1908, 322.

molysága sejthető a *The Brisbane Courier* tudósításából, amely szerint féltve őrzött magyar zászlóját Brisbane városának adományozta. „Ő egy magyar hazafi, ezért úgy gondolta, hogy az lesz a legjobb, ha hazájának zászlaját a város gondjaira bízza...” – zárta az adományozásról szóló cikkét az újság.⁴

A sport területén ugyancsak sok magyar származású versenyzőt találunk. Az első fociskák a két háború között érkeztek. A korszak legnagyobb eseménye: a magyar történelmi szempontból is nevezetes 1956-os melbourne-i olimpiára kilátogató olimpiikonok közül többen a maradás mellett döntöttek. A szocializmus évtizedeiben is érkeztek kiváló sportolók Európából, de mellettük a magyar származású második és harmadik generációsok közül is több élvonalbeli játékos került ki, akiket elsősorban már csak a nevük alapján ismerhetünk fel. A magyar edzők, tanácsadók munkájának is köszönhető bizonyos sportágak felvirágzása, így a vívás, a vízilabda és természetesen az európai foci (*soccer*).

Még az 1930-as években érkeztek a többszörös magyar és ausztrál bajnok sakkozó Steiner Lajos (1903–1975), illetve Szabados Miklós (1912–1962) és Kelen István (1912–2003) többszörös asztalitenisz-világbajnokok. Hódi László (1934) kosárlabdázó az 1960-as olimpián a magyar, az 1964-es olimpián az ausztrál csapatot erősítette. Az 1956-os olimpia férfi ausztrál kardcsapata kivétel nélkül magyarokból állt (Szőke Sándor, Fadgyas László, Kovács László, Mártonffy Sándor, Szántó Imre). Már Melbourne-ben született Greg Benko (1952), aki számos amerikai versenyen is diadalmaskodott. Rozsnyói Sándor (1930–2014), a melbourne-i olimpia egykori olimpiikonja később visszatért Ausztráliába. Árok Ferenc (1930), a magyar focisták legendás trénera Jugoszláviából került Sydney-be, miután Magyarországról nem sikerült edzőt szereznie az ottani magyar csapatnak.⁵ Pekli Mária (1972) dzsúdóban, Balogh Suzanne (1973) lövészetben, Vörös Jason (1976) krikettben, Veszprémi Patrick (1989) ausztrál fociban ért el kimagasló eredményeket.

A foci népszerűsítéséért – az 1948-ban érkező Andrew Dettre (1925) mellett – évtizedeken át sikeresen munkálkodott az SBS televízió munkatársaként a magyarságát mindig büszkén vállaló Les Murray (1946–2017), akinek testvére, Üрге András (1943) festőművészként vált ismertté az új hazában.⁶

4 The Brisbane Courier, 1911. február 25. 4.

5 Lásd MNL XIX-1-k-1969.IV.5.d (Au). Kázmér Zsigmond 1969. január 15-i jelentése Péter János külügyminiszternek, valamint www.origo.hu/foci-vb-2014/hirek/20140604-interju-arok-ferenc-vajdasagi-futballedzovel.html (Hozzáférés: 2016. augusztus 20.).

6 Képeiből egy válogatás a <http://andrewurge.vpweb.com.au/Portraits.html> (Hozzáférés: 2016. augusztus 18.) oldalon található.

A Kispest FC egykori játékosa, Puskás Ferenc (1927–2006) szobrát (amelyet a kispesti születésű Domonkos Béla szobrászművész készített) 2016-ban avatták fel Melbourne-ben. Puskás 1989–1992 között egy helyi görög futballcsapat (South Melbourne Hellas) edzőjeként dolgozott Victoria állam székhelyén. A szobrot egy helyi magyar származású vállalkozó, Bélteky Róbert kezdeményezésére állították fel a melbourne-i olimpiai parkban, közel ahhoz a stadionhoz, ahol egykor a véres vízipóló-mérkőzés zajlott a szovjetek és a magyarok között (a jelenetet a *Szabadság, szerelem* című film idézte fel).

A műalkotás egyszerre szólítja meg az ausztrál és a magyar társadalmat, hiszen a konkrét eseményen túl a szobor Melbourne gazdag sportéletére, illetve – a 60. évfordulón – a déli féltekén szervezett első olimpia eseményeire egyaránt utal, együtt a nagy magyar focista életének több fordulópontját is megidézi. Puskás Ferenc ugyanis az 1956-os forradalmat követően külföldön maradt. Emigrációjának éveiben előbb játékosként, majd edzőként a világ több országában megfordult. Ausztrália munkáját követően végleg visszaköltözött Magyarországra.

Csoportos eredmények

Az új társadalomba való beilleszkedés útján az egyénnek egyedül kell végigmennie. A diaszpóra különböző szervezetei csupán kiegészítő háttérrel kínáltak az egykori értékrend, nyelv és kultúra megőrzéséhez, a személyiség és a tehetség kibontakozása azonban a befogadó közegben kellett, hogy megtörténjen. Egészen kivételes alkalmat és lehetőséget kínált, ha az egykori kultúra elemei teljes egészben képviseltek valami újat, és hordoztak értéket a befogadó társadalom számára.

A magyarság és a helyi magyar kultúra általában került az ausztrál társadalom érdeklődésének középpontjába az '56-os események kapcsán. A szimpátia már a melbourne-i olimpia során, majd az első magyar menekültek megérkezését követően is érezhető volt. Hasonló figyelem övezte Mindszenty bíboros látogatását is, aki a szét-szóródott magyarság „hitét erősítendő” látogatta végig élete alkonyán az ausztráliai magyar közösségeket (még a távoli Mt Isába is eljutott). Mindszenty sorsának alakulását az ausztrálok már letartóztatásától kezdve figyelemmel kísérték. Ausztrália londoni főbiztosa 1949-ben jegyzéket nyújtott át a londoni magyar követnek, amelyben az ausztrál kormány tiltakozott a magyar kormány Mindszenty-ügyben tanúsított lépései miatt, s jelezte, hogy az ügy elválaszthatatlan Magyarország ENSZ-tagságától.⁷

7 MNL XIX-1-s Au-adm. 1945–1964. 4bf csomó, 1949. január 24-i jegyzék.

Az ausztráliai magyarságnak legalább két ponton saját egykori kultúrájával sikerült a falat áttörnie, és megjelennie új hazájában. Az egyik ilyen terület az európai foci volt, amely néhány évtizeden keresztül lehetőséget biztosított az ausztrál társadalomba történő beilleszkedésre. A másik fontos terület: a hagyományőrzés, ahol a néptánc látványos elemei (ruházat, zene, koreográfia) időről időre felkeltik a többségi nemzet érdeklődését. Nem véletlen, hogy az 1980-as évek elején a geelongi Csengő Ausztrál–Magyar Kulturális Klub elnökét és helyettesét meghívták a királynő fogadására, ahol beszélhettek is Őfelségével. „Próbálják megtartani őseik szép tradícióját és színes kultúráját” – biztatta őket a királynő.⁸

S valóban: a magyar zene és tánc máig képes bármely generációt megszólítani, azokat is, akik egyáltalán nem beszélnek a nyelvet. Szép példája e hatásnak a sydney-i Transylvaniacs Együttes tevékenysége,⁹ akik óriási lelkesedéssel a magyar kultúra autentikus közvetítőivé képezték magukat az évek során.

A magyar tudás mint exportcikk

A magyar munkabírás és lelkesedés híre nem csupán a bevándorlókon keresztül érkezett Ausztráliába, bár a két ország közötti kapcsolatok elmélyülésében a magyar diaszpóra számának növekedése, az új hazában sikeressé vált tagjai többségének Magyarország iránti szeretete és segítőkészsége egyaránt szerepet játszott. Csupán néhány területet említünk, ahol Ausztrália különös érdeklődéssel fordult Magyarország felé.

Az egyik ilyen a Kodály-módszer meghonosítása. Az erőfeszítések előbb egy Kodály Egyesület, majd 1973-ban a Kodály Intézet felállításához vezettek. A tanárok képzése érdekében Magyarországról rendszeresen érkeztek és érkeznek zenepedagógusok.

A művészetek iránt Ausztrália mindig fogékony volt. Kázmér Zsigmond visszaemlékezéseiből, valamint a diplomáciai jelentésekből is ismert, hogy mekkora érdeklődéssel fogadták Melbourne-ben és Sydney-ben a Seregi László (1929–2012) koreografálta *Spartacust*, s a darab sikere vélhetően hozzájárulhatott a magyar képviseletvezetőnek a főkormányzó általi meghívásához.¹⁰

8 MNL XIX-J-1-s 8. d.

9 <https://myspace.com/thetransylvaniacs/photos> (Hozzáférés: 2016. augusztus 15.).

10 Kázmér, [2002], 165–166., illetve MNL XIX-1-k 1980/24. d. (Ausztrália) 1979. január 9-i jelentés.

Lehetőség lett volna továbbá más területek együttműködésbe vonására is, ilyen esetekben azonban az időzítés, a lehetőség egyszeri voltának felismerése is komoly szerepet kaphatott. Ennek egyik ékes példáját szolgáltatják az ausztrál bauxitvagyron felfedezését követő időszakban eredmény nélkül záruló ausztrál tapogatódzások, amelyek egy ausztrál–magyar szakmai együttműködés kialakítását célozták volna.¹¹

Az ausztráliai magyarság jövője

Áttekintésünk végén joggal tehető fel a kérdés: mi lesz az ausztráliai magyar diaszpóra sorsa. A kérdés azért is érdekes, mert a válasz nem intézhető el csupán a generációváltás esedékességére való utalással. Az egyes civil szervezetek alapján megállapítható, hogy a Melbourne-be és Sydney-be koncentrálódó közösség egykori szervezeti hálójára mára csak Victoriában maradt meg, de a nemzedékváltás ott is végbe fog menni néhány éven belül. Ez az intézményrendszer szűkülésével jár együtt, hiszen a fenntartó és azt használó tagság fogyatkozik meg. Természetesen minden generációban vannak tehetséges, a közösségért munkálkodni képes emberek, de a kisebb létszám csupán egyes helyek továbbélését teszi majd lehetővé. Az egyházak – az angolszász államok magyar diaszpórájának legszilárdabb intézményei – helyzeti előnnyel indulnak, hiszen az egyházi épület általában képes helyet biztosítani az önszerveződő közösségeknek is. A többi helyen valószínűleg azok a magyar házak és szervezetek képesek fennmaradni, amelyek nyitnak a kétnyelvűség és a befogadó állam értékrendje felé. Együttműködésre, összefogásra (például közép-európai, európai kisebbségek tekintetében) lesz szükség, ha egy-egy ingatlant meg kívánnak menteni. S hasonlóan: azok az egykori magyar emlékhelyek őrizhetőek meg hosszú távon, amelyek valamilyen jelentéstartalommal bírnak a többségi nemzet számára. A szokások és hagyományok területén a helyzet hasonló: a nyelv gyorsan elveszik, s legtovább a kultúra éltethető tovább, ha megfelelő, a többségi nemzet érdeklődésére számot tartó elemeit sikerül kiemelni és azokra a figyelmet ráirányítani. A magyarság esetében jó esélyei vannak a néptáncnak, a cserkészetnek, a sportoknak, értve ez alatt a focit, vízilabdát, vívást. Egy-egy magyar származású világklasszis feltűnése bármely országban és bármely diaszpórarészben hívó szó lehetne az új nemzedék számára.

11 Kázmér, [2002], 272–273., illetve egy, a Magyar Alumíniumipari Trösztnél folytatott tárgyalásra konkrétan: MNL XIX-1-k 1980/24.d. (Ausztrália) 1979. szeptember 14-i feljegyzés.

A továbbélés sikeres útja

A továbbélés lehetséges útja a 21. században tehát az összekötő kapcsok megtalálása, és a sokadik generáció ezeken keresztül megszólítása lehet. A magyar klubok – mint az összetartozás speciális színterei – hosszú távon a zárányosodást segítették elő. A magyar diaszpórának kétnyelvűvé kell válnia nemcsak a hétköznapiakban, de sajtójában és szokásaiban is. A szintiszta, autentikus magyar ugyanis bárki számára elérhető a Kárpát-medencében, Magyarország – hosszú évtizedek elzártágát követően – nyitva áll. A diaszpóra szervezeteinek és az új generáció tagjainak tehát ebből kiindulva inkább az adott országra és kultúrára építve kell megtalálnia azokat a pontokat, ahol a magyar kultúra megjelenhet és érdeklődést kelthet. A korábbi évtizedekből több példa említhető, így a Kodály Intézet, a Transylvaniacs Együttes, a victoriai Buda vagy az ausztrálok által magyar származásúnak tartott háborús hős, Les Maygart övező legendák.

Közös emlékezési pont lehetne a bonegillai táborban kialakítani javasolt magyar emlékszoba, amely egyszerre emlékeztetne a multikulturális Ausztrália korai időszakára és a magyar bevándorlók egyéni és kollektív szenvedéseire. Bonegilla lehetne a továbbélés sikeres projektje: erre építve az egész magyar történelmet elő lehetne adni az ausztrálok számára is.¹²

Ami a közössé tehető részen kívül esik, szükségszerűen el fog tűnni, hiszen a magyar emlékhelyek sokszor csak egyes generációkhoz kötődnek, amelyek eltűnése a kollektív emlékezet megfakulásával is együtt jár. Ki emlékszik még az első magyar bevándorlóra, Friedman Izsákra? Sírja ott porlad szét az egyébként még számontartott Farkas Márton egykori honvéd sírjának közelében Melbourne többmillió nagyvárosának közepén. Egyikük sírjára sem visznek koszorút. Éppen emiatt Magyarországnak érdemes középtávra terveznie, s a még feltárható emlékeket, emlékhelyeket dokumentálni, iratokat lemásolni, könyveket hazaszállítani. A kormány különböző, folyamatosan továbbfejlesztett programjai jó irányba mutatnak, ám mérleget, amelyből kiderül, hogy időben léptek-e, csak évtizedes távlatban lehet majd készíteni.

Felhasznált irodalom

- Domaniczky E. (2019): Magyar emlékek a Melbourne-i Konzuli Iroda konzuli kerületében. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 20, 2019, 9–22. o.
 Kázmér Zs. [2002]: *Excellencián innen és túl...* Budapest: Minerva
 Vojnich O. (1908): *A Csendes Óceán szigetvilága*. Budapest: Pallas

12 A magyar hősi emlékműveket még a nagyvárosokban is szinte kizárólag csak a magyarok koszorúzzák, erről lásd bővebben: Domaniczky, 2019.

A melbourne-i magyar diaszpóra történetének vázlatja egykor és ma

1. A victorai magyar diaszpóra jellegzetességei

Ausztráliába közel kétszáz éve érkeztek először magyarok. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc bukása utáni emigrációs hullámot követően többen is szerencsét próbáltak a távoli szigeten. Érdeklődésüket fokozhatta az 1851-ben kirobbant victorai aranyláz, amely rövid időn belül Melbourne – Victoria állam és később egész Ausztrália fővárosa – felvirágzásához vezetett.

A 19. században Ausztráliába érkező pár száz magyar jelentős része Melbourne-ben¹ és Victoriában telepedett le, életútjuk több esetben jól nyomon követhető, néhányuk leszármazottai a mai napig Ausztráliában élnek. A korai betelepülőkhöz köthető emlékek – Kunz Egon kutatásai² nyomán – többségében azonosíthatóak:

- 1 Melbourne városát 1835-ben alapította John Batman, de már 1803-ban megkíséreltek egy telepet létrehozni a mai területén. A város fellendülését az 1851-es aranyláz alapozta meg, amelynek köszönhetően pár év alatt robbanásszerű fejlődésen ment keresztül, és végül az Új-Dél-Wales-ből kialakított Victoria állam székhelye lett. Az államszövetség 1901-es kialakításakor a fővárossal kapcsolatos kompromisszumnak köszönhetően 1901 és 1927 között Ausztrália első fővárosa volt, ám vezető szerepe a parlament Canberrába költözését követő évtizedekben is változatlan maradt (az utolsó szövetségi intézmény 1980-ban költözött csak át Canberrába). Melbourne jelenleg több mint négymillió, dinamikusan fejlődő nagyváros (lakosság száma nagyjából 300 ezer fővel kevesebb, mint Sydney-é), nemzetközi kikötő, vasúti és légiközlekedési csomópont. Egyes számítások szerint mintegy két évtizeden belül Ausztrália legnagyobb városa lesz. Melbourne a magyar történelemhez több szállal is erősen kötődik: a '48-as honvédek közül többen próbálták szerencsét az itteni aranymezőkön, és itt rendezték az 1956-os olimpiát is, amelyen a magyar–szovjet vízilabda mérkőzés a Zádor Ervint ért incidens miatt örökké emlékezetes marad a magyarok számára. Fontos adalék ehhez az olimpiához, hogy a 2000-es években a helyi magyar közösség egy hagyatékból megvásárolta az akkor használt lyukas zászlót, és külön küldöttséggel Magyarországra, az egri sportmúzeumba küldte. Bővebben: <http://egrisportmuzeum.hu> (Hozzáférés: 2014. április 30.).
- 2 Kunz Egon (1922–1997) annak idején menekültként érkezett a napfényes és távoli földrészre. Saját élményei és érdeklődése sarkallta történelmi kutatásai máig kiinduló alapjául szolgálhatnak a magyar diaszpóra történetével kapcsolatos további vizsgálatoknak. Fáradhatatlan munkával fellelte és elemezte szinte az összes korai forrást az ausztráliai magyarság kezdeteivel kapcsolatban, azonban az anyag rendezésére és közzétételére fájdalmasan kevés ideje maradt. Az általa felvetett problémák továbbgondolása és meghivatkozott források elemzése, kiegészítése ausztráliai és – az elmúlt időszakban gyarapodó – hazai anyagokkal, számos kérdésben új eredményeket hozhat vagy a jelenlegi adatainkat kiegészítheti (például a viszonylag sokat idézett Budához

Melbourne mellett több városban is nyugszanak '48-as honvédek,³ de például Leviny Ernő kúriája (Buda), ötvösmunkái vagy a Royal Society of Victoria, amelynek alapításában Vékey Zsigmond tevékenyen részt vett,⁴ máig az ausztrál kulturális örökség részét képezik. Külön érdemes megemlíteni – a holokauszt-évforduló kapcsán is –, hogy a Magyarországról érkező első szabad bevándorló, Friedmann Izsák, aki többek között a hobarti zsinagóga megalapításában tevékeny szerepet vállalt, 1875-ben hunyt el Melbourne-ben,⁵ de rajta kívül több victoriai zsidó közösségben működött magyar születésű rabbi a 19–20. században, s Melbourne-ben máig jelentős számú, magyar származású zsidó közösség él.

Az aranyláz – az egyik legjelentősebb az aranylázak 19–20. századi történetében – mellett fekvése is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Melbourne az első bányák kimerülése után is népszerű úti célja maradt a bevándorlóknak, s az érdeklődés nem csökkent azután sem, hogy az ország fővárosa 1927-től ténylegesen is Canberra lett. A magyar kivándorlási hullámok mindegyike elérte Melbourne-t.⁶ Létszámban a legjelentősebb hullámok a második világháború után érkeztek, s az ausztrál kormány döntése, amely a bevándorlók jelentős részét mintegy három évtizeden keresztül a victoriai Bonegilla táborába irányította,⁷ a 20. század második felében új lökést adott a magyarok melbourne-i megtelepedésének.

kötődő Leviny családból három gyermek is meglátogatta Magyarországot az 1920-as, 1930-as években, de nem tudjuk, pontosan merre jártak és kivel találkoztak. Itt érdemes lenne nem csupán a magyarországi forrásokat számba venni, hanem a Budán található családi irattárat is átkutatni).

- 3 A victoriai – és új-dél-wales-i – honvédsírok jelenlegi állapotának felmérését érdemes lenne a közeljövőben megkezdeni, pontos dokumentálásukat a Julianus-program keretében elvégezni, és a még meglévőket a helyi magyar közösség bevonásával rendbe tenni. A munkát – saját tapasztalataim alapján – három tényező fogja különösen megnehezíteni. A korai temetői nyilvántartások sokszor töredezettek, pontatlanok, és a sírköveken lévő keresztnevek is eltérhetnek a magyarországi nyilvántartásoktól, hiszen az ide érkezők a neveiket a könnyebb kiejtés végett megcserélhették vagy angolos keresztneveket vehettek fel. Például: a Melbourne-ben a carltoni temetőben nyugvó Farkas Márton – a temető munkatársának lelkes segítségével – Farkas M. Arthur néven sikerült végül megtalálni. Megnehezítheti a keresést egyes honvédek németes családneve is.
- 4 Vö. <http://adb.anu.edu.au/biography/wekey-sigismund-4828> (Hozzáférés: 2014. április 27.).
- 5 Sirja a carltoni temetőben található. Pontos jelzetét lásd Domaniczky, 2016, s. a.
- 6 A két világháború közötti csekély számú, Ausztráliába érkező közül például a magyar kulturális életben a budapesti Shakespeare-szobor ausztráliai eredetijének megalkotójaként ismert Mészáros Andor (1900–1972) szintén Melbourne-be érkezett. Családjában már a második generáció foglalkozik szobrászattal és éremkészítéssel. Mészáros Michael-re és unokahúgára, Mészáros Annára lásd <http://sculptorsvictoria.asn.au/meszaros> és <http://www.annameszaros.com> (Hozzáférés: 2014. április 28.). Mészáros Andorra és ausztráliai munkásságára lásd bővebben: <http://adb.anu.edu.au/biography/meszaros-andor-11114> (Hozzáférés: 2014. április 28.).
- 7 Bonegilla az első és a legnagyobb „fogadó és képző állomás” volt, Melbourne-től 300 km-re északra található. 1947-ben nyitották meg, 1971-es bezárásáig 300 ezer ember fordult meg itt hosszabb-rövidebb időre. 1951-re az ausztrál hatóságok más államokban (NSW, SA, QLD, WA) is nyitottak befogadóállomásokat. Bonegillában jelenleg múzeum működik, egy magyar emlékszoba kialakítása – esetleg az 1956-os forradalom 60. évfordulójára – méltó megemlékezés lehetne. Bővebben: <http://www.bonegilla.org.au> (Hozzáférés: 2014. április 27.).

Külön meg kell említeni, hogy az első világháborút követően már nemcsak Magyarországról, hanem az elcsatolt területekről is érkeztek magyar származású bevándorlók. Az első határon túlról érkezők, akiknek magyarságára már csak a nevük utal, talán éppen azok a Muraközből betelepülők voltak, akik az 1920-as évek elején Victoria északi csücskében, Mildura környékén telepedtek le.⁸

Az angolszász országok közül Ausztrália a délvidéki magyarság második otthona. Valamennyi határon túli magyar közösség közül a legjelentősebb számban ők telepedtek le Ausztráliában, betelepedésük – az otthoni kilátástalanság miatt – két nagyobb⁹ és számtalan kisebb hullámban történt, s a mai napig is tart. A betelepedés központja kezdettől fogva Melbourne volt, amelyet Ausztrálián belül a délvidékiek fővárosaként is emlegetnek. Bár a statisztika a legutóbbi időkig jugoszlávként tartotta számon őket, valamennyi magyar szervezetben megtalálhatóak.

A délvidéki betelepülők mellett kisebb számban, de folyamatosan érkeztek Erdélyből is, valamint szórványosan Szlovákiából és Kárpátaljáról. A magyarországi betelepülési hullámok közül a legjelentősebbek az 1945–1950 közötti, az 1956-ot követő, az 1970-es és 1980-as évekbeli, valamint a 2000-es évek elején kezdődő – máig tartó – hullámok, amelyek részben¹⁰ Melbourne-ben összpontosultak, s onnét sugároztak szét Victoriába, illetve Ausztrália többi államába.¹¹ A betelepülés újabb irányát jelzi az Európából érkező másodlagos migráció, egyre több fiatal néhány éves európai kintléletet követően, nemritkán már egy másik ország állampolgárságával felszerelkezve (ami egyébként megnehezíti nyomom követésüket a statisztikákban) érkezik Ausztráliába valami újat, az európaiától eltérőt keresve. Az ország egyediségével kapcsolatos elképzelések mellett a turisztikai vonzerő is szerepet

8 Mildurában egyébként máig működik a Muravidékről elszármazottak klubja, és több magyar is él a városkában. A korai kivándorlókra nézve lásd Kunz, 1997, 118–119.

9 A délvidéki bevándorlás legjelentősebb hulláma az 1960-as és 1980-as években zajlott le. A második hullámot az elhúzó délsláv konfliktus generálta, ekkor többen a már itt lévő rokonok segítségével költöztek Ausztráliába.

10 A magyarok külső bevándorlása elsősorban két ponton keresztül érte és éri el Ausztráliát: Melbourne és Sydney érintésével. Egyes időszakokban Adelaide jelentősége is megnövekedett, míg Brisbane és Perth elsősorban a magyarok országon belüli migrációjában kaptak szerepet.

11 A jövőbeli magyar bevándorlás tekintetében Melbourne szerepe várhatóan növekedni fog a Budapestről való könnyű megközelíthetőség, az Ausztrálián belül kiemelkedően jónak számító tömegközlekedés, illetve a kedvező munkalehetőségek miatt. Nyilvánvalóan, ahogy az itteni diaszpóra léte hatott a külképviselet megnyitására, a konzulátus is hatni fog a victoriái magyarságra: a szolgáltatások országon belüli elérhetőségével középtávon már számolni fognak az Ausztráliába települők, de ugyanígy hatással lehet a misszió az itteni magyar civil szektor összetételére is. Egy országos szervezetet például ezután érdemesebb megalapítani Melbourne-ben, ahol a vezetőségnek Magyarországgal közvetlen kapcsolata lehet, mint bármely más városban. Egy korai példát e vonatkozásban lásd Ausztráliai Magyar Pedagógusok Egyesülete, <http://mmakkai.wix.com/ampe> (Hozzáférés: 2014. június 16.).

kap, amely szintén emelheti majd Victoria népszerűségét az ausztrál tagállamok között.¹²

Összegezve az eddigieket: az ausztráliai magyar diaszpóra kezdetei Victoria államba és Melbourne városába nyúlnak vissza. Az aranyláz keltette kezdeti előnyöket a város kiváló fekvése és közlekedési csomópont jellege révén hosszú távon is kamatoztatni tudta. A fővárosi rang, illetve a jelenlegi fővárostól való távolsága¹³ ugyancsak növelte presztízsét a tartományi székhelyek között. A magyarság betelepődése szempontjából ezek már a 19. századtól különös jelentőséggel bírhattak, amelyhez a 20. században hozzájárulhatott a bonegillai tábor befogadó állomásként való kiépítése, valamint az erőteljes délvidéki betelepedés. A jövő tekintetében pedig a közlekedési csomópont jelleg¹⁴ mellett az oktatási és turisztikai lehetőségek döntőek lehetnek.¹⁵

2. Magyar civil szervezetek Ausztráliában

Eltérően az Egyesült Államoktól, ahol talán a korai magyar betelepülők nagy száma miatt is viszonylag korán, már a 19. század közepén megindult a civil szervezetek fejlődése, Ausztráliában viszonylag későn, a 19. század végén jelent meg az első olvasókör. Az Amerikában oly gyakori önszegélyző egyletek itt teljesen hiányoztak, ennek oka ugyancsak a szórványos betelepülés lehetett. Ha mégis alakult volna pár, a róluk szóló adatok, iratok biztosan elkallódtak a későbbiekben.¹⁶ A 20. század első felének története amúgy sem kedvezett a magyar szervezetek alapításának: az első és a második világháború alatt a magyarokat itt is bizalmatlanság vette körül.¹⁷

-
- 12 Az elmúlt évtizedekben kibontakozó tömegturizmus szempontjából Melbourne és környéke várhatóan az Ausztráliába utazók kedvelt célpontja lesz: az itteni távolságokhoz képest jelentéktelen, néhány órás autótúton belül tulajdonképpen Ausztrália különleges, összetett tájképének és élővilágának többsége elérhetővé vált egy államon belül.
 - 13 Az Ausztrál Államszövetség létrejöttékor a főváros kijelölése kérdésében lefolytatott vita – egy évszázaddal későbből nézve – nem feltétlenül erősítette meg Sydney pozícióját – mint azt akkor vélték. A közlekedés fejlődésével ugyanis a már eredetileg is közel lévő főváros „karnyújtásnyi távolságra” került (3 óra autótú), ami egy idő után mindkét várost gátolhatja önálló arculata kialakításában, vonzáskörzete felépítésében. Melbourne dél-ausztráliai szerepét az egynapi járó távolság hangsúlyosabbá tette. Bővebben a fővárosi vitákról: *Australians*, 1987, 25–26.
 - 14 Melbourne Ausztrália „európai kapuja”, másik metropolisza, Sydney pedig egyértelműen az ázsiai kapu szerepét tölti be.
 - 15 Nem véletlen, hogy az ausztrálok is azzal számolnak, hogy pár évtizeden belül Melbourne újra a kontinens legnagyobb városa lesz.
 - 16 Vagy esetleg más nemzetek szervezeteinek keretein belül kellene őket keresnünk (a magyarok hagyományosan könnyen kapcsolódtak be a német egyletek működésébe más országokban is).
 - 17 Ennek esett áldozatul Kunz információi szerint a két háború között működő Sydney-i Magyar Egylet. Kunz, 1997, 120.

A második világháború után több hullámban érkező menekültek, majd később a bevándorlók számuknál és hátterüknél fogva is létrehoztak különböző szervezeteket. Az angolszász közeg elsősorban a nyelvhasználat, a vallás és sport területén ösztönzőleg hatott az önszerveződésre.¹⁸ Eltérően Amerikától ahhoz általában kevesen voltak, hogy a különböző hullámok saját intézményrendszert építsenek ki, így az újonnan érkezők főként a már meglévő szervezetekbe épültek be vagy azon belül hoztak létre saját csoportokat. Az egyedüli kivételt talán csak a délvidékiek jelentették, akik Melbourne-be és Sydney-be is jelentős számban érkeztek, és saját szervezeteket alapítottak, de a teljes elkülönülés helyett az ő szervezeteik is megtalálhatóak valamennyi magyar kezdeményezés mögött.

Változó intenzitással, de napirenden volt a szervezetek többségében a politika is, a kezdeti, főként politikai szerveződések azonban felülírta a megélhetés kényszere: egyrészt a politizálóknak is dolgozniuk kellett, másrészt a kizárólag politikai alapon működő szervezetek hosszú távon nem találhattak elég támogatót a fennmaradásukhoz. A politika azonban – másodlagosan – már nagyobb tömeg számára is fogyasztható testet öltött: a vitézi rend vagy a cserkészlet, az előbbi külsőségei, utóbbi pedig angolszász hagyományai miatt is életképesnek bizonyult, s egészen napjainkig fennmaradt.

Az első szervezetek tagságában jelentős igény mutatkozott a saját ingatlanok megszerzésére, önálló magyar házak kialakítására. Ez a koncepció a folyamatos bevándorlás mellett egészen az 1990-es évek elejéig fenntarthatónak tűnt (sőt, a magyarok számának növekedése, ausztráliai beilleszkedésük több helyen együtt járt a már meglévő magyar házak fejlesztésével, bővítésével), azt követően azonban – az érkezők számának csökkenésével, a korábban megjelentek asszimilációjának és elrepedésének felgyorsulásával – egyre több problémát okozott.

A magyar szervezetek létrehozásában és működtetésében az ausztráliai magyar egyházak is jelentős szerepet vállaltak. Ausztráliában csakúgy, mint a 19. századi Amerikában az egyházak kapuit megnyitották a magyar kezdeményezések előtt, s a hitélet mellett a magyar nyelv, a szokások és a kultúra megőrzése a lelkipásztorok kiemelt feladatának számított. Ennek mentén több helyen a magyar ház az imahelységgel közös telken épült fel.

A legnagyobb közösségek megengedhették, hogy a saját nemzetiségükhöz tartozók utolsó éveiről is gondoskodjanak: a magyar idősothtonokkal kapcsolatos kezdeményezés azonban nem csupán az ott lakók, de a fenntartók, a mindenkori

18 A kezdeti időszak magyar történeti neveit rövid idő múlva felváltották a helynevek. A többértelmű lokalitás jelenleg is az ausztráliai magyar civil szektor egyik fő rendezőelve.

magyar diaszpóra kapcsolatait is szorosabbra fűzi, egyúttal elősegíti a generációk közötti párbeszédet is.¹⁹

A magyar szervezetek évtizedeken keresztül keretétül szolgáltak a magyar diaszpóra szerveződésének. Rendezvényeik elősegítették a különböző államokban élők találkozását, tapasztalatainak kicserélését, közös versenyek, bálók, túrák keretében az ismerkedést, s e rendezvények természetesen témával szolgáltak az ausztráliai magyar nyelvű sajtónak is, amellet, hogy hirdetések e sajtóorgánumok számára bevételi forrást jelentettek.

Az ausztráliai egyesületi élet felívelő szakasza az 1950 és 1990 közötti évekre esett. A hanyatlás mögött több okot is felfedezhetünk. A nagy létszámú generációk elöregedése elsősorban az 1940-es és 1950-es években érkezettek érintette. Ugyancsak hozzájuk kapcsolható az asszimilációs hatás felerősödése, amely ezeknek, az elsősorban Magyarországról érkezett bevándorlóknak a körében jelentkezett. Valószínűleg az otthon, még gyerekkorban megélt hatás következtében is e bevándorlók gyermekei könnyebben vesztették el a nyelvüket, mint az eredetileg is kisebbségi sorból érkezett határon túli közösségekhez tartozók leszármazottai. Ez utóbbiaknál – tapasztalat szerint – mind a nyelvhasználat, mind a csoporttudat megmarad – még nagyjából egy generáción keresztül.²⁰ Az alapító generációk elöregedése a szervezetek működésében is érezteti a hatását: a tagság nagyobb részét kitevők érdeklődése lassan más irányba fordul, s a szervezetek egy része a magyarországi nyugdíjas klubok szabadidős tevékenységéhez kezd közelíteni. Felerősödik a generációs különbség, hiszen ha a hasonló nyugdíjas korúak többségben vannak, az érdeklődés főként az általuk anyanyelvi szinten beszélt magyar nyelvű kommunikációra, illetve a hasonló óhazai emléktanyag újraélésére helyeződik át.

A jelenleg aktív korúak többsége – mely két fő csoportra bontható: a második generációs magyarokra (leszármazottak) és újonnan kiérkezőkre – ezen szervezetek tevékenységébe több okból sem tud bekapcsolódni: az eltérő élményanyag mellett a leszármazottak számára nem egy esetben a nyelv²¹ jelent problémát, illetve a találkozők időpontjai, amelyek többnyire munkaidőre esnek. Ennek ellenére a generációs problémát több szervezet is sikerrel tudta áthidalni, megtalálva

19 A három, magyarok által alapított idősotthon időbeli sorrendben: Sydney-ben (1967, Szt Erzsébet), Melbourne-ben (1994, Árpád) és Adelaide-ben (a szerbekkel közösen, jelenlegi formájában 2009 óta Pennwood Green néven működik).

20 Tehát az eltérő indíttatás nagyjából egy generáció különbséget eredményez a magyar diaszpórán belül – természetesen ezt a megállapítást szociológiai kutatásokkal lehetne tovább árnyalni.

21 Amelyet sokan beszélnek jól, de kevés szóval.

azokat a programokat és eseményeket, amelyek több nemzedék érdeklődésére is számíthatnak.²²

Amivel viszont az alapító atyák nem számoltak – mert nem számolhattak –, az a globalizációs hatás. A jelenleg kiérkezők számára az egyleti élet már Magyarországon is kuriózumszámba ment, társasági életük jelentős része az interneten, kávézókban vagy kisebb és szorosabb baráti közösségekben zajlik.²³ A jövő – a diaszpóra civil szektorának vagy annak legalább egy része továbbélése szempontjából – egyik legfontosabb kérdése: összeegyeztethető-e, és ha igen, milyen módon és formákban a magyar egyesületek, magyar házak létezése az új nemzedék által preferált társasági léttel.

Nemcsak a formával, a tartalommal is problémák lehetnek: korábban a szervezetek létezésének egyik legfőbb indoka a magyar nyelv használata, megőrzése – ez ma már az interneten keresztül is teljesíthető, ezért nem szükséges klubba menni. A másik kérdés: mi az, ami megér a mai fiataloknak (akár három-négy évtized múlva, mire nyugdíjkorba érnek) annyi külön kiadást, amelyet egy magyar ház fenntartása vagy működtetése jelent? Hiszen az idő pénz, s az interneten keresztül bármilyen társas összejövetelt lehet szervezni kedv és idő függvényében – ez a forma jóval kőtetlenebb és olcsóbb egy magyar ház fenntartásánál.

Ausztráliában tehát a magyar önszerveződés – néhány korai előzményt leszámítva – a második világháború után bontakozott ki. A szervezetek a menekültek, majd később a bevándorlók természetes találkozóhelyei lettek, s a nyelv ápolása, a kultúra megőrzése és a sport mellett lehetőséget kínáltak az óhazával kapcsolatos hírek megvitatására is, azonban a tisztán politikai szerveződések az Európától való távolság és a viszonylag kisszámú, hasonló nézetű támogató miatt a háttérbe szorultak. A magyar egyletek szorosan összefonódtak a magyar egyházakkal, közös rendezvények, ingatlanok révén segítették egymás munkáját. A rendezvények témát és bevételt jelentettek a magyar lapoknak. A magyar diaszpóra szervezetei az 1990-es évektől hanyatlásnak indultak. E mögött elsősorban generáció- és szemléletmódváltás állhat, amely szükségessé teszi az ausztráliai magyar civil szektor jövőbeli struktúrájának és fejlődési útjainak átgondolását.

22 Tipikusan ilyen az unokákat felvonultató szavaló vagy táncverseny vagy évadnyitó bál, esetleg piknik. Itt a magyar nyelv mellett az asztaltársaságoknál angolul is lehet beszélni.

23 Amely méretében is eltér a korábbiaktól, mértékegysége a bál helyett a házibuli.

3. A melbourne-i civil szektor jelenlegi képe

3.1. A melbourne-i magyar civil szektor kezdetei

Mindaz, ami az ausztráliai magyar diaszpóra civil szektorának kezdeteivel kapcsolatban általánosságban elmondható, az a Murray-folyó mentén is hasonlóképpen történt. A második világháborút követően meginduló menekültek és bevándorlók Victoriában elsősorban Melbourne-ben hozták létre szervezeteiket. A country-ban²⁴ egyedül a Melbourne vonzáskörzetéhez tartozó Geelongban tudunk néhány kisebb magyar szervezetről.²⁵

A korai szerveződések egyik legfontosabb célja volt a magyar ház létrehozása, de az itt letelepülők számának köszönhetően több szervezet is belevágott az építkezésbe. Melbourne az Ausztráliai Magyar Református Egyház központja (bár az egyes gyülekezetek a gyakorlatban önigazgatóak), de a reformátusok mellett korán megjelentek a különböző felekezetek, amelyek mellett szintén kiépültek a különböző klubok és körök. A gyarapodó létszámnak köszönhetően a határon túliak saját szervezetei is gyorsan megjelentek, de a délvidékiek nem kizárólagosan ezekbe tömörültek.

3.2. A melbourne-i magyar civil szektor jellegzetességei

A melbourne-i magyar civil szektor főbb jellegzetességei közé tartozik: a.) az önszerveződő közösségek nagy száma; b.) a lokális szerveződés; c.) a délvidékiek általános jelenléte a melbourne-i civil szervezetekben; d.) a tagság jellemzően 60 év feletti; e.) a civil szervezetek tagsága jelentős átfedést mutat.

Melbourne-ben jelenleg mintegy 13 nagyobb, és számtalan kisebb szervezet²⁶ működik négy magyar házban és hat, alkalmanként bérelt művelődési házban. A nagyobb civil szervezetek (össz)taglétszáma mintegy 1700 és 2500 fő között változik, de rendezvényeik ismeretében az összes szervezet által elért személyek

24 A köznyelvben így nevezik Victoria állam fővároson kívüli területét.

25 Geelongban a Corio ausztrál focicsapat ernyője alatt működik a Hungarian Social Club, amely nagyrészt délvidékieket tömörít. Tőle nem messze a más generációt összefogó Szent László Egyesület szokott találkozni. A két csapat között azonban van átjárás, s természetesen időről időre újabb szervezetek is felbukkanak (pl. a geelong-i Mezei Virág Tánckör). Elképzelhető, hogy a pár tucatnyi, folyamatos magyar közösséggel bíró Bendigóban és Ballaratban is voltak korábban hasonló szerveződések.

26 Pontos számot nehéz mondani, hiszen a szervezetek és tagságuk állandó mozgásban van. A kisebb szervezetekre példa lehet a Magyar Asszonyok Kötőklubja.

létszáma (vagyis a szervezethez közvetlenül kapcsolódó személyek száma) 3000–4000 fő körül is lehet.²⁷

A tagság túlnyomó része 60 év feletti, ez alapján elmondható, hogy e szervezeteket elsősorban az 1970-es, 1980-as évekig Ausztráliába érkezők látogatják rendszeresen. Bár a lokális szerveződés mindent felülír: a klubok városrészek szerint szerveződnek, és a nevüket is a lefedett terület alapján kapják, az egyes emberek egyidejűleg két-három klubhoz is kötődnek. Ezt a szervezetek alkalmi is lehetővé teszik, a találkozókat heti-kétheti rendszerességgel követik egymást a hét különböző napjain.

A tagság életkora a szervezetek tevékenységi körével is összefüggésben van. Az itteni civil szervezetek jelentős része a Magyarországon szabadidős tevékenységnek minősülő kategóriába tartozik. Ennek keretein belül természetesen rendszeresen a kulturális programok, kirándulások, közös ebédek, vacsorák, bálók. A politikai szervezetek marginális szerepéről már volt szó, ezek azonban jelenleg is léteznek, és elsősorban tagságuk vagy vezetőik közösségen belüli pozíciójának meghatározására szolgálnak. A diaszpóra jelenlegi mérete lehetővé tette az azonos érdeklődési körű személyek klubokba szerveződését. Tipikusan ilyen az irodalombarátok köre, a sakk-kör, de – Ausztrálián belül a magyar származású jogászok jelentős számának és összetartásának köszönhetően – a victoriai magyar származású jogászok egylete²⁸ is.

Az ausztráliai magyar közösségekben is látványos feszültségek és ellentétek Melbourne-ben hiányoznak: a szervezetek vezetősége hasonló korosztályokból, ám a magyar nyelvterület különböző pontjairól érkezett: jól kiegészítik egymást és közös célok érdekében folyamatosan együttműködnek.

27 Hogy látható legyen, milyen jelentős szám ez az ausztráliai magyar diaszpórán belül, érdemes lenne mellé tenni a magyarok létszámát mondjuk Melbourne-ben vagy Victoria államban. Ezzel azonban egy jelentős problémába ütközünk, amelyet korábban is csak közelítéssel tudtak áthidalni, de megoldása egyelőre nem lehetséges. A válasz ugyanis részben attól függ, kit számítunk magyarnak: csak azt, aki a jelenlegi országterületen született? Vagy aki most is magyar állampolgár? Aki ezt igazolni is tudja (például magyar útlevéllel)? Vagy aki magyar származású? Ha magyar származású, hányadik generációig kellene a magyarokhoz (is) számítani? A kérdést külön tanulmányban lenne érdemes körbejárni, az azonban már most is látható, hogy a válasz valószínűleg több számból fog állni, hiszen más szempontból szükséges számolni egy rendezvény megvalósítása vagy például az útlevelelre jogosultak körének felmérése céljából. Szekfű Gyula egykori kérdés-feltevését aktualizálva a diaszpóra szempontjából mindenképpen fontos lenne választ kapnunk arra, hogy „ki a magyar?”.

28 A magyar származású jogászok köre Világos István akkori tiszteletbeli konzul aktív közreműködése mellett jött létre 2010-ben. Tagjai rendszeresen találkoznak, előadásokat tartanak. A szervezethez különböző területeken dolgozó jogászok is csatlakoztak (továbbá nyitottak más államok felé is), legutóbbi kezdeményezésük a 2014-ben, a magyar alaptörvényt bemutató előadás volt, amelyre magyarországi szakembereket hívtak meg.

A sok klub hálózatából hagyományosan két magyar központ emelkedik ki:²⁹ a Wantirna-i Magyar Központ³⁰ és a Bocskai Komplexum³¹ Fitzroyban; ez azonban nem jelent kizárólagosságot, hanem inkább a sokszínűséget erősíti.³²

Szinte az összes melbourne-i magyar szervezetre jellemző a délvidékiek jelenléte,³³ viszont a három önálló délvidéki klubban is találhatóak más országrészekből érkezett tagok. Ez a fajta keveredés talán a mások problémái, sorsa iránt fogékonnyabbá teszi az egyes embereket, egyúttal pedig megkönnyíti a szervezeten belüli és szervezetek közötti párbeszédet is.

3.3. A melbourne-i civil szervezetek működése

A melbourne-i civil szervezetek egy része jogi személyként, másik része civil közösségként működik. Különbőség tulajdonképpen csak az adminisztrációban található, a jogi személyek alapszabállyal rendelkeznek, és rendszeres jelentéstételi kötelezettségük van. A szervezetek több fős vezetőségét évente választják, de a választás többnyire jelképes, a feladatokat hosszabb ideje – társadalmi munkában – ugyanazok a személyek végzik. A munkanyelv a szervezeten belül általában a magyar, az írásbeliség azonban túlnyomórészt már angol. A tagság rendszeres tagdíjat fizet, ez azonban az itteni keresetekhez képest jelképes, elsősorban a közös ebédek és kirándulások költségeit fedezi.

29 Ezért a melbourne-i magyar civil szektorra azt is mondhatnánk, hogy kétközpontú hálózatos szerkezettel rendelkezik.

30 A Wantirnai Magyar Központ – amelyet a déli félteke legnagyobb magyar házának tartanak – a magyar összefogás és akaraterő büszkeségét hirdeti. Két magyar vállalkozó által felajánlott telken, közös gyűjtésből, közös munkával, több szakaszban készült el a mai épületegyüttes (és ökumenikus templom). Mára a város körbenötte, a központból könnyen és gyorsan megközelíthető. Tágas termei és a jelentős méretű saját ingatlan hosszú távú hasznosítási lehetőségeket rejt magában – ha a közösség képes megtalálni a megfelelő üzemeltetési formát, az ellenőrzési módot, valamint a mai igényeknek is megfelelő korszerűsítést követően tartalommal is képes megtölteni az épületet.

31 A Bocskairól elnevezett magyar ház a belváros szélén, kiválóan megközelíthető helyen található (Bocskai nevé 1972-ben kapta az ingatlan a református egyház akkori vezetőjétől, aki úgy gondolta, hogy a vallásszabadságért, egyúttal a református vallásért oly sokat tevő fejedelem életútja egyszerre hangsúlyozza a függetlenség megőrzésének és a magyarság megmaradásának fontosságát). A református egyházköztséghez tartozó épület egyik felét kitöltő gyülekezeti teremben már évtizedek óta élénk klubélet folyik. Az épület másik része már egy évtizede konzulatusi célokat szolgál, korábban a Victoria államban működő magyar tiszteletbeli konzul irodája, jelenleg Magyarország külképviselete működik ott. Vö. <http://www.mfa.gov.hu/kulkepviselet/Melbourne/HU> (Hozzáférés: 2014. június 16.).

32 A két magyar ház egymástól kb. 20 km távolságban van, autópályán kiválóan megközelíthetőek.

33 Talán ez a titka a szervezetek kiváló együttműködésének is, hiszen nincs területi elkülönülés az egyes szervezetek esetében.

A magyar házakat az alapítók általában részvényesként hozták létre.³⁴ A magyar házak fenntartása kezdettől fogva tervezést igényelt, a bevételek mellett mindvégig szerepet kapott az önkéntes munka.³⁵ A tagság fogyatkozásával és nyugdíjba vonulásával egyre fontosabbá vált külső rendezvények befogadása (például esküvők, lakodalmak, kiállítások), de az ezekből származó bevétel leginkább csak a működtetésre elegendő, a karbantartásra már alig. Ez utóbbit nehezíti az is, hogy a felújításhoz a tagság egyetértése szükséges, ami nem minden esetben biztosítható.

A magyar házakat általában több szervezet is használja, de egyes nagyobb klubok, amelyek önálló ingatlannal nem rendelkeznek, a különböző művelődési házakat veszik ki havi egy-két vagy több alkalommal. Az ezért fizetendő díj³⁶ az itteni viszonyok között szintén jelképesnek tekinthető.

3.4. Mi lesz a magyar házakkal?

Az alapító generáció elöregedésével adódik a kérdés, hogy mi lesz a magyar házak sorsa. Nyilván nehéz több évtizeddel előre tervezni, és a legegyszerűbb válasz az lehetne, hogy majd a következő nemzedék a kellő időben átveszi a stafétabotot. Ennek buktatóira már fentebb utaltunk. Ugyanakkor az is valószínű, hogy a magyarság számára jelképes intézményekért a közösség képes volt és lesz összefogni. Ám mindezek figyelembevételével is számítani lehet arra, hogy a magyar házak további működésének kérdése a közeljövőben (az elkövetkező egy-két évtizedben) napirendre kerül majd.

Milyen eszközök és lehetőségek jöhetnek szóba? Ausztrália egyértelműen multikulturális állam, de ebbe a koncepcióba az egyes kisebbségek elkülönülésének – mint például egy különálló magyar háznak – a támogatása nem fér bele. Az ausztrál támogatás vagy kooperáció minimum több közösség együttműködését igényelné.³⁷ A magyar fél részéről pedig ugyancsak nem várható el, hogy a föld másik felén, egy egyre gyorsuló asszimilációnak kitett közösség kiürülő magyar házait (bármeny-

34 A különbség abban áll, hogy ezt követően az intézmény sorsa elszakad-e a részvényesektől vagy azok rendelkezési joga a későbbiekben is megmarad. Az utóbbi eset sokáig általános gyakorlat volt, de egyes, a magyar ház megszűnéséhez vezető esetek a jövőben talán megerősítik az előbbi technika alkalmazásának szükségességét.

35 A diaszpórában az önkéntes munka jelentése némiképp eltérő a Magyarországon megszokottól, ugyanis minden intézmény létrehozásához, rendezvény megszervezéséhez tulajdonképpen önkéntes munka vagy felajánlás szükséges (nincsenek pályázatok, elenyészőek a tagi hozzájárulásokon, adományokon kívüli bevételek). Éppen e miatt például egy magyar ház működése vagy egy szervezet több évtizedes fennállása mögött fontos meglátni és értékelni a közösség egyes tagjainak sokszor erőn felül befektetett energiáját, a családtól és munkától elvett időt.

36 Átlagosan évi 150–300 AUD között.

37 Például: közép-európai ház, finnugor ház.

nyire is fontos kultúrtörténeti emlékek) fenntartsa.³⁸ A megoldás elsősorban az itteni magyar közösségtől várható. A már említett asszimilációs hatás következtében a jövő valószínűleg a kétnyelvűségben rejlik. A magyar nyelv visszaszorulását a magyar kultúra egyes, nyelv nélkül is vonzó elemeinek ápolása ellensúlyozhatná (ezek egyike csupán a néptánc, de mellette a magyar konyha, nyelviskola, zene, film, illetve egyes magyarnak tartott sportágak: foci, vívás, sakk, vízisportok). Ez azonban csak az érdeklődés felkeltését szolgálja, s még nincs válaszuk arra, hogy mely magyar házak maradhatnának meg. Nyilvánvalóan azok, amelyek gazdaságosan működtethetőek, könnyen megközelíthetőek. Az is lehet, hogy valamilyen gazdasági tevékenységgel való társulás vezet előre³⁹ vagy a telek egy részének felparcellázása, esetleg az intézmény bérbe adása biztosítaná a jövőbeni működés tőkét. Az ilyen jellegű döntések – a proaktivitás jegyében történő – meghozatalára azonban a mostani vezetési modell kevésbé alkalmas.

Mint az a fentiekből is látható, számtalan egyedi megoldás lehetséges, de az valószínű, hogy a nemzedékváltás a jelenleg sokszínű melbourne-i magyar civil szektor számos elemének eltűnésével jár majd. A kérdés csupán az, hogy mennyi idő alatt, illetve hogy mi és milyen áron menthető át a következő generációkra.

3.5. Hogyan lép a következő generáció?

A következő generáció globalizáció általi behatásairól már korábban esett szó. Itt sem lehet azonban általánosítani: egy ekkora magyar közösségben néhány évtized múlva is lesznek – többen is – olyanok, akik az egzisztenciájuk megteremtése után energiáikat a magyar közösségnek, valamint az intézményrendszer fenntartásának szentelik majd, és lesznek olyanok is, akiket közös élményeik a már megszokott formába: civil szervezetekbe hoznak össze. E közösségek azonban vélhetően kisebbek lesznek a mostaninál, s ez a jelenlegi intézményrendszer fenntartását is lehetetlenné teszi.

A fent már említett módok mellett a zsugorodás esetleg olyan technikákat is újraéleszthet, amelyek már a 19. századi Amerikában több helyütt működtek.⁴⁰ A saját

38 Átmenetileg, illetve egyes, speciális esetekben azonban valószínűleg tudna segíteni. Nem csupán pénzügyileg, hanem szakértelemmel is, de ehhez az itteni közösség részéről befogadókészség szükséges.

39 Például ha a magyar ház telkén felépülő irodaház egy szintjét meghatározott alkalommal kapja meg a közösség.

40 Kohányi Tihamér, az egykori jeles amerikai magyar publicista kiváló megfogalmazásával: „egyház, iskola, egylet, hírlap – ezek azok a tényezők, amelyek Amerika magyarságát összetömöríteni, előbbre vinni hivatva vannak.” (Kohányi, 1901).

tulajdonú templomok (illetve a hozzájuk épített temetkezési helyek) a nyelv háttérbe szorulását követően is működhetnek, s a közösségi helyiségek – ahogy a korai esetekben – a magyar klubok, újságok számára is újra megnyílhatnak majd. A templom körül gyülekező közösségből a nyelv ápolása is könnyebben biztosítható, s egy gyülekezeti terem kiváló alkalmat teremthet a közösségi szerveződésre is. Természetesen, ha az adott közösségből hiányzik az önkéntes szellem, a tenni vágyás, az egyénekből pedig a közösséghez tartozás tudata, akkor az imaház sem garancia a túlélésre, mint ezt az észak-amerikai magyar közösségek szemünk előtt lezajlott eltűnése oly plasztikusan megmutatta.⁴¹

Az ausztráliai magyar közösség országon belüli megoszlását nézve Melbourne tekintetében talán kijelenthető, hogy a magyar diaszpóra utánpótlása biztosított, csak a következő nemzedék technikái és szándékai nem ismertek még, amellyel a közösségi intézményeket működtetni kívánják.

4. Összegzés

Az ausztráliai magyar diaszpóra egyik jelentős központja: Melbourne magyar civil szektorának alapvető vonásait kívántuk bemutatni. Ennek során megkíséreltünk felvillantani egyes történelmi előzményeket, amelyek e multikulturális hátterére oly büszke város magyarok általi betelepülésében szerepet játszhattak.

Magyarországról nézve sokszor úgy tűnik, hogy az ausztráliai magyar közösség egyik központja: Sydney köré szerveződik. Ez a múltban sem volt így, de a jelenre sem igaz. A magyarok eloszlása sokkal inkább duális: két központ köré tömörülő közösségekről érdemes beszélni, amelyet két szatellit-gyűrűn mozogva egészít ki Sydney esetében Brisbane, Melbourne esetében Adelaide, s a külső körön a távolban: az ausztráliai Perth és az új-zélandi Auckland. Kronológiailag nézve pedig a térségben az első magyar központ – a gazdasági fellendülés és a közlekedési lehetőségek miatt – Melbourne volt, azonban pár évtizeden belül mellé nőtt Sydney és Perth, majd később Adelaide és Brisbane.

A melbourne-i civil szektor vizsgálata – mint teljesen elfeledett vagy inkább soha fel nem fedezett⁴² – pontosan ebből a szempontból érdekes. Jelenleg egész Auszt-

41 Az észak-amerikai magyar diaszpórában lezajlott folyamat – pár évtizedes késleltetéssel és méreteiben lekicsinyítve – Ausztráliában is végbemehet, de – az egyik lehetséges forgatókönyv ismeretében – a hullámvölgyre fel lehet még készülni.

42 Sydney-ben a több mint öt évtizedes folyamatos jelenlét nem múlt el nyomtalanul: családok, kapcsolatrendszerek dokumentálása révén számos adat már Magyarországon is hozzáférhető. Melbourne-ben, amely ma-

rálián belül az itteni közösség szervezet- és intézményrendszere a legösszetettebb és a legvitálisabb. Egyúttal időbeli régisége és folytonossága miatt számos emléket megőrzött és tovább görgetett, melyeket – mint kimosott aranyrögöket – most könnyen meg lehet találni, és ki lehet emelni.

Ez az évtizedek során egymásra épült rendszer számos előnyös tulajdonsággal bír, melyek egyike a sokszínűség, a másik pedig a konfliktusmentesség. Az előzményekből és a jelenlegi keretek áttekintéséből felvázolhatóak a jövőbeli fejlődési irányok, amelyek az asszimilációs hatást és a friss emberanyag számának csökkenését követően egy hullámvölgy felé mutatnak. Ugyanakkor a korábbi – észak-amerikai – példákából lehetőség nyílik a teljesen negatív forgatókönyvek elkerülésére, a lehető legtöbb elem és érték megőrzésére vagy átmentésére. Ez a munka egyúttal az ausztráliai magyar diaszpóra egyik oszlopának stabilizálását is jelentené,⁴³ esetleg – interdiszciplináris vizsgálatok mellett – egy újfajta nyugati magyarság–Magyarország kapcsolatrendszer kiépítéséhez is lehetőséget kínálna.

Ehhez az adottságok és lehetőségek mellett – úgy tűnik – már az otthoni érdeklődés is feltámadt e diaszpórarész megismeréséhez, majd ennek révén a kapcsolatok és ismeretek elmélyítéséhez.⁴⁴

gyar szemszögből nézve hét-nyolc évtizedre háttérbe szorult, ez a jellegű munka még hosszabb időt fog igénybe venni. Az állampolgársági ügyek révén azonban két-három emberöltő múlva – mire ezek az iratok esetleg kutathatóak lesznek – az itteni diaszpórarész egy-másfél évszázados történetének főbb csomópontjai is fel fognak tárulni. Másképp mondva: Sydney magyarsága otthonról nézve nyitott könyv: megismerhető. Melbourne-é egy mély tó, amely felfedezésre vár.

43 A másik oszlop a jelenleg jóval romosabb állapotban lévő sydney-i diaszpórarész. Csak mellékszálón, de – a fentieket megerősítve – szükséges kiemelni: miként Ausztrálián belül is, úgy a magyar diaszpórán belül is Melbourne és Sydney nem egymást kizáró, hanem erősítő és kiegészítő lehetőségek. Az egyik háttérbe szorítása szükségképpen árt a másiknak is.

44 Magyarország Kormánya 2013-ban döntött a Melbourne-i Konzuli Iroda felállításáról (Vö. az egyes külképviseletek nyitásához kapcsolódó feladatokról szóló 1221/2013. (IV. 23.) kormányhatározat 1. c.) pontja. Az irodát 2013. október 23-án nyitotta meg Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes.

Mellékletek

1. A jelentősebb magyar civil szervezetek címlistája

Név	Jelleg, tevékenységi kör	Tagság	Cím (városrész)	Klubnapok
Kultúrkör	kulturális	kb. 200	Mulgrave	havonta
Erdélyi Szövetség	ösztöndíjak, magyar kezdeményezések támogatása	kb. 50	Wantirna	folyamatos rendezvények
DDMSZ	szabadidős tevékenység	kb. 150–200	Rockbank	minden hónap első szombat
Kék Duna	sport	120–150	Keysborough	havonta
Vitézi Rend	hagyományápolás	kb. 40	Wantirna/Bocskai	alkalmanként
Melbourne-i Cserkészek (három csapat)	szabadidős tevékenység	50–60	Wantirna + Cserkésztthon	alkalmanként
Magyar Származású Jogászok Baráti Köre	kulturális, szakmai	kb. 40	Fitzroy	havonta/két-havonta egyszer
Wantirnai (Knox-i) Nyugdíjas Klub	szabadidős tevékenység	kb. 150–200	Wantirna	minden kedden
Bocskai Klub (gyülekezet)	szabadidős tevékenység	kb. 150–200	Fitzroy	minden vasárnap
Casey-i Nyugdíjas Klub	szabadidős tevékenység	kb. 200–250	Dandenong	minden szerdán
Noble Park Nyugdíjas Klub	szabadidős tevékenység	250	Noble Park	minden hónap első és harmadik hétfőjén
Nunawading-i Nyugdíjas Klub	szabadidős tevékenység	kb. 80–90	Burwood East	minden hónap második péntekén
St Albans Nyugdíjas Klub	szabadidős tevékenység	120	St Albans	minden hétfőn
Corio Hungarian Social Club (Geelong)	szabadidős tevékenység	kb. 50–100	Bell Park	minden szombaton

2. Melbourne-i magyar házak címlistája

Elnevezés	Cím	Fenntartó	Építés éve	Befogadó-képesség	Honlap
Bocskai	123 St Georges Rd, Fitzroy North VIC 3068	református egyház	1949	150	http://www.bocskaihall.com.au
Parkmore	9 Homeleigh Rd, Keysborough, Vic 3173	Kék Duna FC	1979	150	http://www.parkmore.com.au
Rockbank	6 Marton Ct, Rockbank VIC 3335	DDMSZ	2004	100	Facebookon
Wantirna	760 Boronia Rd, VIC 3152	magyar szövetkezetek	1980	1000	www.hungariancentre.org.au

Felhasznált irodalom

- Alpin, G., Foster, S. G., McKernan, M. (szerk.) (1987): *Australians. A historical dictionary*. Broadway, Fairfax: Syme & Weldon
- Batár Zs. B. (2005): *Észak-, Nyugat-, Dél-Ausztrália. A szerző saját kiadása*
- Dézsai Cs. (szerk.) (2009): *Megvalósult álmok. A North Fitzroy-i magyar református gyülekezet története Antal Ferenc igehirdetéseinek tükrében*. Melbourne
- Domaniczky E. (2010): 'A tengerentúli angolszász államok magyar civil szektora kronológiájának vázlat', *Vasváry Collection Newsletter*, 44 (2), [Online] Elérhető: http://www.sk-szeged.hu/statikus_html/vasvarty/newsletter/10dec/tartalom.html (Hozzáférés: 2014. április 30.)
- Galló G. (szerk.) (1969): *Ausztráliai Magyar Évkönyv 1969*. Melbourne: VMSZ
- Kunz E. (1997): *Magyarok Ausztráliában*. Budapest: Teleki László Alapítvány
- Peel, M., Twomey, Ch. (2012): *A history of Australia*. London: Palgrave Macmillan
- Pennay, B. (é. n.): Receiving Europe's displaced. Bonegilla Reception and Training Centre, 1947–53. [Online] Elérhető: http://www.bonegilla.org.au/research/images/193802_Europes_Displaced.pdf (Hozzáférés: 2014. április 30.)
- Várdy B. (2000): *Magyarok az Újvilágban*. Budapest: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága
- Zilles, L. (2011): *Buda and the Leviny family*. Castlemaine

Magyar emlékek a Melbourne-i Konzuli Iroda konzuli kerületében

A magyar emlékek számáról

Az Ausztrál Államszövetség, közismert magyar nevén Ausztrália fiatal állam, ennek köszönhetően az első magyarok is viszonylag későn érkeztek meg e távoli partokra. Amikor sokan jöttek – a második világháborút követő évtizedekben –, a többi bevándorlóhoz képest akkor is kevesen voltak, és ez a kicsiny diaszpóra is a Kárpát-medencében látottnál jóval gyorsabban oldódott és oldódik fel a többségi nemzetben.

Az emlékek számát és jellegét elsősorban e tényezők (az egységes állam késői létrejötte, illetve a magyar diaszpóra több hullámban történő, elnyújtott betelepődése) befolyásolták, az asszimiláció sebessége, valamint az Európától számított távolság pedig az emlékek emlékké válására és fennmaradására bírt döntő hatással.

Az emlékhelyek számbavétele előtt fontos megjegyezni, hogy a magyarság betelepülése több hullámban zajlott az elmúlt két évszázadban. Minden hullám összetétele, motivációja, származási háttere eltérő volt, amely nemritkán az egymással való kommunikáció útjába is akadályokat gördített. Ennek is köszönhető, hogy a magyar emlékekről meglévő információink sokszor hézagosak,¹ illetve ezek ápolását csak egyes esetekben vállalta magára a teljes közösség.

A közeljövőben várható generációváltás² az emlékhelyek gondozására is hatással lesz majd. Az eddig megszokott formájukban eltűnő magyar szervezetek szerepét a sokkal lazábban szerveződő közösségek nem feltétlenül fogják tudni átvállalni. Az elmúlt években kormányzati segítséggel megindult dokumentációs kísérleteket tehát folytatni szükséges.³

1 Ezért is előremutató a Kormány kezdeményezése, hogy a www.nemzetiregiszter.hu oldalon a Julianus-program keretében mindenki számára lehetővé tette a dokumentálást és az eddigi eredményekhez való hozzáférést.

2 Lásd bővebben Domaniczky, 2016a.

3 Ehhez azonban a Kőrösi Csoma Program (KCSP) önmagában nem elegendő, helyette inkább a helyi közösségek motiválása, egyes esetekben a legközelebbi külképviseletnek a dokumentációba történő bevonása lenne

Önmagában egyébként a Julianus-program is csak a szétszórt emlékek összegyűjtésének megkezdését teszi lehetővé azzal, hogy egyes helyekre, építményekre felhívja a kormányzat (és remélhetőleg a helyi magyar közösség) figyelmét. Átfogó eredmények azonban egyik programtól sem várhatóak, ha azokban az érintett külképviseletek nem vesznek, vehetnek részt. Egy sírhelyet például könnyebben észlelhet a nagyobb helyismerettel bíró helyi szervezet, mint a magyar állam meghosszabbított karjaként működő külképviselet, ám kettejük közül mégis a külképviselet az, amely képes lenne szakszerűen eljárni egy magyar síremlék megváltása vagy felújítása, álagmegóvása érdekében.⁴

A Magyarországról történő beavatkozásnak azonban több korlátja is van: a távolság mellett a már említett asszimilációs hatás miatt kérdéses, hogy kinek ápolnák és újítanak fel adófizetői pénzen a nemegyszer mindentől távol eső emlékhelyeket, ha egyébként a létező helybeli magyar közösség sem tartotta vagy tartja fontosnak az ezekről való megemlékezést?

A Julianus-program tehát szükségszerű lépés: a dokumentáció legjobb és legolcsóbb útja, amelyet azonban később kormányzati döntésnek kell követnie a külföldi magyar emlékekkel kapcsolatos politika kijelölése érdekében.

Ki a magyar?

Mindig változó jelentéstartalommal, az aktuális közép-európai helyzet fényében merül fel nálunk a kérdés: ki a magyar vagy mi a magyar? Ausztráliától eltérően európai szemmel mindig fontos viszonyítási pont a múlt, ezért a kérdés vizsgálata nélkül nem is kezdhethünk hozzá a magyar emlékhelyek számbavételéhez. Lehetséges lenne mindig újraértékelni a magyar emlékhelyeket és személyeket, például származási helyük (Erdély, Felvidék), vélt vagy valós nemzetiségük alapján. Bár a múlt vizsgálata a jelenbeli önazonosság szempontjából fontos pont, érdemes a történelmitelen és a kizárólagos megoldásokat is elkerülni. Az eredetileg Melbourne-be érkező, végül Nyugat-Ausztráliában letelepedő Makutz Béla például kiváló lakatosmester

célravezető. Másképpen szólva: a KCSP-vel kapcsolatos eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy az ösztöndíjasok elsősorban a közösségi élet szervezésében és a hagyományok ápolásában vállalnak szerepet. Az emlékek felkutatása, dokumentálása azonban nem egy esetben szakértelmet és – a diplomáciai szempontok miatt – a külképviseletekkel való fokozott együttműködést igényelne. Vagyis az eredeti tervek megvalósításához a KCSP-t a külképviseletek irányítása alá kellene rendelni, viszont az erre irányuló szándék láthatóan hiányzik. Ebben a formájában ugyanakkor elegendő lenne kisebb létszámmal, erős szűrés mellett rövidebb időre ösztöndíjasokat kiküldeni, és munkájuk koordinálásába még így is szükséges lenne a külképviseleteket bevonni.

4 Vagyis az információ teljességéhez egyes esetekben további hivatalos tudakozódás szükséges.

volt,⁵ az egyik legismertebb munkája az 1910-ben készült Cape Leveque-i világítótorony.⁶ Teljesítményére akkor is büszkének kell lennünk (s nekünk kell elsősorban), ha történetesen az erdélyi Felsőbányán született. Hasonlóan: a Victoria belsejében végleges otthonra lelő Leviny Ernő hagyatéka akkor is magyar marad, ha szülővárosa, Szepesszombat ma Szlovákiához tartozik. Ám a nemzetiség szerinti csoportosítás nehézségeket is okozhat. Például a karintiai születésű osztrák (német) Gustav Weindorfer (1874–1932) a századfordulón Ausztria-Magyarország melbourne-i konzulátusán kezdett el dolgozni.⁷ Ez idő alatt ismerkedett meg későbbi feleségével, akivel Tasmániába költöztek. Házukat egy akkor még ismeretlen, de festői szépségű, vadregényes tájon építették fel, ahol ma Ausztrália egyik legszebb nemzeti parkja (Cradle Mountain Nemzeti Park) található.⁸ Megálmodója éppen Weindorfer volt, akinek emlékét e tervéért (a nemzeti park létrehozása érdekében tett erőfeszítése miatt) máig kegyelettel ápolják. A parkot járva a magyar turistát is hasonló érzés keríti hatalmába, mint amiről annak idején Weindorfer írt, és nehéz nem büszkének lenni az osztrák nemzetiségű természetjáróra, csakúgy, mintha saját honfitársunk teljesítménye előtt hajtánánk fejet. Innét, a távoli jövőből nézve a multikulturális hagyományaira oly büszke Ausztráliában csakis egy út adódik a dicső múltban elért közép-európai államok számára: ha a nemzetiséget nem kizárólagosan, hanem összekötő kapocsként értelmeznék, amely lehetőséget nyújt a közös megemlékezésre, és a jelenbeli kapcsolatépítésre – még a Föld másik felén is.

Végül az identitás körében utalni szükséges azokra, akiket nem a saját emlékezetünk, de a másoké magyarként őrzött meg. Les Maygar, a búr háború és az első világháború ausztrál hőséneke családja a helyi források és a családi hagyomány szerint is magyar származású. Bár az eredet a távoli múltba vész, és konkrét bizonyíték egyelőre nem áll rendelkezésre, a magyarok valamennyi, Maygarhoz kötődő emlékhelyen meleg fogadtatásban részesülnek.⁹ Meggondolandó, hogy ilyen esetben hogyan viszonyuljunk az ilyen emlékhelyhez (például a Nagy Háború centenáriuma kapcsán).

-
- 5 Sírjának jelzete: Karrakatta cemetery, Perth, anglikán részleg, AA szekció, 0191A. A sírhely lejárt: 1971. augusztus 5.
- 6 A világítótorony képét lásd Domaniczky, 2018, 380., műszaki adataira: Newcastle Morning Herald and Miners' Advocate 1911. július 25. 4., építésére: Western Mail (Perth), 1910. január 29. 43. és 1910. február 12. 29., Daily News (Perth), 1910. március 22. 10.
- 7 Lásd The Leader, 1905. március 18. 10. (The Flora of Victoria).
- 8 Lásd Examiner (Launceston), 1933. július 13. 6.
- 9 A példákat végiggondolva válik érthetővé az ausztrál megközelítés pragmatizmusa: a magyar, szlovák, román felmenőkből két-három generáció alatt előbb kelet-európai (nem közép!), majd európai lesz. A kis népeknek, határoknak, a számtalan nyelvnek a tengerentúlról nézve kevés jelentősége van. A magyarhoz mint népnévhez általában a hősiességet, bátorságot társítják, vagyis pozitív csengésű.

A diaszpóratörténet kutatásának forrásairól

A távolba szakadt és fragmentált, az idő múlásával még a jelenlegi technikai körülmények között is zárványosodásnak¹⁰ induló közösség hagyományai elsősorban szóbeliek. Az írásbeli források száma csekély, a témák kevésbé változatosak, mint az ő hazájában voltak, a kezdeti anyanyelvi közlésmódot pedig lassan felváltja a többségi (angol) nyelv.

A többségi nyelv, amely egyébként a hagyományok továbbélésének nyelve is egyúttal. Az első, döntően anyanyelven gondolkodó generációt egy nyelvben vegyes (elsődlegesen azonban többnyire már az angolt használó) követi, míg a harmadik generációra (kis csoportot leszámítva) a nyelvcsere lezárul.¹¹

A szülőföldről hozott hagyományoknak idegen nyelven értelemszerűen csak a lényege szűrődik át. Itt, a távoli Ausztráliában érthető meg igazán, hogy a Kárpát-medencében mekkora erőfeszítést és áldozatot kívánt az egymást követő generációktól a nyelv őrzése és ápolása, és hogy ott valójában mekkora és milyen magas színvonalú munkát végeztek az egyes közösségekben, hogy még az ötödik generáció is tisztán beszél magyarul a jelenlegi határainkon kívül. Az ötödik generáció nemcsak a magas szintű nyelvhasználatot tanulta meg, de képes a nyelv, a kultúra és a szokások anyanyelven történő továbbadására is!

A Föld másik felén, a Dél Keresztje alatt is megfigyelhető, hogy az alapvető információk a nyelvváltás ellenére is átszállnak a következő generációra. Még az 1950 és 1980 között kötött vegyes házasságok esetén is, ahol a magyar nyelv sokszor már gyerekkorban elveszett az új nemzedék számára, mert a többségi nemzethez tartozó szülő nem engedte annak továbbadását. Az ilyen házasságokból származó, magyarul egyáltalán nem vagy gyengén beszélő gyerekek általában tisztában vannak a magyar történelem főbb eseményeivel (államalapítás, török hódoltság, német megszállás, kiegyezés, szovjet megszállás, kommunizmus, valamint általában az 1848/49-es és az 1956-os forradalom és Trianon), bár neveket, helyeket, évszámokat ritkán tudnak hozzájuk rendelni.

10 Zárvánnyá válás alatt értve elsősorban, hogy egy adott területről származó generáció saját szokásrendszerét az új hazájában is meghonosítja, de ezek a szokások a tömbterület szokásrendjétől értelemszerűen eltérő mértékben és sebességgel változnak, ezért az adott csoport egy bizonyos idő eltelte után beszédben, stílusban, megjelenésben eltéréseket mutat ahhoz a generációhoz képest, amelytől elszakadt.

11 Még akkor is, ha újabban az élettartam növekedésével az elsődlegesen anyanyelvhasználó nagyszülők egyre több esetben adják tovább a nyelvet közvetlenül az unokáknak (nem egy esetben így az unoka a szülőnél jobban beszél majd magyarul, mert a nagyszülő nyugdíjasként már ráér az unokával foglalkozni).

Látható, hogy ebben a generációról generációra szűkülő hagyományban kellene a magyar emlékeknek megjelenniük ahhoz, hogy hosszabb távon fennmaradhasanak. Vagy esetleg létezik egy másik út is?

Ausztráliában van néhány olyan emlékhely, amelyet széles körben magyar emlékhelyként tartanak számon. Ezek olyan emlékek, tárgyak, amelyeket a többségi nemzet emelt vagy fogadott el („kanonizált”) magyar emlékként.¹² Ilyen például a victoriiai Buda-villa Castlemaine-ben vagy a devonporti Kabay-emlékmű Tasmániában.¹³

A többi emlék sorsa – egyáltalán összegyűjtése, felmérése is – kétséges, bár itt elhelyezkedéstől és formától függő eltérések lehetnek. A könnyen észlelhető, esetleg egy adott emigrációs hullámhoz kötődő emlékek számbavétele egyszerűbb, mint például az egyébként is elzárt helyen (levéltárban vagy könyvtárban, esetleg hagyatékban, padláson) őrzött iratoké, amelyeket lehet, hogy a megtaláló nem is tud azonosítani. A Kormány újabb kezdeményezése, a Mikes-program tehát szintén egy létező problémára tapintott rá,¹⁴ kérdés, sikerül-e, és ha igen, milyen irányba előrelépni ebben az ügyben.

A konzuli iroda konzuli kerülete¹⁵

A 2013-ban felállított konzuli iroda konzuli kerülete Victoria, Dél-Ausztrália és Tasmánia államokra terjed ki. A korai bevándorlók által preferált Victoria állam máig az egyik leggazdagabb magyar emlékekben, elsősorban az aranyláz óta folyamatos magyar betelepülésnek köszönhetően. Tasmánia fővárosa, Hobart Sydney mellett a legkorábbi európai település Ausztráliában, városképét máig meghatározzák a 19. század első felében érkezők által emelt épületek, viszont csak szórványosan telepedtek meg itt a magyarok. Dél-Ausztrália állam fővárosa, Adelaide Melbourne-nel egyidős. Magyarok nagyobb csoportban a második világháborút követően érkeztek ide, és építették ki közösségi intézményeiket.

12 Lásd még: Domaniczky, 2018, 336.

13 Vagy a szomszédban: Új-Zélandon a wellingtoni Székelykapu. A Buda-villa és a devonporti Kabay-emlékmű képét lásd Domaniczky, 2018, 108, 125, 473.

14 Talán e programon belül lehetne néhány kutatói ösztöndíjat létrehozni, amely (a 19. század végi magyarországi történészgyűlésekhez hasonlóan) révén egy-egy terület levéltárait és könyvtárait fésülhetnék át adott idő alatt a nyelvet is beszélő kutatók. Ha pedig találnak valamit, akkor a másolatok beszerzését már Budapestről is le lehet tárgyalni, és a hazaszállítást a külképviselet segítségével meg lehet szervezni.

15 Bővebben lásd Domaniczky, 2016b.

Az emlékhelyek csoportosítása

Az emlékhelyeket többféleképpen is lehet csoportosítani.¹⁶ Jelen esetben funkciójukra, illetve az őket létrehozó emigrációs hullámra koncentrálunk. A kétféle csoportosítás egyes helyeken átfedéssel járhat.

Funkció szerint beszélhetünk: a.) magyar házakról (mint közösségi épületekről); b.) vallási célra használt épületekről; c.) egyéb épületekről; d.) szobrokról és egyéb műalkotásokról; e.) sírokról; f.) könyvekről, iratokról; g.) használati tárgyakról.

Emigrációs hullám szerint: a.) a korai időszakban érkezők (1848/49 előtt); b.) 1848/49-es veteránokhoz köthető; c.) dualizmus korabeli; d.) két világháború közötti időszakban kivándorolt személyekhez; e.) háború utáni emigránsokhoz (1945–1955); f.) az '56-osokhoz; g.) szocializmus korabeli; h.) 1989 után érkezőkhöz kötődő emlékhelyek között teszünk különbséget.

A magyar házakról¹⁷

A magyar házak együtt jártak a nagyobb létszámú magyar közösségek ide érkezésével és megtelepedésével. Az információs társadalom korát megelőzően az első generációsoknak szükségük volt egy találkozóhelyre, ahol az anyanyelvüket használhatták, társadalmi életet élhettek, információikat kicserélhették. A magyar házak bérlése, fenntartása, építése mindenkor jelentős tőkevonzattal járt, vagyis bizonyos számú emberre volt szükség. Erre tekintettel ebben a térségben az első magyar házak a második világháborút követően jelentek meg. Később, a különböző létszámú emigrációs hullámoknak köszönhetően ezek bővültek, majd képesek voltak szétválni (vagyis számbelileg növekedni). A magyar házak virágkora a legnagyobb létszámú csoportok nyugdíjba vonulásával, az 1980-as évek végén köszöntött be, amikor a házakon belül különböző klubok működtetése is lehetségessé vált, a tagság érdeklődésének megfelelően (például: sakk-kör, túracsoport, szövőkör, szavaló kör). A rendszerváltás hazahúzó hatása, illetve a legnépesebb csoportok megfogyatkozása azonban nagyjából a 2000-es évek elejétől-közepétől itt is érezte a hatását. A magyar házak kiürültek, állaguk leromlott, többségük fenntartási problémákkal küszködik.

16 Bár a származási hely szerinti megkülönböztetésnek az emlékhelyek szempontjából nincs jelentősége, itt is fontos hangsúlyozni, hogy a délvidéki magyarság egy jelentős csoportja két nagyobb hullámban érkezett Ausztráliába. Erős csoportkohéziójuk, hasonló társadalmi háttérük, a szorosabb családi kötelékek miatt klubjaik még hosszabb idő elteltével is stabilan működnek.

17 Itt hangsúlyosan csak a magyar tulajdonban lévő magyar épületekről beszélünk.

A generációs zárványoknak köszönhetően az egyre fogyatkozó létszámú tagság általában nem hajlandó kompromisszumos megoldások keresésére sem (például: egybeolvadás, kétnyelvűség, bérleti konstrukciók), amelyek esetleg komfortosabbá tehetnék a következő éveket. Így marad a hosszú és dicstelen agónia, s a végén a marakodás az egykori magyar ház eladásából származó bevételen.

A magyar házak egy adott korszak és egy jól meghatározható közösségi igény nyomán jöttek létre. Az első nagy létszámú bevándorlóknak ugyanis olyan helyre, intézményre volt szükségük, ahol rendszeresen találkozhattak, nyelvüket használhatták, információkat cserélhettek, kultúrájukat, szokásaikat gyakorolhatták. A körülmények megváltozásával, vagyis a nagy létszámú generációk eltűnését és a kapcsolattartást a távollévők között is lehetővé tevő információs forradalom lezajlását követően a magyar házak létezése önmagában nem indokolt. Az újabb generációk (akik már az új hazában születtek) sem a felújítással járó anyagi áldozatot, sem a működtetéssel járó plusz feladatokat nem fogják vállalni, hiszen már gyermekként, szüleik példáján is látták, hogy ez mennyi lemondással és milyen kevés köszönettel jár. Az újabban érkezők (akiket a korábban érkezők általában újmagyarnak hívnak) először általában érdeklődve keresik fel a magyar házakat, el is gondolkodnak rajta, hogyan lehetne bekapcsolódni az itt folyó tevékenységbe, nem utolsósorban ezáltal is pozíciót szerezni a közösségen belül. Rövid idő alatt felismerik azonban a valós helyzetet, és nekilátnak megteremteni a saját nyilvánosságukat és találkozóhelyeiket.

A fenti folyamatok miatt a viszonylag kevés magyar ház közül valószínűleg egy-kettő marad fenn csupán az elkövetkező évtizedekben. Vélhetően azok, amelyek már kezdettől fogva felkészültek a túlélésre (így például több generációt vagy különböző nemzetiségűeket is bevontak a vezetésbe vagy a nonprofit jellegű magyar ház mellé valamilyen vállalkozást is felépítettek) vagy esetleg más funkciókra épültek rá eredetileg is (hagyományosan ilyen az egyházakkal való kooperáció). Vagyis a túlélők az új kihívásokhoz legjobban alkalmazkodók közül kerülnek majd ki. A többi esetben az óra ketyeg, ezért Magyarország – miután e házakat fenntartani nem tudja – fel kell, hogy készüljön az esetleges tárgyi emlékek (és nem csak könyvek) hazaszállítására.¹⁸

18 Az elkövetkező pár évben azonban még egyes feladatokban lehetne építeni is rájuk: a tagság által fontosnak tartott emlékeket a magyar házakon keresztül könnyebb lehet begyűjteni, mert a tagok könnyebben megbíznak egymásban, mint a Magyarországról frissen érkezőkben. A külképviseletek pedig a magyar házaktól vehetnék át az összegyűjtött anyagokat hazaszállításra.

Magyar házak listája Ausztráliában és Új-Zélandon ¹⁹ (vastagítva a Melbourne-i Konzuli Iroda konzuli kerületében található magyar házak)						
Ausztrália						Új-Zéland
VIC ²⁰	SA	TAS	NSW	QLD	WA	Déli-sziget
Magyar Központ (Wantirna)	Magyar Klub (Norwood)	–	Délvidéki Magyar Szövetség (Glendenning)	Magyar Ház (Marsden)	Magyar Ház (Mt Lawley)	Christchurchi Magyar Klub (New Brighton)
Bocskai Központ (North Fitzroy)	Idős és Rokkant Magyarok Egyesülete (Woodville Park)²¹	–	Magyar Ház (Punchbowl)	–	–	–
Parkmore SC (Keyborough)	–	–	–	–	–	–
DDMSZ (Rockbank)	–	–	–	–	–	–
Szt. László Egyesület (Lovely Banks)	–	–	–	–	–	–

Vallási célú ingatlanok

A vallási célú közösségek létrehozása a magyar diaszpóra talán legelső feladatai közé tartozott, hiszen a társadalmi relevanciával is bíró magánéleti változásokat (keresztelés, házasság, temetés) adminisztrálni és celebrálni volt szükséges. A kezdeti bérletekből, megosztott használatú helyiségből nőttek ki – a gyülekezetek erősödésével – teljesen természetesen a saját tulajdonú vallási célú ingatlanok: templomok és imaházak, amelyek építése egyébként szintén közösségi tevékenységnek számított.

19 A táblázat nem tartalmazza a cserkészek ingatlanjait, így Melbourne-ben a Yarra-folyó festői partján fekvő cserkészlakot, az adelaide-i, illetve a sydney-i cserkészotthont.

20 Lásd bővebben Domaniczky, 2016a.

21 Lásd bővebben www.seniors.asn.au/centric/ethnic_communities/association_of_the_hungarian_aged_and_invalid_persons_in_sa_inc.jsp (Hozzáférés: 2015. május 12.).

Nem állhatunk távol a valóságtól, ha feltételezzük, hogy a diaszpóra templomai kezdetben egyúttal magyar házak is voltak. Sőt, ez a diaszpóra egyik jellegzetessége: ezek az épületek később is, mindvégig megőrzik a valláson túlmutató közösségi funkcióikat. Talán azért, mert elsődlegesen mindig is a közösségi jellegük volt erősebb, hiszen a nyelvhasználat miatt a hívek számtalan esetben megismétlik: elsődlegesen itt nem a liturgia fontos, hanem az anyanyelvű igehirdetés.

Ez a közösségi funkció egyébként a magyar házak szerepének elhalványodásával várhatóan újra erősödésnek indul, főleg ha az egyház is képes lesz nyitni az igényekre, és a vallási igények kielégítésén túli közösségi feladatokat is felvállal. Gyermekek-istentisztelet tartása mellett például lehet óvodát is működtetni, ahol pedig óvoda van, ott iskolát is lehet majd szervezni. A kérdés: a jelentősebb emigrációs hullámokat követően fennmaradhat-e az anyanyelvi egyházi intézményrendszer, és ha igen, a fennmaradás érdekében milyen kompromisszumokra kényszerül.

Magyar egyházközsegek Ausztráliában (vastagítva a Melbourne-i Konzuli Iroda konzuli kerületében találhatóak)							
Ausztrália							
VIC	SA	TAS	NSW	QLD	WA	ACT	NT
Ausztráliai Magyar Református Egyház (Melbourne, www.reformatus.com.au)	Ausztráliai Magyar Református Egyház (Adelaide)	–	Ausztráliai Magyar Református Egyház (Sydney, http://sydneyreformatus-egyhaz.com.au/index.htm)	Ausztráliai Magyar Református Egyház (Brisbane)	–	–	–
Regnum Marianum (Melbourne, Facebook)	Regnum Marianum (Adelaide)²²	–	Regnum Marianum Sydney (www.hungariancathnsw.org)	–	–	–	–
Baptista Egyház (Noble Park, www.hungarian-baptistchurch.asn.au)	–	–	–	–	–	–	–
Hetednapi Adventista Egyház (Geelong)	–	–	–	–	–	–	–
Evangélikus Egyház (Wantirna)	–	–	–	–	–	–	–

22 Történetére lásd <http://lexikon.katolikus.hu/A/adelaide-i%20Regnum%20Marianum%20Egyh%C3%A1zk%C3%B6zs%C3%A9g.html> (Hozzáférés: 2015. május 12.).

Az észak-amerikai korai magyar templomok tragikus sorsának szem előtt tartása mindenesetre lehetővé teszi a felkészülést a hasonló helyzetek elkerülésére. Az egyházak túlélésében szintén nagy szerepe lesz a vezetésnek és az anyagi biztonságoknak. Alkalmassint, a magyar diaszpóra iránt érzékeny és elkötelezett emberek kiküldésével tudná Magyarország e munkát segíteni, de a segítség túlerőltetése vagy kényszerítése a jelenleginél rosszabb helyzetet idézhetne elő. A gyülekezetek megtartása szükségessé teszi a kétnyelvűség felé nyitást, ugyanakkor a vallás iránt fogékonyabb fiatal magyarországi generáció pedig vélhetően elegendő utánpótlást biztosít a magyar nyelvű szolgálat fenntartásához. A nagyobb kérdés: anyagilag hogyan tud egy gyülekezet prosperálni (mert a fennmaradáshoz a perselypénz és vélhetően az urnahelyek értékesítése is kevés) és milyen távlatban milyen források szükségesek?

Hosszabb (évtizedes) távon valószínűleg a magyar egyházak is defenzívába szorultnak. Az új egyházak építése helyett a meglévők stabilizálására szükséges törekedni, s már azt is eredménynek lehetne tekinteni, ha a most működők többségét sikerülne megőrizni.

Egyéb épületek

A közösségi épületek két legfontosabb formáján, a magyar házon és a templomon kívül – a távolság miatt viszonylag kisszámú – magántulajdonú épületre is érdemes felhívni a figyelmet.²³

A legfontosabb ezek közül természetesen Leviny Ernő hagyatéka, a Buda-villa a victorai Castlemaine-ben.²⁴ A villát eredetileg egy Indiából visszavonult lelkész építtette (akkor még Delhi-villának nevezték), de 1863-ban megvásárolta a Szepességből származó Leviny Ernő (Szepesszombat, 1818 – Castlemaine, 1905). Innentől kezdve két generáción keresztül, 118 éven át, egészen legfiatalabb lánya 1981-es haláláig az épület a család tulajdonában maradt, utána pedig Victoria államra szállt, amely eredeti formájában őrizte meg, és múzeumként tartja fenn (pontosabban: a National Trust of Australia igazgatja), rendszeres kiállításokat rendezve falai között. A ház és

23 Az egyéb helyek között számos más pontot meg lehetne említeni, a vizsgálódásunk körén kívül eső államokból is (például a már fentebb hivatkozott világítótoronyt Nyugat-Ausztráliában (koordinátái: 16.3949°S 122.9283°E).

24 Bár ő még a forradalom előtt elhagyta Magyarországot, csak az ötvenes évek elejére érkezett ide Londonból. A vele nagyjából egy generációba tartozó Farkas Márton – aki viszont részt vett a szabadságharcban, s bujdosása során telepedett le Melbourne-ben – utolsó lakóhelyét Kunz Egognak sikerült azonosítania (a 221 Punt Rd, Richmond VIC 3121 szám alatti villa, a Google Maps-en fényképen is látható). Lásd Kunz, 1997, 53.

a kert Melbourne-től mintegy másfél órára fekszik (42 Hunter St, Castlemaine VIC 3450), az út szinte teljes hosszában autópályán megközelíthető.

A Melbourne egyik előkelő negyedében, Kew-ben található Studley Hall 1900 és 1916 között az ismert osztrák–magyar konzul, Carl Ludwig Pinschoff rezidenciája volt. Pinschoff 1885 és 1910 között működött a Monarchia tiszteletbeli konzuljaként Melbourne-ben, később brit állampolgárságot szerzett, és itt is telepedett le.²⁵ Bár a világháború idején már nem állt a császár szolgálatában, a jelenleg jezsuita iskolaként használt épületet máig az első világháború előtti lakójának mítosza lengi körül.

Melbourne-höz kötődik a nálunk a forradalommal összekapcsolódó 1956-os olimpia is. Az uszodának otthont adó épület ma is áll.²⁶ A vívás helyszíne a város és az ország ikonikus létesítménye, a Royal Exhibition Building volt. Az evezést a begóniák városában, Ballaratban tartották, ahol a tó partján egymást érik az olimpiai emléktáblák. Nagy kérdés: ha az olimpiára gondolunk vagy a magyar csapatra emlékezünk egy kerek évfordulón, vajon melyik helyszín jelenik meg először a szemünk előtt?

Az Árpád-otthon már szinte közzismert vállalkozása a victoriai magyarságnak, amely az 1994-ben közösségi összefogással megnyitott (majd 2011-ben bővített) időotthonra azóta is különös gondot fordít.²⁷

A dél-ausztráliai sivatag egyik távoli csücskében, nehezen megközelíthető helyen található a koonalda-i barlang (a bennszülöttek egykori kovakő-bányája), ahol az 1960–1970-es években Gallus Sándor ásatásokat folytatott. Feltáró terepmunkája nagymértékben segítette őt az ausztrál bennszülött lakosság megtelepedésével kapcsolatos összefüggések felismerésében.²⁸

Bár a későbbiekben még külön visszatérünk rá, itt szükséges megemlíteni Bonegillát is. Victoria állam északi határához közel, Wodonga városától pár kilométerre (a Lake Hume partján) fekszik a Bonegilla Bevándorlási Központ (Migration Camp) – Block 19 emlékhely. Melbourne-től és Canberrától egyenlő távolságra, 3 óra autóútra található. Az egykor itt működő, legnagyobb kihasználtsága idején 28 blokkból álló tábor 1947 és 1971 között több mint 300 ezer bevándorlót fogadott be a világ minden tájáról. Az Ausztráliában új hazát keresők több mint 50 országból, de elsősorban a nem angol anyanyelvű európai országokból érkeztek. A tábor célja az ő beilleszkedésük elősegítése volt, az ehhez szükséges nyelvtanulás és munkalehetőségek ki-

25 Bővebben lásd <http://adb.anu.edu.au/biography/pinschof-carl-ludwig-8052> (Hozzáférés: 2015. május 12.).

26 Jelenleg Holden Center-nek hívják, és a Collingwood (ausztrálfoci) klub otthona.

27 <http://arpadagedcare.com.au> (Hozzáférés: 2015. május 12.).

28 www.samuseum.sa.gov.au/research/humanities/archaeology/secrets-of-koonalda-caves (Hozzáférés: 2015. május 12.).

közvetítéséig a menekültek családjukkal együtt a barakkokban laktak. Ahogy akkoriban mondták: Bonegilla volt a bevándorlók első ausztráliai otthona. Volt, aki csak pár napig maradt, az átlagos tartózkodási idő azonban pár hónap körül mozgott. A háború utáni évtizedekben érkező magyarok egy része ugyancsak megfordult Bonegillában, sokuknak ide fűződő emlékei is vannak: születések, házasságok, halálozások, gyerekkori emlékek mellett nem egy közülük a környező településeken élt elköltözése után hosszabb ideig.

Végül itt csupán említés szintjén – a teljesség igénye nélkül – térünk ki a konzuli kerületben egyre nagyobb számban megtalálható magyar tulajdonú vállalkozásokra, mint hentes,²⁹ csokoládézó,³⁰ pékség,³¹ éttermek³² és borászat.³³

Szobrok és egyéb műalkotások

Ha egy igazán ausztrál tárgyra gondolnánk, akkor mindenképpen érdemes megemlíteni, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia melbourne-i konzuljának (az előbb említett Pinschoffnak) arcvonásait a legendás Big Picture – amely most Canberában, a Parlamentben található³⁴ – megőrzi az örökkévalóságnak.³⁵

-
- 29 Grüner Péter családi hentesboltja St. Kildában. Maga az épület (a magyarországi húsbolti hangulata miatt önmagában számot tarthatna a magyar emlék elnevezésre (Barkly St 221A).
- 30 Az egykor csokoládéüzeméről is ismert Collingwood városrészben a Mámor Csokizó saját készítésű desszertjeivel (például konyakmeggy) csábítja a helyieket is (emellett ismert rendszeres magyaros estjeiről) (Johnston St). Itt kell megemlíteni a budapesti Choko Me céget, amely 2011 franchise-szerződés keretében Adeliade-ben is gyártja az édességet (lásd www.chocomo.hu/pdf/ALTALANOS_VISZONTELADOI_TAJEKOZTATO.pdf (Hozzáférés: 2015. május 12.)).
- 31 A Melbourne-i Magyar Pék (Croydon városrész, <https://www.facebook.com/hungarian.bakehouse> [Hozzáférés: 2015. május 11.]) mellett fontos megemlékezni az országosan elérhető Villi Pie központi üzeméről, ahol máig összefuthatunk a kötényben sürgölődő Milisits Vilivel, a bolt tulajdonosával (lásd bővebben: www.vilis.com/vilis-history [Hozzáférés: 2015. május 12.]).
- 32 A teljesség igénye nélkül a három legismertebb (mindegyik Melbourne-ben) (Hozzáférések: 2015. május 12.): Budapest (www.budapest.com.au); The Hungarian (<http://www.thehungarian.com.au>); The Korona Csárda (<http://www.koronacsarda.com.au>). A Budapest a közelmúltban egy rövid életű kísérletet tett egy második étterem megnyitására Melbourne-ben Pálinka néven.
- 33 A St Imre Vineyard Tasmániában magyar hagyományokra épít (<http://www.stimrevineyard.com.au> [Hozzáférés: 2015. május 12.]).
- 34 Tom Roberts híres festményén a közeli barátjának számító kultúrmecenás Pinschoff-házaspár mindkét tagja szerepel (a konzul a 68-as, felesége a 250-es szám alatt, jelkulcs például itt található: http://www.artistsfootsteps.com/html/Roberts_picturenames.htm, Hozzáférés: 2016. augusztus 5.). A képet és keletkezési hátterét lásd Domaniczky, 2020.
- 35 Tipikusan ausztrál jellegzetességnek számítanak az utóbbi évtizedekben a Big Statue mozgalom keretében szerte az országban emelt szobrok. A nagy déli kontinensen található többek között a világ legnagyobb koala, mangó, banán, rák vagy éppen papagáj szobra is. Az ausztrálok büszkéek ezen építményekre, melyek közül kettő magyar vonatkozással bír. Elhelyezkedésénél fogva (a Canberra–Sydney autópálya lehatárolásánál, nagy-

Ausztrália egyik tagállamának, Tasmániának a szerepe évtizedek óta megkerülhetetlen az orvosi célú máktermesztésben. Magát az eljárást az a Kabay János dolgozta ki a távoli Magyarországon fekvő Alkaloidában, aki egyébként sohasem járt ezen a vidéken. Kabay módszerét továbbfejlesztve a tasmániai máktermesztés virágzásnak indult. Erre tekintettel avattak a tiszteletére emléktáblát a mákföldektől övezett észak-tasmániai Devonportban, amely a Föld másik oldalán is hirdeti a magyar tudományos eredményeket.³⁶

Ausztrália egyik legismertebb művészdinasztiájává vált a Mészáros család, amelynek már a harmadik generációja is színre lépett.³⁷ A második világháború elől menekülő Mészáros Andor (sírhelye: Boroondara Cemetery, Melbourne GDN 3 Trees T4, Plot 3, Trees) a bendigói Shakespeare-szobor (melynek másolata ott áll a pesti Duna-parton) alkotójának életműve a szobrászat mellett az éremkészítésben teljesedett ki. Érmei (így az 1956-os olimpiára készített darabja) megcsodálhatóak a Melbourne Múzeumban és a Melbourne-i Egyetemi Klubban is (a professzorokról készített sorozat). Fia, Michael méltó folytatója munkásságának.

Az Ausztráliába folyamatosan érkező bevándorlók egyrészt maguk is állítottak, másrészt rájuk emlékezve is emeltek a későbbi nemzedékek emlékműveket. A Bendigóban megfordult 1848/49-es szabadságharcos aranyásók emlékét egy kis tábla hirdeti.³⁸ Itt kell megemlíteni Leviny Ernő ötvösmunkáit, amelyek közül néhány Melbourne-ben (Ian Potter Centre), néhány pedig Castlemaine-ben látható.

A magyar házak kertjében valamennyi, hazáért elesett hős emlékére emelték a hősi emlékműveket (Melbourne-ben és Adelaide-ben). A háború utáni menekülthullámmal érkezőkre emlékeztetnek az egyes családok által elhelyezett táblák Bonegillában, illetve a közösség által elhelyezettek az Adelaide-i Bevándorlási Múzeum emlékfalán.

Melbourne-ben az olimpiai részvétel emlékét talán a 60. évfordulón már önálló tábla fogja őrizni, addig viszont emlékhelyként tekinthetünk magára az épületre, az

jából félúton található) talán a legikonikusabb darab az 1985-ben készült goulburn-i Big Merino (magyarul: Nagy Birka), amelynek ötletét az ötvenes években emigrált két Mokány-testvér adta (Bővebben: <http://www.goulburnpost.com.au/story/2721244/attila-ahead-of-his-time> [Hozzáférés: 2015. május 12.]). Kissé eldugottabb helyen, az Ausztrál Alpokban fekvő kis falu, Aadminaby központjában áll a világ legnagyobb pisztrángja, amelyet 1969-ben egy helyi lakos, Lomnici András épített.

36 Életrajzát lásd <http://www.gyogyszeresztortenet.hu/wp-content/uploads/2013/08/Kabay-J%C3%A1nos-magyar-feltal%C3%A1l%C3%B3-%C3%A9lete.pdf> [Hozzáférés: 2015. május 12.]. A tábla jelenleg a híres Mákgyűbő-szobor mellett áll a tengerparton.

37 Bővebben: <http://sculptorsvictoria.asn.au/meszaros> (Hozzáférés: 2015. május 12.).

38 High Street és Rose Street sarok. Fényképe: <https://www.nemzetiregiszter.hu/bendigo-i-magyar-emlekmu> (Hozzáférés: 2015. május 14.).

egykori olimpiai negyed utolsó megmaradt darabjára.³⁹ Az 1999 óta a melbourne-i magyar katolikusok központjának számító St. Colman templom magyar festményei (készítette: Szabó József) időn és téren keresztül fonják egybe a magyar és az ausztráliai magyar történelmet.⁴⁰

St. Kilda Melbourne hangulatában kelet-európai jellegű városrésze. Az egykori városháza oldalában álló Holokauszt-emlékmű magyar feliratai a vészorszakra emlékeznek. Wallenberg Kew városrészben található mellszobra a svéd származású diplomatának állít emléket, akinek sorsa összefonódott a magyar történelemmel.⁴¹ Érdeemes megjegyezni, hogy 2013-ban Ausztrália első tiszteletbeli állampolgárává nyilvánították.

1944 őszén a délvidéki magyarok ellen is atrocitások kezdődtek. Mára meglett, életpályájuk vége felé közeledő emberek gyerekként nemegyszer élőben nézték végig szüleik és családjuk kivégzését. Az egész életükben – és térben is: a világon keresztül – hurcolt trauma a 70. évforduló kapcsán kapott kiemelt figyelmet. Melbourne-ben az itt különösen nagy számban élő délvidékiek emlékművet (Rockbank) és emléktáblát (Wantirna) emeltek (Sydney-ben már korábban emlékfal épült [Glendenning]). *Lest we forget – csak nehogy elfelejtsük!* – ahogy itt szokták mondani.

Sírok és temetők

Annak idején Petőfiék még abban bíztak, hogy sírjaikhoz a hálás utókor rendszeresen kilátogat majd.⁴² Az ide érkező 1848/49-es veteránok többsége számára nem adatott meg anyanyelvükön a végtisztesség, és hantjukra – ha egyáltalán megmaradt, mert például a honvédségben magas rangot elérő Gyallay-Szabó Gusztáv sírja már régen szétporladt Sydney-ben – senki nem visz virágot. A magyarság egyik jellemző tulajdonsága a szélrózsa minden irányába való elszéledés: az öreg vitézek, bár kevesen voltak, e nagy ország több temetőjében pihennek. Bár a sírok legnagyobb

39 Az épület jelentőségével, az itt játszott vízilabdameccsnek a magyar történelemben betöltött szerepével egyébként az ausztrálok is tisztában vannak. Vö. <http://www.mopt.com.au/about/sports-precinct/westpac-centre> (Hozzáférés: 2015. május 17.). Valószínűleg emiatt sem lenne akadálya egy külön tábla felavatásának az egyébként a tagállami örökségi védelmi listán szereplő épület falán vagy előterében.

40 Bővebben lásd a melbourne-i katolikusok történetére: <http://lexikon.katolikus.hu/M/Melbourne.html> (Hozzáférés: 2015. május 11.).

41 Lásd bővebben: <http://www.onlymelbourne.com.au/raoul-wallenberg-memorial#VU6NGvBUyEm> (Hozzáférés: 2015. május 12.). Wallenberg egyébként mind Ausztráliában, mind Új-Zélandon nagy tiszteletnek örvend. Az új-zélandi Aucklandben 2012-ben fát ültettek az emlékére a Hősök Ligetében, az ünnepségen az új-zélandi miniszterelnök mellett a svéd, az izraeli és a magyar tiszteletbeli konzul is részt vett.

42 Lásd bővebben Domaniczky, 2016b.

ellenfele itt általában az enyészet, legalább az eddig felkutatott személyek nyughelyét érdemes lenne dokumentálni és állapotukat felmérni. Kunz Egon több évtizedes kutatómunkával több tucat személy nyughelyét is azonosította vagy azonosíthatóvá tette; ezen a nyomon kellene megindulni elsősorban a leginkább érintett Victoria (illetve Új-Dél-Wales) államban.

Egy jó példája a sírmentésnek és a helyi magyar közösség, valamint a magyar állam közötti együttműködésnek Farkas Márton (1820–1893) honvéd főhadnagy melbourne-i sírjának rendbetétele. Ennek szervezése 2015-ben kezdődött, a felújított sírt 2019-ben adták át ünnepélyes keretek között. Itt kell ugyanakkor megemlíteni Carl Pinschoff sírját is, amely dicstelen véget ért. A saját korában közismert társasági embernek számító egykori osztrák–magyar konzulnak és nem kevésbé ismert feleségének, Elise Wiedermann (1851–1922) operaénekesnek (akinek egy ideig tanítványai közé tartozott a híres ausztrál operaénekesnő, Nellie Melba is) a sírja jeltelen dombként rejtőzik a Boroondara-temetőben (Kew, Melbourne).

Victoria egyébként még a szabadságharc előtti időszak tekintetében is kiemelt helyet élvez: itt nyugszik az első olyan szabad, magyarországi bevándorló, aki véglegesen erre a földrészre költözött. Az 1833-ban Sydney-be érkezett, később Hobartban tevékenykedő, végül Melbourne-ben letelepedő, 1875-ben elhunyt Friedman Izsák sírját nagy nehézségek árán, méltatlan helyzetben sikerült 2014-ben fellelni a Melbourne-i régi temetőben.⁴³

A szabadságharcosok korát követő időszakból a sírok száma is növekszik (az ausztráliai magyar közösség számának lassú növekedésével egyidejűleg). Leviny Ernő sírját a helyi ausztrál közösség ápolja Castlemaine-ben.⁴⁴ Ugyanakkor számos sírt találhatnánk – otthoni levéltári kutatások nyomán is – a melbourne-i temetőkben,⁴⁵ de hasonló kérdés merül fel Adelaide esetében is (Sydney-t, mint a konzuli

43 Maga az elsőség ténye az, ami miatt Magyarország ezt a sírt külön is rendbe hozathatná (pontos lelőhelyét itt közöljük: MGC-JEW-A-807-417), de minden más esetben fontos lenne végiggondolni és egyeztetni a helyi magyar közösséggel a szükséges lépéseket. Ha ugyanis a közösség számára nem fontos, helyben nem ápolja, időt és energiát nem fordít rá, Magyarország a maga szerény eszközeivel nem tehet túl sokat magán a dokumentáláson kívül. Valószínűleg ezt a kérdést általánosságban, a Diaszpóra Tanácsban, Ausztrália és Victoria tekintetében pedig a Victoriái Magyar Tanácsban, illetve az AMSZ-ben szükséges lenne minél előbb megvitatni. A maximum, amit Magyarország tehetne, az az, amit 2013-ban a tragikus véget ért Pulszky Károly esetében tett, amikor sírját Magyarország kezdeményezésére a helyi közösség rendbe hozatta.

44 Leviny Ernő sírjának jelzete: Castlemaine, Campbells Creek Cemetery, Old Church of England, D szekció.

45 Például a földmérő Charles William Nyulasy – akinek nevét Nyugat-Ausztráliában egy hegycsúcs viseli, a St. Kilda-i temetőben nyugszik (Egyéb vallásúak A/106. sír). A család többi tagjának sírjaira lásd még a carltoni temető keresőjét (<http://mgc.smct.org.au> [Hozzáférés: 2015. május 12.]). Hausegger Árpád, a Ganz egykori melbourne-i képviselője sírjának jelzete: Boroondara temető, R/C C 1113, szekció: Roman Catholic. Boroondarában, illetve a melbourne-i régi temetőben számos történelmi család sarja alussza örök álmát (például: Széchenyi, Dessewffy, Teleki, Boér), akiknek életútja még feltárára vár.

kerületen kívül esőt, itt ne is említsük), amelyek a magyar kulturális örökség részét képezhetnék – ha tudnának róluk.⁴⁶

A sírok kapcsán fontos kiemelni, hogy Adelaide-ben nyugszik az 1967-ben ott elhunyt Lakatos Géza miniszterelnök. Bár sírja családi gondozásban van, nem szabad helyéről a jövőben sem megfeledkezni (Athelstone Independent Cemetery).⁴⁷

Az aranyásók nyomán az 1950-es évektől több tucat magyar vetette be magát a kitlen Outback-be. A bányavárosokban ma is gyakran lehet magyar szót hallani, de legendás a kicsiny Coober Pedy máig létező magyar közössége (jelenleg pár tucat).⁴⁸ A közösség fogyatkozásával természetesen a sírok száma is gyarapszik, s csak egy pillantást vetve a helyi temető névjegyzékére, szembetűnő a magyar nevek nagy száma.⁴⁹

Könyvek, iratok

A nagyobb magyar házakban vagy intézményekben gyakran található magyar nyelvű könyvtár vagy könyvespolc (itt csupán utalnánk az egyik legszebbre, a Wantirnai Magyar Központ könyvtárára). A magánszemélyek feleslegessé vált könyveit a Mikes-program keretében kezdte összegyűjteni Magyarország.⁵⁰ A díaszpóra összetételének változásával azonban előfordulhat, hogy egyes közkönyvtárakban is elkallódnak, selejtezésre kerülnek magyar anyagok. Érdemes lenne ezért átgondolni, hogy legalább az egyes tagállamok fővárosaiban vagy nagyobb magyar központjaiban érdeklődjön-e a külképviselet arról, hogy léteznek-e, és ha igen, mennyi, milyen jellegű, témájú magyar irodalom a közkönyvtárakban. Az emigrációs hul-

46 Valószínűleg ezt a sírdokumentációs programot a Julianus-program keretében külön kellene propagálni.

47 A sír gondozott, jó állapotban van, az apró temető bejáratától kb. 20 méterre a járda bal szélén található.

48 Hasonlóképpen a távoli Andamookában (bányaváros Dél-Ausztráliában) is éltek és élnek magyarok.

49 Rájuk egy emléktábla révén, különösen Coober Pedy alapításának 100. évfordulója kapcsán érdemes lehet megemlékezni. Magukat a sírokat egyébként az internet korában lényegesen könnyebb már felkutatni, főleg, hogy a roppant távolságok miatt az ausztrálok sem tudnak minden temetőbe személyesen elutazni. A család-futatók munkájának segítése érdekében működnek a temető-portálok, ahol egy-egy személy elérhető, aki szükség esetén a sírt felkutatja, arról fényképet készít. Ezeket az adatbázisokat már Magyarországról is el lehetne kezdeni átböngészni. Bővebben lásd pl. <http://www.australiancemeteries.com> (Hozzáférés: 2015. május 12.).

50 A Mikes-program keretében 2015 végén képzett szakember látogatott Melbourne-be, akinek tapasztalatai alapján remélhetőleg még időben sikerül minél több írott vagy szóbeli emléket megmenteni Magyarországra számára. Vö. http://nemzetikonyvtar.blog.hu/2016/04/19/az_e-konyvtari_szolgaltatasok_osztalyarol_melbourne-be (Hozzáférés: 2016. augusztus 12.). A Mikes-program biztató továbbfejlesztésével kapcsolatban lásd még: <http://mke.info.hu/konyvtarvilag/2016/07/beszelgetes-danyi-evaval-az-orszagos-szechenyi-konyvtar-gyarapitasi-es-allomany-nyilvantarto-osztalyanak-vezetojével-a-mikes-programról/3261> (Hozzáférés: 2016. augusztus 12.), http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/helyettes_allamtitkar_eredmenyes_a_mikes_kelemen_program (Hozzáférés: 2016. augusztus 12.).

lámok számát nézve korántsem lehet kizárni, hogy egy ilyen felmérés során egy-egy könyvritkaságra akadjunk.

Hungarika azonban nemcsak nyomtatott, írott is lehet. Így például levelek, visszaemlékezések, családi iratok között kallódó anyagok, amelyeket nem is tudnak elolvasni. Vagy esetleg már angol nyelvűek, valamilyen oknál fogva mégis kallódnak, pedig a magyar tudomány számára esetleg új információt tartalmaznának (amely elsősorban a távolság miatt kutatatlan marad). Erre példaként hozhatnánk a Leviny-hagyatékot (apa és gyermekek), amely lemásolva és elérhetővé téve valószínűleg újabb kutatásokat inspirálna, esetleg itteni adatok kiegészítését tenné lehetővé (például a gyermekek 20. századi magyarországi látogatásainak részleteivel). Hasonlóan érdekes lenne másolatban megszerezni Kunz Egon céduláit és esetleges kiadatlan munkáit.

Ám nemcsak a helytörténeti, de általában az emigrációtörténeti (vagy külügyi) anyagok is számos érdekességgel szolgálhatnának. Ezek egy részét – múltunk és sorsunk darabkái – konzuli fogadónapok révén, az egyedi állampolgársági kérelmekhez csatolva küldjük haza megőrzésre. Ezek az anyagok – sok évtized múlva – egyszer kutathatóvá válnak majd, és talán segíteni fogják az olyan összefüggések felvázolását és megértését, hogy például hogyan rétegződött a két ausztrál metropolisz (Melbourne és Sydney) magyar közössége a 20. század második felében.⁵¹

Személyes használati tárgyak

Pulszky Károly pénztárcájának útját – évtizedekkel a tulajdonos halála után – a távoli Brisbane-ből Svájcig, a leánya kezéig nyomon követő Kunz Egon története csak egy a sok vagy inkább sok lehetséges közül. Valószínűleg nem is tudjuk megbecsülni, hány ilyen emlék kallódhat a Föld másik pontján, s fog elveszni anélkül, hogy felfedeznék. Nem is biztos, hogy szükséges, hogy híres emberhez kötődjön – bár az emigrációs hullámok történelmi családokat is e partokra sodortak. Ellenkezőleg: a hétköznapi tárgyak is nyerhetnek egyedi jelentést – például egy korszakról szóló kiállítás elemeként.

A Bonegillában – amely egykor a bevándorlók számára nyitott kapuként működött – rendezendő kiállítás egyik célja pontosan ez lehetne: az ilyen személyes tárgyak összegyűjtése és bemutatása révén a korszakot és a hontalanná tett, kiszolgáltatott egyént bemutatni – nem csupán tablókkal, hanem oral history, és saját tárgyaik segítségével.

51 Arra nézve, hogy hogyan lehet egy ilyen anyagot „megszólaltatni” néhány emberöltővel később, kiváló példával szolgál: Varga, 2012.

A Bonegilla-jelenség

A fentiekben különböző csoportosításban olyan emlékeket soroltunk fel, amelyek magyar szempontból jelentőséggel bírnak, illetve magyar kötődésűnek tartják őket. Ez utóbbi esetben a többségi társadalom szemszöge a döntő, s ebben a távolságban – hosszabb távon – valóban csak a helyben magyarnak látott vagy vélt tárgyakkal van esélyük a túlélésre (a diaszpóra átalakulásával). Középtávon esetleg versenyképes lehet a magyarországi támogatás (például felújítások révén), de ez a munka nagyságánál fogva is csak elszigetelt kísérlet maradhat.

A sikerre vezető stratégia valószínűleg azon pontok meglelésében rejtőzhet, ahol a diaszpóra vagy az otthoni közvélekedés szerinti magyar emlék az itteni gondolkodásban „átfordítható” olyan ausztrál emlékké, amely magyar jellege miatt különös jelentőséggel bír. Vagyis a sok közül valószínűleg csak néhány esetben van erre lehetőség, s azok megtalálása mellett a minden esetben egyedi módszer kidolgozása is kulcsfontosságú.

A bonegillai menekülttábor – amely egyébként is az ausztrál történelem egy jól elkülöníthető korszakának jelképe – magyar jellegének erősítése felfogható egy ezzel kapcsolatos kísérletként is. Maga a tábor egyébként a magyar közösségben is szimbolikus szerepet játszik, s a korszak magyarországi szemmel nézve is könnyen értelmezhető (nemcsak magyar, de közép-kelet-európai viszonylatban is, vagyis minden, a Kárpát-medence bármely részéből származó magyar is magáénak érezheti).

A magyar szoba kialakítása lehetőséget kínálna az egyébként valószínűleg veszendőbe menő személyes emlékek, tárgyak összegyűjtésére és bemutatására – e gyűjtőmunka során akár más szempontból jelentős tárgyi emlékek is előbukkanhatnának –, s a gyűjtemény létrejöttével a magyar közösség kötődése is erősíthető lenne. Egyúttal az ausztrál emlékhely is egy újabb színfolttal gazdagodhatna: az általában bátornak, szabadságszeretőnek és kreatívnek tartott magyarok saját helységével, amely kultúránk további megismeréséhez nyújthatna kiindulópontot.

A magyar szoba kialakítása (esetleg a Mészáros család közreműködésével elkészített emléktábla felavatásával az 56-os forradalom és szabadságharc évfordulója alkalmából) az egykori emigráció szinte valamennyi rétegét képes lenne megszólítani. Összességében pedig az ausztrál emlék, Bonegilla válna erősebbé és gazdagabbá általa – amelyet az ausztrál nemzet sajátjának érez.

A Bonegilla-jelenség tehát egy még kevésbé járt úton tett első lépésként is felfogható. Ha egy ilyen projekt megvalósítása sikerrel járna, egy-egy sírt, egy-egy épü-

letet ezen a kontinensen új funkcióban elképzelve, közös erővel átalakítva a magyar diaszpóra most még zárványszerű emlékeit is kinyithatnánk, és minden érdeklődő számára érdekessé, értékessé tehetnénk.⁵²

Összegzés

A 2013-ban felállított konzuli iroda konzuli kerületében Ausztráliában egyébként szokatlanul bőséges számban találhatóak magyar kötődésű emlékek. Ezek tallózó bemutatása mellett a feltárás, megőrzés kérdéseire, valamint az átmentés, „átpozicionálás” lehetőségére próbáltunk megoldásokat keresni (egy már létező sikeres példát, az egykori Leviny-kúriát is bemutatva).

A külhoni magyar emlékek dokumentálásának céljával megindított kormányzati programok közül mára úgy látszik, hogy a Kőrösi Csoma Program eredeti célját nem érte el (helyette inkább az élő kultúra, közösségfejlesztés irányába tolódott el), viszont a két másik: a Julianus- és a Mikes-program általánosságban a még megmaradt emlékek összegyűjtését célozza. Mindkét programon belül helye lehetne a specializációnak (például egy-egy esetben konkrét céllal kiírandó könyvtáros vagy levéltáros-pályázatok olyképpen, hogy a megvalósítandó célt Magyarországról határozzák meg). Külön hangsúlyozni szükséges azonban, hogy egyik program sem működőképes a helyi magyar közösség megszólítása és aktív részvétele nélkül.

A helyi magyar közösség részvétele a munkában központi kérdés. Ha nincs aktív közösség, illetve a helyi közösségnek mások az igényei, akkor meddig mehet és menjen el Magyarország egy ilyen távoli helyen az emlékek megőrzésében? És egyáltalán: mi értelme van az erőn felüli befektetésnek Magyarország részéről, ha a nyelvet vagy érdeklődését veszítő új nemzedéknek ott erre már nincs igénye?

E kérdéseket szükséges, hogy feltegyük, illetve megválaszoljuk. Jelen írás során e kérdéseket körüljárva próbáltuk sugallni, hogy csak azon emlékek hosszú távú megőrzésére sejlik fel némi esély, amelynek ápolásában a többségi közösséget is érdekeltté lehet tenni. Ez szükségszerűen együtt jár a zárvány-jelleg lebontásával, a jelentés vagy funkció átértelmezésével.⁵³

52 A hangsúly a közös erőfeszítésen van: fontos tudatában lenni, hogy egy-egy emlékből mást és mást láthat fontosnak a többségi nemzetből származó és egy magyarországi magyar. Ha többet szeretnénk egy jól sikerült kommunikációs megmozdulásnál (vagyis valódi eredményt), akkor fontos, hogy mindkét fél meghallgattasson, és szempontjait beépíthesse. Ezáltal lesz csak valóban erős a koncepció.

53 Ezért tűnik közelebből megfigyelve hosszú távon sikeresnek a Wellingtoni Székelykapu és ezért véljük magányosnak annak canberrai páráját. A wellingtoni alulról induló kezdeményezés, amely a helyi maori faragó-

A feladat tehát összetett. Első a felmérés: azonban nemcsak az emlékhelyek listáját, hanem a magyar közösség érdeklődését is érdemes előzetesen megismerni. Ezt követően kellene a közössé tehető emlékek körét kiválasztani, és az átpozicionálást megkezdeni. Kísérleti projektként a már 2013–2014-ben megfogalmazott és előkészíteni kezdett Bonegilla-kiállítás szerepét és jelentőségét próbáltuk bemutatni. Amennyiben megvalósulna, fogadtatása kijelölné a további teendőket, és felvillantaná a jövőbeli lehetőségeket is.

Felhasznált irodalom

- Domaniczky E. (2016a): 'A melbourne-i magyar diaszpóra történetének vázlata egykor és ma', *Külgügyi Szemle*, 15 (2), 93–108. o.
- Domaniczky E. (2016b): 'Az ausztráliai magyar sírok jövője', in Béli G. (szerk.) *Ut juris ordo exigit. Ünnepi tanulmányok Kajtár István 65. születésnapjára*. Pécs: Publikon, 65–75. o.
- Domaniczky E. (2018): *Ausztrália magyar szemmel. A fegyvencteleptől a jogállamig*. Budapest: Fakultás
- Kunz E. (1997): *Magyarok Ausztráliában*. Budapest: Teleki László Alapítvány
- Varga N. (2012): *A magyar állampolgársági jog a 19. században*. Budapest: Akadémiai

kultúrával rokon magyar vonásokat hangsúlyozza a főváros egyik legforgalmasabb helyén. Ezzel szemben Canberrában még jó helyen is eldugva áll egy faragott kapu, amely sem a helyi kultúrához nem illeszkedik, sem magyar kapcsolódási pontja nincsen (minimális számú magyar él az ausztrál fővárosban). Vagy az egyik metropoliszban (Sydney vagy Melbourne) kellett volna felállítani, ahol a magyar közösség birtokba tudja venni, vagy esetleg más anyagból lehetett volna valami ötletes módon a többségi társadalmat megszólítani (miután az ausztrál bennszülöttek szent helyei sziklákhöz kötődnek, esetleg egy magyar népi motívumos festett szikla felállítása erősebb üzenet lehetett volna a két [három] kultúra közötti párbeszéd megindításához).

Trianon menekültjei Ausztráliában és Új-Zélandon¹

Ausztrália és Új-Zéland rendszeres témái a magyar bulvárnak, illetve a társasági beszélgetésnek. Az ezredforduló óta, amióta a technikai fejlődés lehetővé teszi, a két országról és ezek magyar közösségéről hiteles, árnyalt kép is készülhetett volna,² de ez iránt a médiában és a társadalomban egyaránt alacsony volt az érdeklődés. Ausztrália és Új-Zéland maradt tehát az egzotikus kategóriában, és továbbra sem fedti fel valódi arcát, pedig az első magyar bevándorlók mindkét ország életében nagyon korán megjelentek, s számarányuknál jelentősebb hatást gyakoroltak, és gyakorolnak ma is ezek életére.³

Jelen tanulmány az ausztráliai és új-zélandi magyar diaszpóra 1910–1920-as évekbeli sorsát, összetételét vonja vizsgálat alá. Alapvetően Balázs Dénes⁴ és Kunz Egon⁵ több

1 Jelen szöveg a Magyar Földrajzi Múzeum Trianon emlékkötetében közlésre elfogadott tanulmány átdolgozott változata. – A tanulmány a Külgazdasági és Külügyminisztérium, az Igazságügyi Minisztérium és a Mádl Ferenc Intézet támogatásával készült. Köszönöm továbbá a Mitchell Library (Sydney), a State Library of Victoria (Melbourne) és a Magyar Nemzeti Levéltár munkatársainak segítségét.

2 Ebből a szempontból roppant tanulságos volt a 2019/2020-as ausztrál erdőtüzek magyar médiában történő találása. A tüzek csúcspontján szinte minden műsorban meg kellett, hogy szólaljon egy helyi magyar, tekintet nélkül arra, hogy miről beszélt. Az esetek többségében maga az ausztráliai tartózkodás volt az egyetlen „hitelesítő elem”. Bár az ország eddigi történetének legsúlyosabb természeti katasztrófájáról volt szó, amelyet egy kormányválság is tetézt, és az eseményeket a szociális médiában és az interneten Magyarországról is élőben lehetett követni, a magyar hírek fókuszában elsősorban a „katasztrófa-centrikus” megközelítés állt, ahelyett hogy a valós eseménysor rekonstrukcióját, összefüggéseinek bemutatását megkísérelték volna.

3 Elegendő csupán két példát említeni 2020-ból. A legerősebb kormánypárt, az Ausztrál Liberális Párt elnöke, Nick Greiner 1947-ben Budapesten született Greiner Miklós néven. 1988–1992 között New South Wales állam miniszterelnöke (Premier) volt (a mai napig az egyetlen magyar származású ausztrál kormányfő). Az új-zélandi kormánypárt, az Új-Zélandi Munkáspárt elnöke, Claire Szabó Aucklandben született egy 1956-os magyar menekült (később Magyarország tiszteletbeli konzulja) gyermekeként. Az apára lásd Domaniczky (s. a., 1.). Itt érdemes megjegyezni azt is, hogy Lakatos Géza magyar miniszterelnök Ausztráliában, Dálnoki Miklós Béla magyar miniszterelnök fia, Lajos (1919–1995) Új-Zélandon van eltemetve (55227/1995. ÚZ halotti anyakönyvi kivonat), ami jelzi, hogy a térségbe való kivándorlás a magyar társadalom minden rétegét érintette.

4 Lásd különösen Balázs, 1990 és Balázs, 1991.

5 Lásd különösen Kunz, 1997.

évtizeddel korábbi írásaihoz kapcsolódva szerettem volna folytatni a történetet, de a téma feltáratlansága miatt az előzmények vizsgálatát sem mellőzhettem. Éppen ezért a rendelkezésre álló forrásanyagot az ausztrál és az új-zélandi magyar közösség korai történetére (1829–1939, illetve 1859–1939) visszaulva próbáltam feldolgozni.⁶

Az ausztráliai magyar közösség

Az ausztráliai magyar diaszpóra kezdetei

Cook kapitány útjainak, felfedezéseinek híre lassan Magyarországra is eljutott. Az új-földrészt, Polinézia, legnagyobb szigetéről, Ausztráliáról már 1795-ben e néven emlékezett meg Decsi Sámuel.⁷ Nem kellett sokáig várni az első magyarok felbukkanására sem. Jelenlegi adataink szerint az első magyar 1829-ben érkezett a déli kontinensre – fegyencként.⁸ Raphael Harrisról a korabeli fegyenclista állítja, hogy a Magyar Királyságban született.⁹

- 6 „Az első világháború előtt a magyar kivándorlás országútja Nyugat-Európán keresztül majdnem kizárólag Észak-Amerikába vezetett, és még a két háború közötti időszakban is csak Dél-Amerika csábított nagyobb számban kivándorlókat. Ausztráliát földrajzi helyzete, a hosszú hajútút és elszigeteltsége [...] az egyik legköltségesebb kitelepülésnek minősítette. Ezeknek az éveknek statisztikája igazolja, hogy magyar származású és anyanyelvű bevándorlók csak egész szórványosan érkeztek Ausztráliába” – összegezte egy 1946-os jelentés az Ausztráliába irányuló magyar bevándorlás mérlegét (MNL XIX-j-1-k ADM 1945–1963 [Ausztrália] 5j. csomó).
- 7 Ez különösen annak a fényében érdekes, hogy Ausztráliában általában Matthew Flinders Terra Australisról szóló (*A Voyage to Terra Australis* című), 1814-ben megjelent könyvéhez szokták kötni az Ausztrália név megjelenését. Valójában Flinders már 1804-től használta az Ausztrália elnevezést, és nem ő volt e téren az első, hanem a spanyolok és a hollandok, akiknél már a 17. századi beszámolókból felbukkant az Ausztrália név. Lásd még: https://web.archive.org/web/20140204174236/http://heritageaustralia.com.au/pdfs/Heritage%200609_Flinders%20Naming%20Aus.pdf (Hozzáférés: 2020. február 23.). A magyar vonatkozásokra: Domaniczky, 2018, 26., 59.
- 8 Régebben a fegyencektől való származást sokan szégyelltek Ausztráliában. Mára viszont a fegyenc-felmenők említése az ausztrál pedigre egyik fontos kellékévé vált (erre néhány példát lásd Domaniczky, 2018, 272–273.). Az egyénekhez hasonlóan a különböző ausztráliai népcsoportok hírnevét öregbíti, ha első tagjaik nem a 20. század második felének tömeges bevándorlási időszakában, hanem még a 19. században, s annak is lehetőleg az első felében érkeztek. Ilyen „érkezési elsősege” van például az angolok, skótok és írek mellett a lengyeleknek, görögöknek, zsidóknak – és Harrisnak köszönhetően a magyaroknak is. Viszonyításképpen érdemes megemlíteni, hogy míg az 1803-ban fegyencként érkezett első lengyelre emléktábla hívja fel a figyelmet egykori lakhelyén (lásd bővebben: https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Potaski [Hozzáférés: 2020. február 23.]), Hobartban, addig az első – egyébként gyakran zsidó vallású – magyarok, így Harris nevét ma már senki nem ismeri. Harris esete azért is érdemelne külön figyelmet, mert a deportáltat a családja is elkísérte (feleség két gyermekkel). Egy alaposabb, magyarországi és ausztráliai helyszíneken végzett kutatás (egy hasonló, több éves kutatás eredményeit lásd Domaniczky [s. a., 2.] esetleg az első magyar származású rokoni, családi kapcsolatait is feltárhatná. Harrisra lásd Kunz, 1997, 19. és Domaniczky, 2020.
- 9 Hét évre ítelték őralopásért, 1829-ben érkezett Hobartba a York hajó fedélzetén. Büntetését többször szigorították. 1832 augusztusában New Norfolk mellett vízbe fulladt. A fegyenclista vonatkozó oldalát közli: Domaniczky, 2020, 42.

Nagyjából fél évvel Harris halála után, 1833 áprilisában ért partot az első olyan szabad magyar bevándorló, aki hazát cserélve végleg Ausztráliában maradt, és miután több államban is élt és dolgozott, végül Melbourne-ben halt meg 1875-ben.¹⁰ Friedman Izsák (Isaac Friedman) kereskedő volt, és Nagy-Britannián keresztül érkezett.¹¹ Aktív résztvevője – sőt motorja – volt a hobarti zsinagóga építésének, amely a legrégebben működő zsinagóga a kontinensen.¹²

Az 1830–1840-es években azonban Friedman mellett többen is érkeztek. Egy részük néhány évvel később továbbutazott, másik részük letelepedett. Az 1848/49-es szabadságharc veteránjai¹³ és rajtuk kívül még néhány, korábban már Magyarországról elköltözött személy¹⁴ az 1851-es victoriái aranyláz hírére érkezett Ausztráliába. A kiegyezés hírére azonban ez a néhány tucat – maximum 70–100¹⁵ – személyből álló közösség megfogyatkozott.

Magyarok Ausztráliában 1867–1914 között

A kiegyezést követő időszakban nemcsak bevándorlók, de utazók is érkeztek Magyarországról Ausztráliába. Az ausztrál statisztikák az Osztrák–Magyar Monarchiából bevándorlók számát általában egyesítve közlik. Az első teljes adatsor a Monarchia fennállásának időszakából 1881-ben, az utolsó 1911-ben készült. Gubányi Károly 1913-ban megjelent könyvében alkalmazott becslését alapul véve az Osztrák–Magyar Monarchiában született ausztráliai lakosok nagyjából egynegyede lehetett magyarországi honos.¹⁶ Ez az 1881-es adatokra alkalmazva nagyjából 250, az 1911-es

10 Sírja ott porlad a carltoni temetőben, bár e sorok írója több alkalommal is felhívta rá a helyi magyar közösség és a magyar hatóságok figyelmét. A sír fényképét lásd Domaniczky, 2018, 315.

11 Részletes életrajzát angolul lásd Kunz, 1968, újabban és bővebben: Domaniczky (s. a., 2.).

12 A zsinagóga fényképét lásd Domaniczky, 2018, 135.

13 Magyarországon többük emléke is fennmaradt. A tragikus sorsú Mednyánszky Cézárnak Sárközi György állított emléket (*Mint oldott kéve* című regényében), a jó humorú Farkas Mártonról (1820–1893) pedig mind Vadona János (Vadona, 1893, 58–59.), mind Gubányi Károly (Gubányi, 1913, 232.) megemlékezett. Farkas sírját végül a helyi magyar közösség és a magyar állam közösen újította fel (az előzményeket és a sír jelzetét és képét lásd Domaniczky, 2016, Vékey Zsigmondról lásd Kunz, 1997, 76–80. és Domaniczky, 2018, 60., 126–127.

14 A korai magyar bevándorlók közül a legismertebb Levinyi Ernő (1818–1905) vált, egy szepességi cipész sokadik gyermeke, aki előbb Európában tanult aranyművesként, majd az ausztrál aranymezőkön megtalálta a szerencséjét. Melbourne-től mintegy másfél óras autótúra, Castlemaine-ben található rezidenciáját Budának nevezte el. Több munkája található ausztrál gyűjteményekben (lásd bővebben és képekkel Domaniczky, 2018, 108., 337.). Az épület múzeum, kertje védelem alatt áll. A magyar hagyományokat ápoló múzeum magyar állami támogatásának szükségességét több alkalommal – mindaddig eredménytelenül – felvettem.

15 Vö. Kunz, 1997, 81.

16 Gubányi 1913-ban megjelent könyvében azt írta: „Az állami statisztikai hivatal legutóbbi kimutatása szerint, Magyar-osztrák monarchiából bevándorlottak közül, öt év alatt, 232-en tették le az ausztráliai honpolgársági

adatokra vonatkoztatva nagyjából 700 fős Magyar Királyságból¹⁷ származó helyi lakost jelent, akik közül talán a fele lehetett magyar nemzetiségű.

Ebben az időszakban a politikai menekültek helyét átvették a gazdasági okból érkezők: telepesek, szakemberek, új életet kezdők. A két legtipikusabb és legismertebb magyar példa ebből a korszakból a két mérnök: Gubányi Károly (1867–1935) és Haussegger Árpád (1875–1951) esete. Az előbbi, a már befutott szakember, aki végül hazatért, és az ambiciózus fiatalember, aki végleg Ausztráliában ragadt. Sorsuk közös eleme, hogy mindkettejük pályáját megtörte az első világháború.

Gubányi farmerként képzelte el a jövőjét a déli kontinensen, és később is pozitívan emlékezett vissza a magyarországihoz képest széles körű politikai (általános és titkos választójog) és szociális jogokra (nyugdíj, szociális segélyek).¹⁸ Haussegger Árpád,¹⁹

esküt. Ebből a számból körülbelül 58 egyén volt magyar honos.” (Gubányi, 1913, 232.) A legutóbbi kimutatás az 1911-es népszámlálás adatsora lehet, amely szerint 2774, Osztrák–Magyar Monarchiában született személy élt Ausztráliában. Gubányi adatai az 1906–1911 közötti időtartamra vonatkoznak. Gubányi az állampolgársági esküt tett személyek számát idézi, de nincs okunk kételkedni az általa megadott egyegyedese arányban. A két birodalomrészt közötti aránytalanságot két tényező is indokolja. Egyrészt a németek hagyományosan korán érkeztek Európából (elegedő itt csupán Augustus Altra, a fegyvertelep első földmérőjére utalni, aki német származású brit alattvalóként érkezett még 1788-ban az Első Flottával a kontinensre), és folyamatos bevándorlás mellett gyorsan közösségeket alapítottak a különböző ausztráliai gyarmatokon. Másrészt a 19. század végétől egyre jelentősebb méreteket öltött a de jure Magyarországhoz, de facto Ausztriához tartozó Dalmáciából való kivándorlás. A dalmátokat a helyi (ausztrál, új-zélandi) statisztikák általában osztrákként/németként vették nyilvántartásba. Fentiekre tekintettel – a Gubányi által megadott arányszám alkalmazásával – az 1911-es statisztika alapján nagyjából 700 Magyar Királyságban (tehát Magyar- és Horvát–Szlavónországban) született egyén élhetett Ausztráliában. Az első teljes körű, az Osztrák–Magyar Monarchiából származó lakosokat is nyilvántartó statisztika 1881-ben készült, és összesen 1024 Ausztria-Magyarországon született lakost vett nyilvántartásba. A dualizmus kori ausztrál statisztikák adatait lásd Domaniczky, 2018, 516. A dalmátokra lásd még 95. lbjegyzet.

17 Magyarország és Horvát–Szlavónország együtt.

18 Vö. Gubányi, 1913, 234–253., valamint Gubányi egy 1919-es levelét (dátum nélküli töredék), amelyet valószínűleg Józsefbátyjához írt: „...lennék egy gazdag, szabad állam sikereiben gyarapodó polgára...”. Gubányi-hagyaték, Magyar Földrajzi Múzeum, Érd. Gubányira lásd Kubassek, 1985, 45–50., újabban: Domaniczky (Kézirat, 2020).

19 A Melbourne-be érkező magyarokat évtizedeken keresztül segítő Haussegger Árpád József gépész- és elektromérnök (Kassa, 1874 – Melbourne, 1951) 1874. november 3-án született Kassán Haussegger Henrik és Omachel Róza gyermekeként (fényképét lásd Kunz, 1997, 102., a sírjáról készült képet: Domaniczky, 2018, 316.). 1893-ban jelesre érettségizett a budapesti piarista gimnáziumban (*Budapesti Hírlap*, 1893. július 23. 11., *Pesti Napló*, 1893. augusztus 13. 20–21.). Ezt követően a budapesti Műegyetemre járt, ott is végzett 1899-ben (Kunz, 1997, 102.). Egyetemi tanulmányait követően oktatóként helyezkedett el, 1900-ban a Budapesti Állami Felső Ipariskola ösztöndíjas tanárjelöltje volt (MTCN, 1900, 352.). Ugyanebben az évben – valószínűleg már a Ganz munkatársaként – ellátogatott a párizsi világkiállításra. 1901 júliusától Melbourne-ben működött mint a Ganz Gyár villamos osztályának mérnöke. Kiküldetése 5 évig tartott, de Haussegger is ideiglenesnek gondolhatta. Ezt támasztja alá, hogy külföldi tartózkodása alatt is ápolta magyarországi kapcsolatait, így például 1904-ben a Magyar Mérnök- és Építész Egylet tagjává választották (*MMÉE Heti Értesítő*, 1904. december 18. 257.). Haussegger ekkoriban elsősorban a városi ívlámpák meghonosításával foglalkozott, 1904-ben például Prahra városrész főutcájának, a ma is népszerű Chapel Streetnek a villamosításában működött közre (mint erre közel négy évtizeddel későbbi nekrológia is utalt, *Argus*, 1951. augusztus 8. 26.), illetve 1902–1903-ban ő vezényelte le a Mt Lyell Bányatársaság

a budapesti Ganz gyár melbourne-i képviselője évtizedeken keresztül önszorgalomból intézte a Magyarországról érkezők ügyes-bajos dolgait,²⁰ egy jól induló hazai karriert adott fel fejest ugorva az ismeretlenbe. Pár év után úgy tűnt, a váltás nem töri meg pályafutását, ám a világháború közbeszólt, és Haussegger – bár az internálást szerencsés módon elkerülte – folyamatos ellenőrzésnek és zaklatásnak volt kitéve a háborús évek alatt.²¹

Magyarok Ausztráliában az első világháború időszakában (1914–1920)

Kunz Egon számításai szerint 1914-ben nagyjából háromezer, az Osztrák–Magyar Monarchiában született személy élhetett Ausztráliában. A történelmi Magyarország területén született magyarok számát ugyanekkor 200–300 fő közé tette.²² Ez egy folyamatosan növekvő szám volt, tekintettel az elmúlt évtizedben megélenkülő kereskedelmi kapcsolatokra.²³ A háború itt, a feszültségektől telített Európától távol,

(működött: 1893–1994 között) queenstowni (Tasmania) üzemének villamosítását (*North Western Advocate & Emu Bay Times*, 1903. január 9. 3). 1906 közepén hazatért, de nem találta a helyét, ezért még az év végén visszatért Melbourne-be. Ekkor már valószínűleg hosszabb időre kívánt berendezkedni, hiszen 1909-ben Launcestonban megnősült (*Daily Telegraph Laun*, 1909. február 24. 3.), egy vámtisztviselő unokáját vette el feleségül (Ruffin Lillian Henrietta Campbell [1892–1969] Perthben született, de a család tasmaniai származású volt, bővebben: www.launcestonfamilyalbum.org.au/detail/1031019/henrietta-campbell [Hozzáférés: 2020. március 25.]). A párnak az évek során hat gyermeke született, a lányok (Olga és Marcia) angol, a fiúk magyar neveket kaptak (László például felnőttként is Laczi néven volt ismert, lásd *The Advertiser Adelaide*, 1938. március 5. 24., illetve *The Age*, 1951. augusztus 8. 2.). Vilmos Árpád, László Péter, Kálmán Mihály mind mérnökök lettek, az utolsó fiú, Zoltán Reginald még csecsemőként meghalt (1911. február 7-én, *The Prahran Telegraph*, 1911. február 18. 1.). A pár eredetileg azt tervezte, hogy felváltva élnek Melbourne-ben és Budapesten (*Critic*, 1909. február 27. 6.), és az 1910-es évek elején náluk vizitáló Gubányi szintén egy kétgyermekű családot örökölt meg könyvének lapjain (Gubányi, 1913, 232–233.). A világháború kirobbanása azonban egyrészt megghiúsította a kontinensek közötti ingázást, másrészt megtörte a családfo újra felívelő karrierjét. Haussegger a világháború alatt mint ellenséges állampolgár zaklatásoknak volt kitéve. Szerencsére az internálást sikerült elkerülnie, és a világháború végén mint újdonsült csehszlovák állampolgár kérelmezte a honosítását. Az állampolgársági esküt 1922. január 21-én tette le (*Commonwealth Gazette*, 1922. február 9. 170.). Élete hátralévő részében mérnökként dolgozott egy liftgyártó cégnél, és annak helyettes vezetőjeként halt meg 1951. augusztus 7-én (egy üzleti ebéd során). Haussegger a világháború után nem tért vissza hazájába, de élete végéig kereste a magyar kapcsolatokat. Már idős emberként, a második világháború után a *Népszava* szerkesztőségéhez írt egy levelet, amelyben Vas Gereben munkáit kérte magának kiküldetni (*Népszava*, 1947. december 28. 11.).

20 Lásd Gubányi, 1913, 232–233., Sz. Weress, 1936, 41–42.

21 Lásd Kunz, 1997, 112.

22 Vö. Kunz, 1997, 111–113. Ez nagyjából hasonló adat, amit Gubányi módszerét alapul véve fentebb én is felvettem.

23 Itt csupán utalni lehet az 1910-re kiépülő térségbeli konzuli hálózatra (Vö. Domaniczky, 2019, 257–262.), az 1910-es években meginduló közvetlen hajójáratokra. Gubányi is észlelte a magyar jelenlét rövid idő alatt tör-

a derült égből csapott le,²⁴ rövid idő alatt teljesen szétzilálva a több évtized alatt létrejött gazdasági, sőt emberi kapcsolatokat is.

A gazdasági kapcsolatok magyar vonatkozásban csak mintegy fél évszázaddal később, a sydney-i főkonzulátus megnyitását követően (1967) kezdtek újból kiépülni. Az emberi kapcsolatokat a háború szintén megterhelte, bár a többségi társadalom dühe elsősorban a legnagyobb számú német közösséget sújtotta: kollektíven²⁵ és egyénileg is. Az egyes személyekkel szembeni korlátozó intézkedéseket²⁶ a rögtön a háború kirobbanását követően megalkotott, *A háborús óvintézkedésekről szóló törvény* és annak későbbi módosításai tették lehetővé.²⁷

A korlátozások nemcsak az ellenséges állampolgárokat, hanem az akár már Ausztráliában született, de ellenséges országból származó állampolgárokat is sújthatták, elsősorban azért, mert a jogszabályok tág diszkrecionális jogkört biztosítottak a hatóságok számára. Lássunk néhány magyar szempontból releváns példát! Haussegger

tendő megerősödését, amikor közvetlenül hazatérése után így írt Camberra című cikkében (*Budapesti Hírlap*, 1913. június 14. 2–3.): „Amint tavaly a magyar társaság hajói, az Atilla vezérlete alatt megjelentek az ausztráliai vizeken, a magyar trikolor már jól ismert szín lett Sydney kikötőjében. A Turul, a József-Ágost, a Tisza István rendes időközökben megjönnek és az »Austral-Adriatic« járat, – amint itt hívják – úgy látszik, minden tekintetben sikerült vállalkozás. Ezzel összefüggésben az is érdekes, hogy ma már nem jó meglepetésszámba, ha Sydney üzleteiben magyar áruval és Made in Hungary felírású gyártmányokkal találkozunk, vagy hogy messze a földrész belsejében magyar gyártású elektromos-művek és Budapesten készült villamoslámpák világítják a gyárakat és bányatelepeket. Aztán a magyar szó sem oly ritkaság már itten. Bizonyos, hogy Sydney fő utcáin nem volna tanácsos valami nagy titkot kifecsegni – magyarul.”

- 24 Egy német hadifogoly, Friedrich Meier hadifogságban írt naplójának kezdő sorai ezt a váratlan hirtelenséget örökítették meg: „Melbourne, August 18, 1914. Szombati (aug. 15.) megérkezésünkkor megtudtuk, hogy háború tört ki Németország és Ausztria, illetve Anglia, Franciaország, Oroszország, Szerbia és Belgium között. Egy ór (a tengerészettől) szállt fel a hajóra, és a Lothringen horgonyt vetett Hobsons Bayben, Williamstown közelében. Nekünk a hajón nem volt drótnélküli távírónk, így az Antwerpenben megkezdett 47 napos utazásunkat követően szándékunk ellenére hadifogságba kerültünk...” (www.sl.nsw.gov.au/sites/default/files/transcript_item_54_friedrich_meier.pdf [Hozzáférés: 2020. március 26.])
- 25 A német hangzású települések és helynevek átnevezésére minden tagállamból lehet példákat hozni, a legnagyobb szabású intézkedésre azonban Dél-Ausztráliában került sor, ahol 69 német eredetű település- és körzetnevet változtattak meg (a dél-auztráliai parlament által megalkotott Nomenclature Act 1917 által adott felhatalmazás keretében, 1918. január 10-i hatállyal), ezek töredéke kapta vissza az eredeti nevét a 20. század további részében. Érdekes, hogy a legnagyobb német származású lakossággal rendelkező Queenslandban ennél jóval kevesebb (14) névváltoztatásra került sor (vö. ausztrál statisztikák 1911, www.abs.gov.au [Hozzáférés: 2020. március 26.], a törvény szövegét: www.austlii.edu.au, a településneveket összegyűjtve, államunként: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Australian_place_names_changed_from_German_names [Hozzáférés: 2020. március 26.]).
- 26 Az intézkedések már eredetileg (1914) is széles skálán mozogtak: az adott személy rendszeres előállításától, az adott helyen való tartózkodás, a személyes találkozásoktól való eltiltás előírásán keresztül a táborba zárásig, illetve a háború végeztével történő kiutasításig terjedhetett. Később (1916-ban) ezt polgári jogaik és kötelezettségeik, valamint tulajdonjoguk korlátozásának lehetővé tétele követte.
- 27 Az alapjogszabály a War Precaution Act 1914 volt, a módosításai ugyanezt a nevet kapták (ha az adott évben több ilyen törvényt hoztak, akkor sorszámossal. Az alapjogszabályt és öt módosítást együttesen War Precaution Act 1914–1918 néven hivatkozták), lásd www.austlii.edu.au (Hozzáférés: 2020. március 26.).

Árpádot például állandó megfigyelés alatt tartották, majd tulajdonát zárolták, de a háború végén nem utasították ki, pedig még akkor is csupán magyar állampolgársággal rendelkezett.²⁸ A volt melbourne-i osztrák–magyar tiszteletbeli konzul, a széles körben ismert Carl Pinschoff, aki akkor már évek óta brit alattvaló volt, viszont vidéki nyaralójában házi őrizetbe került.²⁹

Az internáltak számáról és összetételéről még mindig keveset tudunk – mindkét országban. A mintegy hétezer internált többsége német volt, de csak mintegy kétharmaduk volt hadifogoly – többségük valamely hajóról került fogságba –, egyharmaduk ausztráliai születésű.³⁰ Kezdetben a kontinens különböző részein állítottak fel internálótáborokat,³¹ a háború végére azonban a Liverpool (Sydney NSW) melletti tábor (Holsworthy) vált központi létesítménnyé.³² A téma Ausztráliában is kevésbé kutatott, de jelenlegi ismereteink szerint az internáltak többsége német volt, a Monarchia területéről származókon belül a szláv nemzetiségűek (dalmátok, horvátok, lengyelek, csehek, szlovákok) domináltak. Kunz Egon adatai szerint 1918 elején „*csupán 26 magyar volt a táborban*”.³³ A korabeli magyar forrásokban is nagyjából ekkora szám szerepel. A *Belügyi Közlöny* 1915–1917 között rendszeresen közzétette a magyarországi

28 Kunz, 1997, 112.

29 Életrajzát lásd <http://adb.anu.edu.au/biography/pinschof-carl-ludwig-8052> (Hozzáférés: 2020. március 26.), az internálását követelő egyik cikk: 'Meyer and Pinschoff – Not yet Interned' (*Graphic of Australia*, 1916. március 31. 4.). Pinschoff sem járt rosszul, mert az új-zélandi osztrák–magyar tiszteletbeli konzult (Eugene Langguth, Auckland) viszont táborba is zárták, kollégáját pedig Ausztráliába internálták (<https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C2617361> [Hozzáférés: 2020. március 26.]). Hasonlóan a Sydney-i Osztrák–Magyar Főkonzulátus munkatársának, Johann Predlnek az internálótáborból 1917. október 15-én írt levelét (Haus-, Hof-, Staatsarchiv, Bécs).

30 Vö. <https://theconversation.com/in-their-own-words-internees-tell-of-life-in-our-german-detainment-camps-103328> (Hozzáférés: 2020. március 26.).

31 A korban ezeket angolul koncentrációs tábornak is nevezték! (Lásd pl. www.sl.nsw.gov.au/blogs/interred-australia-enemy-aliens-imprisoned-during-first-world-war, képaláírás (Hozzáférés: 2020. március 26.), www.migrationheritage.nsw.gov.au/exhibition/enemyathome/holsworthy-internment-camp/index.html, képaláírás (Hozzáférés: 2020. március 28.), valamint a Sydney-i Osztrák–Magyar Főkonzulátus munkatársának, Johann Predlnek az internálótáborból 1917. október 15-én írt levelének fejlécét (Haus-, Hof-, Staatsarchiv, Bécs).

32 A Holsworthy tábor 1915 és 1920 között működött. A létszáma folyamatosan változott, 1915-ben a más távol-keleti táborokban (például Szingapúr) fogvatartottakat is ide csoportosították. Az eredetileg Szingapúrban (BK, 1915/18. 322.) fogva tartott Déry Emil tengerész (fotója megtalálható az Ausztrál Nemzeti Levéltár Archívumában), akiről Kunz azt írja, hogy végigjárt több ausztrál internálótábor is (Kunz, 1997, 112.) ekkor kerülhetett Ausztráliába. 1918 tavaszán az internáltak egy részét kiengedték, ekkor a továbbra is a táborban maradó 4519 főből 805 volt Monarchiabeli (Kunz, 1997, 112.). A táborban 1918 végén megjelent az influenza, pusztítása közel száz halálos áldozattal járt. Az utolsó ember 1920. május 5-én hagyhatta el a tábor. A többségüket deportálták. Árfogóan lásd https://dictionaryofsydney.org/entry/holsworthy_internment_camp_during_world_war_i (Hozzáférés: 2020. március 26.). Déry Emil kapitány Dr. Déry Emil haditengerészeti főtörzsorvos elsőszülött fia volt. 1918 márciusában apja temetésén azért nem tudott részt venni, mert még mindig hadifogságban volt (*Magyarország*, 1918. március 2. 7., *Pesti Hírlap*, 1918. március 3. 10., rangjára: *Pester Lloyd*, 1918. március 2. 4.).

33 Kunz, 1997, 112.

illetőségű internáltak adatait, ezekben 23 Ausztráliában és 2 Új-Zélandon internált személy szerepel.³⁴ A lista biztosan nem teljes,³⁵ árnyaltabb kép az ausztrál, új-zélandi, brit, osztrák és magyar iratok feltárása révén lenne elérhető. Jelenleg azt sem tudjuk számszerűsíteni, hogy a háború előtti magyar közösségből hány főt, kiket, mikor és hogyan toloncoltak ki a háború végén Ausztráliából.³⁶

Magyar betelepülés az első világháború után (1920–1939)

Az első világháborút követően az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolásával jelentős számú magyar nemzetiségű lakosság került az utódállamokhoz. Sokan maradtak, mások a menekülést választották. Az újrakezdés akár Magyarországon, akár máshol nagy nehézségekkel járt, de míg az új államokból a kisebbségi sors kilátástalansága, Magyarországról elsősorban a földkérdés megoldatlansága miatt keltek útra. *„Ausztráliát földrajzi helyzete, a hosszú hajóút és elszigeteltsége az egyik legkevésbé ismert és egyik legköltésesebb kitelepülésnek minősítette”*,³⁷ ráadásul az ausztrál bevándorlási törvényt 1920-ban megszigorították, öt évre eltiltva az egykori ellenséges államok

34 Ebből eredetileg 13 fő új-dél-walesi, 5 nyugat-auztráliai, 4 queenslandi és 1 dél-auztráliai táborokba került, később valószínűleg – ha nem bocsátották el – mindenkit Liverpoolba telepítettek át, mert a többi tábort bezárták. A 23 főből rokonok értesítési címe (illetőség) szerint: Fiume: 7, Budapest: 5, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm: 1, Tolna vm: 1, Vas vm: 1, Abaúj-Torna vm: 1, Pozsony vm: 1, Ugocsa vm: 1, Bereg vm: 2, Torontál vm: 1, Brassó vm: 1, Szepes vm: 1. Életkor szerint: 20 alatt: 3, 20–30 között: 11, 30–40 között: 6, 40 felett: 3 fő. További adatokat lásd BK, 1915/18., BK, 1915/40., BK, 1915/49., BK, 1916/11., BK, 1916/35., BK, 1916/60., BK, 1917/1. Összehasonlításképpen fontos megemlíteni, hogy egy, a magyar külügyminisztérium anyagában talált, 1946-ban készült jelentés a második világháború során internált magyarok számát kb. 30-ra becsülte a nagyjából ezer fős ausztráliai magyarságon belül, „...azonban legtöbbjüknek sikerült egy-két hónap múlva jóhiszeműségük és ártatlanságuk igazolása után kiszabadulni.” (MNL XIX-J-1-k [Ausztrália adm. 1945–1964.] 5f cs. 1946. szeptemberi aláírás nélküli jelentés.) Az új-zélandi internáltak elemzését lásd lejjebb.

35 Például a magyar listában elsősorban, de nem kizárólagosan katonák szerepelnek, de van benne polgári személy is, viszont a korábbi osztrák–magyar diplomáciai személyzet tagjai (akikről más forrásból tudjuk, hogy internálták őket) nem szerepelnek benne.

36 Az utóbbi években a németekre vonatkozóan jelentek meg már adatok és egyéni történetek. Magyar részről jelenleg a fentebbi tisztított adatok és a két egymást követő ausztrál szövetségi népszámlálás (1911, 1921) alapján következtethetünk trendekre. Az 1914-ben mintegy 200–300 fős magyar közösség 1921-re drasztikusan megfogyatkozott (35 fő), még akkor is, ha sejtethető, hogy a csehszlovák (119), román (104) és főleg a jugoszláv (609) számok alatt korábbi magyar állampolgárok is rejtőznek. Vö. ausztrál statisztikák 1911, 1921, www.abs.gov.au (Hozzáférés: 2020. március 26.). Kunz az állampolgársági listákat áttanulmányozva hasonló következtetésre jutott: az „...ebben az időben állampolgárságot nyert román állampolgárok egynegyede magyar nevet viselt”. Kunz, 1997, 119.

37 Lásd MNL XIX-J-1-k (Ausztrália adm. 1945–1964.) 5f cs. 1946. szeptemberi aláírás nélküli jelentés.

állampolgárainak beáramlását.³⁸ A törvénynek köszönhetően a határokkal szétszárított magyarság különböző feltételekkel vándorolhatott be az 1920-as évek első felében az országba. Az utódállamok (kivéve Ausztria) állampolgáraként és annak útlevelével vagy más államokon keresztül, azok útlevelével. Jugoszláv útlevéllel például már az 1920-as évek közepén megjelentek a horvátok és szlovének Victoria északi csücskében, Mildurában, amelyet mezőgazdasági művelés szempontjából egyébként már Gubányi is az egyik legjobbnak tartott.³⁹ Köztük már voltak magyarok is, és – mint jelen sorok írója saját konzuli gyakorlatában is észlelte – valószínűleg a határon átnyúló rokon kapcsolatoknak köszönhetően már az 1920-as évek végétől Zala és Somogy déli részeiről is települtek ide magyarok. Természetesen voltak, akiket a nagy kékség ragadott meg: Henrich Viktor építészmérnök Gubányi könyvét olvasva vágott neki az ismeretlennek, de annak ellenére, hogy nyolc évet töltött a világgazdasági válságtól sújtott országban, végül a hazatérés mellett döntött.⁴⁰ Az 1920-as évek második felében érkezett Törökországból egy kisebb magyar csoport, illetve már az európai változások előszelét érezve, néhány család⁴¹ vagy egyedülálló.⁴² A szórványos bevándorlás ellenére Sydney-ben volt annyi magyar („*egynéhány tucat család*”), hogy az 1930-as évek elején megalakuljon a magyar klub, amely egészen a második világháború kitöréséig működött.⁴³

A magyarok száma az 1933-as népszámlálás szerint 156 fő volt (a mai országterületet tekintve), ami 1921-hez képest közel ötszörös emelkedést jelent, és amelyhez nyilvánvalóan hozzá lehetne adni még a jugoszlávként (2826), románként (112) és csehszlovákként (424) nyilvántartottak egy részét.⁴⁴ Erre tekintettel nem tűnik túlzásnak azt mondani, hogy az 1930-as évek második felére nagyjából újra 250 fő körül járhatott a magyar diaszpóra létszáma. Itt azonban meg kell említeni, hogy „1938 végétől

38 Lásd Immigration Act 1920 (51/1920-as törvény). A törvény szerint magyar (német, török) az, akit a bevándorlási tisztviselő annak minősít (lásd Immigration Act 3. § b.) pont). Vö. www.austlii.edu.au (Hozzáférés: 2020. március 26.).

39 Vö. Gubányi, 1913, 88–89.

40 Története könyvben is megjelent: Sz. Weress, 1936. Maga Gubányi az 1920-as, barátja, Cholnoky Jenő az 1930-as években emelte fel szavát a kivándorlás (külön az ausztráliai kivándorlás ellen is).

41 A konzuli gyakorlatból több eset is említhető már az 1930-as évek első feléből. Többen más gyarmatokon (India, Szingapúr) vagy Nagy-Britannián keresztül érkeztek. A Svéd-házaspár: György és Márta (1910–2005) 1939-ben érkezett Adelaide-be. Svéd Márta emlékét az adelaide-i egyetemen a Marta Sved Scholarship (matematikai ösztöndíj) őrzi.

42 Például a két magyar asztaliteniszező: Kelen István (1912–2003) és Szabados Miklós (1912–1962). Mindketten 1937-ben emigráltak Ausztráliába, és ott alapítottak családot.

43 Lásd bővebben: Kunz, 1997, 120. és MNL XIX-J-1-k (Ausztrália adm. 1945–1964.) 5f cs. 1946. szeptemberi aláírás nélküli jelentés. Az első magyar klubot még az 1848-as menekültek alapították az 1860-as években Sydney-ben (*Vasárnapi Újság*, 1867, 483.).

44 Vö. ausztrál statisztikák, 1933, www.abs.gov.au (Hozzáférés: 2020. március 26.).

1940 elejéig [...] rövid másfél éven belül Sydneyben és környékén kb. 300 család, Melbourneben kb. 80 család telepedett le”.⁴⁵ Velük együtt az ausztráliai magyarság létszáma a második világháború előestéjére nagyjából 1000–1100 főre növekedett.⁴⁶

Az új-zélandi magyar diaszpóra kezdetei

A Magyarországtól Ausztráliánál is messzebb fekvő Új-Zéland magyarságának vizsgálatát sziget voltából adódó izoláltsága még jobban megnehezítette. A diaszpóra korai történetére vonatkozóan mindmáig csupán Balázs Dénesnek, aki többször járt a térségben, és anyagait több részletben publikálta, illetve Kunz Egonnak az ausztráliai magyarsággal kapcsolatos kutatásai során, mellékesen gyűjtött adatai állnak rendelkezésre.⁴⁷ E sorok szerzője három új forráscsoport⁴⁸ bevonásával tesz kísérletet a történet újragondolására.

Jelenlegi tudásunk szerint az első magyarok az 1850-es évek végén érkeztek Új-Zélandra.⁴⁹ A kalandos életű Gallik András (1818–1885) százados – egykori 48-as⁵⁰ veterán, később az amerikai polgárháború unionista katonája – valamikor az 1850-es évek második felében szállt partra az Egyesült Államokból érkezett hajó matrózaként

45 Ezzel az első nagyobb hullámmal érkezett az 1940-es, 1950-es években ismertté vált ausztrál magyar alkotók jelentős része (például: Orbán Dezső, Mészáros Andor, Fabinyi Andor, Molnár György – róluk lásd Domaniczky, 2018, 309–341.). Az idézet forrása: MNL XIX-J-1-k (Ausztrália adm. 1945–1964.) 5f cs. 1946. szeptemberi aláírás nélküli jelentés.

46 Ehhez hozzá lehetne számolni még kb. 200–300 fő második-harmadik generációs magyart is.

47 Kunz 1997, különösen: 72., 75., 79.; Balázs, 1990; Balázs, 1991; Hughes, 1993.

48 Ezek a következők: (a) az 1841–1980 közötti új-zélandi állampolgársági statisztikákból kigyűjtött magyar származásúak adatbázisa (kézirat, a szerző sajátja); (b) korai új-zélandi joganyag (1841–1920) vizsgálata; (c) magyar utazók Új-Zélandról szóló beszámolóit. Ezen túlmenően használtam és hivatkoztam az új-zélandi történeti statisztikákat is.

49 A Sydney-ben már az 1840-es évek elején gyufagyártással foglalkozó Wortmann Ignác Új-Zélandra is exportált. Hogy az üzleti kapcsolatok létesítéséhez személyesen is oda kellett-e utaznia, az jelen állás szerint nem ismert. Vö. Kunz, 1997, 23.

50 Nem ő volt az egyetlen '48-as veterán, aki Új-Zélandra is elvetődött: a végül Melbourne-ben (Ausztrália) letelepedő Nyulasy Károly (1827–1905) egy darabig Új-Zélandon is élt, egyik gyermeke ott is született (Kunz, 1997, 74–75.). Szabó-Gyallay Gusztáv (Ógyalla, 1817 – Sydney, 1875) alezredes pedig Aucklandben nősült meg (újra vagy még egyszer) 1861-ben (2479/1861. házassági anyakönyvi kivonat). Az eddigi adatok összevetéséből (Bona, é. n., valamint Kunz, 1997, 72–73.) úgy tűnik, hogy a magát Ausztráliában Albert Gustave Gyulaynak nevező veteránnak két családja volt: egy Magyarországon és egy Ausztráliában. 1861-ben – egy évtizeddel a victoriái (Ausztrália) aranyláz után – aranyláz tört ki Otágóban (Déli-sziget déli része). Ennek hírére érkezett a helyszínre az aranybányászat iránt érdeklődő Vékey Zsigmond (Sátoraljaújhely, 1825 – Budapest, 1890) százados, szintén '48-as veterán. Csupán néhány hétig tartózkodhatott Új-Zélandon, itt létének maradandó nyoma egy Otágóról írt könyv, amely több kiadást is megélt Ausztráliában (Vékey, 1862). Lásd még Kunz, 1997, 79. és Bona é. n.

Új-Zélandon (véltetően Aucklandben).⁵¹ Vele nagyjából egy időben érkezhetett Drexler Henry, akinek nevét a korai új-zélandi honosítási törvények⁵² egyikének melléklete tartalmazza.⁵³ Korai telepesként érkezett Ausztráliából a pesti születésű Baume József⁵⁴ és felesége 1862-ben az aranyláztól felbolydult Otago központjába, Dunedinbe. Baume két gyermeke itt született, közülük a fiú, Frederick E. Baume (1862–1910) ismert politikus lett a századfordulón,⁵⁵ leszármazottai pedig Ausztráliában futottak be szép karriert.

Végül itt kell megemlíteni, hogy az ausztráliai pionír, Friedman Izsák (1805–1875) egyik fia, Frederick Louis (későbbi nevén Lewis) Friedman (1844–1891) fiatalon – 1870/1871 körül – átköltözött Új-Zélandra. Christchurchben telepedett le, ott nősült

- 51 Lásd Szinnyei, 1894, 976–978.; Balázs, 1993, 133.; Bona, é. n., valamint Kenyeres, 2001. Életútjának legjobb összefoglalása: Borovszky, 1903. A fenti adatok kiegészítéseként fontos megjegyezni, hogy Gallik a keresztlevele szerint 1815. november 28-án született Rozsnyón. Új-zélandi és ausztráliai útjára valamikor 1857–1860 között kerülhetett sor, mert 1860. június 2-án – az 1860-as egyesült államokbeli népszámláláson – már Ohio államban (Washington városban) állatorvosként vették fel az adatait. Amerikai irataiban Galffyként, illetve Gallik Gallfyként írta a vezetéknevét, és minden iratában eltérő születési dátum szerepel (www.ancestry.com). 1881-ben amerikai állampolgárként tért vissza Magyarországra (amerikai útlevéllel).
- 52 1845–1866 között a honosítás ún. honosítási törvényekkel (Naturalisation Act) történt, amelyet évente, esetenként többévente egyszer újra megalkottak, és amelyek melléklete jóváhagyta a két törvény között kormányzói engedéllyel honosított személyek névsorát, illetve külön a törvény mellékletében felsorolt személyek honosítását is. Henry Drexler neve az 1862-es törvény mellékletében szerepel. Magyaroként ő az első, de az Osztrák–Magyar Monarchia területéről érkezők között legkorábban a csehek azonosíthatóak be (vö. három Csehországból érkező telepest az 1861-es honosítási törvény mellékletében). Lásd <http://nzlii.org> (Hozzáférés: 2020. március 28.).
- 53 Az 1862-es honosítási törvény mellékletében szereplő Henry Drexler 1860. január 1-re visszamenő hatállyal került honosításra (tehát akkor már biztosan ott élt). Annnyit tudunk róla, hogy honosítása időpontjában a pár évvel korábban (1853) alapított Invercargillben élt, foglalkozása ács és asztalos volt. 1864-ben megnősült (lásd 5108/1864. házassági anyakönyvi kivonat), a feleség neve: Christina Little), majd eltűnt a forrásokból. (Nem tudjuk, mikor és hol halt meg, és az eredeti magyar adatait is csak valószínűsíteni tudjuk [Dressler Henrik Gyula Sándor, Pest, 1844. április 23., r. kat. anyakönyvek]). Továbblépést az jelenthetne, ha az Új-zélandi Nemzeti Levéltárban lévő honosítási anyagát [20/1862. akta] megismerhetnénk.
- 54 Baume 1822-ben született Pesten, és 1859-ben érkezett Melbourne-be Angliából. Fényképészként dolgozott, a város központjában, a Bourke Streeten volt üzlete. 1861-ben vette feleségül a német bevándorló Emilie Ehrenfriedet (1840 k. – 1925, 2246/1861. VIC házassági anyakönyvi kivonat, 472/1925 halotti anyakönyvi kivonat). Az 1862-es évben még szerepelt a hirdetése a melbourne-i kisokosban, de a fia, Frederick 1862. június 13-án már Dunedinben született (14420/1862 születési anyakönyvi kivonat). Valószínűleg itt is fényképészként dolgozott. Leánya, Frances ugyancsak Dunedinben született 1864-ben (17397/1864 születési anyakönyvi kivonat, 33811/1946 halotti anyakönyvi kivonat). Ezt követően Baume évekre eltűnt a forrásokból, hogy 1870–1872 között Stawellben (Victoria, Australia) bukkanjon fel ismét, mint fényképész (lásd Rates book... www.ancestry.com [Hozzáférés: 2020. március 28.]). Jelenleg nem tudni, hol és mikor halt meg. Lásd még Kunz, 1997, 66.
- 55 Baume ügyvéd lett, a Liberális Párt tagja, 1902–1910 között pedig Auckland város egyik képviselője volt az új-zélandi parlamentben (<https://teara.govt.nz/en/biographies/2b11/baume-frederick-ehrenfried> [Hozzáférés: 2020. március 28.]). Amerikai nőt vett feleségül (Rosetta Lulah Baume, 1871–1934), aki később az első női országgyűlési képviselőjelöltként vált ismertté. Négy gyermekük született, leszármazottaik között több ismert ausztrál közéleti személyiség is található. Vö. Kunz, 1997, 66.

meg,⁵⁶ gyermekei – akik révén Friedman neve ma is virul Ausztráliában és Új-Zélandon – is ott születtek.⁵⁷

Ausztráliától eltérően Új-Zélandon nem alakult ki a 48-asokból álló kis közösség, mert a veteránok többsége a régió központjaiban, Melbourne-ben és Sydney-ben, valamint ezek környékén élt. Az első magyarok azonban viszonylag korán, a gyarmat létrejöttét (1841) követő két évtizeden belül megjelentek Új-Zélandon. A magyarság tehát, akárcsak Ausztráliában, itt is kezdetektől részt vett az államépítésben, sőt a második generációs Baume révén korán megjelent a politikai életben is (ez Ausztráliában csak a 20. század második felében⁵⁸ történt meg).

Magyarok Új-Zélandon 1867–1914 között

1867-ben magyar szempontból – ahogy Ausztrália vonatkozásában láthattuk – új korszak kezdődött. A kivándorlás fő céljává a politikai üldöztetés helyett az anyagi biztonság megteremtése lépett elő. „[A]zt ma már mindenki tudja, hogy a haza ott van, ahol az ember jómódban élhet” – írta a *Csongrádi Újság* az Új-Zélandon letelepedő Kollát Lajos (1881–1948)⁵⁹ úti beszámolójának felvezetőjében.⁶⁰

A kivándorló munkakeresése során tapasztalatokat szerzett, az új közegbe beilleszkedett,⁶¹ és sok esetben végleg ottmaradt. Ausztrália és Új-Zéland esetében a távolság növekedésével egyrészt csökkent az útra kelők, másrészt a visszatérők száma. E távoli célpontok a 19. század második felében – a 20. század eleji, az Adriáról közvetlenül induló hajójaratok korszakát megelőzően – elsősorban valamely jelentősebb esemény révén kerültek az érdeklődés középpontjába. Ilyen esemény volt az 1850-es években a victoriái, az 1860-as években az otagói aranyláz.⁶² Ezek elültével maradtak

56 Eliza Ann Piercet 1878-ban vette el (lásd 1203/1878 házassági anyakönyvi kivonatot), 6 gyermekük született (4 lány, 2 fiú, 1879, 1881, 1883, 1885, 1887, 1890). Friedman 1891. december 2-án halt meg Christchurchben, ott is van eltemetve (Linwood Cemetery), 5922/1891. halotti anyakönyvi kivonat.

57 Lewis 1844. augusztus 26-án született Hobartban Friedman második házasságából és 1891-ben halt meg Christchurchben. Bővebben lásd Domaniczky (s. a., 2.).

58 A legkorábbi magyar származású ausztráliai politikus Andrew Mensáros (1921–1991) 1968–1991 között képviselő, 1974–1980 között pedig Nyugat-Ausztrália energiaügyi minisztere volt (Domaniczky, 2018, 328.).

59 Életrajzára lásd Balázs, 1993, 213., valamint Balázs, 1991, 29–34.

60 *Csongrádi Újság*, 1912. május 5. 1.

61 A beilleszkedés nehéz volt, általában a második generáció járt sikerrel. Itt van például Corich József esete. Joseph Corich (1857–1919) Fiumében született. Az állampolgársági esküt 1890-ben tette le (2640/1890, 11684/1919 halotti anyakönyvi kivonat). Fia, John (1885–1931) azonban már Christchurchben szolgált rendőrként az első világháború időszakában.

62 Érdekes módon az otagói aranylázat megelőzően Új-Zélandra is ellátogató, számos új tudományos eredményt felmutató osztrák expedíció (1857–1859, Novara-expedíció) eredményei nem váltottak ki jelentősebb visszahan-

a hétköznapi szakmák és tevékenységek: munkás, farmer, borász, pincér, kereskedő, szabó, molnár.

Példák a különböző mesterségekre:

Munkás: *Reinfeld Jakab* (Jacob) (1834 k. – 1903) Neszmélyen született és Hamburgból érkezett Wellingtonba 1875-ben. Greendale-ben, a Déli-szigeten telepedett le, 1877-ben megnősült,⁶³ 1900-ban állampolgárságot szerzett,⁶⁴ és Új-Zélandon is halt meg.⁶⁵ *Richter Gábor* (1848–1917) a felvidéki Szomolnokon született, 1875-ben érkezett Wellingtonba. Kezdetben munkásként dolgozott, az Északi-szigeten New Plymouthban telepedett le. 1877-ban tette le az esküt, ekkor már zenetárnárnaként működött.⁶⁶ *Horváth István* 1857 körül született Szekszárdon. 1894-ben, amikor állampolgárságot kapott, az északi-szigeti Kaharoa faluban élt.⁶⁷

Farmer: *Kálmán Frigyes* (Frederick Kelman) (1866–1937) Budapesten született, és 1896-ban már Geraldine-ben élt farmerként a Déli-szigeten. Az állampolgárságot 1908-ban kapta meg.⁶⁸ *Debreczeny Pál* (Paul) (1831–1911) Miskolcon született, 1882-ben az Északi-szigeten, Kumeroában farmerkedett. Ugyanebben az évben kapta meg az állampolgárságot.⁶⁹ Családot is Új-Zélandon alapított, Napierben halt meg.⁷⁰ *Bing Mór* (Morice Bing) (1830–1878) Nógrádban született, az 1860-as évek elején érkezhetett Új-Zélandra, ahol Christchurchben telepedett le, megnősült,⁷¹ és birkákat tenyésztett. Az állampolgársági esküt 1871-ben tette le.⁷² Christchurchben van eltemetve.⁷³

Borász: az 1821 körül Magyarországon született *Samuel White* az 1860-as évek végén a Déli-szigeten, Hokitikában élt. Foglalkozása borász volt, az állampolgárságot 1869-ben kapta meg.⁷⁴ Az 1870-es években már földje volt a városban, 1881-ben fogadósként (Revell St) említette a választási névjegyzék. Róla tudjuk, hogy 1866-ban

got Magyarországon, pedig az expedíciónak voltak magyar nemzetiségű tagjai is (Lásd még: Novara-expedíció szócikk, Balázs, 1993, 284.).

63 Caroline Goldsworthy, 1856/1877. házassági anyakönyvi kivonat.

64 2146/1900. kérelem.

65 7953/1903. halotti anyakönyvi kivonat.

66 6373/1877. kérelem, 5861/1917. halotti anyakönyvi kivonat.

67 2854/1894. kérelem.

68 2317/1908. kérelem, 21020/1937 halotti anyakönyvi kivonat.

69 3093/1882. kérelem.

70 Rossz állapotú sírjának jelezete: Napier Old Cemetery E Block 12 Plot 944, www.findagrave.com (Hozzáférés: 2019. december 5.).

71 Ann Smith, 6447/1863 házassági anyakönyvi kivonat.

72 1815/1871. kérelem.

73 1076/1878. halotti anyakönyvi kivonat.

74 3126/1869. kérelem.

érkezett Új-Zélandra Sydney-n keresztül. *Jacob Lichtscheindl* Wellingtonban élt, ott nősült, gyermekei is ott születtek. 1876-os állampolgársági kérelme⁷⁵ szerint eredetileg magyar állampolgár volt. Az 1870-es évektől az Empire Hotel tulajdonosa (képét lásd Wellington City Libraries, Constable Postcard Collection. Az épületet 1973-ban lebontották, helyére épült 1984-ben az AON Centre irodaház a belvárosban [Willis St]).

Pincér: *Barna Max Géza*, aki 1876-ban született Budapesten, és Aucklandban dolgozott pincérként, az állampolgárságot 1905-ben kapta meg.⁷⁶

Kereskedő: *Révai Dezső* (Herbert Roland) (1882–1945) Nagyváradon született. Valószínűleg azonos azzal a Révai Dezsővel, aki Magyarországon kereskedőként működött, de 1904 júliusában skandalumba keveredett Budapesten. Az esetet szinte valamennyi országos lap tárgyalta, interpellálták miatta a miniszterelnököt.⁷⁷ Révai 1904 decemberében érkezett Sydney-be, majd Aucklandben telepedett le, foglalkozása szerint kereskedő, az állampolgárságot 1910-ben kapta meg.⁷⁸ Valószínűleg rokona az a *Révai Roland Miklós* (1893–1957), aki Budapesten született, és 1914. december 20. és 1915. március 27. között hadifogolyként internálva volt Új-Zélandon,⁷⁹ és a háború után Rotoruában élt, az állampolgársági esküt pedig 1923-ban tette le.⁸⁰

Szabó: *Bauman Emil* (1858–1923), aki Nagyváradon született, és európai, valamint amerikai vándoréveket követően 1877 körül telepedett le Aucklandban. Onnét előbb Ausztráliába, majd az USA-ba költözött, és 1903 körül tért vissza Új-Zélandra. Az állampolgárságot 1911-ben kapta meg, előbb Aucklandban, majd Whangareiben élt. 6 gyermeke született, és köztisztviselőként álló polgárként halt meg.⁸¹ *Spitz Jenő* (Eugene) (1874–1948) szintén Nagyváradon született, és 1905-ben érkezett Wellingtonba, majd Christchurchben telepedett le (St Albans városrészben). Szabóként dolgozott, az állampolgársági esküt 1911-ben tette le.⁸² Békében élt túl két világháborút és a közép-európai határváltozások időszakát, Christchurchben is halt meg.⁸³ Ugyancsak szabó volt *Jakobovitch Dávid* (1845–1910), aki Budapesten született, majd Wellingtonban telepedett le, ott is nősült meg, és 1884-ben szerzett

75 265/1876. kérelem.

76 2735/1903. kérelem.

77 *Budapesti Napló*, 1904. július 14. 5., *Alkotmány*, 1904. július 15. 6.

78 396/1910 kérelem.

79 BK, 1915/37. 851.

80 1920/1/2278. kérelem.

81 1052/1911. kérelem, életrajzára lásd *Northern Advocate*, 1923. november 12.

82 2653/1911. kérelem.

83 18237/1948. halotti anyakönyvi kivonat.

állampolgárságot.⁸⁴ 1901-ben már Sydney-ben élt, feleségével és 5 gyermekével (2 fiú, 3 lány⁸⁵), és ott is halt meg.⁸⁶ Rookwoodban van eltemetve (Zone G, Sec. 1., Plot 223). Végül szabó volt a foglalkozása annak a *Joseph Goldstone*-nak aki 1877-ben született Csengerben, az Északi-szigeten telepedett le Feildingben, és 1908-ban kapta meg az állampolgárságot.⁸⁷ Követte őt a testvére is, *John Goldstone*, aki 1886-ban született Csengerben, szintén szabó foglalkozású, és 1913-ban, amikor az állampolgárságot megkapta, Hawerában élt.⁸⁸

Molnár: *Jáhn József*, akinek a levelét a *Molnárok Lapja* közzétette, semmilyen nyilvántartásban nem szerepel. Valószínűleg csak pár évig tartózkodott Új-Zélandon, mert – megfontolván, amit a *Molnárok Lapja* szerkesztősége levele végére biggyesztett: „[a]z idegen kenyér mindig keserű, csak az édes, melyet itthon, szeretett hazánk ad hű és szorgalmas fiainak” – 1916-ban már magyar honvédként az olasz frontról jelentkezett.⁸⁹ Később a malomiparban dolgozott Budapesten.⁹⁰

Új-Zéland ekkoriban a periféria perifériájának számított,⁹¹ ahol el is lehetett tűnni, például a sorozás⁹² elől. Ami Magyarországról nézve vonzónak tűnt benne, egyrészt az, hogy „Uj-Zeelandban [...] nincs az a földínség, mint Magyarországon, ahol az egyházi és mágnás-birtokok miatt a nép nem bír földhöz jutni...”,⁹³ másrészt hogy itt „...minden a munkásság érdekében történik”.⁹⁴

84 2717/1884. kérelem.

85 Vö. 1901-es ausztrál népszámlálás.

86 7855/1910 NSW halotti anyakönyvi kivonat.

87 3468/1903. kérelem.

88 4/1911. kérelem.

89 *Molnárok Lapja*, 1916. január 8. 25.

90 Jáhn József esete jelzi a magyarok számának meghatározására tett kísérletek korlátait. Az összes elérhető forrást átnézve is csak hozzávetőleges becslést tudunk majd adni.

91 „Új-Zéland az ország neve, ahol honfitársunk megtelepedett most 1,5 éve. Ez ország egy szigete az ausztráliai földrésznek, fő kikötője Auckland, mely hatalmas nagy város. Persze nem olyan városforma, mint idehaza az édes hazában van annyi sok, mert hisz ott messze az idegenben műveletlen vad nép a lakosság zöme, a művelt európaiak száma pedig csekély.” (*Molnárok Lapja*, 1906. április 28. 396., Jáhn József levele, szerkesztői bevezetés) Viszonyításképpen: 1910-ben Auckland lakossága 67 ezer (Szirtes, 1910, 626.), Budapesté 880 ezer fő volt.

92 Például: Breuer Árpád Adolf (1852–1907), aki a felső-magyarországi Gölnicen született, a családi hagyomány szerint pontosan a sorozás elől utazott el a lehető legmesszebbre (<http://ketcetb.peoplesnetworknz.info/site/images/show/65-waipawa-house-of-adolf-breuer> [Hozzáférés: 2020. április 1.]). Az Északi-szigeten telepedett le a Hawke's Bay környékén, ott is nősült meg, számos gyermeke született. Eredetileg farmot üzemeltetett, később kárpitósként dolgozott. Az állampolgárságot 1881-ben kapta meg (1107/1881. kérelem, *New Zealand Gazette*, 1881/21. 368.). Waipukurau temetőjében nyugszik. (A dalmátok hasonlóképpen próbáltak a sorozás elől menekülni (lásd <https://teara.govt.nz/en/dalmatians/page-2> [Hozzáférés: 2020. április 1.]).

93 *Csongrádi Újság*, 1912. május 5. 1.

94 Szirtes, 1910, 628.

A tisztas jómód és a szabad élet volt tehát a két legfontosabb hívószó Új-Zéland esetében is. Az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségei közül ezt nemcsak magyarok hallották meg, hanem a déli szláv népek, így különösen a dalmátok (horvátok).⁹⁵ A „dalmát veszélyt” a korabeli sajtó, s később a szakirodalom is felnagyította,⁹⁶ hiszen még a bevándorlási csúcspontot jelentő 1910-es években is csupán 2300 főre rúgott (1916-ban)⁹⁷ az Osztrák–Magyar Monarchiában született új-zélandi rezidensek száma (és ezek kétharmada már brit állampolgár volt).⁹⁸ A dalmátok (*dallies*) nagy része az Északi-szigeten favágóként (*gum diggers*) dolgozott, de a délszlávok között is számos más foglalkozást űző akadt, így csak a Magyar Királyság területéről⁹⁹ hozott horvát és dalmát példákat nézve: halász, bányász, fogadós, kereskedő, farmer, favágó (gumigyűjtő).

Példák a különböző mesterségekre

Halász: *Joseph Forstner* 1878-ban született Fiumében (eredeti nevét egyelőre nem tudjuk). Már a századfordulón partra szállhatott Új-Zélandon. Halászként élt az Északi-szigeten, a Wellingtonhoz közeli Parematában, az állampolgárságot 1908-ban kapta meg.¹⁰⁰ *Antonio Nunciati* (1865 k. – 1929) Fiumében született. Előbb a Déli-szigeten élt, Leestonban, ahol halászként dolgozott, később Wellingtonban

95 A korabeli új-zélandi hírekben szereplő „osztrák veszély” a dalmátokra utal, akiket az új-zélandi statisztikák a tényleges (de facto) helyzetnek megfelelően osztrákként tüntettek fel (holott Dalmácia de jure a Magyar Királysághoz tartozott). Fontos megjegyezni, hogy az ausztrál és új-zélandi forrásokban dalmátként hivatkozott népcsoport elsősorban horvátokból állt. Fentiek alapján a dalmát megjelölést célszerű földrajzi és nem néprajzi értelemben használni, vagyis dalmát alatt a Monarchia osztrák részéből érkezett horvátokat, míg horvát alatt a Magyar Királyság területéről érkező horvátokat kell érteni. A délszláv bevándorlás mértékére lásd még http://rsnz.natlib.govt.nz/volume/rsnz_77/rsnz_77_05_012360.html (Hozzáférés: 2020. április 3.).

96 Vö. <https://teara.govt.nz/en/cartoon/265/attitudes-towards-dalmatians> (Hozzáférés: 2020. április 1.), továbbá: BE, 1984, 136.

97 A 2300 fő az összes, Monarchiában született lakos száma volt, tehát a dalmátokon kívül többek között a németek, magyarok, csehek, románok, horvátok, szlovének is ebbe a kategóriába tartoztak. Bár a korabeli sajtó utalt rá, hogy Új-Zéland „kínaijai” a dalmátok (a szomszédos Ausztráliában a kínaiak voltak az idegengyűlölet fő célpontjai), a világháború előtti utolsó (1911-es) születési hely szerinti új-zélandi statisztikában az Osztrák–Magyar Monarchiát (2131) megelőzte a Német Birodalom (4015), Kína (2611), valamint Dánia (2244) is. Ugyanekkor Új-Zéland teljes lakossága: 1 070 910 főre rúgott, vagyis a Monarchiában születettek aránya még a lakosság fél százalékát sem érte el (vö. www3.stats.govt.nz/historic_publications/1911-census/1911-results-census.html [Hozzáférés: 2020. április 1.]).

98 Mind a létszámuk, mind a gumigyűjtés területén történő koncentrálódásuk negatív reakciót váltott ki a hatóságokból. Két bizottsági vizsgálat (Royal Commission 1893, 1898) után a gumigyűjtésből való kizorításukra született meg a Kauri Gum Industry Act 1898, amelyet a következő három évtizedben nyolc alkalommal módosítottak. A dalmátok ezt követően más foglalkozást kerestek maguknak, így például sokan sikeres borászok lettek. (Vö. BE, 1984, 136., valamint www.nzlii.org/nz/legis/hist_act/toc-K.html [Hozzáférés: 2020. április 2.]).

99 A Magyar Királyságból érkezőket az új-zélandi hivatalos iratok nemzetiségre való tekintet nélkül magyarként tartották nyilván. Lásd például: állampolgársági kérelmek.

100 3210/1908. kérelem.

(Északi-sziget) telepedett le, ahol alkalmi munkákból élt. Az állampolgárságot 1893-ban kapta meg.¹⁰¹

Bányász: *Francis Superina* (1843 k. – 1921) szintén Fiumében született, Új-Zéland Déli-szigetén telepedett le, Dunganville-ben, és bányászként dolgozott. Az állampolgárságot 1887-ben kapta meg.¹⁰²

Fogadós: *Thomas Carina* (1837–1888) Porto Rében született, 1863-ban érkezett Új-Zélandra. 1868-ban kapta meg az állampolgárságot,¹⁰³ és a Whitiangában, fogadósként élt. 1888-ban halt meg ugyanott, sírja Aucklandban van (Mt Victoria Cemetery W rész, Row 4, Plot 122).

Kereskedő: *Antonio Stiglich* (1849–1926) Buccariban született, 1870-ben érkezett Új-Zélandra. A Déli-sziget szép fekvésű nagyvárosában, Dunedinben telepedett le, ahol kereskedőként dolgozott. Az állampolgárságot 1904-ben kapta meg.¹⁰⁴

Farmer: *Carlo Lorenzo Butturini* 1882-ben született Fiumében. A századforduló táján érkezhett Új-Zélandra, az állampolgárságot 1910-ben kapta meg.¹⁰⁵ Opunake városában élt farmerként az Északi-szigeten, ott is halt meg késő öregségében, 1968-ban. *Carlo Blasch* 1843 körül született Fiumében. Új-Zélandon Aucklandban (itt egy szabadkőműves páholy tagja is volt) és Coromandelben élt. Eredetileg farmerként, majd bányászként dolgozott, az állampolgárságot 1880-ban szerezte meg,¹⁰⁶ akkor is nősült meg.¹⁰⁷ 1917-ben halt meg.¹⁰⁸

Favágó (Gumigyűjtő): *Vincent Kriskovich* (1868–1944) a horvátországi Noviban született. Új-Zéland északi csücskében, a festői szépségű Northland tartományban élt. A századfordulón gyantagyűjtőként (*gum digger*), később alkalmi munkásként dolgozott, az állampolgárságot 1902-ben kapta meg.¹⁰⁹ Testvére, *Vladimir Kriskovich* 1913-ban szerzett állampolgárságot.¹¹⁰ *Corich János* – *Corich József* testvére – 1869-ben született a horvátországi Noviban, gyantagyűjtőként dolgozott, az állampolgárságot 1906-ban kapta meg,¹¹¹ amikor az északi-szigeti Whangamatában élt.

101 2636/1893. kérelem, 7478/1929 halotti anyakönyvi kivonat.

102 70/1887. kérelem, 10481/1921. halotti anyakönyvi kivonat.

103 3075/1868. kérelem.

104 2299/1904. kérelem, 12210/1926. halotti anyakönyvi kivonat.

105 1648/1910. kérelem.

106 665/1880. kérelem.

107 2053/1880 házassági anyakönyvi kivonat.

108 1917/6605. halotti anyakönyvi kivonat.

109 555/1902. kérelem, 28015/1944. halotti anyakönyvi kivonat.

110 2779/1912. kérelem.

111 3389/1905. kérelem.

A felhozott példákból jól kirajzolódik a dualizmus kori Magyarországról érkező bevándorlók családi háttere, nemritkán beilleszkedésük lépcsőfokai is. A nagy kérdés – amire három évtizeddel ezelőtt Balázs Dénes is választ keresett –, hogy mennyien is érkeztek ebben az öt évtizedben. Látható, hogy forrásaink nem állnak össze zárt rendszerré,¹¹² ezért a legbiztosabb forrásunk az állampolgárságot nyert személyek listája, amely a legtöbb esetben megadja az eredeti állampolgárságot is.¹¹³

Eszerint a dualizmus korában 52 Magyarországon született személy tett állampolgársági esküt. Ebből délszláv (dalmát-horvát háttérrel) 20 fő (38%) rendelkezett. Az 1911-es népszámlálásban szereplő 2131 osztrák–magyarhoz képest ez elenyésző szám (2,44%), még akkor is, ha elfogadjuk, hogy azok többsége a Monarchia osztrák részéből érkezett német és dalmát volt.¹¹⁴ Ezért helyesebb talán 70–80¹¹⁵ magyarországi bevándorlóval számolni a korszak végére.¹¹⁶

112 Így például a Vadona János (1839–1924) három és fél éves Föld körüli útját összegző, 1893-ban megjelent beszámolójában említett három magyar közül csupán egyet sikerült beazonosítani. Vö. Vadona, 1893, 87: „Wellingtonban egy temesvári származású emberre akadtam [...] Dunedinben is él két magyarországi származású...” Új-Zélandról az első szakszerű magyar nyelvű leírást egyébként Vojnich Oszkár (1864–1914) 1908-as könyvében találjuk (*A Csendes-óceán szigetvilága*), az utazóról Gubányi Károly írt egy kevéssé ismert novellát (*A real gentleman*, in Gubányi, 1915, 83–115.).

113 Nyilván nem minden Új-Zélandon lakó magyar folyamodott brit állampolgárságért, illetve az is lehet, hogy csak évtizedekkel később tette, vagy már eredetileg is brit állampolgárként érkezett a szigetekre. A listát az új-zélandi belügyminisztérium készítette, én a Mitchell Libraryben őrzött mikrofilmről írtam ki a magyar állampolgárokat, de az adatok feltöltésre kerültek az ancestry adatbázisába is (viszont a két anyag között több eltérés is található, ezért jelen esetben a mikrofilm alapján dolgoztam).

114 Rendelkezésünkre áll azonban egy adatsor, amely 1919-ben az Osztrák–Magyar Monarchiából érkezett rezidensek számát a Monarchia tartományai (részei) szerint szétválogatva tette közzé. Eszerint az 1160 osztrák–magyar állampolgár 69%-a Dalmáciából, 21%-a Ausztriából, 5,4%-a Horvátországból, 0,17%-a Szlavóniából, 0,17%-a Isztriából, 0,51%-a Boszniából, 0,25%-a Hercegovinából, 0,51%-a Galíciából, 1,2%-a Csehországból és 1,6%-a Magyarországból érkezett (www3.stats.govt.nz/New_Zealand_Official_Yearbooks/1919/NZOYB_1919.html?_ga=2.61088492.1183475757.1585821345-850018866.1585382661 [Hozzáférés: 2020. április 3.]). Mindez az arányok miatt lehet érdekes, mert visszaigazolni látszik a dualista időszak alacsony magyar vonatkozású számaikat (például: kivándorlók száma, internáltak száma).

115 Ezt a becslést erősíti az adat, amely szerint nagyjából az összes, Monarchiából származó új-zélandi rezidens kétharmada bírt brit állampolgársággal. Vö. az 1911-es és 1916-os új-zélandi népszámlálási adatokat: (l.www3.stats.govt.nz/historic_publications/1911-census/1911-results-census.html [Hozzáférés: 2020. április 1.] és www3.stats.govt.nz/historic_publications/1916-census/Report%20on%20Results%20of%20Census%201916 [Hozzáférés: 2020. április 1.]).

116 Vagyis a Balázs Dénes által lejegyzett szájhagyomány valóságmagja az lehetett, hogy az első világháború előtt nagyjából száz magyar élhetett az egész országban (de nem egyedül a Déli-sziget déli csücskében!). Mindez egyébként egybevág az Owen Hughes 1993-as levelében leírtakkal (Hughes, 1993, 87–88.).

Magyarok az első világháború időszakában (1914–1920)

Az osztrák–magyar születésű állampolgároknak a 20. század első évtizedében enyhén csökkenő száma¹¹⁷ a háború kitörése előtt újra emelkedésnek indult, de a többletet elsősorban a Monarchia más nemzetiségei – azon belül a horvátok és a dalmátok – adhatták.¹¹⁸ „Nagyobb arányú a Neuseelandba irányuló kivándorlás. Ezeknek a legnagyobb része horvát, összes számuk kb. 2500-ra tehető” – szögezte le az Sydney-i Osztrák–Magyar Főkonzulátusról közvetlenül a háború kirobbanását megelőzően a bécsi külügyminisztériumba küldött jelentés.¹¹⁹

A hadüzenet átadása után Új-Zélandon is korlátozások léptek életbe, így az ellenséges országokkal folytatott kereskedelem megtiltása, a tulajdonjog és a személyi szabadság korlátozása.¹²⁰ Az internáltak számáról 1916-ból pontos adattal rendelkezünk. Az ebben az évben megtartott népszámlálás időpontjában a 2365 osztrák–magyar születésű új-zélandi rezidensből 35 fő tartózkodott internálótáborban.¹²¹ Ebből két magyar nevét ismerjük magyar forrásból.¹²² Az intézkedéshez – akárcsak Ausztráliában – itt is elegendő volt a származás, vagyis a már Új-Zélandon születettek is internálhatóak voltak. A háború végén elengedett katonák sorsáról itt is egyénileg döntöttek.

117 Új-Zéland 1899-ben bevándorlást korlátozó törvényt fogadott el (Immigration Restriction Act 1899), amelyet a következő két évtizedben 4 alkalommal szigorított (1906, 1908, 1910, 1920).

118 Elegendő itt utalni Eugene Langguthnak, a Monarchia aucklandi tiszteletbeli konzuljának a Sydney-i Osztrák–Magyar Főkonzulátus iratanyagában fennmaradt 1914 első félévi leveleire, amelyek a dalmát származású bevándorlók lojalitásával foglalkoznak (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs). Az egyik levélben a *Zora* (Hajnal) című helyi lap előfizetőinek számát 550 körülire becsülik. Itt érdemes megemlíteni, hogy a dalmátok másik térségbeli központja Nyugat-Ausztráliában volt, ahol szintén elsősorban favágóként dolgoztak.

119 A jelentést a közös külügyminisztérium másolatban a magyar kormánynak is továbbította. Lásd MNL K26 ME 3288/1914/ME irat.

120 Az alapjogszabály a War Regulations Act 1914 volt, ezt három alkalommal szigorították (1915-ben kétszer és 1916-ban). A kivételes jogrendben megalkotott szabályok eltörléséről, illetve fenntartásáról 1920-ban alkottak törvényt (War Regulations Continuance Act 1920), vö.: www.nzlii.org/nz/legis/hist/_act/toc-W.html (Hozzáférés: 2020. április 2.).

121 Az internálás a legnagyobb számban a 2999 fős németseget sújtotta, itt 289 főt (10%) internáltak (vö. www3.stats.govt.nz/historic_publications/1916-census/Report%20on%20Results%20of%20Census%201916/1916-report-results-census%20.html [Hozzáférés: 2020. április 2.]). Az első világháború időszakában összesen több mint 500 ellenséges alattvaló került internálásra (<https://nzhistory.govt.nz/media/photo/german-pows-wellington-1914> [Hozzáférés: 2020. április 2.]). Mindezeket egybevetve a Monarchiához köthető adat (35 fő) akár teljesnek is elfogadható (lásd még: 114. l.), de új-zélandi források alapján természetesen tovább lehetne pontosítani.

122 Lenaz Luczián Mihály 46 éves fiúmei kötődésű személy 1915. január 27-től kórházba került, és így a tábort elhagyhatta (BK, 1915/39. 849). Révai Roland Miklós, 22 éves budapesti illetőségű személy pedig 1914. december 20. és 1915. március 27. között volt táborban, utána elengedték (BK, 1915/39. 851). További sorsát lásd 80. l.

Magyar betelepülés az első világháború után (1920–1939)

Az új-zélandi hatóságok a háborús győzelmet felhasználták a közép-európai bevándorlás korlátozására.¹²³ Az aggodalom annyiból érthető volt, hogy az 1916-os adatok szerint nagyjából a lakosság 2%-át kitevő külföldön született rezidensek körén belül 1920-ban 1114 főt tettek ki a „balkáni államokból” származók (a kínaiak után a második legnagyobb számadat), míg ugyanekkor az Osztrák–Magyar Monarchiához 78 főt soroltak.¹²⁴ 1921–1922-ben az adatokat már az új államhatárok szerint rendezték, és Magyarország új határain belülről mindössze 12 főt számoltak össze.¹²⁵ Ránézésre a magyarok száma minimálisra csökkent, de nem szabad elfeledkezni arról, hogy itt csupán a brit állampolgársággal még nem rendelkező személyekről van szó,¹²⁶ ami a fentebb már idézett adatok alapján nagyjából egyharmada lehetett az adott területről érkezőknek.¹²⁷ A magyarok valós létszáma a háború után 40–50 fő körül járhatott. Ehhez a már korábban ismertetett állampolgársági nyilvántartás alapján a két háború korában még 18 magyar származású személyt adhatunk, illetve többet, mert a nyilvántartás csak a családon belüli felnőtteket, s azon belül is néha csak a családfőt sorolja fel.¹²⁸ A 18 fő helyett (amíg az egyes esetekben a családi összetételt levéltári kutatás segítségével nem tárják fel) érdemes inkább 30–40 fővel számolni, és még 5–20 fő brit állampolgárságot nem szerző személyt is számításba venni.¹²⁹ Vagyis 1938-ban nagyjából

123 Az Undesirable Immigrants Exclusion Act 1919 – a hasonló ausztrál szabályozástól eltérően – minden olyan teületről származó bevándorló bebocsátását egyéni mérlegeléstől tette függővé, aki Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia 1914. augusztus 4-i területén született, élt vagy ezen államoknak egykor állampolgára volt. Tehát nemcsak a vesztes, hanem az ún. győztes szomszédos államok állampolgárainak többségét (így a dalmátokat és a horvátokat) egy kategória alá vonta. A törvényt később (1923, 1931) módosították, de csak 1987-ben (!) helyezték hatályon kívül (Immigration Act 1987). A háború végeztével megalkotott új-zélandi szabályozást tehát elsősorban nem a németek vagy magyarok, hanem általában a közép-európaiak bevándorlásának korlátozása szándékával alkották meg.

124 Vö. www3.stats.govt.nz/New_Zealand_Official_Yearbooks/1920/NZOYB_1920.html?_ga=2.255517384.1183475757.1585821345-850018866.1585382661 (Hozzáférés: 2020. április 2.).

125 Ugyanekkor az utódállamokból: Jugoszláviából 867 főt (ami az akkori 9000 idegen állampolgárnak a közel 10%-a), Ausztriából 30, Csehszlovákiából 35, Romániából 13 főt.

126 Lásd www3.stats.govt.nz/New_Zealand_Official_Yearbooks/1921-22/NZOYB_1921-22.html?_ga=2.28462716.1183475757.1585821345-850018866.1585382661 (Hozzáférés: 2020. április 2.).

127 Valóban, ha az 1921-es új-zélandi népszámlálás adatait is megnézzük, akkor látható, hogy ott 39 korábban bevándorolt magyart vettek nyilvántartásba. Idézi: Hughes, 1993.

128 Az Új-Zélandról magyar nyelven készült egyik legalaposabb könyvet író mérnök, Donner Kornél 6 fős családjából például csak a legidősebb gyermek, a már felnőtt Donner Tibor Károly szerepel, aki végül Új-Zélandban is maradt, Aucklandban telepedett le, és építészként dolgozott (1934/158/99. kérelem).

129 Ez két csoportot takarhat: egyrészt a rövid időre Új-Zélandon megtelepedőket (például akár az Ausztráliában éveket eltöltő fiatal mérnököt, Henrich Viktort, aki könyvében (Ausztrália közelről) új-zélandi élményeiről

80–100 fős, szétszórt magyar diaszpórával számolhatunk, akikhez még 50–80 második-harmadik generációs magyart hozzá lehet adni.

Végezetül vizsgáljuk meg, vajon a rendelkezésünkre álló források alapján Új-Zélandon rekonstruálható-e, hogy a magyar közösség mekkora hányada származott az utódállamokból, és egyáltalán, milyen megoszlás volt az egyes államok között. Láthattuk, hogy itt nagyon alacsony számokról (néhány darab–pár tucat) van szó, mégis érdemes néhány megállapítást rögzíteni.

A dualizmus időszakában a Magyarország területén született, brit állampolgársági esküt tevők közül 42% a mai Magyarország területéről érkezett. Ez a szám a két háború korának időszakát nézve 55%-ra emelkedett. A dualizmus korában a magyar állampolgárok legjelentősebb csoportja a magyarországiak után Délvidékről (Fiume és Horvátország) indult útnak (34%). A két háború korában a magyarországiak után a Fiuméből (16%), Órvidékről (11%) és Erdélyből (6%) származó magyarok csoportja következett. Természetesen a minta kicsiny, és a számok a családok valós mérete miatt torzíthatnak, tehát az új-zélandi levéltári anyagok vizsgálata hozhatna itt új eredményt. Azt viszont már ennyi adat ismeretében is ki lehet jelenteni, hogy Ausztráliával ellentétben, ahol a magyar közösségen belül a délvidékiek (és kisebb részben az erdélyiek) a Trianont követő évtizedekben jelentős számban jelentek meg,¹³⁰ Új-Zéland magyar közössége kezdettől fogva homogénebb, a mai Magyarország területéről építkező volt. Ez az új-zélandi magyar közösségnek talán a legfőbb jellegzetessége, amely a 20. század során mindvégig megmaradt.

Trianon menekültjei a csendes-óceáni térségben (összefoglalás)

A Trianon menekültjeinek a Csendes-óceán térségében történő megjelenéséről, a fogadtatásról korábban alig voltak információink, s azok is elsősorban a nagy szigetre, Ausztráliára koncentráltak. A kontinens mellett méreteiben eltörpülő szigetszország, Új-Zéland magyarjainak korai története mindaddig homályban maradt.

is beszámol), illetve a korábban érkező, de az állampolgárságot valamilyen okból hosszabb ideig nem kérelmezők köre. Tipikusan ide tartoznak az első világháború előtt Csongrád megyéből érkező, és Tuataperében megtelepedő magyarok, akiknek családja (Kókai és Rác családok) részben csak évtizedekkel később tette le az esküt.

130 Vö. Domaniczky, 2018, 307–336.

A kisszámú kutatási eredmény miatt a téma feltárásához előzetes kérdésként a diaszpóra korabeli nagyságát, összetételét is be kellett mutatni, hogy látható legyen, mekkora változások zajlottak le az egyes közösségekben.

Ennek során mindkét ország vonatkozásában új levéltári és könyvtári források felhasználásával, mikro- és makrószintű megközelítés révén került bemutatásra a magyarok megjelenése, számarányuk változásai, az első világháborús sorsuk. A vizsgálat középpontjában a Trianon által feldarabolt Kárpát-medencéből érkező magyar bevándorlók számának vizsgálata állt, de ehhez előbb az előzményeket, a magyar diaszpóra 1914-es méretét is szükséges volt rekonstruálni.

Ausztrália vonatkozásában már korábban, Kunz Egon levéltári kutatásai alapján kirajzolódott egy, az egész Kárpát-medencét reprezentáló diaszpóra képe. E sokszínűséget megerősítik a magyar hadifoglyok illetőségi adatai is. Amikor tehát Trianon nyomán az utódállamok az ausztrál statisztikákban megjelentek, az ott közölt számok egy része (nagyjából kb. 10–25%-a) mögött magyar nemzetiségűek rejtőztek. Fentiek miatt a két háború közötti magyarokra vonatkozó ausztrál adatok tehát akár negyedével is megnövelhetőek. Másrészt viszont látnunk kellett, hogy az arányokat az 1938-ban a trianoni Magyarország területéről érkező menekülthullám – mintegy két évtizedre – teljesen megváltoztatta.

Némileg eltérő módszerrel kellett dolgozni Új-Zéland esetében. Itt ugyanis a magyar diaszpóra korai történetére csak töredékes adatok állnak rendelkezésre – ezeket további helyi levéltári kutatásokkal lehetne (kellene) bővíteni. A szigetország vonatkozásában tehát csak a forrásanyag rendszerezését és kiegészítését követően, a fejlődési ív megrajzolása után lehetett az első világháború alatti eseményekkel, illetve a magyar diaszpóra két világháború közötti történetével foglalkozni. A helyi magyar közösségre vonatkozóan több megállapítás is tehető: (a) a magyarok korán, két évtizeddel az önálló gyarmattá szervezést követően megjelentek Új-Zélandon, de közösséggé szerveződésüket szétszórt településmódjuk és elenyésző számuk a vizsgált időszakban nem tette lehetővé; (b) többségük a Magyar Királyságnak azon részéből érkezett, amely Trianon után Magyarországgént önálló állammá vált, és az itteni közösségen belül a mai országterületről érkezők később is domináltak; (c) az új-zélandi statisztikák létszámok tekintetében nagyjából a valós méret kétharmadát fedik le, mert minden korszakban voltak olyanok, akik csak átmeneti időre érkeztek, illetve hosszabb itt töltött idő után igényelték csak a brit állampolgárságot.

Az internáltak számára vonatkozóan az adatok mindkét ország esetében alacsony számokat mutatnak, ezek csak további – helyben végzett – levéltári kutatással lesznek csak pontosíthatóak (illetve validálhatóak). Az osztrák–magyar hadifoglyokon belül a magyar nemzetiségűek száma elenyészőnek tűnik.

Végezetül ki kell térni a délvidéki magyarság kérdésére. Ausztrália esetében jól látható, hogy a délvidéki magyarok az első világháborút követően jelennek meg először – jugoszláv útlevéllel – a délszlávok nyomában a különböző tagállamokban. Tömeges bevándorlásukra majd az 1950–1980-as években kerül sor, aminek eredményeképpen jelenleg az ausztráliai magyarságon belüli arányuk 20–25% körüli. Új-Zélandon a korai időkből egyáltalán nincs későbbi délvidéki magyar adatunk (csak fiumei, amely viszont Fiume speciális közjogi státuszára tekintettel ekkor még magyar adatnak számítandó), a délvidékiek itt is az 1950-es évektől jelennek meg (de csak mérsékelten). Természetesen van átjárás a két ország között, a konzuli gyakorlatból is lehet példákat hozni át- és visszatelepedésekre, viszont az új-zélandi magyar közösségen belül a délvidékiek száma máig marginális marad (a méretbeli különbségeket jól illusztrálja az egyszerűsített honosítást kérők száma a két országban). A legfontosabb kérdés mégis az, hogy vajon miért választották a délvidéki magyarok Ausztráliát célszárnak, és miért nem valamely más országot. A gyökerek álláspontom szerint a 20. század eleji dalmát (horvát) kivándorlásra vezethetőek vissza. A magyarság déli országrészekben letelepedett része a fent írtakból is láthatóan eredetileg nem preferálta a térséget. Változás ebben csak akkor állt be, amikor a délszlávok közös államához csatolt magyarok saját környezetükben láttak egyéni mintákat, amelyek nem a magyarság számára alapvető amerikai, hanem más irányba vezettek. Az egyéni tapasztalatok a második világháborút követően érthettek tömeges felismeréssé, amikor a katonai szolgálat, de általában a szerb dominancia miatt sok magyar fiatal próbált más országban egzisztenciát építeni. A térségbeli délvidéki magyar diaszpóra tehát a jugoszláviai együttélés terméke, egy kuriózum, amelyet a kisebbségi sorba kényszerült magyarság az együtt töltött évtizedek pozitív hozadékaként élhet meg.

Mellékletek

1. táblázat

A korai ausztráliai magyar diaszpóra méretének változásai (1867–1938)				
Dátum	OMM területén született (1918-ig)	Magyar Királyság területén született (1918-ig Horvátországgal)	Magyar nemzetiségű (1918-ig a Magyar Királyság területén belül / 1918 után a szomszédos államokból érkezők között)	Összesen
1867	–	kb. 70–100	35–70	35–70
1914	kb. 3000	kb. 700	300–350	300–350
1921	–	148	kb. 20–50	170–200
1933	–	156	kb. 50–100	kb. 2–300
1938	–	kb. 1000–1100 ¹³¹	–	kb. 1000–1100 ¹³²

2. táblázat

A korai új-zélandi magyar diaszpóra méretének változásai (1867–1938)				
Dátum	OMM területén született (1918-ig)	Magyar Királyság területén született (1918-ig Horvátországgal)	Magyar nemzetiségű (1918-ig a Magyar Királyság területén belül / 1918 után a szomszédos államokból érkezők között)	Összesen
1867	274 ¹³³	kb. 10	kb. 5–10	kb. 5–10
1914	kb. 2300	kb. 1500–1800 ¹³⁴	kb. 35–40	kb. 35–40
1921	–	kb. 40–50	kb. 10–20	kb. 50–70
1938	–	kb. 80–100	–	kb. 80–100 ¹³⁵

131 Az 1938-ban érkező mintegy 800 fővel együtt. Vö. 45. lj.

132 Még hozzáadható kb. 200–300 fő második-harmadik generációs magyar. Összesen tehát a magyarok maximális száma 1938-ban 1400 fő körül lehetett. Ebben az évben Ausztrália becsült népessége 6 866 599 fő volt, tehát a magyarok aránya az ország lakosságának maximum 0,2%-át tehetette ki. Vö. ASÉ, 1938, 315.

133 Az 1871-es új-zélandi statisztikában szereplő adat.

134 A horvátok száma. „Ezeknek a legnagyobb része horvát, összes számuk kb 2500-ra tehető.” Vö. 93. lj.

135 Még hozzáadható kb. 50–80 fő második-harmadik generációs magyar. Összesen tehát a magyarok maximális száma 1938-ban 180 fő körül lehetett. Ebben az évben Új-Zéland becsült népessége 1 607 876 fő volt, tehát a magyarok aránya az ország lakosságának maximum 0,01%-át tehetette ki. Vö. ÚzSÉ 1939.

Felhasznált források és irodalom

- Ausztrál Statisztikai Évkönyv* (ASÉ 1938) (*Australian Statistical Yearbook*)
- Balázs D. (1990): 'Magyar utazók Ausztráliában', *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 8, 37–42. o.
- Balázs D. (1991): 'Magyar honfoglalók Új-Zélandon', *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 10, 29–34. o.
- Balázs D. (szerk.) (1993): *Magyar utazók lexikona*. Budapest: Panoráma
- Bateman Encyclopedia* (BE 1984) Auckland: Bateman
- Bona G. (é. n.): *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Miskolc: Miskolci Egyetem, BTK. [Online] Elérhető: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/tabornokok-es-torzstisztek-az-184849-evi-szabadsagharcban-23DD/> (Hozzáférés: 2020. szeptember 20.)
- Borovszky S. (szerk.) (1903): *Magyarország vármegyéi és városai. Gömör- és Kishont*. Budapest: Országos Monográfia Társaság. [Online] Elérhető: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/gomor-kishont-varmegye-894E/> (Hozzáférés: 2020. szeptember 20.)
- Domaniczky E. (2016): 'Az ausztráliai magyar sírok jövője', in Béli G. et al. (szerk.) *Ut juris ordo exigit. Ünnepi tanulmányok Kajtár István 65. születésnapjára*. Pécs: Publikon, 65–75. o.
- Domaniczky E. (2018): *Ausztrália magyar szemmel. A fegyencleptől a jogállamig*. Budapest: Fakultás
- Domaniczky E. (2019): 'Centralizációs és decentralizációs tendenciák a délkelet-csendes-óceáni magyar külképviseleti hálózatban', *Jura*, 25 (2), 257–262.
- Domaniczky E. (2020): *Ausztrál fővárosok: Sydney, Melbourne és Canberra*. Budapest: Fakultás
- Domaniczky E. (Kézirat, 2020): *Gubányi Károly, a tudós mérnök (1867–1935)*
- Domaniczky E. (s. a., 1.): 'Az '56-osok és a forradalom öröksége a csendes-óceáni térségben
- Domaniczky E. (s. a., 2.): 'Adalékok az első szabad ausztráliai magyar bevándorló életrajzához'.
- Gubányi K. (1913): *Ausztrália*. Budapest: Lampel
- Gubányi K. (1915): 'A real gentleman', in Gubányi Károly: *Tengerentúli történetek*. Budapest: Singer és Wolfner, 83–115. o.
- Hughes O. (1993): 'Korai magyar telepések Új-Zélandon. Adalék', *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 12, 87–88. o.
- Kenyeres Ágnes (főszerk.) (2001): *Magyar Életrajzi Lexikon*. Javított, átdolgozott kiadás. Budapest: Arcanum Adatbázis Kft.
- Kubassek J. (1985): 'Gubányi Károly szerepe Kelet-Mandzsúria földrajzi megismerésében', *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 1, 45–50. o.
- Kunz E. F. (1968): 'The Rev. Isaac Friedman. A colonial career', *Australian Jewish Historical Society*, 6, (5), 279. o.
- Kunz E. (1997): *Magyarok Ausztráliában*. Budapest: Teleki László Alapítvány
- Magyarország Tiszti Cím- és Névtára* (MTCN, 1900)
- Szinnyei J. (1894): *Magyar írók élete és munkái*. 3. kötet. Budapest: Hornyánszky
- Szirtes A. (1910): *Új-Zéland, mint „korunk legfejlettebb szocialisztikus államszervezete”*, Klny. (Huszadik század könyvtára; 39.) Budapest: Deutsch Zsigmond és Társa
- Sz. Weress J. (1936): *Ausztrália közelről*. Budapest: Centrum Rt.
- Új-zélandi Statisztikai Évkönyv* (ÚZSÉ 1939): (*New Zealand Statistical Yearbook 1939*) www3.stats.govt.nz/New_Zealand_Official_Yearbooks/1939/NZOYB_1939.html?_ga=2.94445916.1183475757.1585821345-850018866.1585382661#idpreface_1_54 (Hozzáférés: 2020. április 3.)
- Vadona J. (1893): *Öt világrészből*. Budapest: Hornyánszky
- Vékey Zs. (1862): *Otago, its Goldfields and Resources*. Melbourne

A tanulmányok eredeti megjelenési helye

I. Jogtörténet (kormányzat-, alkotmány- és jogtörténet)

1. Az Igazságügyi Minisztérium szervezeti változásainak áttekintése 1990–2017 között. *Fontes Iuris*, 4, 2018/1, 25–49. o.
2. Adalékok a civil szektor felszámolásához Magyarországon (1937–1945) *Jogtörténeti Szemle*, 12, 2010/3, 1–15. o.
3. Az egyesülési jog kodifikációjának apropóján. Raffay Ferenc egyesületi törvényjavaslata a századfordulóról. *Új Magyar Közigazgatás*, 4, 2011/8, 37–45. o.
4. A bolyi Batthyány-uradalom igazgatása a neoabszolutizmus korában (1849–1867). Jelen kötetben jelenik meg először.
5. A konzuli munka jogtörténeti gyökereiről. Varga Norbert könyvéről. *Külügyi Szemle*, 16, 2017/3, 156–161. o.

II. Közjog (alapjogok, szuverenitás, kivételes hatalom)

1. Adalékok a magyar egyesülési jog szabályozásához a dualizmus korában *Jogtörténeti Szemle*, 14, 2012/1, 1–17. o.
2. Az első magyar egyesülési törvényjavaslat. Az egyesülési jogról szóló 1989: II. megalkotásának 20. évfordulójára. *Közjogi Szemle*, 3, 2010/2, 26–34. o.
3. A települési civil szektor és az önkormányzat kapcsolata az Ötv. tükrében. *Új Magyar Közigazgatás*, 3, 2010/2, 54–64. o.
4. A különleges jogrend magyar szabályozásának történeti fejlődése (a kezdetektől 1949-ig). Jelen kötetben jelenik meg először.

III. Nemzetközi jog (diplomáciai jog, konzuli jog, diplomáciatörténet)

1. Néhány gondolat a külföldön élő magyar állampolgárok nyilvántartásának szabályozásához. *Kodifikáció*, 1, 2012/1, 89–93.
2. Centralizációs és decentralizációs tendenciák a délkelet-csendes-óceáni magyar külképviseleti hálózatban. *Jura*, 25, 2019/2, 257–262.
3. A konzuli munka továbbfejlesztésének lehetséges útjai a délkelet-csendes-óceáni térségben. *Jura*, 26, 2020/1.
4. Magyarország konzuli és diplomácia kapcsolatai Ausztráliával. *Jura*, 23, 2017/1, 219–229.

IV. Határterületeken (Kisebbségi jogok, diaszpórakutatás, kulturális identitás)

1. Az ember Ausztráliában. In: *Ausztrália magyar szemmel. A fegyencleptől a jogállamig*. Budapest: Fakultás, 2018, 223–266.
2. A magyarok Ausztráliában. In: *Ausztrália magyar szemmel. A fegyencleptől a jogállamig*. Budapest: Fakultás, 2018, 329–336.
3. A melbourne-i magyar diaszpóra történetének vázlata. *Külügyi Szemle*, 15, 2016/2, 93–108.
4. Magyar emlékek a Melbourne-i Konzuli Iroda konzuli kerületében. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 20, 2019, 9–22.
5. Trianon menekültjei Ausztráliában és Új-Zélandon. *Magyar Földrajzi Múzeum Trianon emlékkötet*, 2020.